ॐसूर्यकान्त.ॐ

વેદાન્ત જ્ઞાન દર્શન.

પ્રથમ ભાગ.

રચનાર,

કવિ. હર્ષદરાય સુંદરલાલ મુનશી.

જે કે

(૧) અંગદવિષ્ટિ–(૨) કલિપ્રભાવ પચાસા, (૩) ગુરૂપ્રતાપ બત્રિશી, (૪) નાસકેતરી (૫) પદ્માકર સંવાદ દશક–(૬) રંગબત્રિસી, (૭) હરિ સુભાષિત, (૮) પૈશુન્યનની, (૯) આત્મબોધ, (૧૦) તત્વબોધ, (૧૧) ભૈરવપ્રતાપ બાવની, (૧૨) અનુરાગ રાસપીડી, (૧૩) સમિતશ્રેણી (૧૪) ગર્દભમહ. વિગેરે કવિત્વ કાવ્યના લેખક, તથા, (૧૫) અહોભાગ્યખંડ, (૧૬) ચક્રવિવાદ, (૧૭) નારદદર્પભજન, એ ગુજરાતી પદ્યાત્મક લખનાર તથા (૧૮) હરિશ્ચંદ્ર ભજન,(૧૯) પાખંડ ખંડન(૨૦) સુરવિરવિવાદ (૨૧) પ્ર. સંદ પ્રસાદ આગર. (૨૨) સુરંગનો મંડપ. (૨૩) વિદ્યાર્થીના ચરિત્ર, એ ઇંગ્લિશ ગદ્યના લખનાર, તથા (૨૪) મિત્રાંબા, (૨૫) રત્નમાલ (૨૬) સુંદરકાનું, એ નાટક નાટક લખનાર તથા (૨૭) રસિકપ્રિયા. (૨૮) વૈદ્યકલ્પ, (૨૯) દેહચિંતા, (૩૦) અલંકાર ચિંતામણી, એ પુસ્તકોની ટીકા કરનાર

અમદાવાદ.

અન્ત્યોદય પ્રેસમાં છાપ્યો.

કિમત ૪ રૂપીઆ.

श्लोक.

यावत्स्वस्थ मिदं शरीर मरुजं याव ज्जरा दूरतो
याव चेंद्रिय शक्तिर प्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः
आत्म श्रेयसि तावदेव विदुषाःकार्य प्रयत्नो महान्
संदिप्ते भवने प्रकूप खननं प्रत्युद्यमःकीदृशः

॥ भर्तृहरी ॥

અર્થ.

જ્યાં સુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ છે. ઘડપણ દુર રહ્યું છે, ઇંદ્રિયોની શક્તી જ્યાં સુધી નિર્બળ થઇ નથી અને આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય (કલ્યાણ) માટે સારો પ્રયત્ન કરી લેવો જોઇએ કારણ કે જ્યારે ઘરને આગ લાગે ત્યારે તે વખતે કુવો ખોદવાનો યત્ન કરવો એ કેવું!

અમદાવાદ

સત્યોદય પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત કર્યું.

ॐ.

ઇશ્વરોપાસના.

કવિત મનહર.

મહિમા જાહેર તારો બાહેર અંતર મધ્ય,
કળિ ન શકાય એવા પૂર્ણ સુખ ધામ છો,
મરણ્ય અંજન ત્રિગુણથી રહિત તમે
સર્વ જ્ઞાન મંદિર પુનિત પ્રિય નામ છો,
ચિત્તનું કે હૃદયનું જ્ઞાન તને જાણવાને
માળવાને કોઈ ન સમર્થ એવા શ્યામ છો
સાહેબ સરવના મુકાબિલ સરવમાં છો
કારણનું કારણ મહંતના આરામ છો....૧

અજર અમર સદા એકરસ યાદ અંગ,
આનંદ પવિત્ર નાથ ધરીશ અપાર છો,
એક છો અખંડિત અલક્ષ નેક નામદાર
રાવતણા રાવ બાહાદુર ગુણાગાર છો
મહાભવાટવી રૂપ યદિ મુક્ત કરનાર
પંચભૂત ક્રિયારૂપ છાડે સરદાર છો
સાલનું પાલન કરનાર છોટા મોટાતણું
લાલ તણા લાડ સરવના હિતકાર છો....૨

જે કે આ જગત તેમ અનેક બ્રહ્માંડ રચ્યાં.
અનેક પ્રમાણે કરી પુરો ઓળખાય છે.
લોક ઉપયોગી કામ કરીને બતાવી કૃતિ
પોતાનુ પવિત્ર નામ એથી દરસાય છે.

એવો એક ઈશ્વર आ जगतमां उमर છે.
રાખ્યું છે બિરદ જેના ગુણ સહુ ગાય છે.
જેમણે ગાયા છે ગુણ તેમણે जे जे લખ્યું છે.
સુક્રત જાણીને મારૂં મન હરખાય છે,....૩

कार्य जे कर्यां છે તે અપાર અદભુત દીસે.
અહા एज एक रूपी धागने વિચારીયે
એવા રૂપ ભાગને समारयान होट એવો
માધુરી વાણીથી એ પ્રભુને ઉર ધારિયે
અહો माई पुरण उमंग वाळा મિત્ર સુણો
तेवां कार्य करवामां ઈશ્વર ઉચ્ચારીએ
જગત બનાવનાર उमंगी પ્રકાશી रहया,
એવા વિશ્વનાથને કદી નહિ વિસારિયે....૪

દના કદી કહું તો તું પુરવેશી તુંજ દિસે
અને तन पोते એમ કહું તોય તુંજ છે,
તેમનામાં તુંજ લોક कुळमा પે તુંજ વળિ
દિવસમાં તુજને મધ્યાન માંયે તુંજ છે.
પોતાનુ उत्तम દેહ જોઇએ તો તુંજ દીસે
कार्य शल्कारवाने તેમાં પણ તુંજ છે,
गर्दम चन्द्रा सज्जन માંય પણ તુંજ છો જી
तेमज सज्जन पुरुषोने મધ્ય તુંજ છે....૫

धान्नीमाने લખનાર કોઇ નથી રૂપ તારૂં
तेमना વિચાર તો रहयः છે ચિત્ત દ્વારમાં
दरिद्र हृदयमां निवास करवा वाळा છો
सायक છો તમે મનુષ્ય છો અધિકારમાં
परम આનંદ છો दरिद्र છો सुजान प्रभु

સંતોષની છાયા આપનાર દયાગાર છો
ઘાણીમાં વિનોદ આપનાર પુરેપુરી રીતે
મદદ દેનાર સુખકાર દયાગાર છો.....૬

આપી છે સુમતિ અહો વિશ્વનાથ તમે મને
તેથીઆપનો આભાર માની શિર ધરૂ છુ
યથામતિએ લખેલો અબુધ આ ગ્રંથ તેનો
આપનેજ અરપણ નમ્રતાથી કરૂં
ગતિ આપનાર શુભ માર્ગને બતાવનાર
તારૂ નામ નિશદિન મુખથી ઉચરૂ છું.
સરવનું શ્રેય કરનાર દયગાર વિભુ
શરણું તમારૂ ઝાલી શરણમાં રહુ છું.....૭

अर्पण पत्रिका.

મનહર છંદ

વિક્ષેપ રહિત જેનું હ્રદય સદય સદા
સ્વદેશ કલ્યાણ માટે હિમ્મતધરે છે જે
અનેક પ્રયત્ન કરી સારા સારા શોધ માટે
જન્મભૂમિ મુકીને પ્રદેશ વિચરે છે જે
સદા અભિરામ કામ અંતરમાહ્યમ અતિ
ઠામ ઠામ ઐકતા વધારવા ફરે છે જે
એવા સુખ દાયક સજ્જન મનરંજન તે
કવિ હર્ષદતણું હૃદય ઠરે છે તે

જેના અતરમાં નથી લેશ અભિમાન અંશ
ઉપકાર માટે યત્ન સદાય કરે છે જે
લોક અપવાદ કે નિરર્થક વિવાદ માટે
અપયશ કાજ નિજ દિલથી ડરે છે જે
ધનહિન જનને ઉદ્યોગમા લગાડવાને
વિદ્યાતણું દાન દઈ લાયક ઠરે છે જે
એવા સુખદાયક સજ્જન મનરંજન તે
કવિ હર્ષદ તણું હ્રદય ઠરે છે તે

પ્રમાદી પુરૂષોનો પ્રમાદનો વિશાદ હરે
ઉદ્યોગ નૌકામાં સૌને બે સારી તરે છે જે
વિજયનો નાદ ઠેર ઠેર ગરજાવી પછી
પ્રદેશનું દ્રવ્ય ખેંચી સ્વદેશ ભરે છે જે
સંપ જંપ આનંદનો સઘળે પ્રકાશ કરે
શાન્તતાની ચાદર પ્રયાસે પાથરે છે જે
એવા સુખદાયક સજ્જન મનરંજન તે

અર્પણ પત્રિકા

કવિ હર્ષદ તણું હૃદય કરે છે તે

સદય હૃદય વાળા સત્યને સંભાળનાર
એવા ગુણ ગ્રાહી તણા ગુણ ઉચરૂં હું
જેઓ પરછિદ્રને તપાસનાર ખળ લોકો
એવા દુર્જન થકી અધિક ડરૂં હું
જેઓ રાગદ્વેષ કલેશ દંભથી રહિત એવા.
પંડિત સુજાણ માટે માથુ પાથરૂંછું હું
સાત્વિક સ્વભાવવાળા સજ્જનની સેવા માંહે
પુસ્તક મુકીને અભિવંદન કરૂં હું

સવૈયો

ज्यौं रवि के प्रकट तिमिरादिक बेगिहि दौरत दूरहि भागे
त्यौं मति मद्ध पटंतर दूरत ज्ञानप्रकाश-प्रकासन लागे
ज्ञानन ते प्रगटे चित निर्मल सत्त्वप्रभाव यथा अनुरागे
सोई प्रसंगनतें कवि इष्ट सुरस्त कान्त धर्यौ प्रियआगे ॥

જેવી રીતે સૂર્યનો પ્રકાશ થવાથી અંધારૂં (તિમિરાદિક) જલદીથી નાશ પામે છે તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રકાશ ઉદય થવાથી જીવાત્મા ઉપર અજ્ઞાન વૃત્તિ પટંતરનું જે આચ્છાદન તિમિરૂપી તે જલદી ખસી જાય છે; જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાત્વિકગુણનો ઉદય અને તે ગુણ ઉપર પ્રેમ રહે છે;–એવા પ્રેમ વડે કરીને કવિ દર્શકે પ્રિય જનોના સન્મુખ સૂર્યકાન્ત મુકયો છે; જેઓનું ચિત્ત પરોપકાર કરવામાં ઉમંગવાળું છે, જેઓ સ્વદેશ સેવા બજાવવાને પોતાના દેહનો પણ ભોગ આપે છે, જેઓ સર્વના અંતઃકરણમાં વસીને સત્યવસ્તુને પાળનારા છે, જેઓ કળા અને વિદ્યામાં સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવીને બ્રહ્મ જ્ઞાનના પારને પામેલા છે; જેઓના મસ્તક ઉપર સંસાર વ્યવહારનો અનહદ બોજ છતાં તે વેઠનારું સહન કરીને એકાગ્ર વૃત્તિ દ્વારાએ ચંચળ મનને વશ રાખ્યું છે તેવા સુઘડ અને ચતુર પુરુષને પ્રિય એવું નિવેદન કરાયું છે; આ શરીર અને તેમાં રહેલી વસ્તુ શી છ! તેમજ આ જગત અને જગતનો બનાવનાર તથા તેમાં અને સર્વમાં નિવાસ કરનાર કોણ છે! એ વિષયનો નિર્ણય કરવાને કોઇ શક્તિવાન થયું નથી, યદ્યપિ વેદ વાક્ય યથાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે, સૃષ્ટિ ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ, એ વિષે વેદ પણ ખુલ્લું કહ્યું નથી પણ તેના માટે વિધવિધરૂપી કલ્પનાઓ મનુષ્યના હૃદયમાં જેવા પ્રકારની થઇ તેવા પ્રકારની કલ્પનાનું ચિત્ર અંધ હેમ દ્વારાએજ સમજાઇ આવે છે; જે રીતે અનેક વનસ્પતિઓના જુદા જુદા રૂપ એકેક કોઇ દાહક તો કોઇ શીત, કોઇ તરશ્રગ તો

અભિલાષીનો હેતુ

सवैया

ज्यौंरविके प्रकटे तिमिरादिक वेगिहि होकर दूरहि भागे
त्यौंमति अज्ञ पटंतर छूटत ज्ञानप्रकाश-प्रकाशन लागे
ज्ञाननतें प्रगटे चित निर्मळ सत्वस्वभाव यथा अनुरागे
सोई प्रसंगनतें कवि हर्षद सूरज कान्त धर्यो प्रियआगे ॥

જેવી રીતેં સુર્યનો પ્રકાશ થવાથી અંધારૂં (તિમિરાદિક) જલદીથી નાશ પામે છે તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રકાશ ઉદય થવાથી જીવાત્મા ઉપર અજ્ઞાન વૃત્તિ પટંતરનું જે આચ્છાદન તિમિરૂપી તે જલદી ખશિ જાય છે; જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાત્વિકગુણનો ઉદય અને તે ગુણ ઉપર પ્રેમ રહે છે;–એવા પ્રસંગવડે કરીને કવિ હર્ષદે પ્રિય જનોના સન્મુખ સૂર્યકાન્ત મુકયો છે; જેઓનું ચિત્ત પરોપકાર કરવામાં ઉમંગવાળું છે, જેઓ સ્વદેશ સેવા બજાવવાને પોતાના દેહનો અંત આણે છે, જેઓ સર્વના અંતઃકરણમાં વસીને ધન્યવાદને પામેલા છે, જેઓ કળા અને વિદ્યામાં સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવીને બ્રહ્મ જ્ઞાનના પારને પામેલા છે; જેઓના મસ્તક ઉપર સંસાર વ્યવહારનો અસહ્ય બોજ છતાં તે વેદનાનું સહન કરીને એકાગ્ર વૃત્તિ દ્વારાએ ચંચળ મનને વશ રાખ્યું છે તેવા સુઘડ અને ચતુર પુરૂષને પ્રિય એવું વિશેષણ લગાડયું છે; આ શરીર અને તેમાં રહેલી વસ્તુ શી છે! તેમજ આ જગત અને જગતનો બનાવનાર તથા તેમાં અને સર્વમાં નિવાસ કરનાર કોણ છે! એ વિષયનો નિર્ણય કરવાને કોઇ શકિતવાન થયું નથી, યદ્યપિ વેદ વાકય યથાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે; સૃષ્ટિ કયારે ઉત્પન્ન થઇ, એ વિષે વેદ પણ ખુલાસો કરતું નથી પણ તેના માટે નિરનિરાળી કલ્પનાઓ મનુષ્યના હૃદયમાં જેવા પ્રકારની થઇ તેવા પ્રકારની કલ્પનાનું ચિત્ર ગ્રંથ લેખ દ્વારાએજ સમજાઇ આવે છે; જેવી રીતે અનેક વનસ્પતિયોના જુદા જુદા ગુણ એટલે કોઇ દાહક તો કોઇ શીત, કોઇ તરશરદ તો

કોઇ ગરમ, કોઇ કફ તો કોઇ ગ્રાહક, કોઇ પીતપ્ર તો કોઇ પિત્ત પ્રકોપ કરનાર, કોઇ કફ વધારનાર કોઇ માદક, એમ અનેક ગુણ જણાય છે. તેવી રીતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ઉત્પન્ન થએલા માણસોની પણ પ્રકૃતિ ગુણ જુદા જુદા છે; તેવા અનેક ગુણવાળા પુરૂષો અનેક ગ્રંથ લખી ગયા છે જે ઉપરથી તેમના અંતઃકરણનું ચિત્ર અર્થાત તેનામાં કેવો ગુણ હોવો જોઇએ તે જણાઇ આવે છે; જો કે તે ગ્રંથનો લેખક નાશ પામ્યો છે પણ તે લેખકના હૃદયનું જે ચિત્ર છે તે એજ તેના હાથથી લખાયલું પુસ્તક છે,

એજ પ્રમાણે સત્વગુણ પ્રધાન સત્ શાસ્ત્રવેદ છે. અને તે વેદના લેખકનું હૃદય કેવું છે તે વેદ વાંચણીરૂપી ચિત્રથી સમજાઇ આવે છે; કારણે કરીને જેમ જેમ પૂર્વે તત્વવેત્તાઓ વિશેષ શોધ કરતા ગયા, તેમ તેમ કલ્પના દ્વારાએ જુદા જુદા અભિપ્રાય લખતા ગયા, જેને જેટલા પુરતો તત્વજ્ઞાન સબંધી અનુભવ મળ્યો તેણે તેટલા પુરતું લખીને આર્ય પ્રતાપોની શેત્રમાં પુસ્તકો ગુંથ્યાં છે; યદ્યપિ આ આર્ય ભુમિ ઉપર ચૈતન્યનું પ્રતિપાદન કરવાને અનેક મત ઉત્પન્ન થએલા છે, જેઓ પાંચ તત્વથીજ આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે એવી કલ્પના સિદ્ધ કરીને જડવાદને પ્રતિપાદન કરે છે તેઓ પાંચ તત્વનેજ પ્રાધાન્ય રાખે છે; અર્થાત ઇશ્વર નથી એમ કહે છે. જડવાદ એટલે પ્રકૃતિ કાર્યને માનનારા અને ઇશ્વરવાદ અર્થાત વેદ વાક્યને માનનારા છે તેઓ બન્યે વચ્ચે એટલો બધો શંકા ભરેલો અદભૂત ભેદ છે કે એ બન્યેનું નિર્ણય પ્રથક પ્રથક કરી શકવાને હજુ સુધી કોઇ શક્તિવાન થયું નથી; છતાં એ વિષે જેટલા લેખકો પુર્વથી અત્યાર સુધીમાં થયા છે તે લેખકોના અંતઃકરણની જ્ઞાન સ્ફૂર્તી જોવા માત્ર લાભ રહેલો છે; જડવાદ પ્રતિપાદન કરનારા લેખકો નિશંક થઇને લખતા ગયા છે, અને એ આધાર ઉપરથી પ્રકૃતિને સ્ત્રીનું રૂપ આપીને આદ્યશક્તિ માની છે. અને તે આદ્યશક્તિમાંથી ત્રણ ગુણ ઉત્પન્ન થયા છે એમ ગણીને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એવી રીતે દેવને પ્રગટ કરનારી પ્રકૃતિ દેવી કલ્પી છે,-જેના ઉપરથી શાક્ત માર્ગને પુષ્ટિ આપનારાં સેંકડો ગ્રંથ લખાઇ ગયા છે. તેને માટે આગમ અને

सवैया

ज्यौं रविके प्रकटे तिमिरादिक वेगिहि होकर दूरहि भागे
त्यौं मति अज्ञ पटंतर दूरत ज्ञानप्रकाश–प्रकाशन लागे
ज्ञानतें प्रगटे चित निर्मळ सत्त्वप्रभाव यथा अनुरागे
सोइ प्रसंगनतें कवि हर्षद सूरज कान्त धर्यो प्रियआगे ॥

જેવી રીતે સુર્યનો પ્રકાશ થવાથી અંધારૂં (તિમિરાદિક) જલદીથી નાશ પામે છે તેવી રીતે જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય પ્રકાશ ઉદય થવાથી આત્મા ઉપર અજ્ઞાન વૃત્તિ પડંતરનું જે આચ્છાદન તિમિરરૂપી તે જલદી ખસી જાય છે; જ્યારે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે સાત્વિકગુણનો ઉદય અને તે ગુણ ઉપર પ્રેમ રહે છે;—એવા પ્રસંગવડે કરીને કવિ હર્ષદે પ્રિય જનોના સન્મુખ સૂર્યકાન્ત મુક્યો છે; જેઓનું ચિત્ત પરોપકાર કરવામાં ઉમંગવાળું છે, જેઓ સ્વદેશ સેવા બજાવવાને પોતાના દેહનો અંત આણ્યો છે, જેઓ સર્વના અંતઃકરણમાં વસીને ધન્યવાદને પામેલા છે, જેઓ કળા અને વિદ્યામાં સંપૂર્ણ કુશળતા મેળવીને બ્રહ્મ જ્ઞાનના પારને પામેલા છે; જેઓના મસ્તક ઉપર સંસાર વ્યવહારનો અસહ્ય બોજ છતાં તે પોતાનું સહન કરીને એકાગ્ર વૃત્તિ દ્વારાએ ચંચળ મનને વશ રાખ્યું છે તેવા સુજ્ઞ અને ચતુર પુરૂષને પ્રિય એવું વિશેષણ લગાડ્યું છે; આ શરીર અને તેમાં રહેલી વસ્તુ શી છે! તેમજ આ જગત અને જગતનો બનાવનાર તથા તેમાં અને સર્વમાં નિવાસ કરનાર કોણ છે! એ વિષયનો નિર્ણય કરવાને કોઇ શક્તિવાન થયું નથી, યદ્યપિ વેદ વાક્ય યથાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે, સૃષ્ટિ ક્યારે ઉત્પન્ન થઇ, એ વિષે વેદ પણ ખુલાસો કર્યું નથી પણ તેના માટે નિરનિરાળી કલ્પનાઓ મનુષ્યના હૃદયમાં જેવા પ્રકારની થઇ તેવા પ્રકારની કલ્પનાનું ચિત્ર અંધ હોય દ્વારાએજ સમજાઇ આવે છે; જે રીતે અનેક વનસ્પતિઓના જુદા જુદા ગુણ એટલે કોઇ દાહક તો કોઇ શીત, કોઇ તરતમ તો

...કાર જુની હબનો જયપુરી છે કે કેવો ! તે વિષે ચિત્રને જાણનાર
જન પુરૂષો પરિક્ષા કરી શકશે, પણ—

કવિત.

કોઈ તો એ ચિત્રનાં આકારે અંગ વાંકા જોશે
કોઈ વળી લાંબા લાંબા કાનને નિહાળશે
કોઈ એક ચિત્રમાંહુ એક આંખે કાણો જોશે
કોઈ જન કાણુ કાણુ ભુત જેવું જાણશે
કોઈ તો કહેશે એના મસ્તકમાં તાવ પડી
શુન્યમાં મળેલો તે સત્યાનાશ વાળશે
જેની જેની બુદ્ધિ તેવું ચિત્રને નિહાળી હેશે
અંધજન માણસ તણું આખુ માથું હારશે--

લાકડાંનો વેચનાર લાકડાના ભારા સાથે
ચળકતો પથ્થર જોઇને લટકાવશે
વાંદરાંનું ટોળું તો તે નિહાળતાં ભાગી જશે
વાંદરાનું ચિત્ર જોઈ દાંત કકડાવશે
કુકડાઓ બાર તણા દાંણાની પ્રતિત કરી
ઉંચા ઉંચા કુદી તેને ચાંચ મહી લાવશે
બ્હેરા અને લોભડાઓ હાથ કેરા ચાળા કરી
તાળીયો વગાડી આંગળીયેથી બતાવશે--

સુર્યકાન્ત મણી કેરા ચિત્રને નિહાળવાને
રૂપ ચિત્રકાર તણી આગળ ધરૂં છું હું
પ્રકૃતિ સ્વભાવ ગુણ હોય તે વિચારી જોઈ
એવા બુધ્ધિ જનનેજ વંદન કરૂં છું હું
ચરણીંદ શોધક, મહાંધ અહંસેઠીયેનાં
પ્રકાશ થવા સમીપ ફરૂં છું હું
નિ વિકારક પ્રકાશક સુજ્ઞાન પંથ-
દાયક રત્ન લઈને ફરૂં છું હું--

નિગમ શાસ્ત્ર વાંચવાથી ખાત્રી થશે કે શાકત ધર્મનાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પુર્વે રચાઇ ગયાં છે;–અર્થાત ખરા લેખકો બીજા કોઇના વિચારની સ્પર્ધા ધરાવતા નથી; યદ્યપિ જ્ઞાની પુરૂષો લેખકના હૃદયનું ચિત્ર લેખ ઉપરથી આળોપી લે છે, મિમાંસા,-સાંખ્ય–ન્યાય વૈશેષિક કણાદ-પાતાંજળ, વેદ ઇત્યાદિક સત્વગુણ પ્રાધાન્ય ચિત્ર છે. અને અનેક ઇતિહાસ કે જેમાં રાજ્ય પ્રપંચ વૈભવ, બળ, પરાક્રમ, અને સત્તાનું દર્શાણ છે તે રાજસગુણના ચિત્રનું દર્શન છે.–જેમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તેવાં કારણોનો સમુહ અદભુત રસ તથા રૌદ્ર રસનું ઉદ્દિપન હોય ત્યારે તેથી તામસ ગુણના ચિત્રનું દર્શાણ થાય છે; આ ત્રણ ગુણથી વેષ્ટિત થએલું તમામ જગત પશુ પક્ષી અને મનુષ્યાદિક છે,–જેને જ્ઞાની પુરૂષો ઓળખી લે છે અને તેના અનેક લેખ તરફ દ્રષ્ટી કરીને લેખકોના અંતઃકરણના ચિત્રને જોઇને આનંદ પામે છે.

હે પ્રિય સજ્જનો ! હું પણ તમે પવિત્ર મનના આનંદ જનક મિત્રોની શેવામાં આ સૂર્યકાન્ત રૂપી ચળકતો પથરો મુકુછું,એ પથ્થર મને વગર પ્રયાસે આ શરીરમાંથીજ જડયો છે; માટે તે જડ પદાર્થને તમે જોશો કે; તેમાં તે સૂર્યકાન્ત પથ્થરની શકિત પ્રમાણે ચળકતા પદાર્થને જોશો કે કેમ ! તેના માટે હું કંઇજ અભિલાશા રાખતો નથી કેમ કે તમે સુજ્ઞ પ્રિય સજ્જનો તમારી શુદ્ધ સત્વગુણની પરિશિમામાં આ પથ્થરને સુવર્ણની વીંટીમાંજ જડશો;

એ સૂર્યકાન્તને જ્યારે સૂર્યના કિરણ સામે ધરીને જોશો ત્યારે જુદા જુદા ગુણવાળા પુરૂષો જુદી જુદી આકૃતિ વાળુ જોશે–પણ શુદ્ધ સત્વ ગુણિ જ્ઞાની પુરૂષ તો કેવળ તેમાંના સ્વચ્છ પ્રકાશનેજ જોશે;

હજુ હું બ્રહ્મ વિદ્યાનું પેહેલું પગથિયું પણ જોવા પામ્યો નથી પણ ભ્રમ વિદ્યાના છપનમે પગથીએ ચઢિ ગએલો ઉંચે ઉંચાઇ ઉપર આવી ગયેલો છું જેમાં મને ભ્રમ જાળ ઘણા વિસ્તાર વાળી સર્વ જગોએ પરિપુર્ણ પથરાઇ ગએલી નજરે પડી છે; પણ તે ભ્રમ જાળનું ખંડન કરવાને સંત પુરૂષોએ જે વચન રૂપી શસ્ત્ર મુકેલાં છે તે નજરે જોઇને તે શસ્ત્રનું ચિત્ર સૂર્યકાન્ત મણી ઉપર ચીતરેલું છે, તે ચિત્રનો

વિચાર સુધી કયને જ્યપુરી છે કે કેવિ ! તે શિરે વિવને મજૂનર
કલ્પન કુદે રચિત કરી શકે. યથુ—

કવિત.

કેઈ તે એ વિવનાં અદરે અપરાંધ કરે
કેઇ વદે હાંસ હાંસ કાંને નિંદ્રા કરે
કેઇ એક વિવાદ એક આપે કહેઃ કરે
કેઇ અન કહુ કહુ જુન એવું અરે
કેઇ તે કહે એક મસ્તમાં વાત થઈ
ક્ષુલ્લકમાં અરેરે તે સમાપન યારે
એને એને બુદ્ધિ દેવુ વિવને નિંદારો દેરે
ઓધવ સાકર વડું આવુ મર્હુ હાદે—

ઉધરને વેરનાર ઉદરના ભાર નકે
સરાગે પાયર બેદને ઉદારાદે
વાંકાંદુ દેવું તે તે નિંદનાં બારે વરે
વાંકદું વિવ બેઠું દલ કકરારે
કુંદરને બાર વરૂ ચાંપુની પ્રીત કરી
ઉરિ કુરિ કુદે તેને સંગ લઈ ઉનરે
ભરેર અને બેભદને હાર કેર સાર કરી
વર્ણને વર્ણ અંતરવેરી અનારે—

સુરેચંદ્ર સહે કેર વિવને નિંદનાને
કુર વિચાર વસે અવન ધરે જુ હું
સ્તુતિ અનન કુવ કેટ તે વિશ્વે બેઠે
એક શ્રુવિ અનેક વેરે કહું હું
પશુવિ દેવ. અદેવ અહંકારિને
હરર સાર સર સર્વે કેરવું હું
કે મતિ વિસરે સાગર કુસન વશે—
ઉવરે ઉવરે એન ઉગે કહું હું—

सुर्यकान्त.

प्रथम प्रवाह–परमार्थ.

ॐ तत्सते नमः

मङ्गलम्.

यस्माज्जातं जगत्सर्वं, यस्मिन्नेव विलीयते
येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः

शंकर,

જે થકી આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થાય છે; જેમાં લીન થાય છે. અને જેવું કરીને ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતરયામીને નમસ્કાર હો,—

योदेवोऽग्नौयोऽप्सुयो विश्वं भुवनमाविवेश,
य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા જળમાં છે, જે સમસ્ત લોકમાં વ્યાપી રહ્યો છે, જે સર્વ ઔષધીમાં તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો;

ॐ नमस्ते सते ते जगत्कारणाय
नमस्ते चिते सर्व लोकाश्रयाय
नमो द्वैत तत्वाय मुक्ति प्रदाय,
नमो ब्रह्मणे व्यापिने शाश्वताय ॥

હે સત્ રૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાન સ્વરૂપ, સર્વ લોકના આશ્રય અદ્વિતીય, મુક્તિદાતા, નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપી પરબ્રહ્મ તમને નમસ્કાર છે;

वयं त्वां स्मरामो वयं त्वां भजामो
वयं त्वां जगत्साक्षी रूपं नमामः
सदेकं निधानं निरालंब मीशं
भवांभोधि पोतं शरण्यं व्रजामः ।

જગતના સાક્ષીરૂપ તમને અમે યાદ કરીએ, ભજીએ તથા નમિયે છિએ, અને તમે સત્ય સ્વરૂપ વિશ્રાંતી, સ્થાન, નિરાલંબ ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક એક ઇશને:શરણે છીએ;

विदुर्यं न चित्तेंद्रियाणिद्रियेशं
विजानाति यस्तानि नित्यं नियंता
जगत्सा क्षिणं व्यापकं विश्ववंद्यं
चिदानंद रुपं तमीशं मपद्ये-

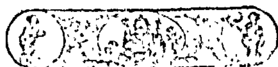
જે ઇંદ્રિયના ઇશને મન તથા ઇંદ્રિયો જાણી શકતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તેમને જાણે છે; તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક તથા વિશ્વને નમવા લાયક ચિદાનંદરૂપ ઇશને શરણુછું;

अणोरण्यणीया न्महद्भयो महीयान्
रविंदु ग्रह ज्याभ गोलादि कर्ता;
यईशोहि सृष्टयादि मध्यान्त संस्थ
श्चिदानंद रुपं तमीशं मपद्ये ॥

જે નાનાથી નાનો મોટાથી મોટો, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, પૃથ્વિ, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટીના આદી મધ્ય તથા અંતમાં રહેલો અનાદી. તે ચિદાનંદરૂપ ઇશને હું શરણ છું—

यशोपस्य विश्वं समस्तं सदास्ते
यदा भासतो भातियद्वै विचित्रम्
नजानंतियं तत्वतो योगी नोऽपि
चिदानंद रुपं तमीशं मपद्ये ॥

જેને સદા સમસ્ત સકળ વિશ્વ વશ છે; ને જેના આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે; અને જેને યોગી પણ તત્વથી જાણી શકતા નથી, તે ચિદાનંદ ઇશને હું શરણ છું—

—:सुर्यकान्त.:—

प्रथम तरंग—परमार्थ.

સત્પુરુષના સહવાસથી કિંવા તેમની સેવા કરવાથી ઉત્તમ ગુણ ગ્રહણ કરનાર શિષ્યની કે મિત્રની વૃત્તિ સારે રસ્તે વળે છે. તેને માટે ભર્તૃહરીએ કહ્યું છે કે.

वसंत तिलकवृत्त.

जाड्यंधियोहरति सिंचति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

भर्तृहरी.

અર્થ

[illegible]

ધન્ય છે એવા સત્પુરૂષોને કે જ્ઞાની પુરૂષોના અંતઃકરણમાં અજ્ઞાનરૂપી તિમિરનો નાશ કરીને તેના ચિત્તમાં જ્ઞાનરૂપી સુર્યકાન્ત (સુર્યમણી) સ્થાપન કરે છે; વિચારશક્તીને સરલ માર્ગે ચડાવે છે, ત્રિવિધી તાપને શમાવે છે, વીવેકની સાથે મૈત્રી કરાવે છે, સદબોધામૃતનુ પ્રાશન કરાવીને વિરાગનું દર્શણ કરાવે છે;-

એક બ્રહ્મવિદ્યાનો જાણનાર યોગાનુભવ જીવનમુક્ત સ્થિતિવાળો હીમાલય પ્રદેશના ગહન પર્વતોમા યોગાનંદ વાસ કરતો હતો તેની સેવામાં કેટલાક મુમુક્ષુ શિષ્ય રેહેતા હતા; તે શીષ્ય પેકી દેવશર્મા નામનો શિષ્ય હતો તેને જે જે પ્રકારની શંકાઓ પ્રગટ થતી હતી તે શંકાનું નિવારણ બ્રહ્મનિષ્ઠ દેવશર્માએ કર્યું હતું. તે પ્રસંગની કેટલી હકીકતો હંત કવાથી તથા સત્પુરૂષોના સમાગમથી સાંભળવામાં આવ્યાથી કાનને અને મનને રસીક લાગવાથી આ ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે. જે વિષય સુજ્ઞ પુરૂષો વાંચીને આનંદ પામશે;

અત્યંત પરિશ્રમ કરીને ઉત્તમ રત્નની માળા રચી કનકથી જડીત્ર કરાવીને ઝવેરી હાર બનાવે છે તે હાર રત્નની કીંમતના જાણનારને માટેજ તૈયાર કરે છે પણ કાષ્ટ કાપનાર જંગલી લોકોને માટે તે રત્નનો હાર તૈયાર કરતા નથી, -

એક ઉકરડામા કુકડો પોતાની ચાચથી ભુમિને ખણી ખોતરીને જારના દાણા કિંવા બાજરીના દાણા, તથા જુવા વીગરે વીણી ખાતો હતો, તે કુકડાની ચાંચમાં અનાયને ભાવી બળયોગે અમુલ્ય માણીક્યનો દાણો ચાંચમાં આવ્યો, આ દાણો હજારોહજાર રૂપીયાની કીમતનો પ્રકાશ મારનો ગુણોજિત હતો છતા તે દાણાને ભુમિ ઉપર મુકીને તે પ્રત્યે કુકડો કહેવા લાગ્યો કે, અફસોસનું કે તું નકામો મારી ચાંચમાં આવી પડ્યો, તને એનાં તારામા બીજા પથ્થરના કાંકરા કરતાં અત્યંત તેજ પ્રકાશ નજરે પડે છે, પણ તે તમામ શા કામનુ! તારી કીમત જારના દાણા બરાબર હું ધારતો નથી. જો કે જારનો દાણો મારી ચાંચમાં આવ્યો હોત તો તેથી મારા પેટમાંનો જઠરાગ્રી કંઇક શાંત થાત, પણ તું તો કેવળ નીરૂપયોગી છે એમ કહીને તે

દાણાને લાત મારીને બાજુએ ફેંકી દીધો; તેજ પ્રમાણે જેઓ સા
જ્ઞાતા, જ્ઞાની, સજ્જન અને સત્યવક્તા પુરૂષો, સમદર્શી સ્વભાવના
તેઓ આ વિષયનો તત્વ અને રહસ્યને જોશે, ગુણરૂપી દુગ્ધનો સ્વિ
કરશે, તેને જમાવીને દહીં કરશે, તેને મથીને ઘ્રત કાઢશે, અને
ઘ્રતનો ઉપયોગ કરશે, તથાસ્તુ—

૬.

પ્રથમ તરંગ-પરમાર્થ.

પ્રથમ લહર.

સંત સમાગમ (સત્સંગ) થી ઉત્તમફળ.

શ્લોક.

कोऽहं कथमिदं जातं को वै कर्तास्य विद्यते ।
उपादानं किमस्तीह विचारः सोऽयमीदृशः ॥

અર્થ

હું (જીવ) કોણ છું? આ (જગત) કેમ ઉપજ્યું છે? તેનો કર્તા કોણ છે? એવો સદ્વિચાર તેજ વિચાર છે; અર્થાત જીવ, જગત, ઈશ્વર, અને બ્રહ્મ વિવેક જ્ઞાનનું સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં ઉદ્યોગ કરો. તેને પુરૂષાર્થ કહે છે.

आप्तदृष्टिर्गुरोर्वाक्यं, तृतीयश्चात्म निश्चय ।
त्रितयं विजानाती सम्यक् नास्ति संशय. ॥

અર્થ

શાસ્ત્રદ્રષ્ટી, ગુરૂનું વાક્ય, અને ત્રીજું આત્માનો નિશ્ચય એ ત્રણ પ્રકારે જે જે જાણે તે મુક્ત છે. એમાં કંઈજ સંશય નથી.

[illegible] [illegible] ગંગાનદિના ઉત્તમ પ્રવાહ ઉપર એક વૃક્ષ છાયામાં યોગાનંદદેવ મુનિ આનંદમાં બીરાજતા હતા. જેમના અંતઃકરણમાં કોઈ પ્રકારનો વિક્ષેપ રહેલો નહોતો, જેમનું મુખ નિરંતર બ્રહ્મવિચારથી પ્રસન્ન રહેતું છે, એવા પવિત્ર મુનિ

મુમુક્ષુ સ્થિતિને પોહોચેલો દેવશર્મા નામનો શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ગુરૂ ! સંત સમાગમથીજ ઉત્તમ ફળ મળે છે તે વિષે કૃપા કરીને અમને વિવેચન સંભળાવશો તો આનંદ થશે.

શિષ્યનું વચન સાંભળી યોગાનંદ મુનિ અમૃત દ્રષ્ટી કરીને કહેવા લાગ્યા કે- હે ભાઇ ! જમીન ઉપર ધીરે ધીરે ચાલનારો શક્તી વિનાનો કીડો કે જેને સાધારણ હાથનો સ્પર્શ કરવાથી પણ મૃત્યુ પામે તેવા કીડાને ઉચકી લઇને ભમરો પોતાના દરમાં લઇ જાય છે, તે કીડા ઉપર બેશીને કેટલા દીવશ સુધી તેનું સેવન કરે છે; તેમ કર્યા પછી તે કીડો ભમરાના સત્સંગથી પાંખોવાળો શ્યામ રંગનો તેજસ્વી છતાં આકાશમાં ગમન કરનારો ભમરો થઇ જાય છે; પૂર્વે તે કીડો હતો, તે કીડો જમીન ઉપર માટીમાં તથા દુર્ગંધ જગોમાં પરાકાષ્ઠાએ બહુજ મંદગતીથી ચાલનારો તુરત વિનાશ પામે તેવી સ્થિતિવાળો હતો, તે ભમરારૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર અનેક પુષ્પના રસને ગ્રહણ કરનારો ભમર થયો; રોજ સદસંગથી અનહદ ગુંજારવ કરવાની શક્તીવાળો થયો, રોજ સત્સંગથી, પુષ્પના મકરંદોમાથી રસ ખેંચનારો થયો,—તિવ્રદંતથી કઠિણ વાંસમાં છિદ્ર કરી તેમાં પ્રવેશ કરનારો થયો, અર્થાત કઠિણ વાંસરૂપી મલિન અને કઠિણ વિભૂતિયોને છેદીને તેના દુર્ગુણ અવલોકન કરવાની શકતીરૂપ ભ્રમર થયો, મંજુલ ખીલાઇ ગએલા કમળમાં મગ્ન થઇને નિવાસ કરનારો થયો હે શિષ્ય તે કેવળ સાહીત્ય વિનાનો કીડો સત્પુરૂષ સત્સંગના યોગે કરી તેવુ ફળ પામ્યો. માટે સદબોધ પ્રાપ્ત થવાને જેઓ જીજ્ઞાસુ છે તેઓએ સત્પુરૂષોની સેવા કરવીજ જોઇએ.-

હે શિષ્ય ! તને આ દ્રષ્ટાંતમાં કદી એવી શંકા આવશે કે તે અજ્ઞાન કીડાને સત્પુરૂષ રૂપી ભ્રમર ઉચકી ગયો ત્યારેજ તે કીડો મટીને ભ્રમર રૂપ બન્યો આ દ્રષ્ટાંતમાં તે કીડાએ પોતાના હીતને માટે કાંઇજ પુરૂષાર્થ કર્યો નથી, આ પ્રકારની શંકામા પ્રત્યુત્તર એ છે કે સત્પુરૂષો પરમદયાળુ અને પરોપકારી હોય છે; જો કે અજ્ઞાનીજનો પોતાનુ શ્રેય કરવાને શકતીવાન હોતા નથી તેવા અજ્ઞાનીજનને

સત્પુરૂપો ઉત્તમ બોધ આપીને તેમનું જીવન સુધારે છે; અર્થાત આ દ્રષ્ટાંતમાં કીડારૂપી અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાનું હીત જાણતા નથી, કિંવા સત્સંગ કરવો સમઝતા નથી. તેવ:ઓને પૂર્વ સંસ્કાર યોગે ભ્રમરરૂપ સત્પુરૂપો તેવા અજ્ઞાનીને પોતાના જેવા બનાવી દે છે;

હે શિષ્ય ! હું તને સંતના સમાગમથી કેવુ ફળ મળે છે ! તેની એક વાત કહું તે સાંભળ;

એક બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની સાધુ આનંદમાં મગ્ન રહેતા વન ઉપવનમાં ફરતા ફરતા ગંગા કીનારા તરફ જતા હતા, રસ્તામાં એક વૃક્ષ ઉપર એક માણસ હાથમાં કેહોવાડો લઇને એક ડાળ કાપતો હતો; જે ડાળ કાપતો હતો તેજ ડાળ ઉપર પોતે ઉભો રહ્યો હતો, અર્થાત જે ડાળ કપાઇને ભુમિ ઉપર પડે તેજ ભાગ ઉપર ડાળ કાપનાર ઉભો રહી કેહોવાડાથી કાપવાનું કામ કરતો હતો; આવખતે તે વૃક્ષ પાસે થઇને બ્રહ્મવેતા જ્ઞાની સાધુ જતા હતા, તેમની સેજ સાજ નજર પેલા ડાળ કાપનાર તરફ જઇ પોંહોચી; આ અજ્ઞાની પુરૂપ ડાળ કાપતાંજ લાકડાની સાથેજ જમીન ઉપર પડીને પછડાઇજશે, કાંતો મૃત્યુ તુલ્ય થઇ જશે, અથવા તો તેને થોડી વ્યથા પણ થશેજ એમ વિચાર કરી તે પરોપકારી દયાળુ સાધુએ કાષ્ટ કાપનાર તરફ દ્રષ્ટી કરીને કહ્યું કે અલ્યા ઓહ ? તું આ વૃક્ષનું ડાળ કાપે છે ખરો પણ તે લાકડા સાથે તું જમીન ઉપર પડી જઇશ, જેથી તું મર્ણ તુલ્ય થઇશ અથવા પછડાઇને દુખી થઇશ;--સાધુનું વચન સાંભળી પેલા મુર્ખ માણસે સવાલ કર્યો કે તું એવો કેવો પરમેશ્વર છે કે પેહેલાંથી વાત કહી દેછે, તારા જેવા નેગટા લંગોટીયા ઘણાએ ભટકે છે માટે હું તારી વાત માનું નહી;—સાધુએ ઉતર આપ્યો કે તું પરમેશ્વરને ઓળખે છે કે ? તેના જવાબમાં મુર્ખ કડિયારાએ ઉત્તર આપ્યો કે ના, નથી ઓળખતો પણ બધા લોકો એમ કહે છે કે પરમેશ્વર હોએ એજ અગાઉથી સાચી વાત ભાંખે,

સાધુએ કહ્યું કે--ત્યારેતો હું તને અગાઉથીજ ભાંખુછું કે તું જમીન ઉપર જરૂર પડી જઇશ,--કઠીયારાએ કહ્યું કે તું કાંઇ પરમેશ્વર

નથી કે તારી વાત ખરી પડે,- કઠીયારાની જડબુદ્ધિ અને દુરાગ્રહ જોઈને સાધુ મહારાજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા ગયા; થોડીકવાર થઈ એટલે ખરેખર તેમજ બન્યું; જે ડાળ ઉપર પેલો મુર્ખ કઠીયારો ઉભો રહ્યો હતો એજ ડાળ કડકડાટ કરતું જમીન ઉપર પડયું, તે પડતાની સાથેજ કઠીયારો પણ બાજુ ઉપર પડી ગયો, પણ એટલું સારૂં થયું કે તેને વિશેષ વ્યથા થઈ નહીં; કઠીયારો તુરત ઉભો થયો, તેણે પોતાનો કોહોવાડો અને લાકડાં બાંધવાનું દોરડું જમીન ઉપર પટકી દેઈને, પેલા અગમ ભાંખનાર પરમેશ્વરને શોધવા લાગ્યો. જેમ બને તેમ ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો; તેણે દૂરથી તે સાધુને જતો જોયો, એટલે કઠીયારે બુમ પાડીને હાંક મારવા માંડી, ઓ પરમેશ્વર! ઓ પરમેશ્વર! ઓ પરમેશ્વર! ઉભા રહો ઉભા રહો, પેલા સાધુ મહારાજે પાછળ જોયું ત્યારે જે વૃક્ષ ઉપર ડાળ કાપતો હતો તે માણસ દોટ મુકતો મુકતો પોતાની પાસે આવે છે જોયું જોયું; સાધુ મહારાજ શાંત વૃત્તિથી એક વૃક્ષ નીચે ઉભા રહ્યા, એટલામાં પેલો કઠિયારો નજીક આવી પોહોચ્યો, તેણે સાધુ મહારાજના ચરણકમળમાં મસ્તક મુકયું દંડવત પ્રણામ કરીને જમીન ઉપર લાંબો થઈને સુઈ રહ્યો, દયાળુ સાધુએ તેને આજ્ઞા કરી કે હે ભાઈ હવે તું ઉભો થા, તું શા માટે મારી પાછળ દોડતો દોડતો આવ્યો છું? તને શું કામ છે!

કઠીયારો-માહારાજ! તમેતો ખરેખરા પરમેશ્વર છો, તમારી વાત સાચી પડી,-હવે તો હું પરમેશ્વરને મળ્યો માટે તમને મુકીને મારે ઘેર પાછો જવાનો નથી;

સાધુ—અલ્યા ભાઈ! તને બૈરાં છોકરાં હશે. તે તારી વાટ જોઈ ને બેશી રહ્યાં હશે, તું જ્યારે લાકડાં કાપી ને પૈસા લાવીશ ત્યારે તારાં છોકરાનું ઉદર ભરાશે; માટે તે સઘળાં તારા વિના ટળવળીને દુખ પામશે તેથી તું તારે ઘર ચાલ્યો જા;

કઠિયારો—ઓ મહારાજ! અમારા ગાંમની ભાગોળે એક બાવો રહે છે, તે ઉધું માથુ અને ઉપર પગ કરીને બાર વરહથી માળા ફેરવે છે તો પણ એને પરમેશ્વર મળ્યા નહીં; વળી ઘેરે ઘેર

ઘીઈ અને ગોળ ઉઘરાવીને લાડુવા દર રોજ ખાય છે, એટલુંજ નહી પણ એ માહારાજ કેટલીક બાઇડીયો ને દોરા ચીઠી કરે છે એટલે તપના પ્રતાપથી છોકરા થાય છે. પણ એ આવા ને પરમેશ્વર મળ્યા નહી, અને હું ભાગસાળીને વાટે જતાં પરમેશ્વર મળ્યા માટે હવે હુંતો આપનો સંગ છોડવાનો નથી ગમેતો મને મારી નાંખો અને મારા શરીરના કકડા કરો તો પણ તમારી પાસેથી જરાએ આઘો ખસવાનો નથી;

સાધુ—(દયાદ્રષ્ટીકરીને) ઠીક ઠીક, એનો ઠીક, પણ તું મારી સાથે ફરીને શું ખાઇશ ?

કઠિયારો—એ મહારાજ, જે તમે ખાતા હસો તે હું ખાઇસ;

સાધુ—જો તારે મારી સાથે રહેવું હોય તો જે જે આજ્ઞા હું તને કરૂ એ પ્રમાણે તારે ચાલવું પડશે;

સાધુ—એ ગરીબ પરવર? પરમેશ્વરની આજ્ઞા જે ન માને એને નરક મળે છે એવું અમારા ગામમાં ટીડા જોશી રહેતાતા તે કહેતા હતા, માટે હુંતો તમારી શેવા ચાકરી અને આજ્ઞા માન્યા વીના રહેવાનો નથી;

કડિયારાની દ્રઢશ્રદ્ધા જોઈ ને તે સાધુએ પોતાની સાથે આવવાને આજ્ઞા કરી;

માહારા વાચક સુજ્ઞ મહાશય મિત્રો! તમે એમ શંકા કરશો કે આહાવા મુર્ખને અર્થાત મુમુક્ષુ સ્થિતિએ નહિ પોહોચેલો એવા અજ્ઞાનીને તે સત્પુરૂષે પોતાની સાથે કેમ રાખ્યો કદી રાખ્યો તો તેને જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થશે ! તેના ખુલાસામાં એજ અર્થ નીકળે છે કે તે બ્રહ્મવેત્તા સાધુએ તે કડીયારો કેટલે દરજ્જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને અધિકારી છે. એમ તેને જોતાંજ વિચાર કર્યો હતો. તે કડીયારામાં કીયા કીયા સાધનોનો કેટલો અંકુર રહ્યો છે તે અવલોકન કરી લીધું હતું; તે કડીયારામાં શમાદી ષડસંપત્તિનું ચિત્ર જોયું હતું.

આ કઠીયારો કેવળ નિર્ધન હતો, તેથી તેના અંતઃકરણમાં વિષયોની પ્રેરણાથી જેજે પ્રકારના વિચાર થતા હતા તે ન ચાલે તે

તે વિષયોને અનુસરી લાભ મેળવી શકતો નહોતો અને એમ થવાથી તેના મનનો અણુચાલે નિગ્રહ થતો હતો તેથી તેનામાં શમ સંપત્તીનો કાંઈક ભાગ રહેલો છે એમ તે સાધુએ માની લીધું હતું; એજ પ્રમાણે તે નિર્ધન કઠીયારાએ ઇંદ્રિયગણ અર્થાત બહિરેન્દ્રીયોને અર્થાત જ્ઞાનેંદ્રીય અને કર્મેન્દ્રીયનો વ્યાપાર ચાલતાં અન્તઃકરણમાં થતા વિચારને તે પાર પાડી શકયો નહોતો, એટલે નેત્રથી ઉત્તમ વસ્તુ જોઇ હતી તે મેળવી શકયો નહોતો, કાનેથી મોહ ઉત્પન્ન થાય તેવી વાત તેણે સાંભળી હતી યદપી તેનો લાભ મેળવી શકયો નહોતો, નાકથી અનેક સુગંધીત પુષ્પના સમુહથી મોટા મોટા બગિચા દુરથી જોયા હતા પણ તેમાં ફરીને નાશીકાને સુગંધી વીષયનો લાભ આપી શકયો નહોતો, જીન્હાએ કરીને મિષ્ટ મધુર કષાય અમ્લ ખટરસાદીક વસ્તુ જાણી શકયા છતાં તેવી વસ્તુ તેને મળી શકતી નહોતી, એટલે આ પ્રકારે બહીરેન્દ્રીયોને તેણે અણુચાલે રોકી હતી અને તે રોકવાની શકતી તેવા કારણથી વધી હતી તેથી તે મુર્ખ કઠિયારામાં દમ સંપત્તિનો અંશ થોડોક રહેલો હતો–

તે કઠિયારો જે ડાળપર ચઢયો હતો એજ ડાળ કાપતો હતો. જો કે તે અજ્ઞાનતાને લીધે આ ડાળ પડવાથી હું પણ જમીન ઉપર પડી જઇશ એવો વિવેક દ્વારાએ વિચાર કરવાને શકતીવાન નહોતો, એવા મુર્ખને આ સાધુએ કહ્યું કે તું આ ડાળની સાથે જમીન ઉપર પડી જઇશ,–થોડીક વારે જો કે તેમજ થયું; એ કઠિયારો સ્વભાવિક પોતાની બુદ્ધિદ્વારાએ એમ માનતો હતો કે આ પ્રમાણે ભવિષ્યની વાત પરમેશ્વર વિના બીજો કોઇ કહી શકતો નથી, આ પ્રમાણે તેનો દ્રઢ નિશ્ચય હતો. અને એમજ જ્યારે થયું ત્યારે તે સાધુને પરમેશ્વર છે એમ તેણે દ્રઢ વૃત્તિથી માની લીધુ–માટે આ પ્રકારથી તેનામાં શ્રદ્ધાનો અંશ છે એમ સાધુએ નિશ્ચય કર્યો હતો; તે સાથે આ દ્રઢ શ્રદ્ધાવાળા અજ્ઞને જે ઉપદેશ કરવામાં આવશે તે ઉપદેશ શ્રદ્ધાદ્વારાએ ગ્રહણ કરશે એવો સાધુનો અનુમાન હતો;

એવી શ્રદ્ધાને યોગે કરીને તેના મનનો વિક્ષેપ વિનાશ પામશે એવા અનુમાનથી તે કઠિયારો સમાધાન સંપત્તિમાં પ્રવેશ કરશે એવો નીશ્ચય થયો હતો.

તે કઠિયારો ભયંકર જંગલોમાં ગ્રીષ્મઋતુમાં તથા વર્ષાઋતુમાં અને હેમંતઋતુમાં તૃષા, તાપ ટાઢ અંગઉપર વસ્ત્ર નહી હોવાથી સહન કરીને કાષ્ઠ કાપવા માટે વીચરતો હતો. તેથી તેનામાં તિતિક્ષાનાં લક્ષણોએ નિવાસ કર્યો છે એમ ધાર્યું હતું; વળી આ સાધુને પરમેશ્વર છે એમ માનીને શ્રદ્ધાના દ્વારમાં તે કઠિયારો ઉભો રહ્યો હતો. અને પરમેશ્વર જે કહે તે સત્ય છે એવી તેની સમજને લીધે તેનામાં ઉપરામ સંપત્તિનું હવાણ હતું
જોકે તેણે વિવેક મારગથી ઉપર કહેલી ષડ સંપત્તિ પ્રાપ્ત નહોતી કરી, એ ષડ સંપત્તિ નિપુન સ્થિતિથી ન શાલે દુખ વેઠીને, મનને મારીને સહન કરી હતી તેથી માત્ર ઉત્તમ બોધનેજ આ પાત્ર છે, અને જ્યારે તે સૂર્યકાન્ત મણીરૂપી સદ્બોધ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તે આપો આપ ષડ સંપત્તિને જાણીને તે મુમુક્ષુ પદનો અધિકારી થશે. એવું તે સાધુએ કઠિયારાને માટે વિચાર કરીને તેને પોતાની સાથે રાખ્યો હતો—તે કઠિયારો સત્સંગથી અજ્ઞાનને સમજી શક્યો, તે કાળે કરીને જીવન મુક્ત સ્થિતિએ આવી પોહોચ્યો; આહાહા ! સંતસમાગમનો કેવો મહિમા !

દ્વિતિય લહર.

ત્હારામાં કોણ છે ! તેને ઓળખ્ય; શાથી ઓળખાય ! પુરૂષાર્થથી

श्लोक

परिच्छिन्नइवाज्ञाना तन्नाशेसतिकेवल;
स्वयंप्रकाशतेह्यात्मा मेघापायेंशुमानिव,

ભાવાર્થ

અજ્ઞાનથી આત્મા ઢંકાયેલો છે, જ્યારે અજ્ઞાન નષ્ટ (દૂર) થાય છે ત્યારે તે પોતે આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે. જેવી રીતે વર્ષાઋતુનો મેઘ (વાદળા) દુર થયા પછી સુર્યપ્રકાશવાન દેખાય છે તેવી રીતે અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં ખસવાથી સુર્યતુલ્ય સ્વયંપ્રકાશી આત્મા આપોઆપ પ્રકાશે છે: તાત્પર્ય એ છે કે આત્માનો સર્વ સ્થળે વ્યાપક અદ્વિતિય છે પરંતુ અજ્ઞાનથી કલ્પના થવાથી દેહ મનુષ્યાદી શરીર છે એવા પ્રકારના ભ્રમથી પરિચ્છિન્ન અર્થાત (ઢંકાઇ ગયેલો) પ્રતિત થાય છે. પણ જ્યારે તત્વમસિ આદી મહાવાક્ય દ્વારા આત્મા અને બ્રહ્મ એક છે એવું જ્ઞાન જ્યારે થાય છે, ત્યારેજ અજ્ઞાનથી જે મિથ્યા ભ્રમ થયો છે તેનો નાશ થાય છે. આત્મા તો, સજાતિય, વિજાતિય અને સ્વગત એ ત્રણે ભેદ રહિત છે. કેવળ સ્વયંપ્રકાશવાન બ્રહ્મરૂપ પ્રતિત થાય છે—

શિષ્ય પુછે છે, કે હે મહારાજ કૃપાસિંધુ આપ સમર્થ છો; વળી ભુત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની સ્થિતિ જાણવાવાળા સર્વજ્ઞ છો. આપની નિર્મળ વાણીથી મારી શંકાઓ નાશ પામવાથી જેમ વિહંગ

(પક્ષી) ઉડી જાય છે તે પ્રકારે નાશ પામે છે. આપના સહવાસથી રાગદ્વેશ અને ત્રીવિધ તાપનો નાશ થાય છે; હે માહારાજ એક વખતે એક પુસ્તકમાં મ્હેં દોહરો વાંચ્યો હતો તે દોહરો એવો છે કે,

દોહરો

સુઘર સંતકો દરસહિતું, કર ગિરિ કંદર ગૌન,
કૃપા પાઇ પુનિ દેખલે, હર્ષદ તુઝમેં કૌન,

વિવેક દ્વારાએ સદ્‌વિચારને જાણનાર સુઘડ સંતપુરૂષોના દર્શન માટે મોટા મોટા ગીરી (પર્વતો) માં પ્રવાસ કર અને ત્યાં જા, ત્યાં જઇને તેવા પવિત્ર માહાત્માની કૃપા મેળવીને તેમનાથી તું નક્કી કર કે, તારામાં આનંદ આપનાર કોણ છે. આ પ્રમાણે તે દોહરામાં ભાવાર્થ છે, હે ગુરૂ ! મારા પુર્વ સંસ્કાર સંચિતથી હું આપની પવિત્ર શેવાને લાયક થએલો અત્રે ગણાયોછું હે દિનબંધુ ! આ શરીરમા કોણ છે ! જે છે તેને શી રીતે ઓળખી શકાય ! તે કૃપા કરીને કહો;

ગુરૂ–હે મુમુક્ષુ ! ત્હેં ઘણો ઉત્તમ પ્રશ્ન કર્યો છે; તારા નિર્મળ અંતઃકરણના યોગે કરીનેજ આ પ્રશ્નનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે; જેઓ આત્મજ્ઞાનને જાણે છે તેઓ આ જગતને મિથ્યા સમજે છે, જગતને મિથ્યા જાણ્યા છતાં પણ જ્ઞાની પુરૂષો જે વ્યવહાર કરે છે તે વ્યવહારને મિથ્યા સમજીનેજ આગળ પગ મુકે છે; હું તને આ વિષય સંબંધી એક વાત કહુંછું તે તું સાંભળ !

એક નગરમાં બ્રાહ્મણનાં બે વિદ્વાન પુત્ર હતા, તેમાંનો એક કર્મવાદી હતો અર્થાત જે થવાકાળ હોય તે થયાંજ કરે છે છતાં પુરૂષાર્થ કરવાનું કંઇજ કારણ નથી એવું માનનારો હતો અને બીજો જે હતો તે ઉદ્યોગ અર્થાત પુરૂષાર્થ કરવાથીજ ફળ મળે છે એમ સમજતો હતો; આ બન્ને મિત્ર વચ્ચે વારંવાર વિવાદ થતો હતો, તે વિવાદ ઉદ્યોગ કર્મનો નહોતો પણ તે પુરૂષાર્થને સત્ય માનતો હતો સારા સારા ગ્રંથનું અવલોકન કરીને મહાજ્ઞાની ગુરૂ આચાર્યોનું શિક્ષણ યોગ્ય માનીને આત્માને ઓળખવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, એક કવિત્તમા કહ્યું છે કે,

છપ્પો.

गुरु विन मिले न ज्ञान भाग्य विनु मिले न सज्जन,
तप विन मिले न राज, धांह विन हठे न दुर्जन;

ગુરૂ વીના જ્ઞાન થતું નથી, જો કે અષ્ટાંગ યોગનું જ્ઞાન થવાને માટે વીસ્તારવાળા મોટાં પુસ્તકો લખાયલાં છે; પણ નોળી કર્મ ગજકર્મ મુદ્રા, ખેચરીમુદ્રા, સમાધી વિગેરે તેમાં લખ્યા પ્રમાણે કરવા જતાં હઠયોગ મતમાં શારિરીક સંપતિને ઘણી વખતે નુકશાન પોહોચે છે-તેવા કઠિણ વિષયમાં ગુરૂ વિના અનુભવ મળતો નથી. એજ પ્રમાણે પુરૂષાર્થ વાદી જે હતો તેણે ગ્રંથનું અવલોકન કરી પોપટીયું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું પરંતુ સપ્રમાણ દાખલા તરીકે તેણે અનુભવ મેળવ્યો નહોતો પણ તેનો પુર્વનો પુન્યશાળી સંસ્કાર હતો તેથી તેની વૃતિ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે દ્રઢ રહી હતી; હવે નશિબમાં જે થવાનું હોય તેજ થાય છે, જગત અનાદી છે. આત્મા કોઈથી સમજાતો નથી નિરાકાર વસ્તુને સાદ્દશ્ય સપ્રમાણ અને અનુભવ શિવાય સત્ય માનવામાં આવતુ નથી માટે એ બાબત પુરૂષાર્થ કરવો ઘટતો નથી એવા મતવાળો બીજો મિત્ર હતો. આ બન્ને મિત્રનો સંવાદ હરવખતે થયાં કરતો હતો પરંતુ કોઇના મનમાં શંકાનું સમાધાન થતું નહોતું; છેવટે પુરૂષાર્થ વાદિએ પ્રારબ્ધ અને કર્મ ઉપર આધાર રાખનારને કહ્યું કે શ્રીરામચંદ્રને બોધ આપનાર ગુરૂ વસિષ્ઠ પાસે આપણે ચાલો, તે આપણા બન્નેના મત્ત માટે યથાયોગ્ય ન્યાય કરશે,-આ પ્રશ્નને યોગ્ય જાણીને તે બન્ને જણા અયોદ્ધામાં આવી પોહોચ્યા; અયોદ્ધામાં શ્રીરામચંદ્રજી વસીષ્ઠ ગુરૂ પાસે આત્મજ્ઞાન સાંભળતા હતા, એ શિવાય ધનુર્વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવતા હતા, એ વખતમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ યજ્ઞ કરતા હતા. તે યજ્ઞનો કેટલાક રાક્ષસો ભંગ કરતા હતા. તેથી તેનું રક્ષણ કરવાને માટે શ્રી રામચંદ્રજીની માગણી કરવી એવી વાટાઘાટ વિશ્વામિત્ર ઋષિના મનમાં ચાલતી હતી, આ પ્રસંગમાં સદરહુ બન્ને બ્રાહ્મણ અયોદ્ધામાં શ્રી રામચંદ્રજીની સભામાં આવીને ઉભા રહ્યા; એ

સભામાં દશરથ રાજા બિરાજમાન થયા હતા, એક બાજુએ રાજગુરૂ વસિષ્ઠનું ઉંચુ આસન હતુ, તે વસિષ્ઠથી નિચા કનકાસન ઉપર શ્રી રામ લક્ષ્મણ ભરત અને શત્રુઘ્ન બેઠેલા હતા, આ સભામાં તપથી પરાક્રમ કિધેલા કેટલાક મુનિ અને ઋષિનો સમુદાય હતો તે શિવાય મંત્રી અમાત્ય પ્રધાન, ન્યાયાધીશ, કોશરક્ષક, સેનાપતિ, અને બીજા પદાવાળા બીરાજમાન થએલા હતા, શ્રી રામચંદ્રજી વસિષ્ઠ ઋષિ પ્રત્યે જે જે પ્રશ્ન કરતા હતા. તે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર વસિષ્ઠ ગુરૂ તરફથી આપવામાં આવતો હતો, તે પ્રશ્નનું રહસ્ય સાંભળીને સઘળી સભા વિસ્મીત થઇ રહી હતી; સઘળી સભામાં શાંતતાની ચાદર પથરાઇ ગઇ હતી, નિરંતરપણે વેદ શાસ્ત્રના વચનોરૂપી સુધાબિંદુના છાંટા સઘળા કોઇને લાગતા હતા તેથી આધી વ્યાધી અને ઉપાધીથી થતા તાપનો નાશ થતો હતો, જેવી રીતે હુતાશન (અગ્નીથી) શીત નાશ પામે છે. જેવી રીતે પ્રચંડ વાયુના વેગથી વાદળાં દુરભાગી જાય છે, જેવી રીતે કાનને બેહેર મારે તેવા અવાજથી વીહંગ (પક્ષી) સમુદાય [illegible] ઉડી જાય છે તેવી રીતે સભામાં બેસનારા ગુણી અને વિદ્વાન પુરૂષના અંતઃકરણમાંથી વિક્ષેપનો નાશ થતો હતો; શ્રી રામચંદ્રજીની શાન્ત કાન્તી સર્વના અંતઃકરણને શાન્ત કરતી હતી, [illegible] કરૂણા તે કુમાર જે સભામાં આવી બેઠેલા તેમને [illegible] ઉત્તમ સત્કાર આપ્યો તેમને બેસવાને યોગ્ય આસન આપ્યું [illegible] પછી રામચંદ્રજી પ્રત્યે વસિષ્ઠ ગુરૂનો [illegible], પછી તે [illegible] અટકાઇ રહ્યુ, એટલે વસિષ્ઠ મુનિએ [illegible] તે બીજકુમાર તરફ નજર કરીને તેમના આવવાનું કારણ પુછી લીધું તે બન્ને કુમારોના [illegible] જે વિવાદનો પક્ષ હતો તે વસિષ્ઠ મુનિને [illegible], આ બન્નેનો પક્ષ સાંભળીને દશરથરાજાને અને [illegible] થયો, આ બન્નેને માટે વસિષ્ઠ મુનિ [illegible] છે કિંવા તેમને કેવો પ્રત્યુત્તર આપે છે તે જાણવાને [illegible] હતા.—વસિષ્ઠ મુનિએ તેમને કહ્યું કે [illegible] તમે [illegible] પ્રસંગે દશરથમહારાજા બિરાજમાન [illegible] માટે તમે બન્નેના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર અત્યારે નહિ આપતાં

આવતી કાલે બપોર પછી તમને આપીશું; આજે તો જે ઉતારો દરબારશ્રી તરફથી તમને આપવામાં આવે તેમાં નિવાસ કરો. અને સુખેથી રહો; એમ કહીને મંત્રી તરફ વસિષ્ઠ ગુરૂએ દ્રષ્ટી કરી, એટલે મંત્રી વસિષ્ઠ ગુરૂની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો, ગુરૂજીએ જે યુક્તી મંત્રીને બતાવી તે યુક્તી અને આજ્ઞા સાંભળીને તે તમામ ગોઠવણી થોડીકજ વખતમાં કરાવી નાંખી, આ વખતે રાત્રીના આઠ વાગ્યાનો સુમાર હતો, કૃષ્ણ પક્ષ હતો. તેથી અંધકારે પોતાનો અમલ સઘળી દીશાઓમાં જમાવી દીધો હતો, નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સભા વિસર્જન થઇ એટલે પેલા બે વિપ્રકુમાર પણ ઉતારા તરફ જવાને તૈયાર થયા, એટલે એક દરબારી પટાવાળો તે બન્ને સાથે ઉતારો બતાવવાને આવ્યો, ઉતારાનો મહેલ આવ્યો એટલે પટાવાળાએ આંગળી કરીને પેલા બે વિપ્રકુમાર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે આ સન્મુખ મોટો અવાસ છે તેને તાળું વાસ્યું છે માટે આ કુંચીથી ખુલ્લુ કરીને તેમાં તમે રહો, હવે મને કાંઇ વિશેષ આજ્ઞા નથી માટે હું મારા કામે જાઉં છું આ પ્રમાણે પટાવાળાએ પેલા વિપ્રકુમારને કહીને તથા કુંચી આપીને ચાલવા માંડ્યું;–પેલા બન્ને બ્રાહ્મણ પૈકી પુરૂષાર્થવાદીએ હાથમાં કુંચી પકડીને તાળું ખુલ્લુ કર્યું અને કમાડ ઉઘાડ્યું, પછી અંદર પ્રવેશ કરતાંજ છેક અંધારૂં નજરે પડ્યું; પુરૂષાર્થવાદીએ જડમત્તવાદિને કહ્યું કે મિત્ર ? આ શું ! દરબારનો ઉતારો શું આહાવો હશે ? નથી દિવો નથી કાંઇ, આ અવાસમાં અજાણ્યા કયાં પ્રવેશ કરવો !

જડવાદી––હે ભાઇ ! આપણા નશિબમાં આહાવોજ ઉતારો મળવાનું નિર્માણ હશે;

પુરૂષાર્થવાદી—અરે એમ તે હોય કે ! શ્રી રામચંદ્રજીની સભામાં મહાતત્વવેત્તા બ્રહ્મનિષ્ઠ યોગીંદ્ર વસિષ્ઠ જે કે ત્રિકાળ જ્ઞાની છે. તે શું આપણા માટે આહાવો ઉતારો આપે ખરા કે. શું કાંઇ વિચાર નહિ કર્યો હોય !

જડવાદી—ભાવી બળ એવુંજ છે; જો કે તે ત્રિકાળજ્ઞાની છે તોપણ આપણે તેમના મિજમાન છીએ છતાં શરભરા કરવાનો

વિવેક ભુલ્યા, તો પછી તે વસિષ્ઠગુરૂ ત્રિકાળજ્ઞાની શાના ! માટે ભાવી બળવાન છે;

પુરૂષાર્થવાદી—તો શું તમે અંધારામાં પડી રહેવા ધારોછો !

જડવાદી—હા, એમાં શંકા શી,

જડવાદી તો ભાવીબળ ઉપર ભરૂસો લાવીને અંધારામાં પાથર્યા વિનાની જમીન ઉપર લાંબો થઇને સુતો,—એ જોઇને પુરૂષાર્થવાદીએ તેને કહ્યું કે અરયા ભલા માણુસ આપણે પ્રાતઃકાળના મુસાફરી કરતા કરતા આવેલા ભુખ્યા અને તરસા છીએ, પાણી વિના જીવ તલસે છે. અન્ન વિના જંપ વળતો નથી, છતાં તું તો નીરાંતે અંધારામાંજ પડી રહ્યોછું હવે તને કહેવું શું ! અલબત્ત ભાવીમાં હોય એવું થવાનું હોય તો પછી કાળજી શા માટે કરવી ! ભુખ અને તરશ મારીને પડી રહેવાનું નિર્મિત હશે તો તેમજ થશે, એમાં કોણ ફેરફાર કરવાનું છે, ! હવે તો હું અહીંથી એક ડગલુ પણ આગળ પગ મુકવાનો નથી; એ માહારો દ્રઢ નિશ્ચય છે; પુરૂષાર્થવાદીએ પોતાના સોબતીનાં વચન સાંભળ્યાં પરંતુ તેને કાંઇ રૂચ્યુ નહી; તેને બીલકુલ જંપ વળ્યો નહી; એટલામાં અનાયાસ કોઇ માણુસ આવી પોહોચ્યો તેણે આગળનું કમાડ અડકાવી દીધુ અને ચાલ્યો ગયો, આ દેખાવ જોઇને પુરૂષાર્થવાદીના મનમાં અચંબો થયો, એકાએક બારણાં કોણ વાસી ગયું હશે; તે બાબત વિચાર કરવા લાગ્યો; મનમાં મુઝાવા લાગ્યો, હવે બાહેર નીકળવાને માટે પણ માર્ગ રહ્યો નથી તેથી કદાપી બુમ મારીને કોઇને બોલાવીયે તો કોઇ પણ સાંભળી શકે તેમ નથી, ચાલ જીવ ! આ છેક હેઠળની જગોમાં ઘણું અંધારૂં છે. તે કરતાં નીસરણી ખોળી કાઢી ને મેડી ઉપર જઇશું તો બારીનાં બારણાં ઉઘાડવાથી પવનના લીધે પણ મન આનંદ રહેશે, એમ વિચાર કરીને પુરૂષાર્થવાદીએ અંધારામાં ફાફાં મારતો મારતો મેડા ઉપર ચઢવાની નીસરણી ખોળી કાઢી હળવે હળવે નીસરણી ઉપર ચઢયો દાદરો ખુલ્લો હતો તેથી મેડા ઉપર જઇ પોહોચ્યો; હાથ લાંબા કરતો કરતો ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો એટલે તેને બારીના બારણાં હાથે અથડાયાં,—બારણાંની સાંકળો ઉઘાડીને દ્વાર ખુલ્લાં કર્યા, થોડીક

વાર બારીયે ઉભો રહ્યો, ચારે તરફ દ્રષ્ટી કરી ત્યારે તેને એમ જણાયુ કે આજુ બાજુ બાગ બગીચાનો વિસ્તાર જણાય છે; પણ તે બાગમાં કોઈ માણસ નજરે પડતુ નહોતું; તેથી નિરાશ થઇને પાછો અંધારામાં ફાંફાં મારવા લાગ્યો પણ કંઈ હાથ આવ્યું નહી છેવટે નિરાશ થઇને કપાળ ઉપર હાથ મુકીને ખુણે બેશી રહ્યો ભુખ અને તરશથી પીડા પામેલો ઘણું અકળાયો, મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—રામચંદ્રજીની સભામાં વસિષ્ઠ ગુરૂએ અમને સન્માન આપવામાં કસર મુકી નથી, તો શુ અમને દુખ દેવાને માટે વ્યવસ્થા વિનાનો ઉતારો આપ્યો હશે ! એમતો કદી થાયજ નહી; છતાં કેમ થયુ હશે ! શું તેમનો નોકર અવિવેકી હશે ! કે અમને આ ફંદામાં નાંખ્યા ! શિવ શિવ શિવ. યાવત્ જીવ ઉદ્યોગ કર્યા વિના ફળની સિદ્ધિ થતિ નથી. એમ વિચાર કરી ફરીથી ઉભો થયો. ગોડાના દરેક ખુણેખોચરે હાથ ફેરવતો ફેરવતો ફરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે જમીન ઉપર પણ હાથ ફેરવ્યા કરતો હતો એમ કરતાં કરતાં એક બારણું જણાઇ આવ્યું. તે બારણાનાં કમાડને ફક્ત સાંકળ વાસેલી હતી તે તેણે ખુલ્લી કરી દ્વાર ઉઘાડીને પોતે બીજા ભાગમાં પેઠો તેમાં પણ અંધારૂં વિશેષ હતું ચારે બાજુની ભીંતો અને બોંયતળીઆના ખુણા સુધી હાથ ફેરવતો ફેરવતો બંધ કર્યો ત્યારે એક ખુણામાં પીતળનો ડબલો મુકેલો હશે તે હાથે અથડાયો,--આમ થવાથી તેને કાંઈક આશા બંધાઇ, તે ડબલો તેણે ખુલ્લો કર્યો, પછી તેમાં જોવા લાગ્યો ત્યારે માત્ર એક લોખંડની કુંચી હાથમાં આવી- કુંચી જોઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ, ડબલામાં કુંચી રાખવાનું કાંઇ પણ કારણ હોવું જોઇએ; એમ ધારીને તે કુંચી હાથમાં લેઇને દરેક ભીંત ઉપર હાથ ફેરવવો ચાલ્યો ગયો ત્યારે તેને ભીંતમા એક હાટીયું નજરે જણાઇ આવ્યું. તે હાટીયાને તાળું વાસેલું હતું—પુરૂષાર્થવાદીએ ધાર્યુંકે આ તાળાનીજ કુંચી હોવી જોઇએ, એવી કલ્પના કરીને તે કુંચીથી તેણે તાળું ખુલ્લુ કર્યું અને હાટીયાનાં કમાડ ઉઘાડ્યાં ને હાટીયામાં તેણે હાથ ફેરવ્યો એટલે તેમાં માત્ર લોખંડનો ખીલો પડી રહેલો હાથ આવ્યો; આ જોઇને તે માણસને ધીરે ધીરે હિમ્મત આવતી ગઈ, પ્રથમ ડબલામાંની કુંચી હાથ આવવાથી હાટીવાનો

ભેદ જણાયો; ત્યારે હવે આ લોખંડી ખીલાનો ભેદ આ હાટીયામાંજ હોવો જોઇએ એવી કલ્પના તેણે કરી, તેણે ચોકસ ચીત્તથી ચારે બાજુ હાટીયામાં હાથ ફેરવ્યો એટલે એક છીદ્ર છે એમ હાથની આંગળીઓથી જણાઇ આવ્યું, તે છીદ્ર ઝીણું હતું તે છીદ્રમાં હાથમાં આવેલો લોખંડી ખીલો જઇ શકે તેવો હતો; તેથી સ્વભાવિક કલ્પના થવાથી એજ ખીલો તે છિદ્રમાં જોરથી દાબ્યો; એટલે હાટીયાના ભીડણનો સંચ ખુલ્લો થયો, ખુલ્લો થતાંજ તેમાંથી પ્રકાશ માલુમ પડયો, તેણે નજર કરીને જ્યારે તેમાં જોયું એટલે એક કાચના ફાનસમાં દીપક પ્રગટાવેલો નજરે પડયો; ઉલટથી તેણે તે ફાનસ હાથમાં લીધું, અને ખુલ્લા થએલા ભંડારીયામાં વીષેશ તપાસ કરવા લાગ્યો, એટલે પાણીનો ઘડો તથા એક ચાંદીનો મોટો ડાબડો હાથમાં આવ્યો, તે શીવાય ત્રણ ચાર કોથળીયો હાથમાં આવી આ સઘળુ તેણે બાહેર કાડયું ફાનસના અજવાળાથી તમામ વસ્તુ તેને દ્રષ્ટીએ પડી, ડાબડો ખુલ્લો કર્યો, તેમાં મગદળ અને પુરીયો વીગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં પકવાન ભર્યા હતાં; ઘડામાંથી તેણે પાણી પીધું ફાનસ હાથમાં લઇને ચારે બાજુ તપાસ કરવા લાગ્યો એટલે ત્રીજો ભાગ હતો તેના બારણાંનું કમાડ તેણે ખુલ્લુ કર્યુ અને અંદર પ્રવેશ કર્યો, દીપકના યોગે તપાસ કરતા બે મોટા પલંગ હતા તે ઉપર મોટાં ગદેલાં પાથરેલાં હતાં, સર્વ પ્રકારની સોઇ તે ઓરડામાં કરી મુકેલી નજરે જોઇ, આ વખતે તેને આનંદનો પાર રહ્યો નહિ; તુરત હાથમાં ફાનસ લઇ છેક હેઠળ ઉતરીને જે પેલો પોતાનો મિત્ર લાંબો થઇને પડી રહ્યો હતો તેને ઉઠાડયો અને ઉપર લઇ ગયો, જે જે પ્રકારે તેણે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તે તમામ હકીકત તેણે કહી સંભળાવી; બન્યોજણ જોડે બેસીને ભોજન કરી લીધું અને પલંગમાં નીવૃતિથી સુઇ રહ્યા;

પ્રાતઃકાળ થયો એટલે તે મકાનના અવાસના બારણાનું તાળુ ગઇ રાત્રીએ જેણે વાસ્યું હતું તે ઉઘાડીને તેમાં ઉતરનાર મુસાફરોને ખબર આપીને ચાલતો થયો-જતી વખતે એ બન્યો વિપ્રકુમારને કહેતો ગયો કે પ્રાતઃકાળની શ્રી રામચંદ્રજી માહારાજની સભામાં આવવાને શ્રીવસિષ્ઠ ગુરૂએ તમને કહ્યું છે;

બન્યો વિપ્રકુમાર તૈયાર થયા, તેઓ શ્રીરામ સભામાં હાજર

થઈ ગયા, તેમને સત્કાર આપીને આસન ઉપર બેસારવામાં આવ્યા; પછી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ તે બન્ને વિપ્રકુમાર તરફ નજર કરીને કહ્યું કે તમે ગઈ કાલે પોતપોતાના પ્રશ્નનો ખુલાસો માગ્યો હતો તે વિષે વિશેષમાં તમે શું પુછવા ધારોછો !

વિપ્રકુમાર—હે ગુરૂ ! હે મહાત્મા ! આપે શો ખુલાસો આપ્યો છે કે ! વિશેષમાં અમે બીજુ કહી શકીએ !

વસિષ્ઠ—તમને તમારા ઉતારામાંજ ખુલાસો મળી ગયો છે,

વિપ્રકુમાર—હા. એતો છુપી રહેલી વસ્તુ પ્રયત્ને કરીને મ્હેં જાતે ગોપી હાદી છે;

વસિષ્ઠ—એજ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરીને આત્માને ઓળખવાનો છે તે તું સમજ્યો કે

પુરૂષાર્થ— હે મહાત્મા ! એ ભેદમાં મને બરાબર સમજણ પડી નથી માટે કૃપા કરીને સમજાવો,

વસિષ્ઠ— જે ઉતારો તને રહેવા આપ્યો હતો, તે ઉતારારૂપી સ્થુળ દેહ એટલે તારૂં શરીર સમજજે,-તે ઉતારામાં કેવળ અંધકાર હતો, જો કે તારા શરીરમાં પાંચ જ્ઞાનેંદ્રીય અર્થાત નેત્ર, કાન, જીભ્હા, ત્વચા, અને નાશિકા વીગેરે હતું અધર્મી અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રીયો પ્રબળ થઇ નહોતી, પરંતુ પુરૂષાર્થ કરવાને માટે જે ઉશ્કેરણી તારા અંતઃકરણમાંથી થઇ હતી તે શાથી થઇ હતી ! અને કોણે કરી હતી ! તે તું વીચાર કરીજે, વીચાર કરીશ તો જણાઇ આવશે કે તે પુરૂષાર્થ કરવાનો વિચાર તારા પૂર્વના સંસ્કારેજ પ્રાદુર્ભાવ કર્યો હતો, ઉદ્યોગ કરવાને માટે તારા સ્થુળ દેહમાં પાંચ કર્મેન્દ્રીયો છે તેથી તું પુરૂષાર્થ કરવાને સબળ હતો, જો કે તિમિરરૂપી અજ્ઞાન છતાં તે અજ્ઞાન સ્થીતિમાં ત્હેં ઉદ્યોગકર્યો ઉદ્યોગ કરવાથી સદબોધ સંત સમાગમરૂપી કુંચી તારા હાથમાં આવી ગઇ હતી, તે કુંચીથી ઉત્તમ પ્રકારના માર્ગે ચઢવાનું તને બારણું જડયું હતું તે સદ-બોધ રૂપી કુંચીથી બારણાને તું ખુલ્લું કરી શક્યો ·

પણ શરીરમાં
આત્મના જોરથી
ને સંકલ્પ
કરેલા
આવી હતી.
આત્માને
કબજે
દીપક જેમ,
માયા છે,
ત્યારે
નું
દીઠો

છે

મિત્રની સાથે રહીને મારા જીવનનું કલ્યાણ કરીશ,

વસિષ્ટ—તથાસ્તું.

બન્યો વીપ્ર કુમાર } હે ગુરૂ ! હવે અમે અમારા નગરમાં જવાને આજ્ઞા માગીએ છીએ,

તે બન્યો વિપ્રકુમાર વસિષ્ઠના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને પોતાના ગામ તરફ ચાલ્યા ગયા-તે બન્યે વિપ્રકુમારોએ સતસંગ કરીને જીવન મુક્ત સ્થિતિએ આવ્યા.

યોગાનંદ ગુરૂ પોતાના શિષ્ય દેવશર્મા પ્રત્યે કહે છે કે હે શિષ્ય ! એ પ્રકારે પુરૂષાર્થ કરવાનીજ ખંત તારામાં કોણ છે, એ પ્રશ્નમાં તેજ અચિંત્ય અવિકારી આત્મા ઓળખી શકાય છે એજ આત્મા તારામાં છે; એજ આત્માને પુરૂષાર્થ કરવાથી ઓળખી શકાય છે; પુરૂષાર્થ એટલે ઇશ્વરના સ્વરૂપને જાણવાનો જે વિષય અર્થાત તે જાણવામાં જે સાધનો યોજવાં તેને પુરૂષાર્થ કહે છે; સંતપુરૂષોના વાકય ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તે જે જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે સનમાર્ગે વર્ત્તવાથી તથા આ સ્થુળ દેહમાં જે વિકૃતિયો છે તેને ઓળખીને કબજે રાખવાથી તથા એકાગ્ર મતિ કરવાથી, અને જે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સબંધમાં પ્રનાલીકા કહી છે તે પ્રમાણે વર્ત્તવાથી આત્મ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે; માટે હે શિષ્ય ! તું આત્માને એવી રીતે ઓળખ્ય; અને તે ઓળખવાને માટે સત્પુરૂષ જે જ્ઞાન આપે તે શ્રવણ કરીને સમજવું એજ પુરૂષાર્થ છે;

તૃતિય લહેર.

પ્રકૃતિ કહીને કરે છે !

ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति ॥
तत आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोस्तेजः
तेजस आपः अद्भ्यः पृथिवी ॥

तत्त्वबोध.

અર્થ.

[illegible]

દોહરો.

[illegible] ॥
[illegible] ॥

[illegible]

શિષ્ય ગુરૂ પ્રત્યે કહે છે કે—

હે ગુરૂ ! આપ કહોછો કે બ્રહ્મસત્ય જગત્ મિથ્યા, તો પછી આ દેહ પણ મિથ્યા છે; એજ પ્રમાણે જ્યારે જગતને મિથ્યા માનવામાં આવે છે તો આ જગત નજરે જોતાં સાચું લાગે છે; છતાં મિથ્યા અર્થાત જુઠું કેમ કહેવામાં આવે છે ! જ્યારે જગત સત્ય લાગે છે ત્યારે તે જગતનું ઉપાદાન કારણ કોઇ વસ્તુ હોવીજ જોઇએ, માટે આ જગત શાથી ઉત્પન્ન થયું છે ! હે ગુરૂ ! જ્યારે હું આકાશમાં નજર કરૂં છું ત્યારે, અસંખ્ય તેજ પુંજ ગોળાઓ નજરે પડે છે; તે અસંખ્ય ગોળા પૈકી સુર્યનું પ્રખર તેજ આ પૃથિવી ઉપર પડે છે. ચંદ્રમા રાત્રીની વખતે શીતળ કીરણોથી આનંદ આપે છે, એવા અનેક ગ્રહો આકાશમાં જોવામાં આવે છે; તે સમગ્રને રચનાર કોણ હશે-હે ગુરૂ ! આ પૃથિવ ઉપર વનસ્પતિથી તે અનેક પ્રાણી તરફ નજર કરતા મન વાણીથી પણ સમજાઇ શકે તેવી ગહન રચના નજરે પડે છે; તેમાં મનુષ્ય દેહ સર્વથી ઉત્તમ જણાય છે; તેમાં પણ ઉંચ નીચ સ્થીતીવાળા જોવામાં આવે છે, કોઇ આનંદ કરે છે, કેટલાક શોકથી રડયાં કરે છે. કેટલાક રાજ કરે છે, કેટલાક ભીખ માગે છે કેટલાક ઉત્તમ પુસ્તકોનું અવલોકન કરીને જ્ઞાની કહેવાય છે કેટલાક મુર્ખ શઠ ચોર, લબાડ, વ્યભિચારી, દુરાચરી, લંપટ અને મિથ્યાભિમાની છે. કેટલાક મહાયોગી તત્વવેત્તા છે, કેટલાક ક્રોધી પુરૂષો પરસ્પર લડવાથી યુદ્ધ કરીને કપાઇ મરે છે; કેટલાક આશાના તરંગમાં પોતાના દેહને કષ્ટમાં નાંખે છે, કેટલાક સંતોષી છે-કેટલાક પરોપકાર કરવામાં પોતાનું નિર્મળ હૃદય દરસાવે છે; કેટલાક મરે છે. કેટલાક અવતરે છે,—હે ગુરૂ ! જેવી રીતે સ્થીર રહેલા પાણીમાં અનેક બુંદબુંદ (પરપોટા) થાય છે અને સમાઇ જાય છે એ પ્રમાણે આ જગતનો રંગ ઢંગ જોવામાં આવે છે. તે શું હશે ! તે કૃપા કરીને કહો;

ગુરૂ—હે લાયક શિષ્ય ! ત્હેં ઘણોજ સારો પશ્ન કર્યો છે; તારા ઉત્તમ પ્રશ્નથી મને આનંદ થાય છે; હે ભાઇ ! તું જે આ જગત જુવે છે તેનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ (માયા) છે તે એવી રીતે છે કે, જ્યાં સુધી જીવ જે જે જુવે છે અને સાંભળે છે

કાચમાં મુખના ત્રણ પ્રતિબીંબો એક સાથે પડે છે. તે કેવી રીતે પડે છે! અને પ્રતિબિંબનાં ઉપાદાન કીરણો શું દરસાવે છે! તેનો વિચાર કરશો તો પ્રકાશ વિદ્યાવડે તે રહસ્ય જાણી લેશો અને તેથી પુરૂષ-પ્રકૃતિના સહવાસ સંબંધની સમજણ પડશે;-આ પ્રકૃતિનાં કાર્યો જોતાં સંસારમાં કેટલાંક નામ બોલવામાં આવે છે; જેમકે માયા, પ્રકૃતિ; અજા, કુદરત, નેચર, સ્વભાવ, શુન્ય, શક્તી, યોની, સત્તા, અવ્યક્ત, આદ્યશક્તિ, પ્રધાન, પંચતત્વ, ઇત્યાદી એના ગુણ-આકર્ષણ, વિદ્યુત, ઓરા, કિરણ, ઇથર, વીગેરેનો વિચાર કરીયે તો તે વીચારનો માણસની ઉમ્મરમાં અંત આવતો નથી;

વ્યાપક, અખંડ, સ્વયંભુ, અક્રિય, નિર્ગુણ, કલ્પનાથીપર, પરાત્પરનમ્યથો અગમ્ય, ચેતન, જેનું કેન્દ્ર સર્વ સ્થળ માની શકાય એવો અનંત એકરસ અનાદી અનંત એક તત્વ-પદાર્થ છે તેને આચ્છિત નાના સ્વરૂપાત્મક (દેશ, કાળ, આકર્ષણ, વિદ્યુત, તૈજસ, ઓરા, ઓક્સીજન, હાઇડ્રોજન, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, શીતતા, ઉષ્ણુતા, પ્રકાશ, ભેદ, સંબંધ, જાતી, તમ, અભાવ, વીગરે-ઇથર, સત્વગુણ, રજોગુણ,-તમોગુણ, પંચભુત, પંચતન્માત્રા, વિગરે સમુહાત્મક) એક પ્રકૃતિ નામથી ઓળખાતી વસ્તુ છે; તે નાના વિધ વિકારવતિ આકારમયિ છે; તે પ્રકૃતિનો પુર્ણ અંશ આદર અથવા બાગ સમાન બ્રહ્માંડમાં પ્રસરી રહ્યો છે; તે પણ એક જેવો એક સરખો નથી, પણ નાનારૂપ-આકૃતિવાન્-નાના શક્તીમાન અને હલક વાળો સ્થિતી સ્થાપક છે તેને સુક્ષ્મ ઇથર કે ગેષા કહે છે, તે તત્વ પદાર્થ એકરસ બ્રહ્મને આચ્છાદે છે, માટે તેને મહા કારણ પણ કહે છે;

તે પ્રકૃતિ-સ્વપ્રકાશ ચેતના ક્ષિત હોવાથી, તે પ્રકૃતિમાં બન્નેના સંબંધને લીધે સ્વભાવતઃ ગતી થાય છે, જો કે બ્રહ્મ અક્રિય છે તે અક્રિય ચેતન પ્રકૃતિને ગતી આપે છે એમ કેમ સંભવે! એ શંકા નો પ્રતિઉત્તર ઉપનિષદ નામક ગ્રંથોનું રહસ્ય અનુભવવાથી પોતાની મેળે સમજી શકાય તેમ નથી;

હે શિષ્ય, આ સ્થુળ શરીરમાં ત્રણ ગુણ, પંચભુત અને પંચતન્માત્રા વિગરે પ્રકૃતિ સ્વરૂપમાં જે સમાવેશ છે તે પ્રકૃતિરૂપે

[illegible] પ્રકૃતિને [illegible] છે; જેઓ જ્ઞાનવૃતિ દ્વારાએ [illegible] તે પોતાના આત્માને ઓળખે છે. જ્યાં [illegible] ઓળખી શકયા નથી ત્યાં સુધી માયાની [illegible] અનેક રૂપે જુદા જુદા રંગઢંગમાં ચઢી જાય છે;

[illegible] પ્રકૃતિને માટે મોટા મોટા વિદ્વાન [illegible] જુદી કલ્પના કરેલી છે. કેટલાક મહાર્ષિઓએ માયાને [illegible] છે, તે [illegible] ગુણ રૂપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ [illegible] અને બ્રહ્મને પોતાના પેટમાં અર્થાત બ્રહ્મ [illegible] એવી પ્રકૃતિને આદ્યશકતી રૂપે ગણીને [illegible] તેઓએ ભગવતિ ભાગવત ઈત્યાદિક વાર્તા [illegible]

માટે [illegible]

[illegible] કર્યો છે તે નિપંક્ષ વેદાંતના રહસ્ય

સુરૂપ [illegible] જે;

આ જગ [illegible] જીવ, બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિને

કારણ કે [illegible] ભલે કહી કોઈ વિદ્વાન

અજ છે, [illegible] હોય, ભલે કહી

કોઈની બના[illegible] હોય તથાપી

ઈશ્વરી–અનાદ[illegible] [illegible]વેદના

હોવા છતા સ્થુળ [illegible]

સ્વરૂપ છે, તેનું મૂ[illegible]

નથી; પણ કાર્ય રૂ[illegible]

અખંડ પરમાત્માના [illegible]

છે;–બુદ્ધિમાં ન આવે.

તેમાંથી બને છે; તેનો [illegible]

અનેક નામ રૂપ ધારે છે [illegible]

એવુ આશ્ચર્ય કારક રૂપ [illegible]

આશ્ચર્ય સ્વરૂપ લખવામાં આવતુ [illegible]

સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં કે લખવામાં [illegible]

અનુભવી શકાય છે,

જીવ બ્રહ્મની એકયતા અને માયાના ચરિત્રનું ચિત્ર ચીતરી શકાયે છે; તેમજ એજ માયા અજ્ઞાની પુરૂષોને તેવોજ રંગ ઢંગ બતાવે છે; માટે હે શિષ્ય. એ પ્રકારે માયાનું સ્વરૂપ ઓળખીને જીવ અને બ્રહ્મને જાણવાને માટે પુરૂષાર્થ કર;

ચતુર્થ લહર.

સત્પુરૂષ—વચન પ્રતાપ.

श्लोक.

वसंत तिलक.

पद्माकरं दिनकरो विकची करोती,
चंद्रो विकासयति कैरव चक्र वालम्;
नाभ्यार्थितो जलधरोपि जलंददाति,
संतः स्वयंपर हितेषु कृताभियोगा.
भर्तृहरि,

અર્થ.

સુર્ય સર્વ કમળોને પ્રફુલ્લિત કરે છે, ચંદ્ર સર્વ કમોદનીના જથાને પ્રફુલ્લ કરે છે. અને મેઘ પ્રાર્થના કર્યા વિના પાણી આપે છે. એજ પ્રમાણે સત્પુરૂષો પારકાં હીત કરવામાં વગર સ્વાર્થે ઉદ્યમ કરે છે;

શિષ્ય—હે ગુરૂ ! આપના વચન રૂપી અમૃતનું પાન કરૂણું તોપણ અતૃપ્ત રહુંછું, એવું આપનું વચન આનંદકારક ને, અન્ન પ્રાશન કર્યા પછી ઉદર તૃપ્ત થાય છે, જળ પીધા પછી તૃષાથી શાંતિ થાય છે, અત્યંત દ્રવ્ય મળ્યા પછી કુદરતી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. દીપક પ્રગટ થયા પછી અ

અભાવ થાય છે; એ સઘળુ નિયમિત્ત છે પણ આપના સમાગમ થકી આપની સુખદાયક વાણી વારંવાર સાંભળવાની વૃત્તિનો મને બીલકુલ અભાવ થતો નથી, હે ગુરૂ! જે સત્પુરૂષ છે તેમના આવર્ણનિય ગુણ વારંવાર સાંભળવાને મને મન થાય છે; ધન્ય છે એવા સત્પુરૂષોને કે તેઓ પરિશ્રમ કરી લોકોનું કલ્યાણ કરે છે; અહાહા! તેમનો અદભૂત મહિમા કોણ વરણી શકે તેમ છે! હે ગુરૂ! તે સત્પુરૂષના વચન ફળી બુધ થાય છે એવું જે મ્હે સાંભળ્યું છે તે શી રીતે બનતું હશે! તે કૃપા કરીને કહો,

ગુરૂ—હે શિષ્ય! તું મુમુક્ષુ છે, તારૂં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે માટે તને આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રશ્ન કરવાનું મન થાય છે; અને એ ઉપરથીજ તને સત્પુરૂષના વચન પ્રતાપથી એક વાત કહું તે સાંભળ--

એક વખતે નારદમુનિ મૃત્યુલોકમાં યોગીનું રૂપ ધારણ કરીને ફરવા નિકળી પડયા હતા, ફરતાં ફરતાં ડુંગરી મુલકમાં ચીત્રપુર નામના ગામમાં આવી પહોચ્યા, આ ગામની આજુબાજુ આકાશને ભેટે તેવા ઉંચા ડુંગરો હતા, અને સઘન વૃક્ષોની શોભાથી ચિત્રપુર રમણીય દેખાતું હતું. એ ગામ છેક ૫૦૨ ઘરની વસ્તીવાળુ નહાનું હતું; તેમાં ડુંગરીમાં વસનારા કેવળ અજ્ઞાની લોકો કણબી જાતના રહેતા હતા, તેઓ જેવા અજ્ઞાની હતા તેવા છેક ભોળા અને સત્યવકતા હતા, તેઓ સાધુ અને બ્રાહ્મણને બહુ માન આપતા હતા; પણ તેનું મુખ્ય કૃષીકર્મ હતું તેથી ઉદ્યોગને લીધે સત્પુરૂષોની પાસે બેશીને બોધ લેવાની વૃત્તિ થતિ નહોતી; તેઓ તેમના જંગલી વ્યવહારમાંજ સંતોષ પામીને આનંદ માનતા હતા, તેઓ ડુંગરી અરણ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારની હવામાં શારિરીક સંપતીવાળા થયા હતા, તેમના વિચાર ઉદર નિર્વાહ પુરતા થયા કરતા હતા, તેઓ આમતેમ હરી ફરીને પોતાનો વખત ઉદ્યોગમાંજ ગાળતા હતા, એવા ચિત્ર પુરનગરમાં મધ્યાન્હ કાળના સુમારે નારદમુનિ સાધુવેશવાળા એક પટેલનેઆંગણે ઓટલા ઉપર બેશી ગયા, આ વખતે એ ગામના તમામ કણબી મરદ માણસો પોતપોતાના ખેતરોમાં ગયા હતા. માત્ર એક કણબી કાંઈ

કારભુસર બપોર સુધી પોતાને ઘેર રોકાયો હતો; તે કણબી
ઘરમાં બેઠો બેઠો હોકો પીતો હતો તેને ભુખ લાગી હતી તે
ની પટલાણીએ બાજરીના રોટલા કરવાની શરૂવાત કરેલી હ
વખતે ખેતર પડેલે પોતાના ઓટલા ઉપર એક યોગીને દીઠ
મસ્તક ઉપર મોટી જટા હતી. જેણે વસ્ત્ર અને છાતી
કટીનોજ ભાગ ઢાંકયો હતો એ શીવાય સઘળું શરીર ખુલ્લું હ
ઉપર ભસ્મ લેપન કરવામાં આવ્યું હતું; આ પ્રમાણે દેખાવ
યોગી તે કણબીની નજરે પડયો, તે વખતે હુકો પીવાનું મુકી
તુરત પોતાના બારણા આગળ ઓટલે ઉભો રહ્યો; પછી યોગી
કહેવા લાગ્યો કે ઓ, મહારાજ ! તમે ક્યાંથી આવોસો !

યોગી—(સ્મિતહાસ્યથી) ઓ સામને ડુંગરા દેખાતા હવે
રસ્તેસે ચલે આતે હય,

કણબી—એમ છે કે ! તો તમારે કાંઈ છાશ બાશ પીવી સે કે !

યોગી—છાસકું હમ કયા કરે !

કણબી—ત્યારે એમ કાંઈ લાડુવા ખાવા સેકે !

યોગી—લડુ ખિલાવે તો જેસી તેરી રઝા

કણબી—તમારા જેવા તરગબારથી નીત લાડુવા ખાવા આવે, એમાં
કાંઈ તમારૂં ગયું કે !

યોગી—જેસી તેરી રઝા, છાસ દેની હોયતો છાશ દેદે કયુંકી હમકો
ભુખ બહુત લગીહે;

કણબી—તો પછી બીજી શું કરવા કહે ! પેટલો મારૂં બેઠું ખાવાનું
ઘેરતુંજ નથી: મફતનું ખાવા મળે એટલે બેગી થઇને
બેસવું. એમાં કાંઈ મેનત પડેસે કે ! આ પાસેના ખેતરમાં
બેઠ બેઠીને રહી બાપને બડબું કે !

યોગી-હે બાઉ તેરે જેસે યહાવાલા કોઈસી મિલતાના દય તબ
કુપાકી શાન્તી હો બાતી હય;

કણબી-તો પછે ઘેર ઘેર ભીખ માગવા કરતાં, ઉત્તર વાવો ને ! અને
વનિ સામગ્રી લાવો એટલે રોટલા પણ કરીને આપે, અને એ
તમારી મરજી હોય તો તમે અમારા ખેતરમાં કોડ હાંકવા

અભાવ થાય છે; એ સઘળું નિયમિત્ત છે પણ આપના સમાગમ થકી આપની સુખદાયક વાંણી વારંવાર સાંભળવાની વૃત્તિનો મને બીલકુલ અભાવ થતો નથી, હે ગુરૂ! જે સત્પુરૂષ છે તેમના આવર્ણનિય ગુણ વારંવાર સાંભળવાને મને મન થાય છે; ધન્ય છે એવા સત્પુરૂષોને કે તેઓ પરિશ્રમ કરી લોકોનું કલ્યાણ કરે છે; અહાહા! તેમનો અદભૂત મહિમા કોણ વરણી શકે તેમ છે! હે ગુરૂ! તે સત્પુરૂષના વચન ફળી ભુત થાય છે એવું જે મ્હેં સાંભળ્યું છે તે શી રીતે બનતું હશે! તે કૃપા કરીને કહો,

ગુરૂ—હે શિષ્ય! તું મુમુક્ષુ છે, તારૂં અંતઃકરણ શુદ્ધ છે માટે તને આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રશ્ન કરવાનું મન થાય છે; અને એ ઉપરથીજ તને સત્પુરૂષના વચન પ્રતાપથી એક વાત કહું તે સાંભળ--

એક વખતે નારદમુનિ મૃત્યુલોકમાં યોગીનું રૂપ ધારણ કરીને ફરવા નિકળી પડયા હતા, ફરતાં ફરતાં ડુંગરી મુલકમાં ચીત્રપુર નામના ગામમાં આવી પહોચ્યા, આ ગામની આજુબાજુ આકાશને ભેદે તેવા ઉંચા ડુંગરો હતા, અને સલીલ વૃક્ષોની શોભાથી ચિત્રપુર રમણીય દેખાતું હતું. એ ગામ છેક ૫૦ ઘરની વસ્તીવાળું નહાનું હતું; તેમાં ડુંગરીમાં વસનારા કેવળ અજ્ઞાની લોકો કણબી જાતના રહેતા હતા, તેઓ જેવા અજ્ઞાની હતા તેવા છેક ભોળા અને સત્યવકતા હતા, તેઓ સાધુ અને બ્રાહ્મણને બહુ માન આપતા હતા; પણ તેનું મુખ્ય કૃશીકર્મ હતું તેથી ઉધોગને લીધે સત્પુરૂષોની પાસે બેશીને બોધ લેવાની વૃત્તિ થતિ નહોતી; તેઓ તેમના જંગલી વ્યવહારમાંજ સંતોષ પામીને આનંદ માનતા હતા, તેઓ ડુંગરી અરણ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારની હવામાં શારિરીક સંપતીવાળા થયા હતા, તેમના વિચાર ઉદર નિર્વાહ પુરતા થયા કરતા હતા, તેઓ આમતેમ હરી ફરીને પોતાનો વખત ઉધોગમાંજ ગાળતા હતા, એવા ચિત્ર પુરનગરમાં મધ્યાન્હ કાળના સુમારે નારદમુનિ સાધુવેશવાળા એક પટેલનેઆંગણે ઓટલા ઉપર બેશી ગયા, આ વખતે એ ગાંમના તમામ કણબી મરદ માણસો પોતપોતાના ખેતરોમાં ગયા હતા. માત્ર એક કણબી કંઇ

કારભુસર બપોર સુધી પોતાને ઘેર રોકાયો હતો; તે કણબી પોતાના ઘરમાં બેઠો બેઠો હોકકો પીતો હતો તેને ભુખ લાગી હતી તેથી તેની સ્ત્રી પટલાંણીએ બાજરીના રોટલા કરવાની શરૂવાત કરેલી હતી, આ વખતે પેલા પટેલે પોતાના ઓટલા ઉપર એક યોગીને દીઠો જેના મસ્તક ઉપર મોટી જટા હતી. જેણે વલ્કલ અને છાલથી પોતાની કટીનોજ ભાગ ઢાંકયો હતો એ શીવાય સઘળુ શરીર ખુલ્લુ હતું જે ઉપર ભસ્મ લેપન કરવામાં આવ્યું હતું; આ પ્રમાણે દેખાવવાળો યોગી તે કણબીની નજરે પડયો, તે વખતે હુકકો પીવાનું મુકી દઈને તુરત પોતાના બારણા આગળ ઓટલે ઉભો રહ્યો; પછી યોગી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે ઓ, મહરાજ ! તમે ક્યાંથી આવેલો !

યોગી—(સ્મિતહાસથી) ઓ સામને ડુંગરા દેખાતા હુયે વોહ રસ્તેસેં ચલે આતે હય,

કણબી—એમ છે કે ! તો તમારે કાંઈ છાશ બાશ પીવી સે કે !

યોગી—છાસકુ હમ કયા કરે !

કણબી—ત્યારે એમ કાંઇ લાડુવા ખાવા સેકે !

યોગી—લડુ ખિલાવે તો જેસી તેરી શ્રદ્ધા

કણબી—તમારા જેવા તદંગસારથી નીત લાડુવા ખાવા આવે, એમાં કાંઇ તમારૂ ગયુ કે !

યોગી—જેસી તેરી સદ્ધા, છાસ દેની હોયતો છાશ દેદે કયેકી હમકો ભુખ બહુત લગીહે;

કણબી—તો પછી જોગી શુ કરવા થયો ! પેટતો મારૂ બેઠુ ખાવાનું છોકનુંજ નથી; મફતનું ખાવા મળે એટલે જોગી થઇને બેહવુ. એમાં કાંઈ મેનત પડેસે કે ! આ પાગોડાં ખેતરમાં ખેડી ખેડીને રહી જાયસેં સ્વરયું કે !

યોગી-હે ભાઈ તેરે જેસે શ્રદ્ધાવાલા કોઇસ્ત્રી મિલજાના હય તબ સુખાકી શાન્તી હો જાતી હય;

કણબી-તો પછે ઘેર ઘેર ભીખ માગ્યા કરતાં, હેતર વાવો ને ! અને વળિ રામપી સાખો એટલે રોટલા પણ કરીને આપે, અને જો તમારી મરજી હોય તો તમે અમારા ખેતરમાં કોહ હાંકવા

રહો એટલે નીત રોટલા ને છાસ મળહે ! ત્યમ શી મરણસે !

યોગી-ભાઇ ! હમાંરે સે મહેનત ન હો સકે !

કણબી--તાણે પછે એવો ચીયો હેયાં ફુટયો હોય કે તમને રોટલા જમાડે ! શરીર તો બે વાઘ ધરાય એવુસે, બેઠે બેઠે રોટલા ખાવાને માટે સીદ્ધ થયા; જોયું કે ! જાઓ હેંડવા માંડો આંઇ કાંઇ મળે એમ નથી;

યોગી—અચ્છાભાઇ ! જૈસી તેરી મરજી કે હમતો નારાયન કે આશરે હાંઈ બેઠ રહેંગે, બસવોહી દેને વાલા હય આ પ્રમાણે તે યોગીએ કણબીને ઉત્તર આપ્યો, પછી પલાંઠી વાળીને તે યોગી પેલા કણબીને ઓટલે અડગ થઇને બેશી રહ્યો; તે યોગી પ્રત્યે ઉપર પ્રમાણે ભાષણ કરીને પેલો કણબી પોતાના ઘરમાં પેશી ગયો; કણબીભાઇ બોલવામાં વાંકા પણ ચાલવામાં સિધા હોય છે; તેઓને સત્સંગ ન હોવાથી વાણી વિવેકનું જ્ઞાન હોતું નથી; ઘરમાં ગયા પછી પેલા કણબીએ વિચાર કર્યો કે; આ સાધુને ખાવા તો આપવુંજ જોઇએ, કેમકેજોગી લોકનો આશરવાદ મળે એટલે આપણું સારૂ થાય, આપ્રમાણે કલ્પનાં કરીને પટલાંણી જ્યાં રોટલા કરતી હતી ત્યાં જઇ પોહોચ્યો, બારણે સાધુ બેઠો છે માટે બે રોટલા તાંબા જેવા શેકીને મને આપ્ય એટલે આપી આવું. આ પ્રમાણે પટલાંણીને તેણે કહ્યું--આ વખતે બે રોટલા તૈયાર હતા તે ઉન્હા ઉન્હા લઇને મોટાં પતરાળામાં ગોઠવી દીધા, પટેલ ભાઇને કાંઇક એકદમ વિચાર આવી ગયો એટલે કોડલામાંથી ઘીઇની વાટી લઇને તે ઉંહા રોટલામાં પાશેર ઘીઈ રેડી દીધું. પછી તાંદળજાનું શાક ઉન્હું હતું તે સુક્કું આટલું કર્યા પછી એક કાંસાના કટોરામાં બેંસનું દુધ શેર એક સુમારે રેડયું; આ પ્રમાણે સાધન સહીત ઉચકી લાવીને સાધુ મહારાજના મ્હોં આગળ મુકી દીધુ પછી તે કણબી યોગી પ્રત્યે બોલ્યો કે ઓ મહારાજ ! હવે ખાવા ની જાઓ, શું જુવોસો !

યોગી—વાહ, વાહ, તુનો ફિર એ કયા કયાલ !

કણબી-અરે મહારાજ! છાશ પીવાથી કાંઈ ભુખ મટે કે! એનો
અમે મોટેથી એવું લે.તોમે પણ છાશને બદલે દુધ આલીએ.
સમજ્યા કે મહારાજ!

યે.ગી—નારાયન તેરા ભલા કરે,

એમ કહીને તે યોગી ભોજન કરવા બેઠો, ઉન્હો ઉન્હો અને ઉંડી તાંસળીમાં ચડાવેલો દળદાર રોટલો દીઠીના યોગે ગિદ લાગ્યો. તે સાથે દુધ હતું. એટલે પકવાન કરતાં પણ દસ્ગણે દરજ્જે એક સ્વાદ વાળુ જમણ થઈ પડ્યું, યોગીરાજ તૃપ્ત થયા, આત્મા પ્રસન્ન થઈ ગયો, પટેલભાઈની ઉદારતા અને તેની સાધુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અનુભવીને સિદ્ધ મહારાજ તે પટેલને કહેવા લાગ્યા કે હે પટેલ! તુને બહોત અચ્છા કામ કીયા, આજ મેંહે તેરેપર બહુત પ્રસન્ન હું, જો તેરી ઇચ્છા હોવસો મેરી પાસસે માંગલે, જાયસો માંગો,

પટેલ—(ખડખડ હસતો હસતો) એ મહારાજ! તમેજ દુકમ રોટલા હાકુ પેર પેર ખાઉં કરોસો તો પછે મને શું આલવાના હતા! પાંહે કોડી દામ પણ નથી. પછે કહો બાઈ! તમે શું કરવાના હતા! અમારે તો પરભુના પરતાપથી જોઈએ તે છે, છોકરાં છે. બાયડી છે. ઢોર છે, ઢોરાં છે. બાજરીયા સે. ગાડું સે, અને દાણા પણ સે, પછે મારે શું જોઈએ! તમે એવા જબરા છો, તો પરમેસર બતાવશો ખરા કે!

યોગી—(સ્મિતહાસથી મનમાં વિચાર કરીને) પરમેશ્વર કું તું ઓળખતા હૈ કે!

પટેલ—હા, અમારા ગામમાં કોઈ કોઈ વખત ટીલા જોશી આવે છે, તે કથા વાંચે છે, ઈમાં વીષ્ણુ મહારાજનું રૂપ એવું બતાવ્યું સે કે. આભલા (આકાશ) જેવા રંગનું શરીર હોય છે, વળી એમને ચાર હાથ હોય છે, તે હાથમાં શંખ, ચક્કર, ગદા, અને પદમ હોય છે,-વળી તે વિષ્ણુમહારાજ ગરૂડ ઉપર બેસીને ખરો ભગત હોય તેને મળે છે; વળી. કપાળમાં ઉભુ ટીલું કરેલું હોય છે, એને પીળા રંગનું પીતાંબર પેહેરેલું

હોય છે, પછે એમની બાયડી હોય છે અનું નાંમ લખમીબાઈ છે, કેમ ખરૂ કે નહી;

યોગી—તેરી બાબતો સચ્ચી હય, તો ફિર કયા વોહ બિશ્નુંકું મીલનેકી તેરી ઈચ્છા હય !

કણબી—હા મહરાજ ! જો તમે ખરેખરા સીદ્ધ હોવ તો વીષ્ણું મહરાજ મને મળે એવું બતાવો;

યોગી—તેરેકું એક મંત્ર દેતાહું વોહ મંત્ર રૈન દિન જપ કરના, ક્ષણ માત્ર બિસરના નહી ઇસી મુજબ છમાસ લગી તું જપ કરેગા તો તેરે કું છઠ્ઠે મહીને ગરૂડ ઉપર બેઠકર તેરી પાસ આયકર બિષ્ણું મિલેગા;

કણબી—એતો વાત ખરી પણ છો મહીના લગી જપ કરવા ઘરમાં બેશી રહીએ તો પછે ખાઇએ શું !

યોગી—તુમ તુમ્હારે કાંમ કરો, લેકીન મંત્ર કું નીરંતર જપ કરો.

કણબી— એતો વાત ખરી પણ. લાંબો મંતર મારે મોઢે રહેશે નહી. અને જો કદી ભુલી ગયો તો પછે, કને પુછવા જાઉ ! મારા બાને !

યોગી—(સ્મિત હાસથી) એઃ ભાઇ ! તેરેકો તીન અક્ષરકા મંત્ર દઉં તો એ મંત્ર યાદ રહેગા,

કણબી—તો પછે કાંઇ ફકર નહી, લ્યો બોલો; શું કહેસો !

યોગી—ગોપાલ, ગોપાલ, ગોપાલ, ગોપાલ, ઐસા નામ રૈન દીન બોલો, છઠે મહીનેમેં વિષ્ણું નિશ્ચય મિલે

કણબી,—ઓ મહારાજ ! જો વીષ્ણું મને મળે એટલે મારે બીજું શું જોઈએ ! માટે હરી મળેતો હું તમારો મોટોપાડ માનીશ.

યોગીએ તે કણબીને ગોપાલ, શબ્દ આપ્યો, અને પોતે ચાલ્યા ગયા આ તરફ પેલા પટેલભાઈ ગોપાલ ગોપાલ ભણુતો ભણતો ઘરમાં પેઠાં, જમવાનો વખત થયો હતો, તેથી પટલાંણીએ બાજરીના રોટલા અને છાશ તથા મકાઈનું ભેડકું વીગેરે પટેલને મુકયું, પટેલ જમવા બેઠા એ વખતે પટલાંણી પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, પેલા સિદ્ધ મહરાજે મને મંતર આપ્યો છે તે મંતર નવેનવો મોઢે ચઢાવ્યો

છે કદાપી ખાતાં ખાતાં હું ભુલી જાઉ તો ગોપાલ ન
મુકજે, પટલાણીએ કહ્યું કે ઠીક છે તમે ખાઇ લ્યો, હું
મુકીશ.--પછી પટેલભાઇ ખાવા બેઠા, એટલામાં બે ત્રા
બીજા કામ પ્રસંગે તેની પાસે આવી પોહોચ્યા હતા, ત
ખાતો ખાતો વાતો કરતો હતો, પટેલ ખાઇ રહ્યો અને ર
ચાલ્યા ગયા પછી નિવૃત થઇને પટલાંણી પ્રત્યે પટેલ
કે--અલી એહ ! પેલું નામ હું ભુલી ગયો, માટે બોલ્ય
મંતર દીધા નામનું હતું ! પટેલનો સવાલ સાંભળી પ
ગાભરી બનિ ગઇ કેમકે તે પણ ભુલી ગઇ હતી, તો
એવો ઉત્તર આપ્યો કે ગુંછાળ જેવું નામ હતું ખરૂં, પટે
બરાબર એજ; ગુંછાળ મંતર હતો,--પટેલતો ગુંછાળ શબ્દ
રાત્રદિવસ ગુંછાળ ગુંછાળ ભણવા લાગ્યો, ગામના બીજા ક
તેને કહેવા લાગ્યા કે. એ ભાઇ ! આ ગુંછાળ શું હશે ! તે
સરમાં પેલો પટેલ કોઇને પણ ખુલાસો આપતો નહોતો;
હેસ ચલાવતો જાય અને ગુંછાળ, ગુંછાળ, શબ્દ બોલતે
બગદનાં પુછડાં આંબળતો જાય, એમ નિરંતર પોતાના કાર્ય
અંતઃકરણ કેવળ એ મંત્રથી તેનું શુદ્ધ થયું હતું; દીન
યોગીથી પ્રાપ્ત થએલી ચમત્કારીક વાંણીના યોગે જે સુરતી
તેણે ટીલા બેથીના મુખેથી જાણી હતી, તેજ સુરતી તેનાઅંતઃ
કરી હતી, બરાબર પાંચ માસ થઇ ગયા, અને છઠા મહીનાના
પંદર વીતી ગયા, એમ પેલો કણબી બરાબર જાણતો હતો. હવે
વીષ્ણું મહારાજ મારા ખેતરમાં આ કુવા ઉપર મળશે એ
નિશ્ચય કર્યો હતો; મંત્રના પ્રતાપથી અને યોગીની કૃપા દ્રષ્ટીથી
અંતઃકરણમાં શુદ્ધ શ્રદ્ધાએ નિવાસ કર્યો હતો; આ પ્રકારે પટેલભ
ગુંછાળ નામ જપી રહ્યા છે, હવે આપણે બીજી બાજુએ વળીએ
વૈકુંઠ પુરીમાં શ્રી વિષ્ણું મહારાજનાં દર્શન કરીએ વૈકુંઠમાં શ્રી વિ
મહારાજ સુતા સુતા લક્ષ્મીજીને શંકરના મહિમાનો ઉપદેશ કરે
અને લક્ષ્મીજી શાન્તવૃત્તિથી સાંભળે છે; એટલામાં વિષ્ણું એક
ઉભા થયા, પછી ગરૂડને આજ્ઞા કરી કે મૃત્યુ લોકમાં મારે જવા

ખાસ જરૂર પડી છે માટે તું તૈયાર થા,--ગરૂડ તૈયાર થયો, પોતે શંખચક્ર ગદા અને પદ્મ ઇત્યાદીક હાથમાં ધારણ કર્યા-આ દેખાવ જોઇને લક્ષ્મીજીએ વિષ્ણુ મહારાજને પ્રશ્ન કર્યો કે; હે દેવ ! આ કળીયુગમાં એવો કોણ અસુર પ્રગટ થયો છે !

વિષ્ણુ-(લક્ષ્મી પ્રત્યે) અસુર નથી, પણ એક નવિન ભગત પેદા થયો છે, જેણે મારૂ નામ નવું પાડયું છે;

લક્ષ્મી-એવો કેવો ભગત છે કે તમારૂ નવું નામ પાડયું ! હે વિભુ ! કૃપા કરીને કહો કે શું નામ પાડયું છે !

વિષ્ણુ-(હસતા હસતા) ગુંછાળ નામ પડયું છે;

લક્ષ્મી-હે પ્રભુ ! જેઓ નિરંતર આપનું ધ્યાન ધરે છે તેઓને પણ આપ મળિ શકતા નથી, તો પછી ગુંછાળ નામ ધારણ કરનાર શું કોઇ મહાતપસ્વિ યોગી છે કે !

વિષ્ણુ-ના, ના, તે બિચારો યોગ ક્રિયા જાણતોજ નથી, એતો પોતાના કુવા ઉપર ઘઉં પાવાને માટે કોસ ખેંચે છે, તે જાતનો કણબી છે,

લક્ષ્મી-તો શું. તે મહા જ્ઞાની છે ! શું તેણે આત્માને ઓળખ્યો છે !

વિષ્ણુ-હા ઓળખ્યો છે; તેણે મને ઓળખ્યો છે;

લક્ષ્મી-તો શું તેણે આપને ઓળખ્યા ત્યારે તે મને ઓળખી શકે ખરો કે !

વિષ્ણુ--શા માટે ન ઓળખે !

લક્ષ્મી-કળિયુગમાં કોઇ એવો ભગત નથી કે મને અને આપને જાણી શકે ! કેમકે મનનો નિગ્રહ થવો ઘણો કઠિણ છે; ચંચળ મનને વશ રાખવાને યોગી પુરૂષો હઠયોગ કરે છે; જ્ઞાની પુરૂષો રાજયોગ દ્વારાએ અર્થાત જ્ઞાન માર્ગે મનના ધર્મ જાણીને મનને વિવેક દ્વારાએ સત્વગુણમાં પ્રવેશ કરાવે છે, હે પ્રભુ ! શું તે કણબી ઉદર નિમિત્તે પશુ જંગલીયોમાં નિવાસ કરનારો કણબી આપને અને મને ઓળખવાને સમર્થ હોય એમ સંભવે ખરૂ કે ! છતાં આપ જ્યારે તેને માટે ત્યાં જવાને સત્વર થાઓછો ત્યારે તેમાં કાંઈ કારણ હોવું જોઇએ,

વિષ્ણુ—હે લક્ષ્મી ! મારૂ નવું નામ પાડનાર નવો ભગત થયો છે માટે
તેની મુલાખાતતો લેવીજ જોઇએ; કેમ ખરૂ કે નહી !
લક્ષ્મી—આપ સમર્થ છો, પરંતુ તેની પરીક્ષા લેવી ઘટે છે;
વિષ્ણુ—કેવી રીતે તેની પરિક્ષા લેવા ધારોછો !
લક્ષ્મી-આપ એક ખાડામાં બેસી રહો કે તેના જાણવામાં આવે
નહી અને હું વૃદ્ધ ડોશિનો વેશ ધારણ કરીને યોગ્ય પ્રશ્ન કરીશ;
વિષ્ણુ-ભલે તેમ કરો. મારો ભગત હશે તો તે યોગ્યજ જવાબ આપશે.

આ પ્રમાણે પરસ્પર લક્ષ્મીજી અને વિષ્ણુ પરમાત્માએ સંતલસ કરીને ગરૂડ ઉપર સ્વારી કરી જ્યાં પેલો પટેલ ગુંછાળ ગુંછાળ નામ ઉચ્ચારણ કરી રહ્યો છે તે તરફ ખેતર ભણી આવી પોહોચ્યા, પુર્વના સંકેત પ્રમાણે બાજુએ એક ખેતર હતું તે ખેતરના કુવાના ઉંડામાં વિષ્ણુ માહારાજ બેશી રહ્યા અને લક્ષ્મીજી છેક વૃદ્ધ ડોસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, હાથની ચામડી લટકતી હતી, નાકમાંથી નીર નીકળતું હતું મસ્તક ઉપરના તમામ કેશ ધોળા થઇ ગયા હતા, નેત્રની પાપેણોના વાળ અને ઉપરની ભમરના વાળ પણ સફેત થયા હતા, જાણે સો વરસ ઉપરાંતની અશક્ત ડોસી હોય તેવી રીતે હાથમાં લાકડી પકડી અડબડીયાં ખાતી પડી જતી, અને ધીરે રહીને ઉભી થતી, હોય તેવો દેખાવ કરી ધ્રુજતી ધ્રુજતી જાણે કંપવા થયો હોય તેમ મસ્તક હલાવતી, હલાવતી જ્યાં પેલો પટેલ એકાગ્ર વૃત્તિથી ગુંછાળ ગુંછાળ શબ્દ બોલી રહ્યો છે ત્યા નજીક જઇ પોહોચી; તે ડોસી તેની પાસે આવી હતી પણ પટેલ ભાઇનું લક્ષ તેંણી તરફ બીલકુલ નહોતું; કેમકે પટેલભાઇ તદાકાર બનિ ગયા હતા, તે પટેલને પોતાને માટે પણ ભાન રહ્યું નહોતું, છતાં બાજુએ કોણ ઉભુ છે તેતો જુવેજ શાંનો; વે વૃદ્ધડોશી ઘણીવાર ઉભી રહી પછી પોકાર મારતી પટેલને કહેવા લાગી કે હે પટેલ ! હે પટેલ ! પટેલે તે ડોસી તરફનો અવાજ આવતો સાંભળીને તેના તરફ દ્રષ્ટી કરી, પછી કહેવા લાગ્યો કે અરે ઓ ડોશી, તું બોલતી બંધ થા, બંધ થા, નકામી મારા ભજનમાં ભંગ કરવા ક્યાંથી આવી,

વૃદ્ધડોશી-ઓ ભાઇ ! હું તને ખોટી કરવા નથી આવી પણ ફકત બે

શબ્દ કહેવા બારી ? [illegible]

પટેલ-ઓલ્ય ઉતાવળા. [illegible] !

વૃદ્ધડોશી- હું તો [illegible] ?

પટેલ--અરે ઓ ડોસી, [illegible]
પંચાત ! તુ તારે [illegible]
ગુંછાળ ગુંછાળ બોલવા લાગ્યા)

વૃદ્ધડોસી--ઓ ભાઇ ! [illegible]
ખરો કે !

પટેલ--(રીસ ચઢવાથી) કોહોને ભજીય [illegible]
સમજી કે નકામી ક્યારની મારા ભજનમાં [illegible]
આવી છે, જા હેડી જા; આઇથા.

વૃદ્ધ ડોશી--ત્યારે કહે જોઇએ મારો મોટો ક્યા છે.

પટેલ-(રીસ ચઢવાથી) તારો મોટો પડ્યો ખાડાના [illegible]
કહેવું'સે કે ! આ પટેલને છંડયો કાંમનો નથી.

કાક તાળી જેવો જવાબ લક્ષ્મીજીને મળવાથી તે વદ્ધ ડોસી ત્યાંથી ક્ષણ માત્રમાં ચાલતી થઇ; થોડીકવાર થઇ એટલે તે પટેલના કુવા આગળ પટેલ સમીપ ગરૂડ ઉપર સ્વારી કરીને લક્ષ્મીજી સહીત શ્રી વિષ્ણુ' પરમાત્મા પ્રગટ થયા; પણ પટેલભાઈતો ગુંછાળ ગુંછાળ ગુંછાળ, એમ ઉચ્ચાર કરવામાં લીન થએલા હતા, તેની દ્રષ્ટી જમીન ઉપરહતી તે આજુ બાજુ કોઇપણ બાહ્ય પદાર્થ ઉપર દ્રષ્ટી કરતોજ નહોતો, વીષ્ણુ'નુ' સ્વરૂપ જે તેણે નિર્ણય કર્યું હતું' તે સ્વરૂપનું' ધ્યાન તેના અંતઃકરણમાં હતું; તેને માત્ર એકજ રંગ તાળી લાગી રહી હતી, જો કે વિષ્ણુ' પરમાત્મા તે પટેલની બાજુએ ઉભા છે પણ પટેલ ભાઈ ઉંચુ જુવેજ શાંના !

વિષ્ણુ' માહારાજે લક્ષ્મીજીને ઇસારો કર્યો કે, હે દેવી ! આપણે આ નવા ભગત માટે અહિયાં ઉભા રહ્યા છીએ તોપણ તેને બિલકુલ ખબર પડી નથી, અર્થાત તે નીચું મુખ રાખીને મારૂ ગુંછાળ નામ કરવામાંજ લીન થયો છે;-આ પ્રમાણે લક્ષ્મીજીને વીષ્ણુએ થોડી વાર થઇ એટલે વિષ્ણુ'-પરત્માએજ પેલા પટેલ ભાઇને હાક

પાડીને બોલાવ્યો, એટલે તેણે શ્રી વિષ્ણું તરફ નજર કરી, જે સ્વરૂપ તેણે નામ સ્મરણ દ્વારાએ અંતઃકરણમાં ચીતર્યું હતું તે સ્વરૂપ તેણે બાહેર દીઠું; એટલાંજ હોસનું કાંમ બંધ રાખીને તે પટેલ ભગત શ્રી વિષ્ણું પરમાત્માના ચરણમાં નમિ પડયો; પછી બોલ્યો કે, હે મહારાજ ! હું છે મહીનાથી તમારૂં ભજન કરૂંછું, હવે તમે મારા ઉંબરમાં આવી પાંઉધાર્યા તેથી કરીને હવે મારૂં ઉંબર પાવન થયું, એટલું બોલીને પટેલભાઇ ચુપ થઇ ગયા, બીજું કંઇજ બોલ્યા નહી;

વિષ્ણું-(પટેલ પ્રત્યે) હે વત્સ ! જે તારી ઇચ્છામાં આવે તે માગ્ય;

પટેલ-હે પરભુ ! તમારાં દરશણ થયાં પછે બીજું શું જાઇયે ! તમારા પરતાપથી, છોકર, બળદ, ગાડું અને ઢાંડા એ બધુંએ છે, હે પરભુ ! તમે તો મોરા સમરથ છો. માટે મારી સંભાળ રાખજો,

વિષ્ણું-તથાસ્તું. હવે અમે જઇએ છીએ,

પટેલ-ઉભા રહો, ઉભા રહો, જાઓછો ક્યાં, તમે તો અમારા પરૂણા (મિજબાન) છો. એટલે રોટલા ખાધા વના ના જવાય !

વિષ્ણું-(હસતા, હસતા) અમે તો ભોજન કરીને આવેલા છએ માટે ફરીથી જમાય નહી;

પટેલ-ત્યારે મહરાજ ! આણુંકે પોહોર એક મહીના પછે ચણુંનાઓળા તૈયાર થવાના છે માટે એ દહાડે ચણુંના ઓળા ખાવા આવજો;

વિષ્ણું-(ખુશી થતા) ઠીક છે એ દીવસે થઇ પડશે,

પટેલ-ઉભા રહો ઉભા, મને બીજી વાત સાંભરી આવી,

વિષ્ણું-અસ્યા શું છે !

પટેલ-આ મારા મનમાંથી તમે ખસશો નહી, અને આ ગામને મહા સાગરમાંથી તારજો,

વિષ્ણું-તથાસ્તુ. હે પટેલ ! તું માહારે શરણે આવીશ, અને તારી સદ્દવૃત્તિ રહેશે.

વીષ્ણું પરમાત્માને તેમના સ્વરૂપનું ધ્યાન હૃદયમાં રાખીને પટેલે જમીન ઉપર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યો વિષ્ણું પરમાત્મા અંતર્ધ્યાન થયા,

હે શિષ્ય ! સત્પુરૂષના વચનનો કેવો પ્રતાપ છે ! સત્પુરૂષો

ઉત્તમ પ્રકારના ક્ષેત્રમાંજ પોતાના વચનરૂપી બીજને વાવે છે; જેવી રીતે મજીઠ ગળીનો કે ગમે તેવો કાળો ડાઘ કપડા ઉપર હોય તો તે કાળાશ કાઢીને શ્વેત વસ્ત્ર કરે છે; તેવી રીતે સત્પુરૂષ મલિન અંતઃકરણના અજ્ઞ પુરૂષોને પોતાના જ્ઞાન પ્રતાપે કરીને મુમુક્ષુ કરી દેછે;

શિષ્ય–હે ગુરૂ ! સત્પુરૂષોના પરાક્રમને ધન્ય છે, હે ગુરૂ ! તે કણબી ડુંગરી પ્રદેશમાં અજ્ઞજનોના સમુદાયમાં રહેનારો જેને સદ્વિદ્યાનું જ્ઞાન કદી પણ પ્રાપ્ત થયું નહોતું છતાં સત્પુરૂષની વચન સિદ્ધિયોગે તે વિષ્ણુનાં દર્શણ કરી શકયો, આહાહા ધન્ય એવા સત્પુરૂષોને;

ગુરૂ–જે મોટા પુરૂષો છે તેમનાં અગાધ ચરિત્રની અવધી હોતી નથી;

શ્લોક.

॥ हरिणीवृत ॥

वहति भुवन श्रेणी शेषः फणा फलक स्थितां
कमठ पतिना मध्ये पृष्टं सदा सविधार्यते
तमपि कुरुते क्रोडाधिनं पयोधिरनादरा
दहह महतां निःसोमान चरित्र विभुतयः

શેષનાગ પોતાના હજાર ફણા ઉપર આખા ભુમંડળને ધારણ કરે છે તેને કાચબો પોતાની પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે; અને તેકાચબાને સમુદ્ર વગર મહેનતે પોતાના ઉદરમાં ધારણ કરે છે આહાહા ! કેવું આશ્ચર્ય છે કે મોટા પુરૂષોનાં ચરીત્રની અવધીજ નથી; સત્પુરૂષોના વચનમાંજ દેવનો નિવાસ છે, સત્પુરૂષોના વચનથીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તેમની શેવામાં રહેવું એ ઉત્તમ છે;

પંચમ લહર.

પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયામણરૂપ

કયાં કયાં કર્મ કરે છે!

શ્લોક,

कर्मायत्तं फलंपुंसां बुद्धिःकर्मानुसारिणी
तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥

અર્થ.

પુરૂષને ફળ મળવું તેતો કર્મને વશ છે; અને બુદ્ધી એતો કર્મનુસારિણી છે; તથાપિ વિદ્વાન માણસે વિચારીને કર્મ કરવું જોઈએ;

॥ शार्दुल विक्रिडित वृत्त ॥

नेता यस्य बृहस्पतिःप्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः किल्हरे रैरावतो वारणः
इत्यैश्वर्य बलान्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः संगरे;
तद्व्यक्तं वरमेव दैव शरणं धिग्धिग्वृथा पौरुषम् ॥

અર્થ.

જેનો મુખ્ય મહા વિદ્વાન ગુરૂજી કારભારી બ્રહસ્પતિ છે; જેને વજ્ર જેવું હસ્ત છે, જેની સેનામાં દેવતાઓ છે; અને જેને સ્વર્ગ જેવો અજીત કિલ્લો છે; જેની ઉપર વિષ્ણુભગવાનની કૃપા છે, અને ઐરાવત

પષ્ઠ લહર.

ભ્રમ દર્શન.

મનપ્રબોધ.

शारदुलविक्रिडित.

एतस्म द्विर मेंद्रियार्थ गहना दायासकाद्गाश्रय,
श्रेयो मार्गंम शेष दुःख शमन व्यापार दसं क्षणात्;
शान्तं भाव मुपैहि संत्यजनिजां कल्लोल लोलां गतिं,
माभूयो भजभंगुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना.

અર્થ.

હે ચિત્ત! અતિ મેહેનત આપનાર આ વિષયથી તું વિરામ પામ. સર્વે દુખને ટાળવામાં સમર્થ કલ્યાણના રસ્તાનો આશ્રય કરીને સ્વસ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થા. જળ તરંગ જેવી ચંચળ બુદ્ધિનો ત્યાગ કર, ક્ષણભંગુર સંસાર ઉપરની પ્રીતીનો ત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થા,

---

શીષ્ય—હે આનંદકંદ ગુરૂ! મન સ્થિર ન રહેતાં વારંવાર ભ્રમ થાય છે એનું શું કારણ હશે! ઘડીકમાં એક વીચાર તો તે વીચાર પલટાઇને બીજો વીચાર જલદી થયોજ છે એમ છતાં તે વીચાર પણ સ્થિર રહેતો નથી, ખરી વસ્તુ ખોટી ભાસે છે, ખોટી વસ્તુ જલદી ખરી જેવી જણાય છે; હે ગુરૂ! એમ થવાનું કારણ શું હશે!

ગુરૂ—હે શિષ્ય ! ત્હેં ઘણોજ ઉત્તમ પ્રશ્ન કર્યો છે, જેણે મન વશ કર્યું તેણે સર્વ વસ્તુ વશ કરી છે; યદ્યપિ જે ભ્રમ થાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનથીજ થાય છે; પણ જ્યારે દ્રઢ ચિત્ત સાથે ઉત્તમ જ્ઞાનનો નિવાસ હોય છે ત્યારે તે અડગ વૃત્તિવાળાઓને ભ્રમ થતો નથી;

હું તને એ ભ્રમ વિશેની બે વાતો કહુ તે સાંભળ કે જેથી તને એમ સમજાઇ આવશે કે ભ્રમ થવામાં વિચારની સંકલના કેવી રીતે થાય છે;

એક ગામમાં રામચંદ મુખી પટેલ હતો તેને ત્યાં દયાળચંદ નામનો પરગામનો બે દીવશના કામ માટે મિજબાન તરીકે રહેવા આવ્યો હતો, તે દયાળચંદ પટેલ દીવશના બપોર પછી આવ્યો હતો મુખી પટેલે તેની ઉત્તમ રીતે પરોણાગત કરી હતી છેક રાત્રી પડી એટલે પોતાને ઘેર આવેલા મિજબાન માટે શયન કરવાને સારૂ પોતાના ઘરથી પોતાનું ત્રીજુ ઘર હતું તેમાં ગોઠવણ કરી હતી; એ ઘર અવાવરૂ અને અવડ હતું. તે મુખીને પાંચ સાત ઘર હતાં. તેથી તે દરેક ઘરને સાફસુફ કરી રાખવાની કાળજી રાખતો નહોતો, ગામડાઓમાં કણબીનાં ઘર બે ઢાળીયાં છાપરાનાં મેડી વીનાનાં હોય છે તેને એકજ બારણું પ્રવેશ કરવાનું હોય છે; તેથી અજવાળાનો પ્રકાશ કે પવન આવવાની બીજી કોઈ રીતે છુટ હોતી નથી; તેવા એક ઘરમાં પેલા આવેલા મુસાફરને રાત્રીએ નીંદ્રા લેવાને માટે ઉતારો આપ્યો, પેલો દયાળચંદ પટેલ જે કે મુસાફર હતો તે કમાડ વાસીને ખાટલામાં સુઇ રહ્યો; તેને તુરત નિદ્રા આવવાથી ઉંઘી ગયો સુમારે અર્ધરાત્રી પછી બે વાગ્યાની વખતે તેની આંખ ખુલ્લી થઇ ગીયાળો હતો તેથી તેણે ગોદડું ઓઢયું હતું તે ગોદડું માથા ઉપરથી ખુલ્લુ કરીને સેજસાજ જોવા લાગ્યો તેની દ્રષ્ટી પોતાના ખાટલાથી જમણી બાજુએ એક ભીંત ભણી ગઇ તે ભીંત ભણી જોતાંજ કાળા મોઢાવાળો મેલાં કપડાં પેહેરેલો બે હાથ લાંબા કરીને વિકાળ સ્વરૂપવાળો કોઇ ઉભો હોય તેવું નજરે પડ્યું. દયાળચંદ એકદમ ચમક્યો, જે તેણે જોયું હતું તે ઘણું ભયંકર સ્વરૂપ જણાયું હતું, ભયને લીધે તેણે

બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાનું માથુ ગોદડેથી ઢાંકી દીધું પણ ભયથી ઉંઘ આવી નહી, શરીર કંપવા લાગ્યું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, છાતી ઉપર જાણે ઘંટીના પડનું વજન મુકયું હોય એ પ્રકારે ભયથી તેના હૃદય ઉપર બોજ થયો, જો હું બુમ પાડીશ તો પેલો ભીંતના થડમાં ઉભો છે તે મારી પાસે આવીને મારી ગર્દન પકડીને પ્રાંણ લેશે એવો વિચાર તેના મનમાં થયો, એવા વિચારમાં તેને જંપ વળ્યો નહી, ફરીથી પોતાનું માથુ ગોદડામાંથી બાહેર નહી કાઢતાં ગોદડું જરાક ઉંચુ કરીને તે તરફ જોવા લાગ્યો, ત્યારે પ્રથમ જે તેંણે જોયું હતું એવુંજ તે જોવા લાગ્યો, એ ઉપરથી એને ચોકસ ખાત્રી થઇ કે કાંતો ભૂત હોય કે કાંતો બ્રહ્મ રાક્ષસ હોય, કેમકે ભીંતના થડમાં અદ્ધર ઉભાં રહેવાની તાકાદ મનુષ્યમાં હોય નહી, પણ હાલતો ચાલતો નથી એનું શું કારણ હશે ! એમ વારંવાર એવા વિચાર ગોદડેથી પોતાનું મુખ ભયથી ઢાંકીને કર્યા કરતો હતો, પણ વીશેષ નિર્ણય કરવાને માટે ગોદડું થોડુંક ઉંચુ કરીને ફરી ફરી જોયાં કરતો હતો ચંદ્રમાના ચાંદરણાનો પ્રકાશ તે ભ્રમરાક્ષના સ્વરૂપ ઉપર પડતો હતો તેથી જે ભાસ તેને માલુમ પડતો હતો તે ભાસ ખરેખરો માણસ જેવો જણાતો હતો દયાળચંદ મુસાફરે એમ જાણ્યું કે જો હું ઘણીવાર સુધી અહીયાં પડયો રહીશ તો જરૂર મારા દેહનો આ બ્રહ્મ રાક્ષસ પ્રાતઃકાળ સુધીમાં નાશ કરશે તેના કરતાં આ કમાડ ખુલ્લાં કરીને બારણે જઇને બુમ પાડું તો ઠીક કે આડોસીપાડોસી જાગ્રત થાય, આ વિચાર તેંણે નિર્ણય કર્યો તે એકદમ ઝડપથી ખાટલામાંથી બેઠો થયો તેંણે મુઠી વાળીને દોટ મુકી અને જલદીથી કમાડની સાંકળ ઉઘાડી બારણે ઉભો રહ્યો, પછી મોટી બુમો પાડીને બધાયને જગાડયા, આ વખતે ઘરનો ધણી (મુખી પટેલ રામચંદ અને આજુ બાજુના પાડોસીયો હાથમાં લાકડીયો તથા તલવારો પકડીને તેની પાસે ઉભા રહ્યા અને પુછવા લાગ્યા કે શું છે ! શા માટે બુમ પાડી, ! શુ, કોઇ ચોર છે ! તેના ઉત્તરમાં થર થરતા શરીરે દયાળચંદે કહ્યું કે હે ભાઇ ! હું મરણ ઘાંટીમાંથી આજ બચિ ગયોછું. આ ઘરમાં બ્રહ્મરાક્ષ ઉભો છે, જો કદી ઘણીવાર હું બોલ્યા ચાલ્યા વિના સુઇ રહ્યો હોત તો સવારમાં તમે

મારૂં મકદું દેખત, દયાળચંદની વાત સાંભળી મુખી પટેલ આદિક કહેવા લાગ્યા કે આ ઘરમાં એવું કૌતુક છેજ નહીં, અમારા બાળકોમાં દુઃસ્વપ્ને આવે છે, આવે છે, પણ એવું કાંઈ જોવામાં આવ્યું નથી. જોઈએ શું થવાનું છે.! એમ કહીને પાંચ સાત માણસના જથા સાથે હથિયારો લઈને રામચંદ મુખી પટેલે તે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પેતા દયાળચંદને પણ પોતાની સાથે રાખ્યો, કેમકે પ્રથમ માણસને કંઈ જમોએ દીઠો હતો તેની માહીતી મેળવવાને સાથે લીધો, છેક ઘરમાં પ્રવેશ્યા ગયા, એટલે દયાળચંદ પોતાના ખાટલામાં બેસીને આંગળી કરીને બતાવ્યું કે જુવો પેલું કાળું માથું શાનુ દેખાય છે ! એવું સાંભળીને તે ભીંત ભણી તપાસ કર્યો ત્યારે જણાઈ આવ્યું કે ભીંતની ખીંટીએ એક કાળી માટીનું પાત્ર કરેલું પડુક (ગોળી) લટકાવી મુકેલું હતું, અને તેના નીચે જુનું અંગરખુ હાથી સહેલું ખીન કામનું લટકાવી મુકેલું હતું, તે પાડુક ઉપર ચંદ્રમાના કીરણનો પ્રકાશ પડેલો હતો તેથી તે કાળા માથા જેવું જણાતું હતું, અને તેના બે હાથ જેવું જણાતું હતું તે બાજુની બે ખીંટીઓ નજીક હતી તે ઉપર સૂતળીનાં દોરડાનાં ગુંછળાં લગાવી મુકેલાં હતાં. તે અંગરખાની સાથે અડકે સંબંધ ધરાવે એવો દેખાવ દેખાતો હતો, સઘળા માણસોએ જ્યારે નજીક જઈને ખાત્રી કરી ત્યારે દયાળચંદ પટેલ સામે જોઈને ખડખડ હસવા લાગ્યા. આ વખતે દયાળચંદ છેક શરમાઈ ગયો; નિચુ માથુ ઘાલીને કંઈ બોલી શક્યો નહીં; તે સાથે બાળકને લઈને આપી તેની આહી પ્રાયશ્ચિત લાગ્યે, કે ચિત્ત-જ્ઞાનેન્દ્રીય દ્વારાએ વૃત્તિની સ્ફુરણા થાય છે, તે વૃત્તિ સર્વ વિષયોની સાથે સંબંધ રાખનારી છે; જેમ, શોક, મોહ, હર્ષ, વગેરે જુદા જુદા વિષયોના વિકાસ થકી જ્યારે તેનો એક જુદા ઉભરાની પેઠે ઉભરાય છે ત્યારે તે વિષયની સાથેજ વૃત્તિ પણ પ્રાયશ્ચિત પડે છે, તે પટેલના અંતઃકરણમાં જ્યારે જ્યારે વિકાસ હતો, ત્યારે તે ભય દ્વારાએ ભય વૃત્તિ પ્રગટ થઈ હતી, જો કે નેત્ર જ્ઞાનેન્દ્રીય છે, પણ તે નેત્ર દ્વારાએ જે કાંઈ જોવાની શક્તી હતી [illegible] એવું હતું, તે તેથી [illegible] હતી, પણ જે [illegible] નેત્ર દ્વારાએ [illegible]

રેવાનુશ્રવી છે કે ભાઈ ! તે શુદ્ધ અને જ્ઞાનના દ્રઢ નિશ્ચયજ્ઞાન શિવાય થઈ શકતી નથી, જ્યાં સુધી તેમ થઈ શકતું નથી ત્યાં સુધી નેત્રજ્ઞાન દ્વારાએ આકૃતિનું જ સિદ્ધાંત કરે છે અને તે નક્કી જે કંઈ ભ્રમ થાય છે તેનું નિવારણ નેત્ર કરી શકતું નથી તેમ [illegible] અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકતી નથી, પણ તે નેત્ર પોતાનોજ વિષય દર્શાવે છે પણ જ્યારે જ્ઞાનદ્વારાએ નેત્રનો ઉપયોગ કરે છે [illegible] જેવી રીતે અંધારામાં દોરડાને ભ્રમથી સર્પ માનતા હતા તેને જ્યારે જ્ઞાનદ્વારાએ જોવામાં આવ્યું ત્યારે [illegible] નથી એમ અનુભવ થયો,-હે શિષ્ય એજ પ્રમાણે આ જગતને તું જાણી લેજે તું અત્યારે આ સ્થુળ દેહ દ્વારાએ નેત્રવડે કરીને જ [illegible] જગત, અને આકાશમાં અનંત ગ્રહો જુવે છે તે તમામ [illegible] માની લેજે, ભ્રમથી જેમ દોરડાને સર્પ જોવામાં આવ્યો હતો તેમજ ભ્રમથી આ જગત જોવામાં આવે છે; આત્મબોધમાં કહ્યું છે કે,

संसारः स्वप्नतुल्योहो ॥ रागद्वेषादिसङ्कुलम्
स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्य सद्भवेत्

રાગદ્વેષ ઇત્યાદિકથી વ્યાપ્ત થએલું આ સંસાર (જગત) સ્વપ્ન તુલ્ય છે, સ્વપ્ન સમયની અવસ્થા સ્વપ્ન કાળમાં સાચી ભાસે છે પણ જ્યારે જાગ્રત અવસ્થા થાય છે, ત્યારે પ્રબોધથી અર્થાત જ્ઞાનથી આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા જ્ઞાનથી, તે સ્વપ્ન અસત્ય ભાસે છે, માટે મિથ્યા જગતથી આત્માની અદ્વૈતતામાં હાની થતી નથી, હે શિષ્ય, તે ભ્રમનો નાશ થવા માટે ઉત્તમજ્ઞાન મેળવવાને પુરૂષાર્થ કર,

સપ્તમ લહર.

કર્મોપાસના સિદ્ધિ.

॥ शार्दूल विक्रीडित ॥

पाषाणं [illegible] विदुषो पूर्वान्[illegible]
[illegible] परोक्ष [illegible]
[illegible] भगवती [illegible]
हे [illegible] प्रसादं [illegible]

અર્થ.

હે સજ્જન ! [illegible] હોયતો. [illegible] કરે છે, [illegible] અને મૂર્ખ [illegible] તેને [illegible] કરે છે, [illegible] તેને [illegible] કરે છે. [illegible] વસ્તુને [illegible] કરે છે અને [illegible] કરે છે [illegible] અને [illegible] નથી.

શિષ્ય—હે ગુરૂ ! કર્મ ઉપાસના એટલે શું ! તેનો અને કૃપા કરીને ઉપદેશ કરો;

ગુરૂ—પ્રેમપ્રકાશ, મનુસ્મૃતિ, [illegible], અને પાતંજલયોગદર્શન એ આદિ ગ્રંથોમાં કહેલો જે કર્મ અને ઉપાસનાની [illegible] વિધિથી સમજાવું છું.

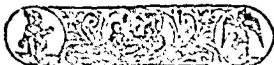
[illegible] કર્મ. (૧૯ [illegible]) [illegible]

સ્વાનુભવી છે કે ખોટી ! તે શુદ્ધ અંતઃકરણના દ્રઢ નિર્મળજ્ઞાન શિવાય થઇ શકતી નથી, જ્યાં સુધી તેમ થઇ શકયું નથી ત્યાં સુધી નેત્રજ્ઞાન દ્વારાએ આકૃતિનુંજ સિદ્ધાંત કરે છે, અને તે સાથે જે કંઇ ભ્રમ થાય છે તેનું નિવારણ નેત્ર કરી શકતું નથી, નેત્ર ઇંદ્રિય અજ્ઞાનનો નાશ કરી શકતી નથી; પણ તે નેત્ર પોતાનોજ વિષય દરશાવે છે; પણ જ્યારે જ્ઞાનદ્વારાએ નેત્રનો ઉપયોગ લેવામાં આવે ત્યારે જેવી રીતે અંધારામાં દોરડાને ભ્રમથી સર્પ માંનવામાં આવેલો હતો તેને જ્યારે જ્ઞાનદ્વારાએ જોવામાં આવ્યું ત્યારે દોરડું છે પણ સર્પ નથી એમ અનુભવ થયો;–હે શિષ્ય એજ પ્રમાણે આ જગતને તું જાણી લેજે તું અત્યારે આ સ્થુળ દેહ દ્વારાએ નેત્રવડે કરીને જે જે આકૃતિજગત, અને આકાશમાં અનંત અહો જુવે છે તે તમામ સર્પ રજ્જુવત માંની લેજે, ભ્રમથી જેમ દોરડાને સર્પ જોવામાં આવ્યો હતો તેમજ ભ્રમથી આ જગત જોવામાં આવે છે; આત્મબોધમાં કહ્યુ છે કે,

संसारः स्वप्नतुल्योही ॥ रागद्वेषादिसंकुलम्
स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्य सद्भवेत्

રાગદ્વેષ ઇત્યાદિકથી વ્યાપ્ત થએલું આ સંસાર (જગત) સ્વપ્ન તુલ્ય છે, સ્વપ્ન સમયની અવસ્થા સ્વપ્ન કાળમાં સાચી ભાસે છે પણ જ્યારે જાગ્રત અવસ્થા થાય છે, ત્યારે પ્રબોધથી અર્થાત જ્ઞાનથી આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા જ્ઞાનથી, તે સ્વપ્ન અસત્ય ભાસે છે, માટે મિથ્યા જગતથી આત્માની અદ્વૈતતામાં હાની થતી નથી, હે શિષ્ય, તે ભ્રમનો નાશ થવા માટે ઉત્તમજ્ઞાન મેળવવાને પુરૂષાર્થ કર,

સપ્તમ લહર.

કર્મો પાસના સિદ્ધિ.

॥ शार्दूल विक्रीडित ॥

पापापुंज रत्नान्तरांनि विदुषो मूर्खानितान्द्वेषिणः
मत्संशुद्धने पयोज सदृशं हालाहलं सन्मणात्
मायाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वांछितं
हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुले र्व्यास्थां वृथा माकृथा

અર્થ.

હે સજ્જન ! [illegible]

શિષ્ય—હે ગુરૂ ! કર્મ ઉપાસના એટલે શું ! તેનો અમને કૃપા કરીને ઉપદેશ કરો;

ગુરૂ—પ્રિયમહાશય, મનુસ્મૃતિ, ધર્મસિંધુ, અને [illegible] [illegible] કર્મ અને ઉપાસનાની [illegible] સિદ્ધિ [illegible]

[illegible] કર્મ. ([illegible])

જેનું જ્ઞાન કરવું છે તેની સમીપ--તેની સાથે જોડાવું એજ ઉપાસના કહેવામાં આવે છે,

ઘટાદી સાથ વૃતિનુ જોડાવું અર્થાત તેનું પ્રતિત થવું એજ જ્ઞાન પ્રતિતી,

આ ઘટ છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પછી તેનું ગ્રહણ કે ત્યાગએજ ઉપયોગ; એટલે સારી કે નરસી ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃતિવ્યવહાર માત્ર કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ ત્રણે વિના થતિ નથિ (ખાવું. પીવું. શૌચ વિગરે તથા ઇષ્ટ પ્રાપ્તી પ્રસંગ માત્રમાં વિચાર કરશો તો એ વાત સહજ જાણી શકાય તેમ છે)

શિષ્ય -હે ગુરૂ ! પંચમહાયજ્ઞ કહોને કહે છે !

ગુરૂ--બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, શ્રાદ્ધ--તર્પણ, અતિથિયજ્ઞ, અને ભુત યજ્ઞ એ પ્રકારે પાંચ મહાયજ્ઞનાં નામ છે; તેમાં બ્રહ્મયજ્ઞ એને કહે છે કે, નૈષ્ટિક કિંવા ગ્રહસ્થ બ્રહ્મચર્ય પુર્વક આચાર્યની શેવા કરવી, અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું,- કરાવવું. તથા સંધ્યા વંદનાદિ કરવાં તેને બ્રહ્મયજ્ઞ કહે છે. આ યજ્ઞ કરવાથી. ધર્મ. અર્થ. કામ. અને મોક્ષની પ્રાપ્તી થાય છે;

દેવયજ્ઞ--અગ્ની હોત્ર કરવો. (કસ્તુરી--કેસર મિશ્રિત ઘી. ગોળ. મિષ્ટાન્ન, અને પંચાંગ વિગરે સુગંધી પદાર્થ મેળવીને નિત્ય ધુમાડા વીનાની અગ્નીમાં હોમવું.) વળી જમતી વખતે બળિ- વૈશ્વદેવ કરવો, તે આ દેવયજ્ઞ કરવાથી બુદ્ધિ--વિર્ય, પરાક્રમ, આરોગ્યતા અને કાન્તી વિગરેની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે; ખીઠા સીવાયના ભોજનના પદાર્થોને એકઠા કરી ધુમાડા વીનાની અગ્નીમાં હોમવા; એને બળિયજ્ઞ (વૈશ્વદેવ) કહે છે;

પિતૃયજ્ઞ—પોતાના જીવતા માતપિતાની શ્રદ્ધા પુર્વક શેવા કરવી, અત્યંત શેવા કરીને તેમની કૃપા મેળવવી, માતપીતા ઉપર ઇષ્ટ દેવતુલ્ય ભાવ રાખવો, તેને પિતૃયજ્ઞ કહે છે, આ યજ્ઞ કરવાથી. જ્ઞાન, સદગુણ, સત્યાર્થ પદાર્થનો નિર્ણય અને કૃતઘ્નતાથી રહીત થવું; એ થાય છે,

અતિથિયજ્ઞ-અતિથિ જ્યારે આવે ત્યારે સત્કાર પુર્વક આસન આપી તેમની અન્ન તથા વસ્ત્રથી રક્ષા કરવી. તેમની સાથે નમૃતા પૂર્વક સંભાષણ-સત્સંગ કરવો, ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિગેરેની વ્યવસ્થા સાંભળવી, આ યજ્ઞ કરવાથી, અંધકારની નિવૃત્તિ થઇ બન્ને લોક સ્થાનનું સુખ પ્રાપ્ત થશે; પાખંડ નાશ પામશે, ભ્રાંતી નિવારણ થશે, અને અધર્માચરણનો નાશ થશે;

ભુતયજ્ઞ-ગાય, કુતરાં, વીગેરે જીવોને તૃણ જળ અન્નાદી યથાશક્તીથી દેવું,-આવી રીતે દયા દ્રષ્ટીવડે કરીને ગરીબ જીવોનું સંરક્ષણ કરવું તેને ભુતયજ્ઞ કહે છે; આમ કરવાથી પરોપકાર, પશુ રક્ષામતિ, ઉદારતા, કરૂણા, દયા, ક્ષમા, વીગરે ઉત્તમ ગુણની પ્રાપ્તી થાય છે;

હે શિષ્ય-સાંભળ-કર્મ ઉપાસનાવડે કરીને ચિત્ત પવિત્ર થાય છે, જેવી રીતે સ્નાન કરવાથી શરીર સ્વચ્છ થાય છે જેવી રીતે હરડેનું સેવન કરવાથી ઉદર સ્વચ્છ રહે છે, જેવી રીતે જળ પીવાથી તૃષા મટે છે, જેવી રીતે ઉષઃપાન અર્થાત પ્રાતઃકાળમાં શેર ભર પાણી પીવાથી વાત પિત્ત કફાદિકની શાન્તી કરે છે, તેવી રીતે કર્મ ઉપાસનાએ કરી ચિત્તની દ્રઢતા સાથે અંતઃકરણની મલિનતાનો નાશ થાય છે, આ બાબત એક રમુજી વાત છે તે હું તને કહુંછું જેથી કર્મ ઉપાસના કરનારની કેવી દ્રઢ વૃત્તી હતી તેનું તું દર્શણ કરી શકીશ—

માહાવિકટ પર્વતો અને તેના જંગલોમાં છુપઇ કરીને રહેનાર ભીલ્લ લોકોના સમુદાયમાંથી એક ભિલ્લ પોતાના સ્કંધ ઉપર ધનુષ અને બાણનો ભાથો ભરાવીને મૃગ તથા હરણના શીકાર માટે ઘાડા જંગલોમાં ફરતો હતો; તેણે પેટના પોષણ માટે બે ત્રણ સસલાંને મારીને ખભા ઉપર સુધી જંગલમાંથી પોતાના ઘરભણી પાછો વળતો હતો. જે જંગલમાંથી તે પાછો વળતો હતો તે જંગલમાં પત્થરનું જુનું ખંડેર તેના જોવામાં આવ્યું, તેથી તે ભિલ્લ ખંડેર ભણી જોવાને માટે ચાલ્યો અને ત્યાં આવી પોહોચ્યો, તેણે તે ખંડેરમાં ચારે બાજુ તથા મધ્ય ભાગમાં ફરીને તપાસ્યું. તે વખતે તેની નજરે મહાદેવનું લિં

(શરીર--બાંણુ) જણાયું, તે ઉપર કેટલીક ચળકાટ મારની રેશાઓ હતી, તેણે વીચાર કર્યો કે આ લંબગોળ પથરો આવી વિચિત્ર આકૃતિવાળો શાનો હશે! અને શા કામમાં આવતો હશે! એમ વિચાર કરીને તેણે પોતાની પાસે રાખ્યો. તે સાથે તેણે એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે કોઇ તપ કરનાર સાધુ કે યોગીને પુછીશું એટલે આ બાબતનો ખુલાસો બતાવશે--એવો નિશ્ચય કરી શંકરનું બાણુ લઇને પોતે ચાલવા લાગ્યો; ભાવી યોગે કરીને તેને રસ્તામાં એક તપસ્વિ મળ્યો, તે તપસ્વીને જોઇને આ ભીલ્લ ઉભો રહ્યો. પછી તેમના પ્રત્યે શંકરનું બાંણુ બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે હે મહારાજ, આ શું હશે! અને શા કામમાં આવતું હશે.--એવું સાંભળી તપસ્વિયે વિચાર કર્યો કે આ હિંસા કરનાર ક્રૂર અજ્ઞાનીના હાથમાં પરમ પવિત્ર શંકરનું બાણુ હાથમાં આવી ગયું છે. એ ઇશ્વરની ગહુન ઇચ્છા છે પણુ આ મુર્ખ ભીલ્લ આ બાંણુની જો પુજા કરે તો કંઇક તેની મુક્તી થાય, પણુ અજ્ઞાની પુરૂષ તેનુ પુજન કરે એમ લાગતું નથી, તેમજ આહાવા અજ્ઞાની સાથે શીર ફોડી કરવી એ પણુ નકામી છે. કેમકે તે જ્ઞાનનો રહસ્ય સમજવાને બિલકુલ અધિકારી નથી, તેમ છતાં કાંઇ પણુ જવાબ દેવો જોઇએ, એવો વિચાર કરીને તે તપસ્વીએ તેને મશ્કરીમાં કહ્યું, કે અલ્યા ભીલ્લ! તું એ બાબતનો ભેદ શું જાણે! જે ભેદ મોટા યોગેશ્વર પણુ જાણતા નથી.

ભીલ્લ (મનમાં એમ સમજ્યો આમાં કાંઇક ચમત્કાર હશે ખરો. કેમકે મોટા યોગી લોકો પણુ આનો ભેદ જાણુતા નથી. એવું આ તપસ્વી કહે છે એમ વિચારીને તપસ્વી પ્રત્યે કહે છે કે) હે મહારાજ! આ બાબતનો ભેદ કૃપા કરીને કહો,

તપસ્વી–જો ભાઈ! આ મહાદેવનું બાંણુ છે, જે કોઇ ખરેખરી આસ્તાથી આની પુજા કરે, નૈવેદ ધરાવે, બીલીપત્ર ચઢાવે. પુજા કરીને તેમના મોહો આગળ આનંદથી નાચે અને પંચાક્ષરી મંત્ર આ બાંણુ આગળ બેશીને નિત્ય દસમાળા જપે તો તેનું દરીદ્ર દુર કરે અને રૂબરૂમાં શીવજી પ્રસન્ન થઇને મળે,

ભીલ્લ–હા માહારાજ ! એવો હું કરૂ એવોજ

તપસ્વી–(મશ્કરીમાં) તો શું તું ચીતામાં માણસને બાળેલું હોય તેની ભસ્મ દરરોજ ચઢાવીશ ખરો કે !

ભીલ્લ–હે મહારાજ ! એમાં શી જબરી વાત છે ! એકવાર એ ભસ્મનું માટલુ ભરી મુકુ પછી જ્યારે ખુટે ત્યારે કોઇ મોટા નગરના સ્મશાનમાંથી લઇ આવું પછી શું છે ! મને તેમ કરવાને કંઇ હરકત પડશે નહી. માટે હે દેવ ! મને કૃપા કરીને પંચાક્ષરી મંત્ર બતાવો.

તપસ્વી–(ભીલ્લ પ્રત્યે) જો સાંભળ, પંચાક્ષરી મંત્ર ૐ નમઃશીવાય છે, માટે તે મંત્રની માળા ફેરવવી. હો કે !

એમ કહીને પેલા તપસ્વી માહારાજ ચાલતા થયા; પુર્વ સંસ્કાર યોગે ભીલ્લની વૃત્તિ શંકર બાણ પુજા કરવાને માટે દ્રઢ થવા લાગી, તેણે પરિશ્રમ કરીને સ્મશાનમાંથી ચિતા ભસ્મનું માટલું ભરી લીધું. પેલા શંકરના બાણની તેણે પ્રતિષ્ઠાવડે એક નિષ્ઠાએ કરીને પુજન કરવા માંડયું; તે ભીલ્લની સ્ત્રી સુમુખી નામની હતી તે રૂપમાં અપ્સરા જેવી અને ગુણમાં પણ ઘણી સારી હતી, પોતાના પતિની વૃત્તિ શંકર પુજનમાં લીન થએલી જોઇને તે પુજનમાં પોતે સાહાય થતી હતી, પ્રાતઃકાળમાં વહેલી ઉઠીને નવનવાં પ્રફુલ્લ પુષ્પ અને બીલી પત્રની છાબ ભરીલાવતી હતી; નૈવેદને માટે બરાબર વખતે થાળ ભરીને પોતાના સ્વામી પાસે રજુ કરતી હતી, થાળ ધરાવ્યા પછી થોડીકવાર સુધી શંકર આગળ તે ભીલ્લ પગમાં ઝાંઝરીયો બાંધીને નૃત્ય કરતો હતો. આ પ્રમાણે દરરોજ શંકર પુજામાં મસ્ત રહેતો હતો; એક દીવસે તેણે વાસણમાં તપાસ કર્યો ત્યારે ચિતા ભસ્મ બીલકુલ થઇ રહેલી જણાઇ; તેથી તે ચિંતાતુર થએલો સ્મશાનમાં ભસ્મ લેવાને માટે જઇ પહોચ્યો, પરંતુ યોગ એવો બન્યો હતો કે કોઇ જગોએ તેને ચિતા ભસ્મ મળી નહી, પાંચ પાંચ કોસ તમામ ફરી વળયો પણ નિષ્ફળ થયો. શંકરનુ પુજન કર્યા વિના તે ભીલ્લ અન્નજળ લેતો નહોતો, તેથી ક્ષુધાથી અને તરસથી પીડીત થયોહતો, છેવટે બપે ફરી ફરી થાકીને પાછો પોતાને ઘેર આવ્યો, તેણે મોટો

નિશ્વાસ નાંખ્યો, નેત્રમાંથી આશુની ધારા ચાલવા લાગી, અરેરે આજે શીતા ભસ્મ વિના શંકરની પુજા શું વૃથા જશે ! અરેરે હવે હું શું કરૂં ! એમ કહીને પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે હે માનુની ! આ જગાએ લાકડાની ચિતા ખડકીને તૈયાર કર તેમાં હું સુઈ રહુંછું; પછી તું અગ્ની સળગાવ પછી જ્યારે ભસ્મ થાય ત્યારે તું તારા હાથે આ શંકરને ભસ્મ ચડાવીને પુજા કરજે,

પોતાના સ્વામીનું વચન સાંભળીને સુમુખી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે હે પ્રાણપતિ ! ધર્મ વિરૂદ્ધ કદી પણ થાય છે કે ! આ આપની કાશી શા ઉપયોગની છે ! એવું ક્યાંથી મારૂં ભાગ્ય હોય કે આ માહારા દેહની ભસ્મ ભગવાન શંકરને ચડે ! હુંજ બળવા માટે તૈયાર થાઉં અને મારી ભસ્મ જે થાય તે તમે સુખેથી શંકર ઉપર ચડાવો,

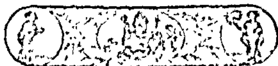
ભીલ્લ બોલ્યો—કે હે સુંદરી ! હજુ તું તરૂણ છે ! હજુ તારા સંસારીક મનોર્થ પુર્ણ થયા નથી, માટે તાહારે એવું સાહસ કરવાનું કામ નથી,

સુમુખી—સ્વામીનાથ ! જ્યારે તમે તમારો દેહ અગ્નીને અર્પણ કરો ત્યારે પછી માહારે શાનું સુખ ભોગવવાનું છે ! તમેજ મારા ઇષ્ટ દેવછો, તમારી સેવા એજ મારૂં ઉત્તમ પુરૂષાર્થ માનુંછું. હે નાથ ! આપનાથી બીજી કોઇ પણ ચીજ અનુકુળ સમજતી નથી. માટે વિલંબ નહી કરતાં શંકરની પુજામાં સાવધાન થાઓ, હવે હું માહારો દેહ શંકર પુજાને માટે અર્પણ કરૂંછું એમ કહીને તે પોતાના ઘરમાં પેઠી તેમાં દેહને માટે ઘાસ ભરી હતી તેમાં બેસીને અગ્ની સળગાવી. તેથી તમામ ઘરની ઝુંપડી અને ઘાસ લાગી, દેખો ભીલ્લનો એનોને એનો રહ્યો, અને આકાશ સુધી અગ્નીની જ્વાળા ચાલવા માંડી; પોતાની સ્ત્રી શિવ પુજનને માટે ઘરમાં બળી મુઇ તેના માટે તેના હૃદયમાં બીલકુલ દિલગીરી નહી પણ ઉલટો આનંદ પ્રાપ્ત થયો, કેમકે શિવપુજન માટે હું નિર્વિઘ્ને થઇશ. એજ તેને આનંદ

ઇચ્છાએ શોકનો પ્રકાશ જણાવ્યો નહી, થોડીક વારમાં તે સ્ત્રી બળી મુઈ તેના શબની તમામ ખાખ તેણે ભેગી કરીને એક વાસણમાં ભરી, આ દીવસે સોમપ્રદોશ હતો તેથી આ તમાંમ રચના દીવસે થઈ હતી; અને ભસ્મને માટે આખો દીવસ ભુખ્યો રહ્યો હતો, સાયંકાળ થયો એટલે તે શિવપુજામાં બેશી ગયો; ઉત્તમ જળવડે કરીને શિવબાંણને સ્નાન કરાવ્યું. પછી ચંદન ઇત્યાદિક લેપન કરીને બીલ્વપત્ર ચડાવ્યાં, પછી પલાંઠી વાળીને શંકરનું ધ્યાન ધરીને માળા જપવા લાગ્યો બાણે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે હું પુજન કરૂંછું એમ તે ધ્યાનમાં તદાકાર થઈ ગએલો જે વખતે શિવજીને થાળ ધરાવવાનો વખત થયો તે વખતે તેણે પોતાની સ્ત્રીને નિત્ય નીયમ પ્રમાણે બુમ પાડીને કહ્યું કે અહી સ્નેહ! શીવજીને માટે થાળ તૈયાર કરીને લેતી આવજે; વાર ન થાય હોકે! એમ કહીને તે શિવજીના પુજનના ધ્યાનમાં લીન થયો; થોડી વાર થઇ એટલે અનેક પ્રકારના શુશોભિત અલંકાર ધારણ કરીને તેની સ્ત્રી સુમુખી એક થાળમાં મિષ્ટાન આદીક પદાર્થ ભરીને નૈવેધ લાવી, પછી પોતાના પતિ પ્રત્યે કહેવા લાગી કે સ્વામિન્! સ્વસ્થ થાઓ આ થાળ સદા શીવજીને માટે લાવીછું.-પેલા ભીલ્લે તે તરફ નજર કરી એટલે તેને યાદ આવ્યું કે મારી સ્ત્રીતો મર્ણ પામી છે. તેંણીએ બરેમ માટે શંકરપુજા પુર્ણ થવા સારૂ પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો છે છતાં આ મારા સાંમે કયાંથી આવી! તેંણે ઘણા આનંદના આવેશમાં સદાશિવને થાળ ધરાવ્યો; પછીનાચ કરવા લાગ્યો, પુજન પૂર્ણ થઇ ગયું. એટલે સાક્ષાત્ સદાશિવ પ્રગટથયા; શંકરનું સ્વરૂપ જોઇને ભીલ્લ વારંવાર સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, તે સાથે સુમુખી સ્ત્રી પણ વારંવાર સ્તવન કરવા લાગી,— ભીલ્લ પ્રત્યે શંકર બોલ્યા કે હે ભક્ત તું અયોદ્ધામાં જા અને આત્મજ્ઞાન મેળવીને જીવનમુક્ત પદવીને પાંમ્ય હવે

તું કર્મ ઉપાસનાથી મુક્ત થયો [illegible] તારૂં હૃદય શુદ્ધ થયું છે જેથી તને [illegible] માત્ર સ્વરૂપ [illegible] વૃત્તિ [illegible] હતી તેવીજ તું [illegible] સ્વરૂપ ઉપર [illegible] શરીરમાં [illegible] રાખ્ય. [illegible] નિત્ય [illegible] માટે તું કર્મ ઉપાસનાથી [illegible] અને નિરંતર આનંદમાં મગ્ન રહીને તું [illegible] માટે તું આત્મજ્ઞાનનો બોધ લેવા શ્રી વસિષ્ઠ ગુરૂ [illegible] ઉપદેશ [illegible] એમ કહીને [illegible] તે ભીલ શ્રી વસિષ્ઠ પાસે ગયો [illegible] વસિષ્ઠ મુનિયે કહ્યુ કે કેમ ! તમને [illegible] છે કે ! આ પ્રમાણે વસિષ્ઠનું વાક્ય [illegible] આનંદ થયો; વસિષ્ટે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન [illegible] તે જીવનમુક્ત થયો.

હે શિષ્ય મતલબ એજ છે કે તે ભીલ કર્મ ઉપાસના એ કરીને મનને દ્રઢ રાખ્યું હતું, ચિતાભસ્મ નહિ મળવાથી તે [illegible] થયો હતો, દેવાંગના જેવી પોતાની સ્ત્રી ચિતાભસ્મ માટે તથા શિવપુજન માટે, સ્વામીનું ચિત્ત વ્યગ્ર જોઈને બળી મુઇ, તેને બળવા દીધી. એ તેના હૃદયની દ્રઢ ભકતીનું નિશાન છે, જ્યારે મનવશ થાય છે, જ્યારે એકાગ્ર વૃત્તિ થાય છે. જ્યારે જે કાર્યનો આરંભ કર્યો હોય તે ઉપાસના ઉપર અટલ પ્રેમ થાય છે ત્યારેજ તે મુમુક્ષુ સ્થિતિમાં આવવાને લાયક થાય છે ત્યારેજ તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી ગણાય છે, અને ત્યારેજ તે કર્મ અને ઉપાસના રહીત થાય છે;

અષ્ટમ લહર.

સુસંગ સિદ્ધિ.

शार्दूल विक्रिडित वृत्त.

वांछा सज्जन संगमे परगुणे प्रीति गुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रति र्लोकापवादा द्भयम्;
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्म दमने संसर्ग मुक्तिः खले,
एते येषु वसन्ति निर्मळ गुणा स्तेभ्यो नरेभ्योनमः

અર્થ.

સજ્જનના સમાગમમાં વાંછા (ઇચ્છા) બીજાઓના ગુણમાં પ્રેમ, અને ગુરૂમાં નમ્રપણું, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની વનિતા સ્ત્રી ઉપર રતી, લોકમાં નિંદાનો ભય, શંકર ઉપર ભક્તિ, મનને વશ રાખવાની સમજ શક્તી, ખળ પુરૂષોના સહવાસનો ત્યાગ. એવા નિર્મળ ગુણ જે પુરૂષોમાં હોય તે પુરૂષો પુજ્ય ગણાય છે,

---

શિષ્ય—હે ગુરૂ! મોટા વિદ્વાન પંડિતો સુસંગ વિષે ઘણી પ્રશંષા કરી ગયા છે. સુસંગથી ચમત્કારીક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે એ વિષે મારા ઉપર કૃપા કરીને વીવેચન કરશો તો હું મોટો ઉપકાર માનીશ; હે પરમદયાળુ! આપ જગતનું કલ્યાણ કરવા વાળા છો, તેથી હું અજ્ઞ શિષ્ય વારંવાર પ્રશ્ન કરૂં, તે ઉપર કંટાળો નહી લાવતાં પ્રસન્ન ચિત્તથી દૃષ્ટાંત

આપીને મારા મનનું સમાધાન કરોછો તેથી આપનો મોટો ઉપકાર માનુંછું.

ગુરૂ—હે શિષ્ય સુસંગ કરવામાં પણ પુરૂષાર્થની જરૂર છે; જે માણસ પ્રયત્ન કરીને વિદ્વાન પુરૂષની સાથે સહવાસ રાખે છે તે માણસ વિદ્વાન થાય છે; ક્રિયાએ કરીને દુધમાંથી વિદ્વાન પુરૂષો ઘીઇ કાઢે છે, ક્રીયાએ કરીને પથ્થરમાં અથડાતાં મણી અને હીરાઓની પરીક્ષા કરીને જવેરી લોકો તેને સંભાળથી સંગ્રહ કરે છે, પ્રયત્ને કરીને ખળ પુરૂષોને વિદ્વાન જનો વશ કરે છે, પ્રયત્ને કરીને ક્રૂર હિંસક સીંહ છે તે પણ માણસને વશ થઇ જાય છે, જો કે તે ક્રૂર પ્રાણીની પ્રકૃતિ બદલાતી નથી તોપણ વિદ્વાન પુરૂષો પોતાના બુદ્ધિબળથી વશ કરી શકે છે તો જેને પૂર્વનો સારો સંસ્કાર હોય અને તે પુરૂષાર્થ કરેતો તેને સારૂ ફળ મળે છે; સુસંગથી નીચી વસ્તુની કીમ્મત વધી જાય છે, અને કુસંગથી ઘટી જાય છે જેમકે સુવર્ણની વિંટીમાં જેની ફુટી બદામ પણ કીમ્મત ઉપજે નહી તેવો કાચનો કકરો જડયો હોય અને તે વીટી સાર્વ ભોમરાજાએ અર્થાત ચક્રવર્તી રાજાએ પોતાની આંગળીમાં પેહેરી હોય તો તે વીંટીમાં જે કાચનો કકરો છે તેને દુરથી જોઇને ઝવેરી લોકો હજાર રૂપીયાની કીમ્મત કરશે કારણ એજ છે કે તે કાચને સુવર્ણ તથા સાર્વભોમ રાજાની સોબત છે તેથી તે કાચ નીચો છે તથાપી કીમ્મતવાન ગણાય છે, તેજ પ્રમાણે તેના ઉલટમાં કથીરની (કલાઇની) વીટીમાં ખરો કીમતી હીરો જડયો હોય અને તે વીટી લાકડાનો ભારો વેચનાર ભીલ કે કોળીની આંગળીયે પેહેરેલો હોય તે જોઇને પ્રથમ દર્શનીક અનુમાનથી તેની કીમત કંઇજ નથી એમ કહેવામાં આવશે, જો કે જે વસ્તુ સાચી છે તે વસ્તુ કાદવમાં પડી હોય તો તેનો જે પરિક્ષક હોય તેજ કરી શકે છે, જંગલી અજ્ઞાન માણસોના ટોળામાં વિદ્વાન પુરૂષની પરિક્ષા થતિ નથી, કાંને બેહેરા માંણસોની મંડળીમાં સંગીત કુશળની પરિક્ષા થતી નથી,

છેક આંધળાઓની ટોળીમાં નાટક ભજવનારની કદર થતી નથી, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન પુરૂષની કદર સાધારજનો કરે છે; હે શિષ્ય એવા વિદ્વાન પુરૂષનો સંગ બુદ્ધિને ઉત્તેજન આપે છે; આ બાબત એક રસીક વાત કરૂછું તે તું સાંભળ;--

ધારા નગરીમાં ભોજ રાજા પાસે કાળીદાસ શિઘ્ર કવિ હતો.તે કવિ ઉપર ભોજ રાજાનો અપૂર્વ પ્રેમ હતો; એ શિવાય બીજા વિદ્વાન કવિયો કાળીદાસ, ભવભુતી, બલ્લમિશ્ર, માઘ, મલ્લિનાથ વરરૂચી, સુબંધુ, બાણભટ, મયુર, રામદેવ, હરીવંશ, શંકર, દિંડી, કર્પુર, વિનાયક, મદન, વિદ્યાવિનોદ, કોકિલ, તારીંદ્ર, પ્રભૃતિ, કવિશેખર, રામેશ્વર, શુકદેવ,ભાસ્કર, શાંડીલ્ય, હતા, ઇત્યાદીક ૧૪૦૦ કવિયો હતા, તેઓ પણ ઉત્તમ કાવ્ય રચનારા હતા; વખતે વખતે તે પંડીતો સાથે સભા કરતો હતો, ભોજરાજા કાવ્યના રસને જાણનારો હતો, તેથી તેણે વિદ્વાન કવિ પંડીતોને આદર આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા, દરેક કવિયોને મોટા દરજ્જાથી પોતાના નગરમાં રાખ્યા હતા,

શીપ્રા નદીના કીનારા ઉપર સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ભોજરાજાએ એક વિદ્યાલય બંધાવ્યું હતું. તેમાં વીદ્યાગુરૂ તરીકે કાળીદાસને ત્યાં નીમ્યા હતા, તે કાળીદાસ આખા દિવસમાં ચાર ઘટિકા સુધી અભ્યાસ કરાવીને પોતાના મકાનમાં આવતા હતા; જે વિદ્યાલય શીપ્રા નદી તરફ હતું ત્યાં નગરમાં નિવાસ કરનારાઓ પૈકી કોઇની વસ્તી નહોતી, તે વિદ્યાલય એકાન્ત સ્થાનમાં અને હવાપાણીનું સુખ મળે તેવું હતું તે વિદ્યાલયથી થોડે દુર માહાકાળેશ્વર માહાદેવનું દેવાલય હતું; તેથી ધારાનગર બાહેર વિદ્યાર્થીયોને અભ્યાસ કરવાને તે દેવસ્થાન આનંદભુમિ હતી, કાળીદાસ પ્રાતઃકાળમાં તે વિદ્યાશાળામાં આવતો હતો, તે વખતે સઘળા વિદ્યાર્થીયો હાજર રહેતા હતા, કોઇનો પણ ન્યાયનો હતો, તો કોઇનો વૈયાકરણનો હતો, કોઇનો કાવ્ય સાહિત્યનો હતો તો કોઇનો વેદ શ્રુતિયોનો હતો, જેઓના જે જેવિષયો હતા તેઓને તે તે વિષયનું શિક્ષણ કાળીદાસ કવિ આપતા હતા; તે શાળાની બારી પાછળ સુધી જગોમાં એક ચાંડાળ જમીનને વાળી ઝુડીને સાફ કરનારો હતો તે જે વિદ્યાર્થીયો જે વિષયને ગોખતા હતા

[illegible] ને ગાંડાળ
[illegible] વિષો
[illegible] નું જ્ઞાન
[illegible] વાંચવાનો
[illegible] યોજીને
[illegible] ને મનન
[illegible] સમજતો
[illegible] દ્વારાએ
[illegible] નીચયો
[illegible] નો ત્યાં
[illegible] પ્રસંગે
[illegible] પ્રાપ્ત
[illegible]

[illegible] વખતે
[illegible] ઉદાસ
[illegible] વૃત્તિની
[illegible] ઉત્તર
[illegible] હોતા
[illegible]
[illegible] તેને
[illegible] છે,
તેમજ [illegible]

[illegible] કહેવું
[illegible] એમ
[illegible]
[illegible]

[illegible] કે તમજ
આપનો વિચાર છે [illegible]

કાળીદાસે પ્રથમ પદ કહ્યું.

કાળીદાસ— मनीषिणःसंतिनते हितैषिणो

ભોજ—हितैषिणःसंतिनेत मनीषिणः

કાળીદાસ—सुहृच्च विद्वानपि दुर्लभोनृणां,

ચોથુ પદ પુર કરવાને ભોજ રાજાનો વારો આવ્યો. ત્રીજું પદ ભોજરાજાએ કહ્યું પણ હવે ચોથું પદ રચવાને ભોજ વિચારમાં પડી ગયો. પદ અને અર્થ એ બન્નેની ગોઠવણી તથા વૃતમાં ખંડન ન થાય તે મુંઝાવામાં વીચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં રાજમહલ નીચે રાજ માર્ગમાં કોઇએક અવાજ થયો તેણે ચોથું પદ નીચે પ્રમાણે પુર કર્યું.

पयोपथ्यं स्वादु हितेचदुर्लभं

ભોજરાજાએ આ વાક્ય સાંભળ્યું એટલે ચમક્યો અને કલ્પના કરી કે આપણી સભામાં ઘણા પંડીતો છે તેમાંથી કોઇ રસ્તામાં થઇને જતો હશે તેણે આ પદ પુરતી કરી હશે. માટે કોણ હશે! એમ વિચાર કરી અગાશીના ઝરૂખામાંથી પોતાના સીપાઇને કહ્યું કે આપણા મહેલ નીચે કોણે સવાલ કર્યો તે તું તપાસ કરીને મને ખબર આપ,

ભોજરાજાની આજ્ઞા થવાથી તુરત દરબારી નોકર હેઠળ ગયા તેણે તપાસ કર્યો તે વખતે કોઇ કંગાળ સ્થિતિનો માણસ તેને નજરે પડયો,–તે પટાવાળાએ તેને પુછયું કે તું કોણ છે! તેણે જવાબ આપ્યો કે હું ચાંડાળ છું; દરબારી પટાવાળાએ તેને કહ્યું કે હમણાં કોઇ શ્લોક બોલનાર માણસ ત્હેં નજરે જોયો છે!

ચાંડાળ–હા, મ્હેં જોયો છે; તેનું તમારે શું કામ છે!

પટાવાળો–અમારા મહારાજાએ તેનો તલાસ કરવા મને મોકલ્યો છે; માટે તું જલદીથી કહે કે તે ક્યાં ગયો છે!

ચાંડાળ–જેનો તમે તપાસ કરોછો તેજ હું તમારા સાંમે ઉભોછું,

પટાવાળો–શું તું ચાંડાળ!

ચાંડાળ–હા, હુંજ ચાંડાળ,

પટાવાળો–મહારા, રાજ રાજેન્દ્રશ્રીએ જેની શોધ કરવાને મને મોકલ્યો છે તેજ તું કે!

[illegible] વર્તને, તથા
[illegible] વ્યગ્રમાં
[illegible] વૈદિક
[illegible] સાથક
[illegible] બન્ધે છે,
[illegible] કરણ
[illegible] કષ્ટ અને નષ્ટ
[illegible] તથા
[illegible] અનેક [illegible]
[illegible]
વ્યવહારિનો [illegible]
કર્મ તથા [illegible]
વાસમાં રહિને [illegible]
પુરૂષાર્થનો જે ઉદય [illegible]
કાળીદાસશ્રીનો પ્રતાપ સમ[illegible]
મન શાન્ત રહે છે, સુખ અને [illegible] સ્વરૂપ
જોવામાં આવે છે; તેમના પવિત્ર [illegible]
શબ્દો વિદ્યાર્થીયોના અંતઃકરણમાં [illegible]
તે શબ્દો શ્રવણ દ્વારાએ મારા અંતઃકરણના [illegible]
મારૂં અંતઃકરણ રૂપી પાત્ર કુપાત્ર હતું, તે [illegible]
પવિત્ર શબ્દોએ જેમ પારસમણીથી લોહકંચન [illegible]
તેજ પ્રકારે મારા હૃદય ને સુપાત્ર (શુદ્ધ) કર્યું [illegible]
હું તેમને અભિવંદન કરૂં છું;

ભોજરાજા-(કાળીદાસના સન્મુખ દ્રષ્ટી કરીને) હે કવિશ્વર ! [illegible]
ચાંડાળમાં કોઈ વિચિત્ર બુદ્ધિએ નિવાસ કર્યો છે !

[illegible] રાજન્ ! તેનો પૂર્વ સંસ્કાર, અને પૂર્વનો પુરૂષાર્થ [illegible]
[illegible]; માટે તેની વિદ્વતા પ્રમાણે તેને ઉપકાર કરવો જો[illegible]

ભોજરાજ-(પ્રધાન પ્રત્યે) હે પ્રધાનજી ! આ વિદ્વાન સુપાત્રને એક લાખ રૂપીયા અને તેને રહેવાને માટે સારો આવાસ અપાવી આપો;

મંડાર (ભોજરાજાની આજ્ઞા પ્રધાન પ્રત્યે થએલી સાંભળી ને) હે રાજેન્દ્ર ! મને લાખ રૂપીઆની ઇચ્છા નથી. તેમજ મોહોટો અને ઉંચો આવાસ જોયતો નથી; કહ્યું કે,

॥ शिखरिणीवृत्त ॥

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामिकुशलं
विपाकःपुण्यानां जनयतिभयंमे विमृशतः
महद्भि पुण्योघै श्चिरपरिग्रही ताश्चविषया
महान्तोजायंते व्यसनमिव दातुंविषयिणाम् ॥

હે રાજન્-સંસારમાં ઉત્પન્ન થએલું કોઇ પણ કર્મ સુખ આપે એવું હું જોતો નથી; જ્યારે વિચાર કરીને દ્રષ્ટી કરૂં ત્યારે તો પુણ્યનું પરીણામ પણ મને ભય ઉત્પન્ન કરે છે; કેમકે અતિ પુણ્યના સમૂહે કરીને પ્રગટ થએલા તેમજ ચિરઃકાળથી ભોગવાતા વિષયો પણ વિષય ભોગવનાર પુરૂષોને અત્યંત દુખનાં કારણરૂપ થઇ પડે છે; અર્થાત્ એવી દુખદાયક તૃષ્ણા છે; જ્યારે તૃષ્ણાનાં અંકુર ફુટે છે ત્યારે તે મોટું વૃક્ષ થયા પછી મોહરૂપ ફળ પ્રગટ થાય છે, મોહ થયાથી દ્રવ્ય સંચય કરવાની લાલસા રહે છે, દ્રવ્ય સંચય થયા પછી અનેક પ્રકારનું સુખ ભોગવવાની વાંન્છના રહે છે, અનેક પ્રકારનું સુખ ભોગવવામાં પ્રમાદ, અભિમાન, મોટપણાની મમતા, ગર્વ અવિદ્યા, આત્મશ્લાઘા, ઇત્યાદીક વીકારો ધીરે ધીરે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યારે તેમ થાય છે, ત્યારે મન ચંચળ રહે છે, જ્યારે મન ચંચળ થયું ત્યારે સુખ ક્યાંથી ! સુખ અને દુઃખ માનનાર મન છે. જેને મન સાધ્ય છે તે પુરૂષ પરમસુખી છે હે રાજન્ ! હું આપની પવિત્ર ભુમિ ઉપર આનંદમાંજ રહુછું; વળી

હે શિષ્ય સુસંગથી એ પ્રકારે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; સતૂશાસ્ત્ર વલોકન કરવાથી, ઉત્તમ ઉપદેશ તત્ત્વ મળે છે. જ્યારે તે ઉપદેશનો સર થાય છે ત્યારે સનમાર્ગે ચઢાય છે વાસ્તવ સુસંગ કરવો એ તમ પુરૂષાર્થ છે;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઘરમાં વિષ ભરેલું હોય છે, તેવી રીતે જેણે બ્રહ્મચર્ય સેવન કર્યું નથી તેવા ઉપલક બગ પક્ષીજેવા બાહેરથી દેખાવ માત્રનાજ જાણી લેવા,

શિષ્ય—હે કૃપાસિંધુ ! એ વિષયને તો જાણવાની જરૂરજ છે માટે કૃપા કરી તેનો બોધ આપો, તેમાં મને શંકા થાય છે કે બ્રહ્મચર્યનો નીયમ સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બન્નોને લાગુ હશે કે !

ગુરૂ—ના, એમ નથી, જે પુરૂષ પચીસ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે તો તે પુરૂષની કન્યાએ સોળ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ; જે પુરૂષ ૩૦ વરસ સુધી બ્રહ્મચારી રહે તો સ્ત્રીએ ૧૭ વરસ સુધી રહેવું જોઇએ,

જો પુરૂષ ૩૬ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે તો સ્ત્રીએ ૧૮ વરસ સુધી પાળવું જોઇએ; તેમજ પુરૂષ ૪૦ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે તો સ્ત્રીએ ૨૦ વરસ સુધી પાળવું જોઇએ, અર્થાત છેવટ સુધી પુરૂષ ૪૮ વરસ સુધી અને સ્ત્રી ૨૪ વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે; જે પુરૂષે જે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હોય તે બન્નોની બ્રહ્મચર્ય પાળવાની જ્યારે શુદ્ધ વૃત્તિ હોય ત્યારે આ પ્રમાણે નીયમ સારી રીતે પાળી શકાય છે, તેમાં પુરૂષ કદાપી સો વરસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળે તો તે પોતાના સબળ જ્ઞાનની સત્તા ઉપર છે; પરંતુ તેટલી મુદત સુધી જે પુર્ણ વિદ્વાન જીતેન્દ્રીય અને નિરોગી યોગી હોય તેજ સ્ત્રી કે પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે, કામ વેગને ઘોભાવીને સદવિવેકદ્વારાએ ઇંદ્રીયોને વશ રાખવી એ જ્ઞાની પુરૂષનું કામ છે;

હે શિષ્ય ! બ્રહ્મચર્ય વૃતધારીએ કેવી રીતે વર્તવું ! તે બાબત તૈત્તીરીયોપનિષદમાં બાર પ્રકાર બતાવ્યા છે, જેમકે

ઋતં—પરીપૂર્ણ સારા આચરણથી અભ્યાસ કરે,

સત્યં—સત્યાચારથી સત્ય વિદ્યા ભણે અને ભણાવે,

તપઃ—તપસ્વી થાય-અર્થાત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરીને વેદ શાસ્ત્ર ભણે અને ભણાવે;

દમઃ—બાહેન્દ્રીયોના વેગને રોકે,

શમઃ—મનનિ વૃત્તિને વશ રાખે,

નથી. તેટલા માટે મનુસ્મૃતિ અધ્યાય બેમાં અઠાવીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે.

स्वाध्यायेनव्रतैर्होमै स्त्रैविद्येनेज्ययासुतैः;
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियतेतनुः

સ્વાધ્યાય એટલે સઘળી વિદ્યા ભણવી અને ભણાવવી;
વ્રત-એટલે બ્રહ્મચર્ય, સત્ય ભાષણ કરવાનો નિયમ પાળવો,
હોમ-અગ્નિ હોત્રાદિક હોમ, તથા સત્યનું ગ્રહણ કરવું, વળિ અસત્યનો ત્યાગ કરવો, અને સત્ય વિદ્યાનું દાન કરવું.
ત્રૈવિદ્યેન-એટલે વેદવચન પ્રમાણે કર્મ ઉપાસના કરવી. તે સંબંધીનું તથા તત્વજ્ઞાન વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવું.
ઇજ્યયા-પરોપકાર કરવામાં ધ્યાન આપવું.
સુતૈઃસુસંતાનોત્પતી કરવી,
મહાયજ્ઞૈ-એટલે બ્રહ્મ, દેવ, તથા પિતૃ અને વૈશ્વદેવ તથા અતિથિયોનું સેવનરૂપ પંચમહાયજ્ઞ કરવો.
યજ્ઞૈ-એટલે અગ્નિષ્ટોમાદિ તથા શિલ્પવિદ્યા વિજ્ઞાનાદી યજ્ઞોના સેવનથી આ શરીરને બ્રાહ્મી એટલે વેદ અને પરમેશ્વરની ભક્તીનું આધાર રૂપ બ્રાહ્મણનું શરીર બનાવાય છે, માટે હે શીષ્ય ! એટલા સાધનો વિના બ્રાહ્મણ શરીર બની શકતું નથી,

હે શિષ્ય ! સાંભળ,—જેમ વિદ્વાન સારથી ઘોડાને કબજે રાખે છે, તેમ મન અને આત્માને અનુચિત કામની અંદર ખેંચનારા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતી ઇંદ્રીયોનો નિગ્રહ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો જોઇએ;

ઉપરના ઇંદ્રીયોને વશ થઇને મોટા મોટા દોષને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે જ્યારે તે ઇન્દ્રીયો વશ થાય છે ત્યારેજ સિદ્ધીને પ્રાપ્ત થાય છે;

હે શિષ્ય હું તને વેદનુંજ વચન કહું છું તે સાંભળ,

તૈતિરીયમાં પ્રપાઠક ૭ માં અનુ ૧૧ ના. ક. ૧-૨-૩-૪ માં એવી મતલબ છે કે; તું નિરંતર સાચુ બોલ્ય, ઉત્સાહથી ધર્માચરણ કર, આળસ રહિત થઇને ભણ્ય અને સદ્ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર, વળિ

[illegible] [illegible]થી [illegible] [illegible] ગ્રહણ કર, આચાર્યને ધન [illegible] [illegible] [illegible] તેની ઉત્પત્તિ કર, તુ પોતાના પ્રમાદથી [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાદથી ધર્મનો ત્યાગ કરતો નહી; પ્રમાદથી [illegible] અને [illegible] ત્યાગ કરતો નહી, પ્રમાદથી [illegible] અને [illegible] દેવ તથા વિદ્વાન માતા, પીતા, [illegible] પ્રમાદ [illegible] નહી જેમ [illegible] સત્કાર કરે તેમ માતા [illegible] અને [illegible] [illegible] કર, વળી જે અનિંદિત [illegible] [illegible] કર, [illegible] વિરૂદ્ધ આચ- [illegible] [illegible] ગ્રહણ કર, [illegible] [illegible] બ્રાહ્મણ [illegible] [illegible] આપવુ, અશ્રદ્ધા [illegible] [illegible] [illegible], લજ્જાથી પણ [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ. [illegible] [illegible] વિચારશીલ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] છે, આ [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

દશમ લહર.

ઇશ્વર પ્રાપ્તી માટે અધિકારી કેમ થાય?

શ્લોક.

येत्वक्षर मनिर्देश्य मव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्र गमचिंत्यंच कुटस्थ मचलं ध्रुवं ॥
संनियम्यैंद्रिय ग्राम सर्वत्र समबुद्धयः ।
तेप्राप्नुवंति मामेव सर्व भूत हितेरताः ॥

॥ भगवद्गीता ॥

અર્થ.

નહિ નાશ પામે એવો, નહિ દેખાય એવો: રૂપ ગુણ વિનાનો સઘળે વ્યાપી રહેલો વિચારમાં ન આવે એવો બદલાય નહી એવો અચળ જે બ્રહ્મ તેને જેઓ ભજે છે. તેઓ સઘળી ઇંદ્રિયોને ખેંચીને પોતાને વશે કરી રાખનારાં અને સર્વ સ્થળે એક સરખી બુદ્ધિ રાખનારાં અને સકળ પ્રાણીનું સારૂ કરવામાં રાજી થનારાં મને પામે છે—

શિષ્ય—હે ગુરૂ! ઇશ્વર પ્રાપ્તી માટે શું કરવાથી અધીકારી થઇ શકીયે?
ગુરૂ—હે બાળ! ઇશ્વર પ્રાપ્તી સારૂ અધિકારી બનવાને માટે ટુંકામાં

[illegible] [illegible] [illegible]નની [illegible] થવા માટે [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] તે પાચ [illegible] [illegible] [illegible] આ[illegible]. અતિથિ યજ્ઞ અને [illegible] [illegible] [illegible] મહેં [illegible] પ્રથમ વિષયના [illegible] [illegible] વિષય પાપવ[illegible]ના અભ્યાસ વડે કરીને દૂર [illegible] [illegible] અધમનું લક્ષણ છે, ધર્મથી વિરૂદ્ધ [illegible] [illegible] [illegible] વિષયા શક્તી, મનમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. જમીન દબાવીને કે છીનવી [illegible] [illegible] [illegible] કરવું, મલિન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તથા અસંભવ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] વેદો અને બુદ્ધિથી વિરોધ થવું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવી, દુરાગ્રહ અશુચા[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]તરી, શીકોતરી, ચાડ[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]નું કામ કરવું તથા મારણ, મોહન, વશિકરણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થવું [illegible] [illegible] અને ચાડી કરવી, અન્યાયપણે [illegible] [illegible] [illegible] તોડવું. અન અપારધી જીવોની હીંસા કરવી [illegible] [illegible] [illegible]. કામ વિગેરેમાં આશક્ત થ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અવિદ્યા (જેવું હોય તેવું ન માનવુ જડને ચૈતન્ય માનવું અપવિત્રને પવિત્ર માનવું) આ વીગેરે અધમના લક્ષણ છે

હે શિષ્ય ! તે અધમને ત્યાગ કરીને તથા [illegible]ને અભ્યાસવડે દુર કરીને પંચ મહા યજ્ઞ [illegible] [illegible] મનને પવિત્ર કરીને, ઇશ્વરને નિરાકાર આકાશવત્ પરિપૂર્ણ સમજીને તેનું ધ્યાન ધરવું. અને તેમાં વૃત્તિને ફેલાવવી. જ્યારે [illegible] કર્મના પ્રવાહથી દુષ્ટ કર્મોનો અભ્યાસ છુટે ત્યારે નિષ્કામ કર્મ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો. તેથી પ્રવૃત્તિમાંથી મન નિરાશક્ત અને એકાગ્ર થવાનો વખત મળશે ત્યારે ત્રાટક વિગેરે સાધન કરવા, પદાર્થ વિદ્યા વડે સાધન દ્વારા. દ્રવ્ય એટલે પંચભુત, દેશકાળ અંતઃકરણ, જીવ અને આત્મા,—(૨) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપાદી ગુણ (૩) અને કર્મ વિગેરેનું

સ્વરૂપ જાણવું. (૪) દયા, શીળ, સંતોષ, વિચાર, આર્જવ,
કરૂણા, અહિંસા, વૈરાગ્ય, સત્યવાણી સહિત, અને અધર્મ
રહેવું. એવા ગુણ પોતાનામાં પ્રાપ્ત કરીને અધિકારી થય
કોઈ સદાચારી ધર્માત્મા બ્રહ્મવેત્તાનો સંગ કરવો એટલે
જન્મમાં ઈશ્વરની પ્રાપ્તી અને મોક્ષનો નિશ્ચય થશે,—હે શિષ્ય
પુર્વનો સંસ્કાર સારો હોય તો તે ઉત્તમ પુરૂષાર્થ કરીને તેવીસ્થિ
પોહોચે છે;-જે રત્ન કાદવમાં પડ્યું હોય તે રત્ન કોઈ કાળે આવી
ઝવેરીના હાથમાં આવવાથી સુવર્ણમાં જડીત થઈને મહાન રા
ગજામાં શોભા પામે છે; તો મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી સ
કરીને જ્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તી થાય છે ત્યારે તેને પુરૂષાર્થે કરીને શા
મોક્ષ ન મળે ! અરે ! પણ પુરૂષાર્થ એ 'વસ્તુ શી છે એમ જે
સમજતા નથી તે પશુ કરતાં પણ નીચા દરજ્જાના પ્રાણી છે એમ
સમજી લેજે—હે શિષ્ય, મનુષ્ય જન્મ પામેલું નાનું બાળક હોય
અને તે બાળક જંગલી વ્યાધ જેવા લોકોના વાસમાં ગયું હોય
પણ જો કે પ્રારબ્ધ અને સંસ્કાર સારા હોય છે તો તેને અનાયાસે
પુરૂષાર્થરૂપી અવશ્ય લાભ મળી આવેછે એ વિષે હું તને વાત કહું
છું તે સાંભળ—

એક ભીલ વિકટ અરણ્યમાં મૃગયા માટે હાથમાં ધનુષ અને
બાણ લઈને ફરવા નીકળી પડ્યો હતો. જતાં જતાં એક નદી કિનારા
તરફ ઉંડા કોતરોમાં ઉતરી પડ્યો ત્યારે તેણે રૂમાલમાં વીંટાળેલું
ચાર મહીનાનું બાળક નજરે દીઠું તે એકદમ તુરત તે બાળક પાસે
જઈ પોહોચ્યો, તે બાળકની મનોહર કાન્તી જોઈને તે બહુ પ્રસન્ન
થયો. તે ભીલ ચાળીસ વરસની ઉમરનો કદાવર બળવાન હતો. તેને
પત્ની હતી પણ પુત્રનું સુખ નહોતું તેથી આ અનાયાસે બાળક હાથ
આવ્યું તેને ઉપાડી લઈને સહજ શ્રમ ભુલી જઈને પોતાને ઘેર આવી
પોહોચ્યો, બાળકને જોઈને તે ભીલની સ્ત્રી પણ ઘણું આનંદ પામી
તે બાળકને પાળી પોષીને મોટો કર્યો, તેના પાલક પિતાએ તેનું
નામ રત્નો પાડ્યું હતું;

તે ઉમ્મર લાયક થયો, તેણે ભીલ લોકોની પાસે ધનુર્વેદ

સંપાદન કરી; મોટા ધાડા જંગલોમાં ઉન્મતપણે ફરવા લાગ્યો; મૃગ ઇત્યાદિકનો શિકાર કરીને અનેક હિંસા કર્મમાં તેણે પગ મુકયો હતો; તે શરીરે મજબુત અને બળવાન થયો હતો બીજા ભીલ્લ, સમુદાયમાં તે મહાશુર અને મોટો લુંટારો ગણાયો હતો, ઘણી જગોએ લુંટ, ચોરી, અને બખેડા કરીને અનાચારથી પેટો સંગ્રહીને પાલક માત પીતાનું ગુજરાન કરતો હતો, તેને એક ભિલડી સાથે પરણાવ્યો હતો તેથી તે પરીવારવાળો થયો હતો;--એ રત્નો સરીયાન મોટા માર્ગમાં એક વૃક્ષ ઉપર ચઢીને ચારે બાજુ નજર કરતો હતો; એવામાં કોઇ વટેમાર્ગુ દુરથી આવતો તે જોતો હતો ત્યારે હથીયારથી સજ્જ થઇને તેઓને લુંટતો હતો, એટલુંજ નહી પણ તે બીચારાઓને મારી નાખતો હતો, તેણે ઘણી હત્યાઓ કરી હતી; પાપકર્મ શું છે ! તે બિલકુલ સમજતોજ નહોતો; તેનાં ઘાતકી કૃત્યોથી ઘણી જગોએ ત્રાહ: ત્રાહ વરતાઈ ગયો હતો; અસંખ્ય માણસોને તેણે ઘાતકીપણાનું કામ કરીને મારી નાંખી લુંટી લીધા હતા, એવાં પાપ કૃત્યોથી મેળવેલા દ્રવ્ય વડે કરીને પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો, તેના પાપનો કાંઇ પાર રહ્યો નહોતો,

પરંતુ ઈશ્વર ઇચ્છા બળવાન છે; જ્યારે પુર્વ કર્મના ફળનો ઉદય થાય છે. ત્યારે અનાયાસ વસ્તુઓ અલભ્ય છતાં મળી આવે છે; એક દિવસ એવું બન્યું કે માહાત્મા નારદ મુનિ તે રસ્તે થઇને જતા હતા, આ વખતે તે રત્નો એક ઝાડ ઉપર મુસાફરોને લુંટવાને માટે ચારે બાજુ નજર કરતો હતો, નારદજીને તેણે આવતા જોયા;રત્નાએ જાણ્યું કે આ કોઇ મુસાફર આવે છે એમ ધારીને એકદમ બાજપક્ષીની માફક વૃક્ષ ઉપરથી ઉતરીને હાથમાં ગદા પકડીને નારદજી પાસે આવ્યો—તેને જોઇને નારદજીએ પુછ્યું કે અરયાભાઇ તું કોણ છે, રત્નાએ જવાબ આપ્યો કે શું તું મને નથી ઓળખતો ! મારૂ નામ રત્નો લુંટારો છે; હવે તારૂ મૃત્યુ નજીક આવી પોહોચ્યું છે ! તારા અંગ ઉપરનાં તમામ વસ્ત્ર હું લુંટી લેવાનો છું; સમજ્યો કે નહી !

રત્નાનું વચન સાંભળી નારદજી મોટા વિચારમાં પડયા, નારદ માહાત્મા ઘણા દયાળુ અને સમદ્રષ્ટી હતા; જો કે રત્નો અપકાર

હત્યા કરવા સારૂ તૈયાર થયો છે અને કે ગદા પકડીને પ્રાણ લે
કેવળ નિર્દયતા વાપરવામાં સાહસ કરે તેવો છે; આહાવા
ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ એ આપણું કામ છે તથા આહાવા અધ
સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત નહી થાય ત્યાં સુધી આ અજ્ઞાની અને નિર્દય
જીવ અસંખ્ય પાપકર્મ થયાં કરશે, અનેક મુસાફરો માર્યા
જગમાં આમતેમ જતા આવતાઓનો આ માણસ પ્રાણ લેશે
પરોપકાર કરવો એજ શ્રેષ્ઠ છે એમ વિચાર કરીને તે રત્ના તર
યોગદ્વારાએ આકર્ષણ સિદ્ધિની દ્રષ્ટી કરી; પછી તે કુંદારાને નાર
કહ્યું કે; અસ્થા ભાઈ ! ત્હેં આ પ્રમાણે ગદા મારીને કેટલા મા
માર્યા છે ! અરેરે ! મને તારે માટે બહુ દયા આવે છે; કે જ્યા
મરીજઈશ ત્યારે તારી શી દશા થશે.

અરણ્યમાં આનંદથી ફરનારાં અનેક પશુનો ત્હેં સંહાર કરે
સેંકડો મૃગલીનો નાયક મૃગને મારીને તમામ મૃગલીઓના ને
શોકનો સાગર ત્હેં કર્યો છે; તે તમામ પાપનો જે ઢગલો થયો છે
ફળ તારે ભોગવવું પડશે તેમાં તને કોઈ સાહ્ય થનારૂ નથી;
માત પીતા, સ્ત્રી, પુત્ર ઈત્યાદીક તારા પાપના ભાગીદાર થવાના ન

રત્નો હસીને બોલ્યો કે, મારા માબાપ વૃધ છે, અને હું પ
પુત્રી ઈત્યાદીક સ્ત્રીથી વસ્તાર વાળો છું. હું મારા કુટંબનું પોષ
ઉત્કૃષ્ટ ધંધો કરીને કરૂં છું તો પછી તે મારા પાપમાં ભાગીદાર કેમ
ન થાય !

નારદજીએ કહ્યું કે તું તારા માતપીતાને પુછી આવ્ય. કે તે
રા પાપમાં ભાગીદાર થવાને હા કહે છે કે ના ! તું પુછીને આવીશ
ાં સુધી હું અહીયાં ઉભોછું. હું સાચુ બોલુછું કે. જુઠું એ બાબત
ે ખાત્રી થશે; જે તું તારૂ કલ્યાણ ઈચ્છતો હોઉ તો તું એ કામ
રી કર,

નારદના વચન ઉપર રત્નાને વિશ્વાસ આવ્યો. આ પાપમાં
ુકશાન છે તથા તેનો પરીણામ ખોટો છે એવો તેને સંસ્કારે
ને તથા નારદજી જેવા મહાયોગીના વચન પ્રતાપવડે કરીને કાંઈક
થયો, એટલે તે તુરત પોતાના માતપીતા તરફ ગયો. તેણે

પાપકર્મનો ભાગ લેવાની વાત કરી. તે વખતે તેનાં માતપિતા તથા સ્ત્રી વીગેરે પાપમાં ભાગીદાર થવાને સાફ ના પાડી, પણ તેને ઉત્તર એવો આપ્યો કે જે કર્મ કરે તે ભોગવે; આ પ્રમાણે વચન સાંભળી તે નીરાશ થયો, તેના હૃદયમાં કાંઇ જુદાજ વિચારનો અવિર્ભાવ થયો; જેવી રીતે કોઇ ખોવાઈ ગએલી વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાને ચિત્તમાં અનેક પ્રકારની વીકળતા તથા વિચાર થાય છે તેવિ રીતે વિકળ ચિત્તવાળો રત્નો પોતાના ઘરમાંથી બને તેમ ઉતાવળ કરીને જ્યાં નારદ યોગી ઉભા હતા ત્યાં જઈ પોહોચ્યો; પછી તે રત્નો નારદમુનિ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે હે માહારાજ ! તમે કોઇ સાધુ જેવા લાયક જણાઓછો. તમે જે જે શબ્દો કહ્યા તે ખરા પડયા છે, મારાં માબાપ અને સ્ત્રી સમગ્ર પાપનો વિભાગ લેવા ચોખી ના પાડે છે તો પછી એટલું બધું પાપ મ્હે કર્યું છે તેનો બદલો મને કેવો મળશે !

નારદ કહે છે કે-હે ભાઇ ! ત્હેં એવાં ઘોર કૃત્ય કર્યાં છે કે. જેટલાં પ્રાંણીને ત્હેં તારા હાથે કરીને માર્યા છે તેટલાં પ્રાણીના હાથે તું મર્ણ પામવાનો છુ તેટલી વખત વારંવાર અધમ યોનીમાં ત્હારે જન્મ લેવો પડશે, એમ કરતાં પણ તું શિક્ષામાંથી છુટવાનો નથી;

રત્નો પોતાના નેત્રમાંથી આંસુ લાવીને બોલવા લાગ્યો કે હે માહારાજ ! તમે કોઇ સંત પુરૂષ છો. મ્હેં તમને કઠીણ વચન પૂર્વે કહ્યાં તેની ક્ષમા માગુછું. હવે તે પાપના ઢગલા શી રીતે નાશ થાય એવી યુકતી મને બતાવો.—રત્નો પાપની માફી માગવા લાગ્યો, તેણે જે જે પાપ કર્યા છે તેને માટે તે સ્મર્ણમાં લાવીને કેવળ દીન થઇ ગયેલો જણાયો. તે જોઇને શ્રીનારદ મુનિયે પોતાના કમંડલમાંથીપાણી લઇને તેના મસ્તક ઉપર છાંટ્યું. પછી રામનામના મહામંત્રનો ઉપદેશ આપીને નારદજી ત્યાંથી અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા;

મહર્ષિના ગયા પછી મહાપાપી દુરાત્મા રત્નો રામનામનો જપ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે જડબુદ્ધિનો હોવાથી તે રત્નાને તેનો ઉચ્ચાર કરતાં પણ આવડ્યો નહીં; તેથી તે ઉલટો મંત્ર-મરા મરા નો જપ કરવા લાગ્યો, એ પ્રમાણે જપ કરતાં ઘણા વરસ વીતી ગયાં તે શ્રદ્ધાએ કરીને ભક્તીમાં એટલો બધો લીન થઇ ગયો હતો કે;તેના

શરીર ઉપર ઉધાઇએ માટીનો મોટો રાફડો કર્યો; છતાં તેનુ તેને કાં
ભાન રહ્યું નહોતું; કેટલેક વરસે ફરીને પાછા નારદજી તે રસ્તે થઈને
નિકળ્યા, ત્યારે રત્નાને મરા મરા શબ્દનો જપ કરતાં જોયો; જેથી
તેમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; તે રત્ના ઉપર દયા આવવાથી તેના શરીર
ઉપરનો રાફડો ખંખેરી નાંખ્યો; તેને ગુદીમાં ઝાલીને ઉભો રાખ્યો,
નારદજીને જોતાંજ તે રત્નો ચરણમાં પડીને બોલ્યો કે આપે મને
મરા નામ આપીને પાપથી મુક્ત કર્યો છે; એમ કહીને નારદજીની
તેણે સ્તુતિ કરી, તે રત્નાના શરીર ઉપર રાફડો થયો હતો અર્થાત તે
રાફડામાંથી નીકળ્યો ત્યારથી તેનું નામ વાલ્મીકી પાડવામાં આવ્યું;
નારદજીએ તે દીવસથી તેને ઋષિની પંક્તીમાં દાખલ કર્યો; ત્યારથી
તે જગતમાં વાલ્મીકિ ઋષિનામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે,

આહાહા. ઇશ્વરની કેવી ગહન ગતિ છે; કે તે ઘોર કર્મ કરનારો
સદુપદેશ પામ્યા પછી રત્નો મટીને વાલ્મીકી કહેવાયો અને તે
મહાત્માની ઋષિની ભક્તીમાં ભળ્યો; તે કંઈ ઓછી આશ્ચર્યની
વાત નથી;

રામનામ જપો કે કૃષ્ણનામ જપો, અથવા ગમે તે એક પવિત્ર
નામ નિરંતર જપો પરંતુ નીશ્ચય એજ છે કે, તે પવિત્ર નામના
જપમાં માત્ર વિશ્વાસજ ફળદાયક વસ્તુ છે; જ્યાં સુધી મળવિક્ષેપ
વિનાના હૃદયમાં શ્રદ્ધાદેવીની સ્થાપના સંપૂર્ણ થઈ નથી, ત્યાં સુધી
ગમે તેવો મહામંત્ર હશે તો પણ તે ફળ આપી શકશે નહી; શ્રદ્ધા
તથા વિશ્વાસથીજ ઇચ્છેલી વાત ફળીભુત થાય છે; જો વિશ્વાસજ
ફળદાયક વસ્તુ નહોતતો, રામ રામને બદલે મરા મરા, નો જપ
કરનાર આ રત્નો જ્ઞાન પામીને ઋષિપદવી મેળવી શકત નહી; એજ
તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે, માટે મનુષ્યે દરેક કામ કરતા પહેલાં, પ્રભુ
ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને બુદ્ધિ પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઇએ; તેમ
કરવાથી અવશ્ય ઇચ્છિત હકીકત ફળીભુત થયા વિના રહેતી નથી;

વાલ્મીકીએ પ્રકર્ષીપણાને પામી નારદજીને પુછયું કે હવે મને
શી આજ્ઞા છે! નારદજીએ કહ્યું કે તમે શત-કોટી રામાયણ રચો,
તમે રામનામ જપીને ઉદ્ધાર પામ્યાછો માટે તે લોકાભિરામ સુપવિત્ર

રામ ચરિત્રનું સારી રીતે વર્ણન કરો;-વાલ્મીકીએ કહ્યું કે હે મહારાજ! રામાયણ હું શી રીતે રચી શકું ! વળી તેના વિધ વિધ છંદો શી રીતે બની શકશે ! કેમકે મને તે બાબતનું જ્ઞાન નથી;

નારદજીએ કહ્યું કે રામ પ્રતાપથી તમારી જીહ્વા ઉપર સરસ્વતિનો નિવાસ થશે; તેની કૃપાએ કરીને તમારા મુખેથી રામના પરાક્રમથી થએલા કામોનું વર્ણન પુરાણરૂપે કરીને શ્લોકબદ્ધ જેમ જળનો ફુવારો છુટે છે તે પ્રમાણે રચાશે; એમ કહીને નારદજી અંતર્ધ્યાન થયા ત્યાર પછી મહર્ષી વાલ્મીકી તમસા નદીને કિનારે આશ્રમ બાંધીને રહ્યા; તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો અધ્યયન કરવા સારૂ આવ્યા હતા, તેમાં ભારદ્વાજ ઋષિ મુખ્ય હતા–

વાલ્મીકિ ઋષિ એક દિવસ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે તમસા નદી ઉપર સ્નાન કરવા સારૂ ગયા હતા ત્યાં કિનારા ઉપર ગાઢા જંગલમાં એક ઝાડ ઉપર ક્રૌંચ નામનાં પક્ષીઓ વીહાર કરતાં હતાં, તે જગોએ અકસ્માત એક પારધીએ આવીને એક ક્રૌંચને મારી નાંખ્યો. ક્રૌંચ પક્ષીનુ મર્ણ થવાથી ક્રૌંચી પક્ષીણી પોતાના સ્વામીના વીયોગથી ઘણું કલ્પાંત કરવા લાગી આ સઘળુ જોઇને વાલ્મીકી ઋષિ બહુ વ્યાકુળ થઇ ગયા, તેમના અંતઃકરણમાં દયા ઉત્પન્ન થઇ ગઇ, પોતે પૂર્વે જે જે કૃત્ય કર્યું હતું તે કૃત્ય વારંવાર યાદ આવવા લાગ્યાં, તેથી તેમનું અંતઃકરણ જેમ બાણથી વિંધાઇ જતું હોય તેમ દુખી થવા લાગ્યું. ક્રૌંચી પક્ષિણીનો વિલાપ અને તેણીની કીકીયારીએ વાલ્મીકીના હૃદયને ખિન્ન કરી નાંખ્યું; તેથી પોતે ઉંડા વીચારમાં ઉતરી ગયા. અને તે વખતે તેમના મુખમાંથી એકાએક શ્લોક બોલાઇ ગયો તે એવો કે.

श्लोक

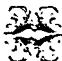
मानिपाद प्रतिष्टांत्वा मगमःशाश्वतीःसमाः
यत्क्रौंचमिथुनादकम वधीःकाममोहितं

આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપ છંદ શરૂવાતમાંજ તેમના મોઢેથી પેહેલ વેહેલો નિકળ્યો; વાલ્મીક ઋષિ નદીમાં સ્નાન કરીને બાહેર આવ્યા;–

વીશેષમાં એવું કહેવાય છે કે, તે નહિ કીનારે વાલ્મીક પાસે તે વખતમાં એકાએક એ પ્રસંગે બ્રહ્માજી પ્રગટ થયા. તેમણે વાલ્મીકીને કહ્યું કે તું આશ્ચર્ય પામતો નહી; જે તું શ્લોક બોલ્યો છે તે વાણી મારી ઇચ્છાથીજ નીકળી છે, તમારા મુખમાંથી જે વાક્ય નીકળ્યું છે. તેજ શ્લોકરૂપી જગતમાં ગણાશે. માટે તમે આનંદે કરીને આહાવા શ્લોકમાં પરમ પવિત્રથી રામચંદ્રજીનું વર્ણન કરો તમે જેવું વર્ણન કરશો તેવુંજ ભાવીમાં બનશે. આ પ્રમાણે કહીને બ્રહ્માજી વિદાય થયા.

હે શિષ્ય—મતલબ એ છે કે નારદજી માહાત્માના પ્રતાપથી તે વાલ્મીક ત્રિકાળ જ્ઞાની થયા, ઇશ્વર પ્રાપ્તી માટે અધિકારી કેમ થવાય ! એ તાહારો પ્રશ્ન છે, તો તારે આ દ્રષ્ટાંતથી સમજવાનું એજ છે કે, નારદનું વચન તેણે શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કર્યું હતું, અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા વડે કરીને ઘણા કાળ સુધી રામનું રટણ કર્યું તે એટલે દરજ્જે કે પોતાના શરીરની શી સ્થિતિ થઇ છે તેનું પણ ભાન તેણે રાખ્યું નહોતું; તો તું વિચાર કર કે તેણે કંઇ વસ્તુમાં એવી એકાગ્રતા રાખી હતી ! તે મહાત્માના આપેલા મંત્રનું રટણ કરવામાંજ તદાકાર થયો હતો એવી જે કોઇ તેની અટલ વૃત્તી હતી તેજ વૃત્તીદ્વારાએ કરીને, ઇશ્વર પ્રાપ્તીને માટે અધિકારી થઇ ચુક્યો હતો; જેવી રીતે મુમુક્ષુ પુરૂષ બોધ લેવાને અધિકારીમાં ગણાય છે તેવોજ તે વાલ્મીક અધિકારી થયો હતો, જ્યારે તે ઉત્તમ અધિકારને પામ્યો ત્યારે તેને ઉત્તમ વિદ્યાની પ્રાપ્તી થઇ હતી, જેમાં તે મહર્ષી વાલ્મીકિએ ચોવીસહજાર શ્લોકના પુરથી રામાયણ ગ્રથકંઠી રચી છે; જેમાં સર્વ પ્રકારના રસનો ભાસ કર્યો છે;

હે શિષ્ય ! અદ્ભુત વાત ઉપર ધ્યાંન ન આપતાં. ઇશ્વર પ્રાપ્તી ને ઉત્તમ પુરૂષાર્થ કરીને અધિકારી થવું એજ ઉત્તમ કાર્ય કહેવાય છે;

એકાદશ લહર.

પ્રાણીયોને સ્વર્ગદાતા કોણ છે ?

શ્લોક.

अहिंसा परमो धर्म, स्तथा हिंसा परंतपः

अहिंसा परमं ज्ञान, महिंसा परमागति. ॥

અર્થ.

અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, અહિંસા એ પરમ તપ છે, અહિંસા, એજ પરમજ્ઞાન છે. અહિંસા એજ પરમ ગતિ છે;

ભાવાર્થ.

શિષ્ય—હે ગુરૂ ! પ્રાણીયોને અને મનુષ્યોને સ્વર્ગ દાતા શું છે !

ગુરૂ—અહિંસા એજ સ્વર્ગનું સુખ આપનાર છે;

શિષ્ય—હે મહારાજ, મને આ વાતમાં શંકા આવે છે, કેમકે પુર્વે ઋષિ સમુદાય યજ્ઞ કરતા હતા. તેમાં તેઓ પશુનો વધ કરતા હતા, મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતા હતા, અને તે પશુનું માંસ પણ ભક્ષણ કરતા હતા, એ કયા શાસ્ત્રના આધારથી કરતા હશે !

ગુરૂ—એમ કરવાને વેદમાં આજ્ઞા નથી; અદ્વૈતમત્ત પ્રતિપાન કરનારા

સમર્થ શંકરાચાર્ય થયા તે પહેલાં ઘણા પંથ નીકળ્યા હતા, તેમાં વિશેષ કરી વામમાર્ગ, અને એવાજ બીજાને લગતા તથા ધર્મ વિરૂદ્ધ વર્તનના પંથ નિકળ્યા હતા; તે વખતે વામમાર્ગીઓ હિંસા કરતા હતા, મદ્ય પીતા હતા; અને બહુજ અનિતિ એ ચાલતા હતા, ત્યારે ધર્મરક્ષક અને પ્રતિપાદન કરવા વાળા શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય પ્રગટ થયા ત્યારે તેમના ઉપદેશ પરાક્રમથી તે ધર્મ લોપ થયો હતો. હે શિષ્ય ! વેદમાં અને મનુસ્મૃતિ વિગરેમાં માંસ ભક્ષણ અને દારૂનો નિષેધ છે જેમ કે-

इमं २ साहस्र शत धारमुत्स, इत्यादि ॥ यजु. अ १३ मंत्र ४८

अघ्न्यान यजमानस्य पशून्पाहि (यजुर्वेद, १६–४६–४४

अनुमन्ता विशसिता निहंता क्रयविक्रयी
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः } मनु. अ ५ श्लो. ५१

अहिंसासत्यम क्रोध-इत्यादि गीता

मद गदामयेन-इत्यादि शुक्लयजुर्वेदः

એ મંત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે; અર્થાત પરમાર્થના જીજ્ઞાસુ માટે એ પ્રકારે માંસ ભક્ષણ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે; મનુસ્મૃતિમાં વિધાન લખ્યું છે તે મનુકૃત નથી પણ મુળ ગ્રંથોમાં ભેળસેળ કરવામાં આવેલું છે, તે સમયમાં મનુએ વિચાર કરીને જે નિતિ લખી છે તે નિતિનું સ્વરૂપ તેણે પરીપુર્ણ રીતે બતાવ્યું છે. વળી જીભ્હા સ્વાદવાળા તથા કુતર્કથી તેવા પદાર્થ સેવનને દ્રઢ શરીર કરવા રૂપ છે એવું મિથ્યા માનનારા, રજોગુણ:શાકત પુરૂષો અભક્ષને સ્વિકારે છે; મદ્ય માંસ પણ વાળા તે મનુના રચેલ ગ્રંથમાં કાપી કરીને ભેળસેળ કરીને તે મુળ કર્તાને લજવે છે; અને પશુની અર્થ ફેર કરીને લોકોને ખોટો વિશ્વાસ બેસાડે છે.

હે શિષ્ય જો કોઈ એમ કહે કે જ્યારે સૃષ્ટી ઉત્પન્ન થઇ

ત્યારથીજ મનુષ્યને માંસહારી કુદરતેથી કર્યા છે; તથા જેને ઉપર નીચે દાઢો છે તે માંસહારીજ કહેવાય છે, તો હું એમ કહુછું કે વાંદરાને બન્ને દાઢો છે છતાં પણ તે માંસ ભક્ષણ કરતા નથી; માટે એ ઉપરથી એમ જાંણવું કે કુદરતનો નીયમ નથી,–પણ સીંહ, વરૂ, રીંછ, શિયાળ, ચીત્તા, વરૂ, ઝરખ, કુતરાં, ઇત્યાદીક જે માંસહારી છે કે જેને માતા વીગરેનું જ્ઞાન નથી હોતું એવી રીતની માંસાહારીની પશુ બુદ્ધિથવી સંભવ એમ કહીયે તો કાંઇ આશ્ચર્ય નથી; જ્યારે કુદરતથીજ મનુષ્ય માટે તેના ભરણપોશણ અર્થે અનેક પદાર્થ બનાવ્યા અને તેનો ઉપયોગ લેવાની બુદ્ધિ આપી છે ત્યારે નિરઅપરાધી ઉપયોગી ગાય, બકરાં, ભેંશ, ઉંટ, પાડા, વીગરે પ્રાંણીને શા સારૂ મારવાં જોઇએ ! વળિ જુવો કે આપણને કે આપણાં છોકરાંને કોઇ મારે છે ત્યારે આપણને કેવું દુઃખ થાય છે ! તેવીજ રીતે મરનાર પશુનાં સંતાનને અથવા મરનાર પશુંને શું પીડા થાત નહિ હોય ! જો કોઇ આમ કહે કે, ઝાડમાં જીવ છે તો તેને શા માટે પોતાના ખોરાક સારૂ પીડા આપોછો ! ત્યારે હું એમ કહુછું કે ! તે જીવમાં પીડા થવાના જ્ઞાનનું સાધન જે અંતઃકરણ તે નથી; વળિ કુદરતે આ વિષે આપણને લાચાર કર્યા છે; કેમકે દરેક જળના ટીંપામાં હજારો જીવ હોય છે; અને શ્વાસ લેવામાં હજારો જીવ ખવાય છે; તેમજ અગ્નિ વીગેરેમાં પણ જીવ હિંસા થાય છે; પણ તે દોષ ન કહેવાય; કારણ કે કુદરતે આપણને લાચાર કર્યા છે,

જો કોઇ એમ કહે કે જીવ મરતો નથી, ત્યારે મારવામાં શું પાપ! તેના જવાબમાં હું એમ કહુંછું કે વૈદકમાં ઘોડા અને માણસના માંસમાં ઘણા ગુણ લખ્યા છે, ત્યારે આપણાં નાંનાં છોકરાં અથવા વૃધ્ધ માબાપને શા માટે મારીને ખાતા નથી ! પણ આમ થતું નથી; પણ ઘણા ભાગે તે બાબતમાં એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે, જીવ મરતો નથી એ જો કે ખરૂં છે પણ જે જે વસ્તુ ઘણા માણસોના અર્થમાં આવે છે તે ઉપયોગ દ્રષ્ટીથી ગેર ઉપયોગમાં લેવાય નહી; તેથી પશુ કરતાં મનુષ્ય ઘણુંજ ઉપયોગી અને નિરઅપ-

(

ધી છે માટે મરાય નહી; તેવીજ રીતે જે ઉપયોગી અને નીરઅપ
પ્રાણી છે. તેને મરાય નહિ; હા, એ વાત કદિ ખરી છે કે. અપર
હાનીકારક, (દુષ્ટ, સર્પ, વિંછી, સિંહ, વાઘ, વરૂ, વીગરે જાન
મનુષ્યની શિમા વિષે મારવામાં દોષ નથી; કારણ કે તેવા મહા
અને નિર્દય તથા ક્રૂર હિંસક પ્રાણીને મારવાથી બીજા ઘણા નીર
પરાધી જીવોનો બચાવ થાય છે; પણ જેઓ અવિચારી ગાયને મ
છે તેથી કરેલું બધું પાપ અને નુકશાન છે! અવિચારી જીવ હિં
કરનાર એમ કહે છે કે એક ગાય મારીએ એટલે સોળ માણસનું પે
ભરાય છે; પણ જો તે એક ગાય તેનું દુધ. છાંનુ અને મુત્ર તથા તેન
સંતાન વીગરેનો હીસાબ કરીએ તો તે એક ગાય પોતાની ઉમરમ
૪૦૦૦૦૦ ચાર લાખ મણસોને પાલે છે; અનેક વ્યાધીને દુર કરનારૂ
તેનું દુધ છે, શરીરમાં બળ વધારનારૂ તેના દુધમાંથી ઘીઇ થાય છે;
છતા દુષ્ટ અને મુર્ખ લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે એવાં કૃત્ય કરે છે,
હે શિષ્ય! મુસલમાની મતમાં ગાય મારનારને નરક લખ્યું
છે, (બાબહુલવકર કાતઉલશજર, ઈત્યાદી વાક્ય તરફ દ્રષ્ટી કરો)
શિષ્ય—હે ગુરૂ! પુર્વે મહર્ષિઓ યજ્ઞમાં પશુને મારતા હતા. તે પશુને
સ્વર્ગમાં પોહોચાડતા હતા, તથા તેનું માંસ પણ પોતે ખાતા
હતા, વળી તે પ્રાણીનાં જે હાડકાં રહ્યાં હોય તે હાડકાંથી
તે પશુને સજીવન કરતા હતા; એ વાત ખરી હશે કે ખોટી!
ગુરૂ—હે શિષ્ય–કેટલાક તત્વવેત્તા, જ્ઞાની, અને પુર્ણ વિદ્વાન પુરૂષોનો
એવો મત્ત છે કે પશુ વધ; અને માંસ ભક્ષણ પ્રાચિન ગ્રંથોમાં
છેજ નહી; તો પછી બીજી વાતો કેમ બને! છતાં જો એ વાત
સાચી ન માનતા હોતો, યજ્ઞના મંત્ર એના એજ છે, તેની ક્રિયા
પણ એની એજ છે, તેમજ વેદમંત્ર અને બ્રાહ્મણ પણ છે; તે
બ્રાહ્મણ અથવા તમે પોતાના દીકરા અથવા બાપને મારીને
અથવા પોતેજ એવી રીતે કરીને પરીક્ષા કરી જુવો–એમ કરતાં
જો તમે કે તમારો બાપ કે દીકરો મરી ગયા પછી જીવતાં થઇ
જાય ત્યારે તો તમારો પ્રશ્ન સાચો છે;
પ્રથમતો આ કહેનારનેજ હોમવો જોઇએ ત્યારે ખરાખોટાનો

નિર્ણય થશે; જો કદી તમે એમ કહેતા હોકે કળિકાળમાં આ પ્રમાણે થતું નથી; ત્યારે હું પણ આ વિવાદ બાજુ ઉપર મુકીને એમ કહું છું કે, જ્યારે સતયુગ આવે અને કોઈ મુડદાને જીવતું કરી શકો ત્યારે તમને આમ કરવાની છુટ છે; પણ એટલો તો વિચાર કરો કે જો આમ બનતું હોત તો આપણા પુર્વેના મહર્ષીયો શા માટે મરત ! અને ગાયની દુર્દશા કેમ થાત !

જો કે પુર્વેના મહર્ષીયો સજીવન કરવાને શકતીવાન હોત તો યજ્ઞમાં પશુવધ કરવાની તેમને શી જરૂર હતી ! તેવી નકામી ઉપાધી કરવાનું શું કારણ હતું ! જો કે સજીવન કરવાની શકતી અને તેના મંત્ર હોત તો તે મંત્ર અને પુસ્તકો શું તે સ્વર્ગમાં લઈ ગયા છે કે કેમ ! અફસોસ કે તેઓએ કર્મ માર્ગનું ખોટું દર્શન બતાવીને હીંસા કરવાનો ભેદ ભરેલો માર્ગ વેદમાં આજ્ઞા નહી છતાં પોતાનાજ સ્વાર્થ માટે ખુલ્લો કર્યો હતો એમ કહેવાને શી હરકત છે !

હે શિષ્ય ! અહિંસા એ પરધર્મ છે,—અહિંસા સ્વર્ગદાતા છે. એ વિષે એમસમજવાનું છે કે, અહિંસા તે સમભાવ, અને હિંસા તે વિષમ ભાવ છે માટે પ્રાણી માત્રની અહિંસા તે સ્વર્ગ દેનાર છે; જો આત્મા એક અનુભવ્યો હોય તો સર્વ પ્રાણીયોને વિષે સમભાવ રાખે અને જ્યારે આત્મા એક અનુભવ્યો તો પછી સ્વર્ગ તે વળી બીજુ શું છે જેમ હાથીના પગમાં સર્વના પગ સમાઇ જાય છે તેમ સર્વ ધર્મ અહિંસામાં સમાઇ જાય છે;

હે શિષ્ય ! તેં પ્રશ્ન કર્યો છે કે પ્રાણીયોને સ્વર્ગદાતા કોણ છે ! તેનો ઉત્તર અહિંસા છે;

અહિંસાથી સ્વર્ગ (દેવલોક) ની પ્રાપ્તી મળી છે એ વિષે હું તને વાત કહુછું તે સાંભળ—

તુંગ શૈલ્ય પર્વતની તળેટી પ્રદેશમાં જાબાલીઋષિ પર્ણકુટી બાંધીને તપ કરતા હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો યોગાભ્યાસ કરતા હતા તેમાં શુચિવ્રત નામનો વડો શિષ્ય હતો તે યોગ વિદ્યામાં કુસળ થયો હતો, એકાગ્રવૃત્તિ સમાધી દ્વારાએ કરવાને ગુરૂ પ્રતાપથી કરવાની ક્રીયાઓ શીખી હતી પણ મનના જે સંકલ્પ વિકલ્પ

ર્મ હતા તે બંધ થતા નહોતા, તેટલા સારૂ વારંવાર જાબાલી ઋષીને
છતો હતો; તોપણ તેનું મન સ્થિર રહ્યું નહિ; જ્યારે ફરી ફરી તેંણે
ઉપરછ કરી ત્યારે જાબાલીઋષિએ તેને શાપ આપ્યો કે તું આખલા
વો બે ફીકરો છે; તને વારંવાર બતાવ્યા છતાં ધ્યાન આપતો નથી
ાટે બે મ.સ સુધી તું આખલો થઈને અરણ્યમાં ભટકીશ ત્યારે તને
ાન વગશે,

પેલો શુચિ વ્રતતો ગુરૂના શાપથી આખલો બનિ ગયો; અને
ોટા વીસ્તારવાળા અરણ્યમાં તથા જ્યા જ્યાં વસેલાં ગાંમ હોય તેની
ાગોળમાં થઈને આમથી તેમ અને તેમથી આમ એમ ઠેર ઠેર
ટકવા લાગ્યો;

શિષ્ય—હે ગુરૂ આપ વાત કહોછો તેમાં મને વચમાં શંકા આવવાથી
લે શબ્દ કહુંછું તે સાંભળશો;—એવી શંકા છે કે તે જાબાલી
ઋષિ ત્રિકાળ જ્ઞાની, સમદરશી, દયાળુ અને પરોપકારી
મહાત્મા સંતપુરૂષ છતાં તેમને એકાએક ક્રોધ શા માટે
ઉત્પન્ન થયો ! કેમકે તેમણે તો ક્ષમા રાખવી જોઈતી હતી,
તેમજ અજ્ઞ પુરૂષને બને તેમ યુકતીથી સમજાવવાનું હતું,
અજ્ઞાનરૂપી અંધારાને જ્ઞાનરૂપી દીપકથી દુર કરવો હતો
છતાં તેવો શા માટે શાપ દીધો હશે !

ગુરૂ—હે શિષ્ય—જે મહાત્માઓ કરે છે તે વિચાર કરીનેજ પગ મુકે
છે; જ્ઞાની પુરૂષોનું અંતઃકરણ દયાળુ અને પરોપકારીજ હોય છે,
તેમણે પોતાના શિષ્યને આખલો (સાંઢ) થવાનો જે શાપ દીધો
હતો તે તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો,—શુચિવ્રતને ન્યોળી કર્મ,
તથા પેટમાંનું પાણી બાહેર કાઢવાની કૃતિ વારંવાર ગુરૂએ
બતાવી હતી તે તેનાથી બનતી નહોતી તે શીખવાને માટે
આખલાનો શાપ આપ્યો હતો. ગાય, બળદ, આખલો ઇત્યાદીક
જેટલાં વાગોળનારાં પ્રાણી છે તે એકદમ ચારો હોય તે પ્રથમથી
ખાઈ જાય છે, પછી જ્યારે વાગોળવાની શરૂવાત કરે છે ત્યારે
પેટમાંથી અન્નને પાછુ પોતાના મુખમાં પાછુ ખેંચીને લાવે છે.
તેને વાગોળીને તેનો રસ નળીકા દ્વારાએ ઉતારે છે, તે ક્રિયા

કરવાની શકતી આખલાના સ્થુળ દેહુથી થયાં કરશે અને તે આખલા- ના દેહ જન્મનો સંસ્કાર અને કર્મ શ્રાપ વિત્યા પછી લાગુ થશે. અને ગુરૂ પ્રતાપે તે કર્મ કેવી રીતે કર્યુ હતું ! તે સંપૂર્ણ યાદ રહેશે,. એટલા માટે એક પ્રકારનો યોગ્યાભ્યાસ દ્રઢ કરાવવાને માટે તેને માત્ર બે મહીનાને સારૂ શ્રાપ આપ્યો હતો,

શિષ્ય—ધન્ય ગુરૂ, ધન્યગુરૂ ,ગુરૂનો મહીમા કોઈ જુદીજ પ્રકારનો છે પછી કેમ થયુ ગુરૂ !

ગુરૂ—તે આખલો શરીરે અલમસ્ત રૂષ્ટ પુષ્ટ અને કદાવર હતો, સેંકડો આખલા જોવામાં આવ્યા હોય તેમાં આ આખલાને જોતાંજ ગમે તેને અચંબો થયા વિના રહે નહી, તેવો દેખાવમાં હતો, તે આખલાની સાથે ગાયોના ટોળામાંથી નીકળી ગએલી એક ગાય ફરતી હતી, જંગલમાં લીલી ઘાસ ચરીને તથા તળાવનું પાણી પીને વગડામાં તે પ્રાંણી ફરતાં હતાં, એમ કરતાં કરતાં ગુરૂનો શ્રાપ પુરો થવાને માત્ર બે પ્રહર દીવસનો વખત રહ્યો હતો, અર્થાત બે મહીના પુરા થવા આવ્યા હતા, જ્યારે સાતઘટિકા વીતે એટલે શ્રાપની અવધિં પુરી થવાની હતી, તેટલામાં એવો યોગ બન્યો કે તે ગાય અને આખલાને જોઈને ચાર ભીલ લોકોનું મન ચળ્યું હતું. તેને વધ કરીને તેનો ઉપયોગ લેવાને માટે તેઓએ ધનુષમાં તીર ભરાવીને તે આખલાને અને ગાયને રોકવામાં આવી હતી, એટલામાં વટેમાર્ગુ તરીકે એક બ્રાહ્મણ પોતાની સ્રીને તેડવાને માટે પેહેલું આણું કરવા સારૂ મંસારના સુખના માટે આશાએ ભરેલો પોતાને સાસરે જતો હતો, તે જુવાન હતો. કદમાં રૂષ્ટપુષ્ટ અને કદાવર હતો; સાસરામાં જઈને મમતા રાખનાર સ્વસુર અને સસરાને મળવાને ઉલટ ભર્યો હતો, તથા પોતાની સ્રીને મળવાને અને તેને પોતાને ઘેર લઈ જવાને પેહેલ વેહેલા આણાના નવા વીચારમાં દોવાયલો હતો તે બ્રાહ્મણ જે રસ્તે ગાય અને આખલાને ઘેરીને તેને વધ કરવાને માટે ભીલ લોકો કામઠાંમાં તીરનું સંધાન કરીને ખેંચીને ઉભા રહેલા છે

તેજ રસ્તે થઇને જતો હતો;તે બ્રાહ્મણની નજર પેલા દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓ તરફ ગઈ, એટલે તેના અંતઃકરણમાં દયા આવી; અને ગર્જના કરીને તે બીજા લોકો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે, અરે અધમ દુષ્ટો, તમે આ ઘોર કર્મ કરવાને તત્પર થયા છો તે ઠીક નથી; ખબરદાર જો તે ગાય અને આપણાને કોઇ પ્રકારની ઈજા કરી છે તો;

બીજા લોકોએ બ્રાહ્મણને ઉત્તર આપ્યો કે અરયા ટીલવા ! તારે મારગે હેંડ્યો જા નહિતો તારૂ પણ આંઇ આવી બનવાનું સે;

એમ કહીને એક તીર તે બ્રાહ્મણના ઉપર એક બીજાએ ધનુષને કાન સુધી તાંણીને માર્યું; પણ ઈશ્વર કૃપાથી તે બ્રાહ્મણ એક હાથ બાજુએ ખસી ગયો હતો તેથી તે તીર તેને વાગ્યું નહી; એટલે તેણે એકદમ દોટ મુકીને એક બીજાના માથામાં લાકડીનો પ્રહાર કર્યો તેથી તે બીજા બેચેન થઇને પૃથ્વિ ઉપર પડ્યો, એટલામાં ત્રણ બીજા એકત્ર થઇને તે બ્રાહ્મણ ઉપર હલ્લો કર્યો બીજા લોકો પાસે પણ લાકડીયો હતી, ત્રણે જણાઓએ તે બ્રાહ્મણને વચ્ચોવચ ઘેરી લીધો, બ્રાહ્મણ ઘણોઃ બહાદુર હતો, તે જો કે ત્રણ બીજાના વચમાં ઘેરાયલો હતો તોપણ લાકડી ચારે તરફ એવી યુક્તીથી ફેરવતો હતો કે તેની પાસે કોઇ બીજા આવીને પ્રહાર કરી શકતું નહોતું; એવામાં તે ત્રણ પૈકી એક બીજાએ ધનુષમાં બાણ ચડાવીને તે બ્રાહ્મણના પગની પીંડીમાં બાણ માર્યું તે બાણ સાથળ વેંધીને આરપાર નીકળી ગયું, એટલું થયું તોપણ શુરત્વને લીધે તે બ્રાહ્મણને ભાન રહ્યું નહોતું. તે બ્રાહ્મણે એકદમ દોટ મુકી સજડ ચોટ કરીને એક બીજાના માથામાં લાકડીનો પ્રહાર કર્યો તેથી તેનું માથુ નાળીયેરના કાચલાની માફક ફુટી ગયું, આટલું થતામાં એક બાણ બ્રાહ્મણની છાતીમાં રહેલા બે બીજા ટોળીમાંથી એકે ઉપરથી વાગ્યું. તે બાણ છાતીમાં પેઠું પણ તેના મર્મનો ડર નહિ રાખતાં ત્યાંથી તેણે દોડી કહાડીને ચોથા બીજાને બે ત્રણ લાકડીના પ્રહાર કરીને જમીન ઉપર પાડ્યો, એટલામાં ત્રીજું બાણ તે બ્રાહ્મણને કમરમાં વાગ્યું એટલે તે શ્રીરામ શબ્દ બોલતો બોલતો નિર્જન થઇને જમીન ઉપર પડ્યો; આ વખતે માત્ર એક

ભીક્ષુ રહ્યો; તેણે જાણ્યું કે આ બ્રાહ્મણ હવે મરી ગયો હશે; માટે તેની કમરમાં કાંઇ ધન હોય તે તપાસી જોઉં એવા ઇરાદાથી છેક પાસે ગયો. અને નિશ્ચિંતથી નીચો પડી તે જેવો જોવા જાય છે તેવો જે અનાયાસથી ઉછળીને તેના માથામાં એવા જોરથી લાકડી મારી કે તે અચેત થઇને પગ તરફડાવતો જમીન દોસ્ત થઇ ગયો,-આટલું થયું એટલે પેલો આખલો હતો તે શ્રાપમુક્ત થવાથી દિવ્ય બ્રાહ્મણના વેશે ઉભો રહ્યો; તે જબાલીઋષિનો શ્રાપ જે શુચિવૃત્ત શિષ્ય ઉપર થયો હતો તેજ બ્રાહ્મણના રૂપમાં ઉભો હતો તેના જાણવામાં આવ્યુંજ હતું કે આ બ્રાહ્મણ અમારૂ રક્ષણ કરવા નિમિતે યુદ્ધ કરીને રણભુમિ ઉપર પડયો છે તેથી તેનો અપાર ઉપકાર અમારા ઉપર થયો છે એટલુંજ નહી પણ બાણથી ઘવાઇ ગએલા બ્રાહ્મણની સ્થીતિ જોઇ નેત્રમાંથી આંસુ કાઢતો તે શુચિવૃત્ત, પેલા બ્રાહ્મણની સારવાર કરવા સારૂ છેક નજીક બેઠો, અને તે બ્રાહ્મણને કહેવા લાગ્યો કે હે ભાઇ ! તને ધન્ય છે, ધન્ય છે; તારૂ કલ્યાણ હુજો; તમારો કરેલો ઉપકાર હું ભુલવાનો નથી, હે ભાઇ ! તમે આ વખતે મને શી આજ્ઞા કરોછો !

મર્ણની તયારીમાં આવેલો બ્રાહ્મણ બોલ્યો કે હે ભાઇ ! સુપ્રભા નગરમાં ધર્મશીળા નામની દેવશર્મા બ્રાહ્મણની પુત્રી મારી સ્ત્રી છે. તેની સાથે ગયા વરસમાં હું પરણ્યોછું તે સ્ત્રીને હું પહેલે આણેજ તેડવા જતો હતો. તે સ્ત્રીને મ્હેં બીલકુલ સુખ આપ્યું નથી, પરણ્યા પછી તે મારે ઘેર આવીજ નથી, તે સ્ત્રી મારા મર્ણથી વિધવા થશે, અરેરે. તેનો અંતરાત્મા મારા વિયોગથી કેટલો બધો દુખિ થશે ! તે સ્ત્રીની ઉમર પંદર વરસની થઇ હશે. અને મારી ઉપર પચીસ વરસની છે ખેર સંસ્કાર જે હોય તે ખરો પણ મારા મર્ણની ખબર મારી સ્ત્રીને તમે આપજો; એમ કહીને તે બ્રાહ્મણ મૃત્યુ પામ્યો;એટલે તે વખને વિષ્ણુંના પાર્ષદો વૈમાનમાં બેસારીને સ્વર્ગલોક (દેવલોકમાં) લઇ ગયા;

બાજુ ઉપર ગાય ઉભેલી છે તેના નેત્રમાંથી આંસુની ધારા નીકળતી હતી તે શુચિવૃતે જોઇ, તે જોતાજ શુચિવૃત પોકે પોકે રોવા બેઠો; મતલબ એજ કે ,અમારા રક્ષણને માટે સંસાર સુખનો

ઉમેદવાર તરૂણ માણસે પોતાનો દેહ અર્પણ કર્યો, તેના માટે આ પશુ દેહવાળી ગાય રૂદન કરે છે તો મારૂ હૃદય ખિન્ન થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે !

શુચિવૃતે વિચાર કર્યો કે, આ બ્રાહ્મણના શબને અગ્નીદાહ ન આપતાં માહારા પરમગુરૂ જાબાલીઋષિ પાસે લઇ જાઉં, પછી તે જેમ આજ્ઞા કરે તેમ કરૂ, એવો વીચાર કરીને શુચિવૃતે બ્રાહ્મણનું શબ ઉંચક્યું, અને ત્યાં જાબાલીઋષિના આશ્રમે જવા નીકળ્યો એ વખતે પેલી ગાય હતી તે પણ જાબાલીઋષિના આશ્રમે દિન મુખ વાળી ચાલી આવી; આશ્રમથી થોડેક છેટે પલાશવૃક્ષ તથા સાગનાં મોટાં પાંદડાં એકઠાં કરી પાથરીને તેમાં તેને ગોઠવીને શુચિવૃત પોતાના ગુરૂ જાબાલી પાસે આવીને દંડવત પ્રણામ કર્યો. શુચિવૃતને જોઇને જાબાલીએ આશીશ આપી; પોતાનો તથા પોતાની સાથે ગાય આવેલી છે તેનો બચાવ શી રીતે થયો તથા કોણે કર્યો, અને છેવટે પરિણામ કેવો થયો ! તેમજ તે બ્રાહ્મણના પુત્રનું શબ ઉંચકીને લાવ્યો છે તે આશ્રમ નજીક મુક્યું છે. એ વીગરે તમામ વૃતાંત અથથી તે ઇતિ સુધી શુચિવૃતે જાબાલીઋષિને કહી સંભળાવ્યો,

જાબાલીઋષિએ શિષ્ય વર્ગ તથા શુચિવૃતના સામે નજર કરીને કહ્યું કે આહાહા ! આ પૂર્વનો સંબંધ કાંઇ વિચિત્ર પ્રકારનો જણાય છે; એમ બોલીને ચુપ થઇ ગયા,

શિષ્યોએ કહ્યું કે માહારાજ, એવો કેવો વિચિત્ર સંબધ છે ? તે કૃપા કરીને કહો,

જાબાલી—જે બ્રાહ્મણે આ સામે ઉભી છે તે ગાયનું, અને આ શુચિવૃત મારા શીષ્યથી આપણો થયો હતો તેનું, રક્ષણ કરવામાં પોતાના શરીર ઉપર સ્પૃહા રાખી નથી અને રક્ષણ કર્યું છે; તે બ્રાહ્મણ પૂર્વે બ્રાહ્મણ જાતીનો ઉત્તમ કુળમાં વિદ્વાન હતો, તેનું નામ વિજયદત્ હતું તેણે વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. તેને સતીના નામની સ્ત્રી હતી તે આ સામે ગાય ઉભી છે તે પુર્વે વિજયદત્તની સ્ત્રી હતી, વિજયદત્તને ત્યાં બહુ દુધ દેનારી ગાયો હતી. તે ગાયો ઉપર તે બ્રાહ્મણની

જણાઇ, ધર્મશીળાના પિતાનો કંઠ ગદગદિત થઇ ગયો હતો. તે પોતાના કપાળ ઉપર હાથ મુકીને દીકરીનું દુઃખ સહન ન થવાથી ગતિ શુન્ય થઇ ગયો હતો, તે ધર્મશીળાના વિલાપથી સર્વેનું હૃદય કરૂણામય થઇ જવાથી અરણ્યની જે શોભા દેખાતી હતી તે સઘળી શોભા શોકમય દેખાવા લાગી, જાબાલીઋષિ એક બાજુએ પોતાના શિષ્ય મંડળ સાથે સ્થિર થઇને ઉભા રહ્યા હતા; થોડીવાર થઇ એટલે ધર્મશીળાએ પોતાના પતિ સાથે બળી મરવાને માટે પોતાના પિતાને કહ્યું કે લાકડા એકઠા કરો, ધર્મશિળાનો પિતા અર્ધા મુર્છાગત જેવો થયો હતો. આ વખતે જાબાલીના અંતઃકરણમાં તે બાઇને માટે ઘણી દયા આવી, તેથી પોતાના સાથે મધુર દયાળુ જાબાલીએ ધર્મશિળાને કહ્યુ કે,

હે માતા ! તું કોને માટે રડે છે ! જે તારામાં જીવ છે એજ જીવ મૃતક શરીરમા હતો, જીવ મરતો નથી, જીવ કોઇની સાથે સંબંધ રાખતો નથી, તો પછી તું કોની સાથે સંબંધ રાખે છે ! તારા શરીરમા પણ જીવ જુદો થશે. તો તારા શરીરનો જીવ અને આ મૃતક શરીરનો જીવ એ તમામ એકતત્વ છે, તેમા પુરૂષ કે સ્ત્રીનો ભેદ રહ્યો નથી, તો તું કોને માટે કાષ્ટ ચિતા ખડકીને બળિ મરે છે ! આમ બળવાથી. કાંઇ મોક્ષ મળતો નથી, પણ જ્ઞાનદ્વારાએ વિવેકથી ઇશ્વરનું સ્મર્ણ કરવાથી તથા તેના બનાવ મહીમાને જાણવાથી કે તેને ઓળખવાથી. અને સદાચરણથીજ મોક્ષ મળે છે, હે માતા ! એ તમામ જંજાળને દુર કરો. અને એક શ્રદ્ધાએ કરી ઇશ્વરનું સ્મર્ણ કરો જેથી તમારૂ સાર્થક થાય,

ધર્મશિળાએ કહ્યુ, કે મહારાજ ! મારેતો એજ ઇશ્વર છે, મારે પતિ એજ પરમેશ્વર છે. માટે એ પરમેશ્વરના અંશમાં મળવાને માટે આ દેહ અર્પણ કરૂં;

જાબાલી—સત્ય છે. સત્ય છે; પતિવ્રત પાળવું એનો મુખ્ય ઉદેશ નિર્મળ પ્રેમનો એજ છે; માટે હવે તમે પતિવ્રત જે પાળતાં હતાં તેને. રૂડીરીત જીવતા સુધી સત્યદ્વારાએ રાખીને નીમળ મનવડે કરીને ઇશ્વર સ્તવન કરશો તો એજ એક પુન્ય છે;

ધર્મશિક્ષા—હું ભાગ્યહીન છું કે મ્હેં બીજીવાર માત્ર પતિનું મૃતક શરીર જોયું; માટે મારે મારેતો ચીતામાંજ દેહ ભસ્મ કરવાનેજ નિમિત્ત છે; માટે હું સ્વામી સાથે બળી મરવાની છું,

બ્રાહ્મણી—હે માતા ! સાંભળ; તારો પતિ ગાયનું રક્ષણ કરવામાં બીજા લોકોના હાથથી મરાયો છે; પરંતુ ગાયનું રક્ષણ કર્યું તેથી તે પુન્યે કરીને તારા પતિને સ્વર્ગમાંથી પાર્ષદો આવીને વૈમાનમાં બેસારીને લઇ ગયા છે. ત્યાં તેને ગાય રક્ષકના પુન્યથી અદ્ભુત વૈભવ મળ્યો છે, જેટલો વૈભવ ઈંદ્રને નથી તેટલો તારા પતિને મળ્યો છે. તેને શ્રી વિષ્ણુએ સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો છે, તે મહીનામાં બે દીવસ આ પૃથ્વિ ઉપર રાત્રીના દસ વાગ્યાના સુમારે ભદ્રારણ્ય કે જે અરણ્ય અનેક શુશોભિત ડુંગરો. વૃક્ષ, વન, ઉપવન, તડાગ, અને અનેક પ્રકારના પુષ્પથી શુશોભિત છે તે અરણ્યમાં આવે છે, તે છેક પાછલી રાત્રીના પાંચ વાગ્યા સુધી ત્યાં રહે છે,—

એવી રીતે થાય છે કે તેના આવના પહેલાં આકાશને ભેદી નાંખે તેવો મોટો મહેલ થઇ જાય છે, તે મેહેલની આગળની બાજુએ દસહજાર માણસો બેસે તેવી છુટી જગો ઉપર આરસ પહાણના જડીત્રથી ચોક તૈયાર થઇ જાય છે, તે ઉપર મુખમલની મોટી મોટી જાજમો જેમાં સુવર્ણના મોટા બુટાથી શુશોભીત પથરાઈ જાય છે. ત્યાર પછી મોટા વૈભવને પામેલો તારો સ્વામી સેંકડો અપ્સરાઓ તથા કેટલાક મહર્ષીઓ તથા દેવ સાથે ત્યાં આવે છે, સેંકડો રક્ષપાળ હથીયાર પકડીને તેની ચોકી કરે છે, સેંકડો શુરા સામંતો આજુબાજુ ફરે છે; આખી રાત્ર નાટ્યારંગ થાય છે. અનેક પ્રકારનાં ખાનપાંન. ખાવામાં આવે છે, જ્યારે પાંચ વાગે છે ત્યારે ને સઘળુ ગેબ થઇ જાય છે, હે માતા ! એવો મહા સામર્થને પામેલો તારો પતિ સ્વર્ગમાં પણ એજ પ્રમાણે દરરોજ સુખ ભોગવે છે, એ તમામ ગાયનું રક્ષણ

[illegible] હે માતા ! તારો પતિ એવા વૈભવને
[illegible] શરીરને લઈને બળવા ધારે છે તેમાં
[illegible] તેના કાનમાં મોટી બુમ પાડીને કહે છે
[illegible] આવવાને માટે મરૂવું તો તે સાંભળીને
[illegible] તુંજ અનુભવ કરી લે;

[illegible] ગયેલું લાકડું હોય છે તથા જેવી
[illegible], પથર, માટી અને કાંકરા પડેલા હોય
[illegible] છે હે માતા ! તું વિચાર કર કે
[illegible] કોહોને પાંમવાનો વિચાર કરે છે !
[illegible] દેહ ધારણ કરે છે, અત્યારે જે
[illegible] જન્મમાં કયા દેહમાં પ્રવેશ
[illegible] જ્યારે તનેજ તે વિષવની
[illegible] તારા દેહનો નાશ કરે છે !

[illegible] વળિ ત્રિકાળદર્શિ.
[illegible] છતે આપે કહી સંભળાવ્યું
[illegible] કે આ વાત ખરી હશે !
[illegible] તારા મનોર્થ સફળ થશે.
[illegible] આશીર્વાદ દેવાને અમારો
[illegible]

[illegible] નમર્થને શરણે આવિનું.
[illegible] તે અનાવ્વ: આપે
[illegible] સ્વામીના મૃતક શરીરને
[illegible] હું આપના આશ્રમમાં
[illegible] કહ્યું કે અને રાત્રે
[illegible] આવ્યું કે રસ્તામાં આવતાં મારો
સ્વામી [illegible] છે. અને તેને ઉપાડીને કોઈ
[illegible] કોઈ [illegible]થી કહી

તેથી હું અત્યંત વિલાપ કરતી હતી એટલામાં શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરનાર સાધુ જેવો મારી સામે આવીને કહે છે કે હે બાઇ! તું રૂદન કરવું મુકી દે! તારા સ્વામીનું મૃતક શરીર જોવું હોય તો વિલંબ કર્યા વિના જબાલીઋષિના સ્થાનકે જા, એમ કહીને તે વિદાય થઇ ગયો-અને મારી આંખ ખુલ્લી થઇ ગઇ આ સ્વપ્ન મેં મારા પીતાને કહ્યું પીતાજીએ કહ્યું કે સ્વપ્ન સાચું હોતું નથી.-પણ મને ધીરજ પડી નહી તેથી હું મારી હઠથી મારા પીતા સાથે અહીયાં આવીછું-હે કૃપાસીંધુ! આપ સમર્થ મુનિદેવની કૃપા ઉપર આ દાસીએ આધાર રાખ્યો છે;

જબાલી—હે ધર્મશિલા! તું બાર મહિના સુધી આ ગાય જે કે તારા સ્વામીએ તેનું રક્ષણ કર્યુ છે તે ગાયની તનમન અને ધનથી સેવા કર. પછી તું આ સ્થાનકે એ ગાયને લઇને મારી પાસે આવજે એટલે હું તને તારો સ્વામી બતાવીશ,

ધર્મશિલાએ જબાલીઋષિના પવિત્ર ચરણમાં મસ્તક નમાવીને તે ગાયને પોતાને સ્વાધીન કરી પછી પોતાના પીતા સાથે ઘેર ગઈ આ તરફ જબાલીના શિષ્યોએ મૃતક શરીરને અગ્નીદાહની ક્રીયા કરી-પેલી ધર્મશિલાએ જબાલીની આજ્ઞા પ્રમાણે જ ધની સેવા શરૂ કરી. એટલામાં ધર્મશિલાના માતપિતા વૃદ્ધ હતાં તે મર્ણ પામ્યા, તેથી હવે એકલી ધર્મશિલા રાત્રી દિવસ પવિત્ર સ્થીને ઈશ્વરસ્મર્ણમાં તથા પોતાના પતિની મુખાકૃતિ અંતઃકરણમાં રાખીને પોતાનો વખત વ્યતિત કરતી હતી, અને ગાયની તનમન વડે સેવા કરતી હતી; ગાયનું દુધ જે નીકળતું હતું તે સંત સાધુને પાતી હતી, અને પોતે ફક્ત દુધ પીનેજ રહેતી હતી; એમ કરતા કરતા બાર માસ વિત્યા એટલે ગાયને લઇને જબાલીઋષિની આશ્રમે આવી; ઋષિમહારાજના પવિત્ર ચરણમાં નમિ પડી. પછી સન્મુખ દીન મુખમુદ્રા કરીને હાથ જોડીને ઉભી રહી;

જબાલીએ પોતાના શિષ્ય શુચિવ્રતને કહ્યું કે-હે શુચિવ્રત!

[illegible] નો સીંહાસન સુધી
[illegible] ગોઠવવામાં
[illegible] સભાના
[illegible] સ્વરૂપના
[illegible] પુત્ર હિડે. હતો,
[illegible]

[illegible] જોયે.
[illegible] ઉતની
[illegible] પકડી
[illegible]
[illegible] શકી
જ્યારે [illegible]
ઉપર [illegible]
[illegible]
[illegible]
પ્રસાદિન્યનો [illegible]
ભદ્રશિવાને વધે [illegible]
કરી શકતુ નથ

આ રંક [illegible]
તે ઉચા આસન [illegible]
આસનની મ મુખ [illegible]
આસન ઉપર જ મુવાન [illegible]
હાથ પકડી રાખ્યે.,

કનકાસન ઉપર બેસનાર મુવાન નટ્ટવિગાને જોત જ વિસ્મય પામ્યો, તેણે નાટયારંભ બંધ કરવાને આજ્ઞા કરી અને ભદ્રશાના પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે હે સુભગે ' તું આ તરફ શા રીતે આવી શકી ! જ્યારે માનુષિ દેહ બદલાય છે છતા જ્યારે અપૂર્વ પુણ્યપુન્ય હોયતોજ સ્વર્ગની પ્રાપ્તી થાય છે;-તેમજ શચીને સમય આ રીતે કોઇપણ

માણસ આવી શકતું નથી; તે સાથે સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા દેવદુતની દરવાજામાં ચોકી છે, તે તમામને જાણવામાં ન આવતાં તમે અહિયાં આવ્યા હો મને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે;

ભદ્રશિલા-હે પ્રભુ ! તમે માનુષિ દેહનો ત્યાગ કર્યો તે વખતે તમારા દેહ સાથે આ દાશી બળી મરવાને અને તમને અહિયાં મળવાને તૈયાર થઇ હતી; પણ પરમ કૃપાળુ જાબાલીઋષિએ તમને મેળવી આપવાને મને આશ્વાસન આપ્યું હતું તેથી તેમની કૃપાએ આ પલાશનો દંડ પકડનાર જાબાલી ઋષિના શિષ્ય શુચિવ્રતની સાથે તે પરમગુરૂની આજ્ઞાથી હું અહિયાં આવીછું-હવે આ દાશીએ તમારો હાથ પકડયો છે તો તેને મુકીને તમે સ્વર્ગમાં જવા ધારોછો કે કેમ ! હે નાથ ! આ દાશીએ શો ગુન્હો કર્યો છે ! તમારા વિના ક્ષણ માત્ર મને સુખ મળતું નથી, માટે મને હવે સ્વર્ગમાં લઈ જાઓ;

સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયેલા વિરપુરૂષે કહ્યું કે તમારી અપાર મમતા, તમારો અપાર પ્રેમ,અને તમારી પતિવ્રતાનો દ્રઢનિયમ જાણી મને આનંદ થયો છે, પણ આ દેહથી સ્વર્ગમાં તમને શી રીતે લઇ જવાય તેને સારૂ હું ભારે ગુંચવાડામાં પડી ગયેલું.-માટે તમને એટલું કહુંછું કે આવતી પુર્ણિમા સુધી તમે આ અરણ્યમાં આનંદે કરીને રહો, તમને વાઘ વીગરે કોઇ હિંસક પ્રાણીનો ભય ન થાએ એટલા માટે હું તમારૂ રક્ષણ કરવા સારૂ દેવદુત રાખીશ, એટલે તમે નિર્ભયથી રહી શકશો; અને હું તમારે માટે સાક્ષાત વિષ્ણુમાહારાજ પાસેથી ખુલાસો લઇ લઇશ, જો તે હા કહેશે તો ત્રીજે દીવશે તમારી પાસે અપ્સરાઓ આવશે. મને ખાત્રી છે કે ગમે તેવા પ્રકારથી વિષ્ણુમાહારાજની આજ્ઞા તમારે માટે હું મેળવીશ;

આ પ્રમાણે વાત કરે છે એટલામાં એ સભામાં ત્રિકાળદર્શી અમીકેતુ દેવ હતો,તેમણે ખુલાસો આપ્યો કે એ બાઇએ જાબાલીઋષિની આજ્ઞાથી એક વરસ સુધી ગાયની સેવા કરી છે તેથી તે પુણ્યદ્વારાએ

[illegible] અવસાને માટે નિશ્ચય [illegible] સિંહાસન ઉપર [illegible] પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે [illegible]

[illegible] માટે [illegible] વચન [illegible] ઋદ્ધિશાને [illegible] થઈ ગઈ— [illegible] તેમાં બે [illegible] અને બીજા [illegible]

[illegible] અપ્સરાઓ [illegible] થઈ [illegible] જોઈને ઘણું [illegible] વિમાનમાં બેસો, [illegible] છો, તે [illegible] ગુરુની કૃપાથી [illegible] થયો અને [illegible] વૈમાનમાં [illegible] મગ્ન થએલી [illegible] તમે સ્નાન કરીને આવો અને વૈમાનમાં [illegible] ગુરુના સ્થાનકે આવ્યો જઈશ, ઋદ્ધિશાને [illegible] મનુષ્યનું શરીર મટીને જગતને મોહ પમાડે તેવું દેવાનું સ્વરૂપ બની ગયું; અને વૈમાનમાં બેઠી, પછી તે વૈમાન આકાશમાં ચાલવા માંડ્યું, જની વખતે ગુરુજીને દંડવતપ્રણામ તથા અનેક [illegible] કહીને તથા ગુરુજીના પ્રતાપથી ઉપકૃત થઈને, [illegible]

ગ્રજાએ મુનિરાજને કહ્યું-મુનિરાજ આજ્ઞા દીજીયે ક્યાનકે
ી ફેરવ્યો, અને બનેકી તમામ હકિકત કહી દીધી, ભદ્રસિંહ
ના આરાધીને સ્વર્ગમાં ગયો, અને વિવિધ પ્રકારના સુખને પામી

હે શિષ્ય; સાધુનું રક્ષણ કરવાથી તથા તેની સેવા કરવાથી
ા તેનો પ્રાણ બચાવવાથી તે બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી ભદ્રસિંહ આ
ાવું ઉત્તમ પદને પામ્યાં-માટે અહિંસા એ સ્વર્ગનું સુખ
ાપનાર છે; અહિંસા એ ધર્મના રક્ષણનો કોટ છે, અહિંસા એ
ગતિની મર્યાદા છે; માટે હે શિષ્ય જેઓ અહિંસા ધર્મ ઉપર પુખ્તતા
ાખે છે તે સદા સર્વદા સુખ મેળવે છે;

અપાર સમુદ્રમાં ડુબકી મારીને અમુલ્ય મોતીની છીપ મનુષ્યો મેળવે છે, જેવી રીતે મોટા પર્વતોની ખીણમાં પ્રત્યન કરીને માણક, મણી, હીરા, વીગેરે શોધીને પ્રાપ્ત કરે છે, તથા અમુક માણક છે એમ તેના પ્રકાશથી ઓળખી શકે છે, તેવી રીતે તમામ પદાર્થનું પુર્ણ જ્ઞાન મળ્યા શીવાય અનુભવ થતો નથી;

શિષ્ય.-હે ગુરૂ ! તમામ પદાર્થનો અનુભવ આ મનુષ્ય દેહ દ્વારાએ જે મેળવવા ધારે તે શું મળી શકતો હશે કે ! હે દિનદયાળ ગુરૂ ! મને શંકા થાય છે કે; સમુદ્રમાં માછલાં વીગરે જળમાં રહેનાર પ્રાણી જળમાં રહીને નાશિકા દ્વારાએ શી રીતે પવન લેતાં હશે ! તે પ્રાણી જળમાં રહીને ખોરાક શી રીતે લેતાં હશે, તે પ્રાણી પોતાનાં ઈંડાં અગાધ જળમાં કયાં મુકતાં હશે ! અને તેઓનો વ્યવહાર જળમાં શી રીતે ચાલતો હશે આ બાબતનો અનુભવ મનુષ્ય જાતને શિરીતે મળી શકે ! હા એટલું તો ખરૂ છે કે ચક્ષુ દ્વારાએ તે માછલાંને નજરે જોઈને તેઓનો પાણી સાથેજ સંબંધ છે એવું અનુભવથી અનુંમાન કરશે, પણ જે અનુભવ જળમાં રહીને અહાર વિહાર કરવાનો માછલાં વિગેરે જળમાં રહેનાર પ્રાણીયોનો છે તે અનુભવ મનુષ્યને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય !

ગુરૂ-હે શિષ્ય ! એ તાહારી શંકા ખરી છે; એવી શંકાઓ દરેક પ્રાણીના દેહની બાંધણીમાં જે હીકમત રહી છે તેને માટે કરવામાં આવે તો તેનો પાર પણ આવશે નહી, વાગોળનારાં પ્રાણી, જેમ કે ગાય, ભેંશ, પાડા, ઉંટ વીગેરે છે તે પેહેલવેહેલું ખાવાનો પદાર્થ જે કે ઘાસ વીગેરે જલદી જલદી ખાઈ જાય છે પછી જે જે ગ્રાસ અનુક્રમે તેના પેટમાં ગયેલા હોય તેતે ગ્રાસ અનુક્રમે પેટમાંથી પોતાના મુખમાં લાવે છે અને તેને ચાવીને વાગોળીને એક રસ કરીને પેટમાં ઉતારે છે પછી બીજા ગ્રાસને પેટમાંથી

[illegible] તમને વાગેલો છે:—એ પ્રમાણે [illegible] આશ્ચર્ય કારક ક્રિયાઓ રહેલી [illegible] જાણતી નથી છતાં [illegible] રહી છે તે શક્તી [illegible] અનુભવ [illegible] તેવી ક્રીડા કરવાને [illegible] આપ્યું કે [illegible] જન્મ [illegible] જન્મ ભોગવીને પછી મનુષ્ય જન્મ [illegible] જન્મ [illegible] માણસાનો છે [illegible] જગમા [illegible] મનુષ્ય [illegible] વાત કરી શકે [illegible] કેટલીકને [illegible]—

એક જન્મ [illegible] ઘરને [illegible] ઘર [illegible] તો પણ તે [illegible] જાગીને પેલાબુઢ્ઢ [illegible] કે હે [illegible] આ બાળક શા માટે રડે છે?

બ્રાહ્મણી—હે કાકા! આ બાળકને ધવરાવું છું તેથી રડે છે!

આંધળો—શું ધવરાવો છો!

બ્રાહ્મણી—(હસીને) હાય હાય, કાકા તમે એટલું એ જાણતા નથી!

આંધળો—હું શું જાણું શું ધવરાવાનું કહે!

બ્રાહ્મણી—તમે જ્યારે બાળક હતા ત્યારે તમારી માતુશ્રી તમને ધવરાવતી હતી તેમ હું આ બાળકને ધવરાવું છું.

આંધળો—(કેટલીકવાર વિચાર કરીને) ઓ બહેન! મને તો તે વખતની વાત યાદ આવતી નથી. માટે તું મને સમજણ પાડય.

બ્રાહ્મણી—બળ્યું, તમે તો ઘરડા થયા તોયે આટલા અજાણ્યા ક્યાંથી;

આંધળો—પરમેશ્વરના સમ જો હું કાંઈ જાણતો હોઉં તો.

પ્રજ્ઞાવતી—બાયડીઓને જે સ્તન હોય છે તેમાં પરમેશ્વર બાળક માટે દુધ તૈયાર કરે છે તે સ્તનની ડીંટડી બાળક મુખમાં રાખીને દુધને ચુસે એટલે એ દુધથી પેટ ભરાય,

આંધળો—હાં હાં. હવે સમજ્યો ત્યારે તો દુધ ખાતાં ખાતાં એ રૂવે છે. ખરૂં કે !

પ્રજ્ઞાવતી—હા કાકા, એમજ છે;

આંધળો—આહાહા ! એ દુધ કેવું હશે. કે બાળક રોતું હશે !

પ્રજ્ઞાવતી—અરે રામ રામ, શું તમે દુધ પણ જોયું નથી કે !

આંધળો—ના. બેહેન, હું તો જન્મનો આંધળો એટલે દુધ કેવું હશે તેની મને શી ખબર !

પ્રજ્ઞાવતી—ઓ કાકા ! એ દુધ તો બગલાની પાંખ જેવું ધોળું હોયછે;

આંધળો—એમ કે ! ત્યારે એ બગલો કેવો હશે !

પ્રજ્ઞાવતી—(પોતાનો હાથ વાંકો કરીને આંધળાને બતાવે છે) જુવો કાકા આ પ્રમાણે બગલું વાંકું ડોકવાળું હોય છે;

આંધળો.—(વાંકા કરેલા હાથ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવીને) અરે રામ રામ આટલું બધું વાંકું અને આવડું મોટું બગલા જેવડું દુધ નાના છોકરાનાના મોઢામાં અને ગળામાં શી રીતે ઉતરે ! જા જા, ગાંડી એ છોકરૂં એટલાજ માટે રૂવે છે; સમજી કે હવે એવું દુઃખ છોકરાને દેતી નહી હો કે ! કદાપી છોકરૂં મરી જાય, સમજી કે !

આ પ્રમાણે આંધળાએ તે બાઇને ઉત્તર આપ્યો; આંધળાને જે અનુભવ મળ્યો, અને તે અનુભવ ઉપરથી જે કંઈ આંધળાને તર્ક થયો તે તર્ક સાથે વાણીનો ઉચ્ચાર સાંભળીને પેલી બાઇ ખડખડ હસવા લાગી;

એજ પ્રમાણે એક વખતે સાત આંધળાઓ એક બીજાનો ખભો ઝાલીને ઓળખાપ ચાલતા ચાલતા એક નગરમાં આવી પોહોચ્યા. તે આંધળાઓને તે નગરનો રાજા અશ્વ ઉપર બેસીને સેલસાજ કરવા સારૂ નીકળી પડેલો તેણે જોયા; એકદમ સાત આંધળાઓનું ટોળું

[illegible]

[illegible] રાજાના પ્રતાપથી મટી ગયો [illegible] વરસ વીત્યા પછી એવું બન્યું કે એ નગરમાં કેટલાક વ્યાપારી દશ પંદર હાથી લઈને એ નગરમાં આવી રહ્યા. તે હાથીના વ્યાપારી પાસેથી બે ત્રણ હાથી વેચાતા [illegible] દરબાર ભરીને રાજા બેઠો હતો તે વખતે બધા હાથી દરબારી મેદાનમાં મંગાવ્યા હતા, રાજાની પાસે શુકનિતિ, તથા નળ અને નિકુળ રાજાએ વર્ણવેલી અશ્વ અને હાથીની પરિક્ષાનું વચન જાણનાર વિદ્વાન આચાર્ય તથા મંત્રી, પ્રધાન, અમાત્ય, તથા નગરશેઠ વીગેરે હતા. તેઓ હાથીની પરિક્ષા કરવાને માટે હાથી પાસે ઉભા હતા, એક બાજુએ રાજા પણ ઉભો હતો, આ પ્રસંગ જ્યાં બન્યો છે એટલામાં મંત્રિએ રાજાજીના કાનમાં એવું કહ્યું કે ગરીબ પરવર! પેલા સાત આંધળાઓનો આપ ઘણા

વરસથી બેઠે બેઠે પોષણ કરોછો. માટે આજ તેઓને પણ હાથીની પરિક્ષા કરવા માટે બોલાવો તો ઠીક છે,-મંત્રીનું કહેવું સાંભળીને રાજાને યાદ આવ્યું કે એ વાત ખરી છે- થોડીક વારમાં, તે સાતે આંધળાઓને હાથીની પરિક્ષા કરવા સારૂ બોલાવ્યા, અને તેઓને હુકમ કર્યો કે અમારે હાથી ખરીદ કરવાનો છે માટે તમે તપાસ કરો કે આ હાથી કેવો છે !

રાજાનું વચન સાંભળીને સાતે આંધળાએ એકીવારે પોતાનાં મસ્તક નમાવીને થએલો હુકમ માથે ચડાવ્યો, પછી સાત આંધળા પૈકી પેહેલો આંધળો ઉભો થયો. તે લાકડીના ટેકાથી ફાંફાં મારતો મારતો હાથી પાસે જઈ પોહોચ્યો. જ્યાંજ હાથીની સુંઢ હાથમાં આવી. તે સુંઢ પકડીને તેણે હાથ ફેરવ્યો થોડીકવાર તેમ કરીને પોતે પોતાના આસન ઉપર બેઠો- પછી બીજો આંધળો ઉભો થયો. તે ફાંફાં મારતો હાથીના પગ આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. તે ઉપર કેટલીકવાર હાથ ફેરવીને પોતાના આસને બેઠો, પછી ત્રીજો આંધળો હાથીની પાછળના ભાગમાં પુછડા પાસે જઈ પોહોચ્યો તે પુછડાને પકડીને હાથ ફેરવીને નીર્ણય કરીને પોતાના આસન ઉપર બેઠો, એમ અનુક્રમે સાતે આંધળાઓ હાથીના દરેક વિભાગ ઉપર જઈને હાથ ફેરવીને તથા તે વિષે નિર્ણય કરીને પોતાના આસને બેઠા,-તમામ આંધળાએ પોતે પોતાનું કામ બજાવીને બેઠા એટલે રાજાએ તે આંધળા પૈકી પ્રથમ આંધળાને પ્રશ્ન કર્યો કેમ ! સુરદાસજી ! હાથીને પારખ્યો કે નહિ ! પછી આંધળાએ ઉત્તર આપ્યો કે હાજી ! હાથી પારખ્યો. રાજાએ કહ્યું કે કેમ ! હાથી કેવો છે !

૧ લો આંધળો—(રાજા પ્રત્યે) ગરીબ પરવર ! એ હાથી પોતા
કુશળ જેવો છે; જેમાં છેવટે બે કાંણાં છે; બહુ
તપાસ કરતાં તે જુગનુ ચાંમડાનું છે એમ જણાયછે
૨ જો આંધળો—ઓ ગરીબ પરવર ! એણે જે પરિક્ષા કરી તે તદન
ખોટી છે, હાથીતો થાંભલા જેવો છે.
૩ જો આંધળો—નહિ નહિ, હાથીતો દોરડા જેવો છે.
૪ થો આંધળો—ઓ મેહેરબાન ! એ ખોટું છે, પરિક્ષા કરી એ

ઓરી છે હું મારા અનુભવથી કહુછું કે હાથી બીંડાના જેવો છે.

૫ મો આંધળો- (માથું હલાવીને) અરે રામ રામ આ બધા બોલે છે કે બકે છે ! મ્હેં મારી જાતે અનુભવ કર્યો છે કે હાથી સુપડા જેવો છે.

૬ ઠો આંધળો (રાજા પ્રત્યે) ઓ મેહેરબાન ! આ બધા કેવળ બકવાદ કરે છે જો મારા અનુભવ ઉપર વિશ્વાસ રાખો તો હાથી ખાડા ટેકરા જેવો છે

૭ મો આંધળો ઓ મહારાજ ! એ બધાએ ગમે તેમ કહેતા હોય પણ મને તો એ હાથી ભીંત જેવો લાગ્યો;

દરેક આંધળાઓના અનુભવમાં ફેર ફાર પડવાથી તે આંધળાઓમાં પરસ્પર ટંટો થવા લાગ્યો અંદર અંદર મોટા મોટા ઘાંટાથી એક બીજા સામે વિચિત્ર નેત્રની દ્રષ્ટી દ્વારા એ માથાં હલાવી હલાવીને લાકડીયો ઉગામવા લાગ્યા, અને મારા મારી ઉપર આવી ગયા, જેમા કોઇને માથા ઉપર તો કોઇને ખભા ઉપર તો કોઇને કમરમાં તો કોઇને છાતી ઉપર એક બીજાની લાકડીયોનો પ્રહાર થવા લાગ્યો આ પ્રમાણે હાથીની પરિક્ષાનો આંધળાઓમાં ઝઘડો થએલો જોઇને રાજાને તથા સભાસદોને હસવી જાણે હસવું આવ્યું; દરો માલુમ તે આંધળાઓની ચેષ્ટા જોઇને પેટ પકડી પકડીને હસવા લાગ્યા;

રાજા મર્મજ્ઞ ચતુર અને વિદ્યા કળા કુશળ તથા ન્યાયી ! હતો તેથી તે આંધળાઓને આશ્વાસન આપીને તેમના ટંટાનું સમાધાન કરીને જેટલા હાથી ખરીદવાના હતા તે પોતે તથા મહાવત વીગરે હાથીની પરિક્ષા કરીને ખરીધા,

હે શિષ્ય ! એજ પ્રમાણે ઇશ્વર સ્વરૂપમાટે, મિમાંસક, સાંખ્ય, ન્યાય, વૈશેષિક, કણાદ, પાતાંજલ, ઇત્યાદીક ષડ શાસ્ત્ર છે તેઓના જુદા જુદા મત છે તે ઉપર કહેલા દાખલા જેવા છે; યદપિ તે છએ શાસ્ત્રનો સાર સમગ્ર કરતાં જે મત બાંધવાંમાં નીકળે તેજ ઇશ્વરનું જ્ઞાન સમજવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે સાત આંધળાઓના જુદા જુદા અભીપ્રાય એકત્ર કરવામાં આવે તો હાથીના અંગનું સ્વરૂપ જણાઈ

શકાય પરંતુ જ્ઞાનરૂપી નેત્રવડે કરીને તે દરેક સ્વરૂપને અનુક્રમે જોડવામાં આવે તો એક સ્વરૂપ કલ્પાઇ શકાય છે; જ્યાં સુધી જ્ઞાનરૂપી નેત્ર નથી ત્યાં સુધી અનુભવ વિનાનો તર્ક ઉપયોગમાં આવીશકતો નથી,

આ દ્રષ્ટાંતમાં જન્મ અંધરૂપી અજ્ઞાન સમજવાનું છે, અને સંકલ્પ વિકલ્પરૂપી ભ્રમ એ સાત પુરૂષો ગણવામાં આવ્યા છે,-તે સાતે અંધ પુરૂષોના જુદા જુદા મત્ત તે અનુભવ વિનાનો તર્કરૂપ છે; વળી જે હાથી છે તે વસ્તુ નિર્ણયનો એક પદાર્થ છે. આજ્ઞા કરનાર રાજા છે. તે અનુભવનું દ્વાર બતાવનાર પ્રેરક છે, તથા પરીક્ષક છે;

હે શિષ્ય ! જો કે જ્ઞાનેંદ્રીયોને અનુસરીને નેત્રદ્વારાએ દ્રષ્ટી કરનાર ભ્રમ ભ્રાંતીથી અંધારામાં દોરડાને સર્પ છે એમ માંનીને ખરી જાય છે; ભલે કદી ન જવાનું હોય તોપણ નેત્ર ઈંદ્રીય છતાં જોયેલી વસ્તુ ઉપર ભ્રમ પામીને બીજી વસ્તુની સિદ્ધતાનો આરોપ કરી દે છે, પણ જ્યારે ભ્રમ દૂર થઇને નિશ્ચય થાય છે તથા પ્રમાણ થાય છે, ત્યારેજ શંકાનો નાશ થાય છે-એજ માટે અનુભવ વિનાનો અપ્રમાણ સંકલ્પ કે તર્ક મનને શાંન્તી કરતો નથી;

શિષ્ય-હે માહારાજ ! બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારની સ્થિતિ કેવિ હોય છે ?
ગુરૂ-હે ભાઈ ! તેમની સ્થિતિ અવર્ણનિય છે; તે પુર્ણજ્ઞાની હોય છે;
જ્ઞાની કહોને કહે છે તે સાંભળ,

જ્ઞાનીપુરૂષ સદાચારથી વર્તે છે; તે યથાર્થ બોધ આપનાર હોય છે, તે વેદના સત્ય અર્થને જાણનાર હોય છે; તે બ્રહ્મવેત્તા દેહ, ઘર, પુત્રાદિ, અને ધન ઇત્યાદિક વિષયોમાં આશક્ત ન હોય, તેમજ તે હર્ષ શોક કે રાગદ્વેષ રહિત હોય છે; તે શિવાય લોકએશણા, વિત્ત એશણા અને પુત્રએશણા-વિગરે સર્વ કામના રહિત હોય છે, વૈરાગ્ય વાન, થોડું બોલનાર, જ્ઞાનમાં ભરપુર, જીતેન્દ્રીય, વર્ણાશ્રમના અભિમાન રહિત, આત્માનંદમાં મગ્ન, અનાચાર-દુષ્ટ કર્મ જેના સ્વપ્નમાં પણ ન હોય, દંડ, શિખા, યજ્ઞોપવિત વિગરે સંકેતિક-કલ્પિત ચિન્હ રહિત, મસ્તની પેઠે સ્વતંત્ર વિચરનાર, બ્રહ્મ અને માયાને ભીન્ન ભીન્ન ઓળખનાર, સત્ય બોલનાર, અને સમાન દ્રષ્ટી, વીગરે બ્રહ્મવિદ્યા જાણનારનાં લક્ષણ હોય છે; હે શિષ્ય એ પ્રકારે લક્ષણ વાળા શ્રી વસિષ્ઠમુનિ હતા જેમણે શ્રીરામચંદ્રજીને ઉત્તમ બોધ આપ્યો હતો;

શિષ્ય—હે ગુરૂ ! બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું હશે ! અને વિદ્યા કોણે મેળવી!
ગુરૂ હે ભાઈ ! જેથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત અનુભવ થાય તે બ્રહ્મવિદ્યા કહેવાય છે; અર્થાત જીવ, ઇશ્વર, અને પ્રકૃતિનાં ગુણ જે છે તેને પરિપૂર્ણ રીતે જાણનાર, અથવા તે ત્રણે સ્વરૂપનો બોધ કરનાર હોય તે બ્રહ્મવિદ્યાનો જાણનાર જાણવો; હે શિષ્યતું કહે છે કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કેવું હશે ! તો પછી તે વિષે કેહેવા ધારીયે તો મોટો વિસ્તાર થઇ પડે તોપણ હું તને ટુંકામાં કહુંછું કે,

બ્રહ્મ, આકાશ કરતાં પણ નિર્મળ છે, પણ જો તેને જોવા માંડીયે તો તે આકાશની માફક પોલું નથી, તેમાં પાંચ ભુતોનું પણ રૂપ નથી, તે બ્રહ્મ અનહદ અને અપાર છે; જે તું આ જગતને નજરે જુવે છે એવાં અનેક જગત, અથવા મોટા મોટા અત્યંત વિસ્તાર વાળા ગ્રહો એક બીજાથી સેંકડો કરોડો કોસ દૂર એવા અનંત ગ્રહો, અનંત વિસ્તારવાળા અદ્દર રહેલા છે તે તમામમાં, તથા એકેએક પદાર્થમાં, તથા

[illegible] બ્રહ્મ [illegible] છે. બ્રહ્મ વિના
કોઈપણ [illegible] પાણીમાં નિવાસ
[illegible] પણ પાણી છે,
તેજ પ્રમાણે [illegible] બ્રહ્મને. નિવાસ છે. બ્રહ્મ કાંઈ
[illegible] નથી, પણ
[illegible] છે. તે બ્રહ્મને
[illegible] વિષયોનો
[illegible] તેમ તેમ
આકાશ [illegible] તે બ્રહ્મ સર્વ
[illegible] રીતે છે,
પરન્તુ [illegible] નથી;
નિદ્રાવશ [illegible] અવસ્થા
થાયછે ત્યારે [illegible] પ્રમાણે
જ્ઞાની [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] છે,
તેનો જ્યારે [illegible]
માનવા [illegible]
સ્વરૂપને તથા બ્રહ્મવિદ્ [illegible]
તે બ્રહ્મજ્ઞાના [illegible]

શિષ્ય—હે પ્રભુ [illegible] બ્રહ્મ [illegible]
[illegible]

ગુરૂ—હા ભાઈ, એ વાત ખરી છે, જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન [illegible] થાય છે.
ત્યારે કર્મોપાસનના તથા [illegible] નાશ થાય છે એ [illegible]
હું તને એક દ્રષ્ટાન્ત આપું તે સાભળ:

પૂર્વે મહાત્મા વિશ્વામિત્રઋષિ જે કે ચન્દ્રવંશી પુરૂના કુળમા ગાધી રાજાના પુત્ર હતા, તે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમા રાજ્ય કરતા હતા, તે તેજસ્વી, મહા પરાક્રમી અને ધાર્મિક હતા, તેમણે

ધનુર્વિદ્યાનું ઉત્તમજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેમણે અધિક ઋષિપાસે ઉત્તમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતું; તેમણે પોતાના બાહુબળ અને પરાક્રમથી રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો કર્યો હતો; ઘણા ખરા રાજાઓ વિશ્વામિત્રને ખંડણી ભરતા હતા; તેમનું સ્વામિત્વસ્વિકારીને તેમની આજ્ઞામાં રેહેતા હતા; વિશ્વામિત્રે પોતાના સૈન્યની વ્યવસ્થા ઘણીજ સારી રાખી હતી, પોતાની રાજસભામાં મંત્રીમંડળ વિદ્વાન અને દિર્ધદ્રષ્ટી વાળુ હતું; તેની રાજસભામાં ચતુર, શાણા, અને બુદ્ધિવાન સભાસદો હતા;

એક વખતે મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર રાજા પોતાની,સઘળી સૈન્ય લઇને મૃગયા રમવા સારૂ બાહેર નીકળી પડયા હતા, અનાયાસે તે વિશ્વામિત્ર રાજા માહાત્મા વસિષ્ટના આશ્રમે આવી પોહોંચ્યા; વસિષ્ઠ ઋષિયે તેમનો સત્કાર કર્યો; જો કે વિશ્વામિત્રની સૈન્યા ઘણા વિસ્તાર વાળી હતી તે સઘળી સેનાને વસિષ્ઠ ઋષિયે પોતાની પાસે નંદિની નામે કામદુર્ઘા ગાય હતી તેના પ્રતાપથી ઇચ્છિત પદાર્થ મન લાવતાં પ્રગટ કરીને પરીપુર્ણ રીતે વિશ્વામિત્રને સંતોષ્યો હતો; પણ તે સાથે વિશ્વામિત્રને પણ આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું, તેણે બારીક રીતે તપાસ કરાવ્યો ત્યારે જણાઇ આવ્યું કે આ સઘળી જે રચના બની છે તે નંદિની નામે કામદુધા ગાયના પ્રતાપથીજ છે;—આ હકીકત જાણીને વિશ્વામિત્રે નંદની ગાય લઇ જવાને ઇચ્છા કરી,—વસિષ્ઠ પ્રત્યે વિશ્વામિત્ર રાજા કેહેવા લાગ્યો કે હે મુનિશ્વર! હું તમને એક લાખ ગાયો આપુંછું તેના બદલે આ નંદિની ગાય મને આપવી જોઇએ, આહાવી ગાય અમારા જેવા રાજાને ત્યાંજ શોભે, જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે આ ગાયનો ઉપયોગ અમારા જેવાને હર વખતે પડે છે,—તમે એકાંત અરણ્યમાં નિવાસ કરનારા છો તેથી તમારી પાસે આહાવી ગાય રહેવાને યોગ્ય નથી; માટે કૃપા કરીને એ નંદિની ગાય આપો;

વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને વસિષ્ઠજીયે કહ્યું કે હે રાજન હું અરણ્યમાં નિવાસ કરનારોછું, મને કામની કે કોઇ બીજી વસ્તુની ઇચ્છાજ નથી, છતાં તમે લાખ ગાયો આપવાને ધારોછો તે બધાયને સાચવવાની ઉપાધી હું ક્યાંથી, છતાં શી રીતે કરીશ! મારાથી માત્ર એક

ગાય સાચવી શકાય છે શેવા કરી શકાય છે અને પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિર્વિઘ્ને આવકાશ મળે છે, માટે હે રાજન્ ! મારી પાસે જે એકજ ગાય છે તે ઘણી ઉપયોગી છે, તમે રાજા છો, ! તમને શાંની ન્યુનતા છે ! જે કંઇ સાધનો જોઈએ તે તમારી પાસે છેજ માટે લોભનો ત્યાગ કરીને સંતોષ ઉપર ધ્યાન આપો;

વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે હે મુનિ ! ગમે તેમ હો, પણ એ નંદિની ગાય લેઈ જવાને મારી દ્રઢ ઇચ્છા થઇ છે, જો કે તમે નહી આપોતો અમે બળાત્કારથી લઇ જઇશું;

વાસિષ્ઠે કહ્યું કે- ભલે કદી બળાત્કારે લઇ જશો તો; પણ ખરૂ જોતાં એ ગાય આપવાની મારી ઈચ્છા નથી; પારકી ચીજ બળાત્કારથી લેવી એ રાજાનો ધર્મ નથી; છતાં જો તમે અધર્મ કરશો તો તેનું પરીણામ સારૂ નીપજશે નહી;

વસિષ્ઠે યોગ્ય વચન કહ્યું તોપણ નહિ ગણકારતાં વિશ્વામિત્રે નંદિની કામદુધાને લઇ જવા માંડી આ વખતે ગાયના શરીરનાં રૂવાટાં ખડાં થઇ ગયા, દરેક રૂવાટામાંથી શસ્ત્ર અસ્ત્ર કવચબંધ ભયંકર સ્વરૂપ વાળા હજારો માણસ માર માર ઉચ્ચાર કરતા ક્ષણ માત્રમાં પ્રગટ થયા, તે સઘળા એકત્ર થઇને વિશ્વામિત્રની સેન્યા સાથે દારૂણ યુદ્ધ કર્યું-વિશ્વામિત્રની સઘળી સેના કતલ કરી નાંખી. આ વખતે નંદિની ગાયને પડતી મુકીને ભયથી વ્યાકુળ થએલો માન ભ્રષ્ટ પામેલો વિશ્વામિત્ર ભ્હીલે મોઢે પોતાના રાજમાં ચાલ્યો ગયો, કામદુધા નંદિની ગાય લઇને પેલા કાર્તીમ સેન્યા એ વિશ્વામિત્રને સોંપી; પછી તે સૈન્ય અલોપ થઇ ગયું;

થોડા દીવસ પછી ચતુરંગ સેન્યા તૈયાર કરીને વિશ્વામિત્રે પોતાના સો પુત્ર વસિષ્ઠઋષિના આશ્રમે સહરહું ગાયનું હરણ કરવા સારૂ મોકલ્યા પણ છેવટે તે પુત્રોમાંનો કે સૈન્યમાનું કોઈ માણસ બચ્યું નહી તમામ માર્યા ગયા,

આમ થવાથી વિશ્વામિત્ર ઘણો શોકાતુર થયો; આખરે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે આહાહા ! બ્રહ્મત્વનું બળ કેટલું બધું છે ! ભલે કદી ગમે તેવો ચક્રવર્તિ હોય, ગમે તેવો અપાર સેનાવાળો બાહુબળ હોય, તો

પણ જે સત્તા બ્રહ્મત્વમાં રહી છે તેવી સત્તા બીજા કોઇમાં રહી નથી; અવ્યક્ત બ્રહ્મનેજ આગળ સઘળુ મિથ્યા છે, માટે એ સત્તા અને બ્રહ્મત્વ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ! આ પ્રકારે વારંવાર વિચાર કરવા લાગ્યો;

એક તરફથી બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરવાની અને બીજી બાજુથી વસિષ્ઠ ઋષિ પાસેથી વૈર લેવાની વિશ્વામિત્રની વૃત્તિ થઇ, છેવટે તેણે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને હિમાલય પર્વત જઇ તપ આરંભ્યું, પછી કેટલેક કાળે વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠનું વેર વાળવા ઇરાદો કર્યો, તે શસ્ત્ર અસ્ત્રાદિક લઇને વસિષ્ઠના આશ્રમે જઇ પોહોચ્યો, વસિષ્ઠ મહાત્માએ વિશ્વામિત્રના દુષ્ટ વિચાર પોતાના યોગબળથી જાણી લીધા હતા, તેથી જેવો તે વિશ્વામિત્ર મળવાને માટે આવ્યો તેવાજ વસિષ્ઠમુનિ પોતાના હાથમાં બ્રહ્મદંડ લઇને તેના સન્મુખ ઉભા રહ્યા; વિશ્વમિત્રે એકદમ વસિષ્ઠ ઉપર અસ્ત્ર શસ્ત્ર ફેંકવા માંડયાં; પણ તે સઘળાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર વસિષ્ઠે પોતાનું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરીને ગળી ગયા; આ ચમત્કાર જોઇને વિશ્વામિત્રને ભય થયો, ક્ષણવાર પણ નહી ટકતાં ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા; વસિષ્ઠઋષિમાં બ્રહ્મત્વની સત્તા કેવી છે, તેની આ બીજી વખત વિશ્વામિત્રને ખાત્રી થઇ તેથી બ્રહ્મત્વ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અરણ્યમાં તપ કરવા સારૂ ચાલ્યો ગયો; વિશ્વમિત્રે ઉગ્ર તપનો આરંભ કર્યો; વિશ્વામિત્રના ઉગ્રતપથી, ઇંદ્રને ઘણી ચિંત્તા થવા લાગી, તેથી તેનું તપ ભંગ કરવાને માટે મેનકા નામની અપ્સરાને વિશ્વામિત્રના તપ આશ્રમ તરફ મોકલી; જો કે વિશ્વામિત્રરાજા અત્યારે મહાતપસ્વિ છે તોપણ મેનકાને જોઇને પોતે મોહ પામ્યો; તે મેનકા સાથે દસ વરસ સુધી વ્યવહાર ચલાવ્યો; તેનાથી મેનકાને શકુન્તલા નામે પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ; પછી ફરીથી તપ કરવાને આરંભ કર્યો. એટલે કેટલીક મુદત વિત્યા પછી ઇંદ્રે રંભા નામની અપ્સરા તપભંગ માટે ફરીથી મોકલી; પણ આ વખતે તે વિશ્વામિત્ર રાજા લેશ પણ મોહમાં પડયો નહી; અને તપ આચરવા માંડયું; છેવટે સિદ્ધિ આપવા સારૂ બ્રહ્માદિદેવ તથા ઇંદ્રાદિદેવ તેમની પાસે આવીને કહ્યું કે, હે મહાતપસ્વિ વિશ્વામિત્ર રાજન્ ! તમારા તપથી અમે સંતોષ પામ્યા છીએ. તમારા તપે કરીને

[illegible] ને માગે[illegible]
[illegible] કરી[illegible]
[illegible] પણ
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉપર [illegible]
[illegible]
[illegible] આમ થવાથી તે [illegible]

કરવાના હેતુથી વસિષ્ઠ ગયા નહોતા; વસિષ્ઠ ગયા નહી તેથી તે યજ્ઞકાર્ય કરાવવાને ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય કરીને વિશ્વામિત્ર રાજા ગયો હતો, ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય હોવાથી; યજ્ઞકાર્યમાં બીજા બ્રાહ્મણો આવ્યા નહી, તેથી યજ્ઞનું કાર્ય થયું નહી; આમ થવાથી વિશ્વામિત્રને ક્રોધ ચઢયો; યજ્ઞનું કામ તો બાજુએ રહ્યું પણ વિશ્વામિત્રે પોતાના તપ બળથી ત્રિશંકુ રાજાને સ્વર્ગે મોકલ્યો; પણ ઈંદ્રાદિ દેવોએ તેને સ્વર્ગનો અધિકાર નથી એવું કહીને તેને નીચે નાંખી દીધો; આ દેખાવ જોઇને વિશ્વામિત્રે પોતાના તપ બળથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાંથી પાછો આવતાં એતાંજ આકાશ અને પૃથ્વિ વચ્ચે અદ્ધર લટકતો રાખ્યો; પણ તેને દિવ્ય દેહવાળો કર્યો,-ત્યારથી દક્ષિણ દિશા તરફ નક્ષત્રરૂપે પ્રકાશ કરતો ત્રણ તારા સહીત આકાશમાં દેખાય છે; જેને ત્રિશંકુના તારા કહે છે;

વસિષ્ઠની અગાધ શક્તી આગળ વિશ્વામિત્રનું કાંઈજ ચાલ્યું નહી; તે બીજી વખત અયોદ્ધાની રાજસભામાં ગયો હતો તે વખત પણ પુર્વક્રમ પ્રમાણે વસિષ્ઠમુનિયે તેને રાજર્ષિ કહીને બોલાવ્યો હતો,-હજુ સુધી હું બ્રહ્માર્ષિ કહેવાયો નહી, કિંવા બ્રહ્માર્ષિ પદ પ્રાપ્ત થવામાં આ વસિષ્ઠમુનિ આડા આવે છે. માટે હવેતો તેના કુળનુંજ નિકંદન કરવું જોઇયે આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના અંતઃકરણમાં વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો; પછી તેણે તપબળથી રાક્ષસો ઉત્પન્ન કરીને વસિષ્ઠઋષિના સો પુત્રનો નાશ કરાવ્યો; આ સર્વ કાર્ય વિશ્વામિત્રનું છે એમ વસિષ્ઠ મુનિ જાણતા હતા, પણ તે વસિષ્ઠ માહાત્મા પરમ શાંત સ્વભાવના, રાગદ્વેષ રહિત, અને ક્રોપને ત્યાગ કર્યો છે એવા સમદરશી હતા, તેથી તેમના મનમાં વિશ્વામિત્ર પ્રત્યે બિલકુલ ખોટું લાગ્યું નહોતું-પણ જે પુત્ર મરાયા છે તે વિશ્વામિત્રના નિમિત્તથીજ મરવાના હશે, તેમાં હર્ષ શોક શા માટે કરવો એવો વિચાર વસિષ્ઠને થતો હતો, :

: વિશ્વામિત્રે જાણ્યું કે મ્હેં આરંભ્યું કર્યું છે તેથી હવે તે વસિષ્ઠ હારી થાકીને મને બ્રહ્મર્ષિ કહેશે; એમ વિચાર કરીને ફરીથી ચોથી વખત અયોદ્ધાની રાજસભામાં વિશ્વામિત્ર રાજા પ્રારંભ કરીને

વસિષ્ઠ—હું તો માત્ર સત્સંગનોજ મહિમા શ્રેષ્ઠ માનું છું !

વિશ્વા—તો શું કર્મ અને તપબળ--સત્સંગ મહિમા આગળ નિર્બળ છે!

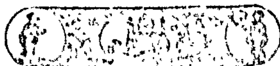
વસિષ્ઠ—હું વિવાદ કરવા માગતો નથી, પણ તેનું જેઓ રહસ્ય જાણે છે એજ કહી શકશે;

વિશ્વા—આપ જે કહો તે ખરૂં,

વસિષ્ઠ—તમને શંકા આવતી હોય તો બ્રહ્મા પાસે ચાલો; તે જે કહેશે તે સત્ય કહેશે.

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બન્નો બ્રહ્મા પાસે ગયા, તેમને બનેલા વર્તમાન કહી સંભળાવ્યા,- તે ઉપરથી બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો કે આ બન્ને સમર્થ છે, તેમાં સત્ય બોલવામાં જેનો પક્ષ નીચો જશે તેને માઠું લાગશે, તે કરતાં તેમને અહિંથી યુક્તીવડે કરીને ખસેડવા એજ ઉત્તમ છે, એમ વિચાર કરીને બ્રહ્માજીએ કહ્યું કે, આ બાબતનો જવાબ સત્વરૂપ સાક્ષાત વિષ્ણુ દેઈ શકશે-બ્રહ્માનું વચન સાંભળી વિષ્ણુ પાસે ગયા. છતાં તેમણે પણ શિર ઉપર પથ્થર લપેટવાની માફક યુક્તી કરી શંકર તરફ રવાને કર્યા,--મહાદેવજીએ યુક્તી કરીને પાતાળમાં સહસ્ર મુખવાળા શેષનાગ છે તેમના તરફ મોકલ્યા, છેવટે એમ થવાથી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બન્નો શેષનાગ પાસે ગયા; શેષનાગે તેમને બેસવાને આસન આપ્યું; પછી આગમનનું કારણ પુછ્યું. પછી વિશ્વામિત્રે પોતે એક હજાર વરસના તપનું ફળ વસિષ્ઠને આપ્યું અને વસિષ્ઠમુનિએ પોતાને એકજ ઘડિકાના સંસંગનું ફળ આપ્યું એ વીગે. વિવેચન અને શંકાના સમાધાન માટે શેષનાગને હકીકત કહી. પછી વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે હે શેષમહારાજ તમેજ આ બાબતનો ન્યાય કરો કે હજાર વરસનું તપ બળવાન છે કે એક ઘડીના સત્સંગનું ફળ !

નાગરાજે ઉત્તર આપ્યો કે હે ભાઈ ! હું તમારી આજ્ઞાને આધીન છું, પણ જ્યાં સુધી મન અને તન સ્વચ્છ તથા શાન્ત હોતું નથી ત્યાં સુધી ન્યાય કરવામાં લક્ષ પહોંચતું નથી, જુવો કે, ઘણા કાળથી મારા મસ્તક ઉપર આ પૃથ્વીનો ભાર છે તે અનંત યોજને હોવે મારૂં મસ્તક ભેદતું જાય છે કે તેની પીડાથી મારૂં મન સ્થિર

ચતુર્દશ લહરી.

રજોગુણ વર્ણન.

શ્લોક.

काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥

અર્થ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રમાણે રજોગુણી ફસાઇ જાય છે; અને તમોગુણ એતો કેવળઅજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર છે; ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણમાં ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ટ એમ ત્રણ ભાગ કલ્પેલાં છે, જેનામાં જે ગુણનું આધૃણ વિશેષ હોય તયાં જે ગુણ આગળ પડતો હોય તો તે માણસ તે ગુણને અનુસરીને કાર્ય કરે છે;—જેનામાં રજોગુણ આગળ પડતો હોય તો તે રજોગુણ, સત્વગુણને દબાવી દેછે;

હે શિષ્ય—હવે હું રજોગુણનાં લક્ષણ કહુંછું તે તું સાંભળ—

માહારૂં ઘર, માહારો સંસાર, મારાં માબાપ, મારી બાયડી, મારો પુત્ર, મારી કન્યા, મારી બેહેન, મારી ભત્રીજી વિગેરેની ચિંતા હોય; સારૂં સારૂં ખાવાનું મન થાય, ઉત્તમ પ્રકારના મોહક પદાર્થનું સેવન કરવાની ઇચ્છા થાય; સારાં સારાં કપડાં ઘરેણાં પેહેરવાનું મન થાય; બીજાનું ધન ડુબાવવાનું મન થાય, ધર્માદામાં કે લુલા લંગડા તથા અશક્ત માણસોને ધન આપી પુન્ય કરવાનું મન ન થાય, પાપ અને પુન્યનો વિચાર ન થાય, તિર્થ, વ્રત સમજે નહી, અતિત કે અભ્યાગતની સેવા જાણે નહી, ધન તથા ધાન્યનો સંગ્રહ કરવામાં મચ્યો રહે; પોતાનું મન નિરંતર ધન પ્રાપ્તી કરવામાંજ રાખે; અતિશય કંજુસ હોય, હું જુવાનછું હું દેખાવમાં ઘણો સુંદર કાન્તીવાળોછું; હું બળવાનછું, હું બુદ્ધિવાન અને ચતુરછું એવો અભિમાન રાખનાર રજોગુણી જાણવો; મારો દેશ, મારૂં ગામ, મારૂં ઘરબાર મારી વાડીવાડી, મારૂં રેહાણ, એવું મનમાં સમજનાર રજોગુણી જાણવો, કપટ, મત્સર, તથા તિરસ્કાર—દ્રષ્ટી, પરસ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા, રજોગુણીને હોય છે, પોતાના સંતાન પોતાની સ્ત્રી, પોતાના ઘરની તમામ વસ્તુ ઉપર પ્યાર રાખે, પોતાના મિત્ર પ્રત્યે મમતા તથા કાળજી રાખે, સંસારના કષ્ટ દુર કરવાની ઇચ્છા રાખે, બીજાનો વૈભવ જોઇને તેવો વૈભવવાળો થવાની વાંચ્છના રાખે; વૈભવ ન મળવાથી દીલગીર થાય, ખારડી મશ્કરી કરવામાં આનંદ માને, ઇશ્કબાજીમાં, ગાયનમાં મોજ શોખમાં રંગરાગમાં, તાનેતાલ બાજીમાં, ગમ્મતમાં મગ્ન રહે; નાહક વિવાદ કરવામાં રાજી રહે, પરસ્પર લોકની નિંદા, તથા વિવાદ કરવામાં તત્પર રહે, અંગમા આળસ વિશેષ હોય; ગમ્મત માટે કોઈ રમ્મત

રમવાનું મન થાય; ખાન પાન, ઇશ્ક વિગેરેમાં પડવાનું મન થાય; ગવૈયાઓમાં બેસવાનું, સ્ત્રીઓમાં ભટકવાનું, ભાંડભવૈયાઓના તમાસા જોવાનું નટ તથા બજાણીયા લોકોની રમ્મત જોવાનું, મન થાય, તેમાં દ્રવ્ય ખરચે, સહુના દેખતાં દ્રવ્ય ખરચીને હું મોહોટોછું એવું લોકોના મનમાં આવેશ પ્રાપ્ત કરાવવાનું જેને સુઝે; પૈશાદારછું એવું લોકોમાં કેહેવરાવવું એ તમામ રજોગુણ કહેવાય છે;

દારૂ ભાંગ, ગાંજો, ઇત્યાદીક માદક પદાર્થ શેવન કરવાનું મન થાય અને તેનું શેવન કરે, નીચની સંગતમાં મસ્ત રહે; પારકું છિદ્ર શોધવાનિ વૃત્તિ રાખે, પારકી છુપી વાત બીજાને કહેવાને ઉલટ રાખે, ચોરી કરવાના તરંગો મનમાં પ્રગટ થાય; પારકાના હૃદયનો મર્મ જાણી લેવાને ઇચ્છા રાખી પ્રયત્ન કરે; એ પ્રકારની અનિતીને માટે લેશપણ મનમાં ચિંતા હોય નહીં; દેવ ભક્તી તથા કર્મકાન્ડ કરવા ઉપર નિષ્ઠા ન હોય; સારૂ સારૂ ખાવાને માટે મન ચોટયું રહે; ફકત પોતાના શરીરનું પોશણ કરનારો પેટપોશી હોય, ઇશ્કબાજીની વાતોનાં તથા સણગારનાં પુસ્તકો વાંચવા ઉપર લક્ષ હોય; વૈરાગ્યની વાતો ઉપર તથા વેદાન્ત વિષય ઉપર તથા ભક્તી કે જ્ઞાન માર્ગની વાતો ઉપર કંટાળો પામે; પરમાત્માને જાણવાનું મુકી દઇને મિથ્યા માયિક બહિર વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ પ્રીતી રાખે એવો રજોગુણી હોય છે;

હે શિષ્ય આ પ્રમાણે રજોગુણનું સ્વરૂપ સમજી લેવું હે શિષ્ય ! મહાભારતમાં કૌરવ પાંડવોનાં ચરિત્ર તારા સાંભળવામાં આવ્યાં હશે; તેમાં એક પક્ષમાં પાંડવોનો નાયક ધર્મરાજા સત્વગુણી હતો. અને કૌરવના પક્ષનો નાયક દુર્યોધન રજોગુણી અને તામસ ગુણવાળો અધમ કાર્ય કરનાર હતો; હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સંપાદન કરવાને માટે કૌરવોની ખટપટ, તેમનું કપટ, તેમની નિર્દયતા એ વીગરે તે ઇતિહાસ વાંચવાથી જણાઇ આવે છે; દુર્યોધને રાજ્ય લોભને માટે કપટબાજી રચીને સત્યવક્તા ધર્માદિક પાંચ પાંડવોને હરાવ્યા હતા, છેવટે તેમને સ્વદેશ ત્યાગ કરાવીને વનવાસ કાડયા હતા; આમ કરવામાં ખટપટ કરનાર દુર્યોધન રજોગુણી હતો અને શટ

ર્મ પાળનાર સત્વગુણી ધર્મ રાજા વૈભવનો ત્યાગ કરીને વનવાસ ભોગવવા નીકળી પડયો હતો;

હે શિષ્ય એ પ્રકારે રજોગુણને જાણનાર જ્ઞાની પુરૂષો છે તેઓ ગુણનો ત્યાગ કરીને સત્વગુણમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે સત્વગુણ ની બુઝણ સમજવામાં આવે છે ત્યારે આત્મજ્ઞાન ઓળખવાને માટે ધર્મ પગથીએ અધીકારી બને છે તેથી તું રજોગુણને ઓળખીને તેનાથી દુર રહે;

જગો આવી. બન્નો ડુંગરાની હારના મધ્ય ભાગમાં પગ રસ્તે જવાનો માર્ગ હતો. આ વખતે દોઢપોર દીવસ ચડેલો હતો જો કે તે ભયાનક ડુંગરામાં ક્રૂર પ્રાણીનો ભય હતો ખરો, પણ તે પ્રદેશ રહેનારાઓનાં અંતઃકરણ હીમ્મતવાન હોવાથી જગદિશ્વરનું નામ લઈને તેઓ બન્ને જણાએ પ્રવેશ કર્યો; જતાં જતાં ત્રણ કોસ તેવો રસ્તો કાપ્યો એટલે તે બે ડુંગરાઓની વચ્ચે મોટું અરણ્ય આવ્યું. તે અરણ્યમાં અનેક વૃક્ષો હતાં તેથી તેની ઘાટી ઘટાને લીધે સુર્યના તેજનો દેખાવ નજરે પડતો નહોતો; આ બન્નો મુસાફર પાણી વિના તરષ્યા થયા હતા. તેમજ મધ્યાન્હ કાળ વિતિ ગયો હતો. તેથી ભુખ પણ લાગી હતી, એટલામાં એક મોટું સરોવર નજરે પડયું તે સરોવરની પાળ આગળ વિશ્વદત્ત બ્રાહ્મણ પોતાના નોકર સહીત જઈ પોહોચ્યો; સરોવરમાંથી ઈચ્છા પુર્વક જળ પીધું, બાકીનું એક લોટામાં જળ ભરી લીધું પછી આ વૃક્ષ ઘટામાં સરોવરની પાળ ઉપર બેસીને ભાતું ખાઈ લઈએ, એવા વીચારથી સરોવરની પાળ ઉપર એક વડનાં વૃક્ષનીચે આ બે મુસાફરો ઉભા રહ્યા, એટલે તે વડના ઝાડ નીચે દિગંબર (નગ્ન) સાધુ અલમસ્ત જેવો સુકાઈ ગએલા પાંદડાં ઉપર સુતો સુતો સહજ આનંદમાં મસ્ત થઈ રહ્યો હતો; પેલા બે મુસાફરોએ આ મસ્ત સાધુને જોયો; એટલે તેઓ તે સાધુના નજીક જઈને ઉભા રહ્યા, જ્યારે તેઓ એ સાધુ તરફ દ્રષ્ટી કરી ત્યારે એવું જણાયું કે, તે સાધુના જમણા પગનો ઢીંચણ કેવળ સડી ગયો હતો, તે એટલે દરજ્જે સડી ગયો હતો કે તે ઢીંચણ ઉપર બત્રે આંગળ ઉંડા ખાડા પડી ગયા હતા, અને તે સડી ગએલા ભાગની ચારે બાજુએ સોજાથી ચામડી ઉપસી ગએલી હતી, તેમ છતાં પણ તેમાં હજારો નારાં પડયાં હતા, તે નારામાં હજારો ઝીણા જંતુ સફેત રંગની ઈયળો જેવા આકારની ઘર કરીને રહેલી હતી. તે નારામાંથી તે જંતુ પેલા ખાડામાં તરબતર ઉપરાઉપરી ખદબદ કરી રહેલા હતા, નારામાંથી પ્રવાહી પદાર્થ વહેતો હતો ખાડો પડી ગયેલો ભરાઈ ગયા પછી ેટલો વધારાનો રસો નીકળતો હતો તે જમીન ઉપર ટપકતો હતો; ે જીવ ખદબદાટ કરી રહેલા હતા તેમાંથી જેટલાં [illegible] ઉપર પડી જતા હતા તે જીવને ધીરે રહીને સાચવીને હળવે

કે [illegible] હતો, [illegible] [illegible]
[illegible] વિધિના [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] ને [illegible]
[illegible] નહીં, [illegible] હતી,
[illegible] [illegible]
[illegible] હતી,
[illegible] કરેલાં હતાં, અને
[illegible] હતાં, [illegible]
[illegible] હતું, [illegible] આંખો [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] જાણી શકાતી નથી, [illegible]
[illegible] કેવી રીતે [illegible] હતો [illegible]
[illegible] તેથી તે [illegible]
[illegible] નહીં, તો પછી [illegible] કેવી રીતે [illegible] હતી,
[illegible] વિધિના [illegible] વિચાર કરવા લાગ્યો, તે [illegible]
[illegible] ઉપર [illegible] તેમાંથી [illegible] ઉપર પડી [illegible]
[illegible] તે [illegible] ઉપર [illegible] છે, તે [illegible] તેને [illegible]
[illegible] પાસે [illegible]
[illegible] વિધિને [illegible] હતું [illegible]
[illegible] તેમાં [illegible] હતા, તેમાંથી [illegible]
[illegible] પોતાની [illegible] હતા તેને [illegible], પછી [illegible]
[illegible] હતું કે ઉપરથી [illegible] તેથી [illegible]
[illegible], તેમાં [illegible]
[illegible] કરીને [illegible] તેમની
[illegible] તે વિધિને મુકી દીધું; પછી હાથ જોડીને [illegible]
[illegible] તેમના [illegible]
[illegible] હતું કે તે [illegible] મહારાજની [illegible] તો
[illegible] તેમની [illegible] સુધી [illegible] હું વિનંતી કરૂં,
[illegible] સુધી ઉભા રહો, [illegible]

થઇ અને તે મુસાફરને [illegible] નજર કરી, પછી તુરત જ પ્રમન્ન [illegible] હે મુસાફર ! તું કોણ છે! શા માટે અહીંયા ઉભો [illegible] છે !

વિશ્વદત્ત [illegible] મહારાજ ! હું મુસાફર છું, અહીંથી પાંચ [illegible] કામ માટે જાઉંછું, મને ક્ષુધા [illegible] ખાવા સારૂ તથા આરામ લેવા [illegible] મહારાજ ! તમે તમારા [illegible] ઉપરની [illegible] પડી રહ્યાછો, વળી તમે [illegible] એમ જાણી આ પડીયામાં [illegible] ભરીને તમારા આગળ મુક્યું [illegible] લેવા જોઇએ;

સાધુ-હે ભાઇ ! [illegible]

વિશ્વદત્ત-હે મહારાજ ! [illegible] અને મગનો આટો
શેકેલો [illegible] અને ક્ષુધાને
શાન્ત કરે [illegible] આરોગો, તે
સાથે [illegible] છે,

સાધુ-એ પદાર્થ [illegible] શકે છે ! તે તું સમજ્યો કે !

વિશ્વદત્ત-(થોડીકવાર [illegible] ઉભો રહ્યો પછી)
મહારાજ ! [illegible] છે

સાધુ-જીવને [illegible] સ્વાદની પણ [illegible] જરૂર પડતી નથી

વિશ્વદત્ત-તો પછી તે સ્વાદ કોણ જાણે છે !

સાધુ-સ્વાદની પરીક્ષા જીભ કરે છે, હે મુસાફર ! પાંચ જ્ઞાનેંદ્રીય છે તે પૈકી જીભ ઇંદ્રી સ્વાદ વીગેરેને જાણી શકે છે; પણ મારી જીભ તો તેવા સ્વાદની ઇચ્છા રાખતી નથી, આ પ્રમાણે વાત કરે છે એટલામાં એજ રસ્તે થઇને કોઇ ત્રીજો વટેમાર્ગુ ત્યાં થઇને જતો હશે, તે છેક ભિખારી હતો, તેના તન ઉપર ફાટેલાં કપડાં હતા. તે માણસ ભુખથી પીડા પામેલો કે જેને બે

દીવસથી અન્ન મળેલું નહોતું તે અનાયાસ ત્યાં આગળ આવીને ઉભો રહ્યો, તેણે મગદળના લાડું એક પડીયામાં ગોઠવેલા જોયા, તેથી તે ત્યાંજ બેશી ગયો. કોઈ પ્રકારે મને આ ખાવાનું મળે તો ઠીક એવી ઇચ્છાથી ટગર ટગર ખાવાના પદાર્થ ઉપર દ્રષ્ટી કરી રહ્યો હતો; પણ ભુખ એવી ભુંડી સ્થિતિ છે કે સઘળા શરીરને નિસ્તેજ તથા નિર્બળ કરી નાખે છે; તે ભીખારી મુસાફર દીન મુખ કરીને ઉભો છે તેના તરફ પેલા મસ્ત મહાત્માએ દ્રષ્ટી કરીને કહ્યું કે, હે માહાત્મા ! તમે ભુખ્યા હશો માટે આ પડીયો અને જળ લઇ લ્યો, અને તમે તમારા આત્માને શાન્ત કરો,-માહાત્માનું વચન સાંભળતાંજ પેલા ભીખારીએ વિલંબ નહિ કરતાં જલદીથી ઉપાડી લીધું, આ તમાસો જોઇને વિષ્ણદત્તને વિશેષ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે બને તેમ જલદીથી ખાણું ખાઇ લીધું પછી તે મસ્ત સાધુની સેવા કરવાની તેની ઇચ્છા થઇ; તેથી સાધુ પાસે જઇને વિષ્ણદત્ત બોલ્યો. કે મહારાજ ! આપના પગના ઢીંચણનો ભાગ તદન સડી ગયો છે જેમાં સેંકડો જીવડા ખદબદ કરી રહ્યા છે. જેમાં ઘણાએ નારાં પડી ગયાં છે. તેમાંથી પરૂનું પીપ વહ્યાં કરે છે; જેથી કરીને આપનો સઘળો પગ ખવાઇ જશે, આપ દુખી થાઓછો માટે આપની આજ્ઞા હોય તો આ સરોવરમાંથી નિર્મળ જળ લાવીને તમામ ધોઇ નાખું; આ તમામ જીવ પડેલા છે તેને બાહેર કાઢી નાંખું, એ સઘળું સાફ કર્યા પછી આ પાસેજ વનસ્પતિ કે જેને મેઘનાદ કહે છે તેનો રસ નાંખીશ અને તેના કુચાની ઘેપલી તે ઉપર બાંધીશ. એટલે ફરીથી જીવ પડશે નહી તેથી તમામ રૂઝાઇ જશે: હે માહારાજ ! તમે દુખી થાઓછો તેથી મારૂ અંતઃકરણ ખિન્ન થાય છે,-જે જીવડા ખદબદ કરતા જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેને ઉઠાવીને આપ પગ ઉપરના સડેલા ભાગમાં નારામાં ગોઠવી દ્યોછો તેથી દિનપર દિન એ પગ વધારે સડી જઇને જુદો પડી જશે, માટે આ દાસ આપની પાસે ઉભો છે તેની પ્રાર્થના અંગીકાર કરો તો સેવક તેમ કરવા તૈયાર છે;

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હે શિષ્ય-આ દ્રષ્ટાંત મ્હેં તને સત્વગુણી સાધુનું આપ્યું છે; અર્થાત્ ત્યાગી સાધુ જે સત્વગુણિ હોય છે તેઓ જંગલમાં નિવાસ કરીને આત્માનુંજ શોધન કરેછે, તેઓ કેવળ અહંભેદ રહિત નમ્ર. અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે. અને અહુધાદામીજનો પેલા મુસાફર જેવો જે કે જેણે તે સાધુની સેવા કરવાને તત્પર થયો હતો, તેમજ તે સાધુ પ્રત્યે નમ્રતાએ કરીને પોતાની શંકાનો ખુલાસો કરવાને સંવાદ કર્યો હતો,-માટે હે શિષ્ય ! સત્વગુણનું સ્વરૂપ એ પ્રકારનું છે-એમ તારે જાણી લેવું જોઇએ;

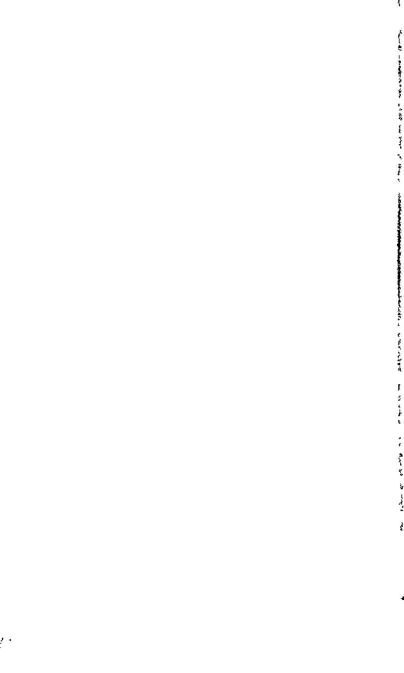

[illegible]

[illegible]

હે શિષ્ય-આ દ્રષ્ટાંત વડે તને સત્વગુણી સાધુનું આપ્યું છે; અર્થાત્ ત્યાગી સાધુ જે સત્વગુણિ હોય તે તેઓ જંગલમાં નિવાસ કરીને આત્માનુંજ શોધન કરે છે, તેઓ કેવળ અહંભેદ રહિત નમ્ર અને નિષ્પક્ષપાત હોય છે. અને બ્રહ્મચારીજીનો જેવા ગુણાકાર જેવો જે કે જોઈ તે સાધુની સેવા કરવાને તત્પર થયો હતો, તેમજ તે સાધુ પ્રત્યે નમ્રતાએ કરીને પોતાની શંકાનો ખુલાસો કરવાને સંવાદ કર્યો હતો,-માટે હે શિષ્ય ! સત્વગુણનું સ્વરૂપ એ પ્રકારનું છે-એમ તારે જાણી લેવું જોઈએ;

सूर्योदय.

श्लोक.

एकोदेवःसर्व भूतेषुगूढः
सर्व व्यापी सर्व भूतांतरात्मा,
कर्माध्यक्षःसर्व भूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥,

કૃષ્ણ યજુર્વેદ શ્વેતા શ્વતર અધ્યાય ૬ ઠામાં

એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીને વિષે ગુપ્ત રહેલો, સર્વમાં વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા, કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતનો સાક્ષી, અને સર્વને ચેતન આપનાર કેવળ નિર્ગુણ છે;

यःसर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,
यंसर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि,
शरीरं, यःसर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्य मृतः

શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં

જે સર્વ ભૂતમાં રહેનારો છતાં સર્વ ભૂતથી જુદો છે; જેને સર્વ ભૂત જાણી શકતા નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે; જે જુદો રહીને સર્વ ભૂતને નિયમમાં રાખે છે. એ અંતર્યામી આત્મા અમર છે;

[illegible] ગિરિમંડળ નામનું અત્યંત રમણિય નગર હતું, જેની ચારે બાજુ આકાશને ભેદી નાખે તેવા પર્વતો હતા, તે પર્વતને ભેદીને [illegible] નામની મહા વેગવાળી નદી વહેતી હતી, તે નગરમાં ભાનુપ્રતાપ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે રાજાની આજ્ઞાને સર્વ નૃપતિ [illegible] માથે ચડાવતું હતું, તે પરાક્રમમાં બીજો ઈંદ્ર હતો તેનામાં ચક્રવર્તી રાજાના ઉત્તમ ચિન્હ હતાં, તેનું પરાક્રમ સુર્યની પેઠે [illegible] હતું, તે કાર્ય સાધવામાં મહા ચતુર હતો, તેણે ઘણાં [illegible] કર્યું હતું, તે કેવળ કાવ્યામૃતનો વિપાસી હતો, તે રસિક અને વિદ્વાન પુરૂષોને નિરંતર આશ્રય આપતો હતો; તે શત્રુઓને નાશ કરવામાં ધુમકેતુ જેવો હતો; તેણે શત્રુઓનાં હૃદય પોતાના ભુજ બળે કરીને ભેદી નાંખ્યાં હતાં; જ્યારે તેને ક્રોધ ચડતો હતો ત્યારે તે યમ જેવો દેખાતો હતો, જ્યારે વિદ્વાન પુરૂષોને તે આશ્રય આપતો હતો ત્યારે દ્રવ્યદાન કરતી વેળાએ કુબેર જેવો દેખાતો હતો, જ્યારે યુદ્ધે ચડતો હતો ત્યારે તે અગ્ની તુલ્ય તાપ આપતો દેખાતો હતો, જ્યારે તે વિપ્ર મંડળને ભુમિદાન દેતો હતો ત્યારે તેના હાથમાં કલ્પવૃક્ષનો નિવાસ હોય તેમ જણાતું હતું જ્યારે દરિદ્ર પુરૂષો ઉપર તે કરૂણા જનક નજર કરતો હતો ત્યારે તેના નેત્રમાં લક્ષ્મીનો નિવાસ જણાતો હતો, જ્યારે તે વિદ્વાન પંડીત સભામાં બેઠેલો હતો ત્યારે તેની જીભ ઉપર સરસ્વતિએ નિવાસ કર્યો હોય તેવો ભાસતો હતો, તેનું મુખ કેવળ ઉદય પુર્ણ ચંદ્ર જેવું હતું; તેનામાં પ્રચંડ વાયુની પેઠે બળ હતું, તેની રાજસભા વિદ્વાન પુરૂષોથી શોભતી હતી, તેની પ્રજા વિદ્યા કળા નિપુણ છતાં રાજ્ય ભક્ત હતી, તે ભાનુપ્રતાપ રાજાને એક પુત્ર જે કે તેનું નામ વિજયસિંહ હતું ભાનુપ્રતાપ પાસે અષ્ટ પ્રધાન હતા છતાં શુચિવ્રત નામનો ગુપ્ત મંત્રી હતો તેના ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા અને વિશ્વાસ હતો; ભાનુપ્રતાપ રાજાની સેના ઘણી બળવાન હતી, તે સેનામાં મહારથી તથા સામંતો યુદ્ધ કુશળ હતા, તેમાં ચંડ નામનો સામંત અત્યંત બળવાન હતો તે સામંત ભાનુપ્રતાપની પાસે નિરંતર રહેનારો રક્ષક હતો; મદથી મત્ત થએલા સામંતો જેમ મસ્ત હાથી ઘુમે છે તેમ ચિંતા વીગરના

મદોન્મત થઇને ફરતા હતા; પોતાની બળવાન સેના તથા પરાક્રમી સામંતોને જોઇને ભાનુપ્રતાપને રાજ્ય બળનું મદ થતું હતું;

દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ભાનુપ્રતાપ રાજા રાત્રી સમયે રાંણી વાસમાં શયન કરવા જતો હતો, તેજ પ્રમાણે આજે તેણે રાત્રીમાં શયન કર્યું હતું, તે રાત્રી વિચિત્ર રંગ ફેલાવનારી ભાનુપ્રતાપના હૃદય સ્થાનને કંપાવનારી વિતી ગઇ; અને પ્રાતઃકાળ થવાની સાખી થવા લાગી; આકાશમાં લાલ રંગનો ચંદ્રમા નિસ્તેજ થવા લાગ્યો; તે ચંદ્રની સાથે પ્રેમ રાખનારી કુમુદિનીયોનાં મુખ ભીડાઇ જવા લાગ્યાં, પૂર્વ દીશા તરફની ભુમિ મેખલા ઉ સંધીને લાગું થએલું આકાશ વૃદ્ધ મૃગના વાળ જેવું, પોળું થવા લાગ્યું; જોત જોતામાં તે રંગ પલટ ઇને લાલ રંગની ચાદર જાણે સુર્યદેવ પધારવાના છે તેમને માટે પથરાઇ હોય તેવું જણાવા લાગ્યું; જાણે પદ્મરાગ મણીથી જડીત કરેલું કર્યા અને તિક્ષણ દાંતાવાળું સુદર્શન ચક્ર હોય તેવું લાંબા કીરણોથી સુર્યની આગળ તેનો મહા સામંત આવતો હોય તથા તે સામંત તારા સમુદાયને હાંકી કાઢવાને દોડતો હોય, તેવો કીરણોનો સ્પર્શ થવા લાગ્યો; પોતાના માળામાંથી કેટલાંક પક્ષિયો પૂર્વ દિશાના અજવાળા તરફ સેર સેર સોર બકોર કરતાં ગમન કરવા લાગ્યાં; મંદ મંદ પવન શરીરને સ્પર્શ કરવા લાગ્યો, ભાનુ દેવતાએ પોતાનું મુખ બતાવ્યું, આ વખતે ભાનુપ્રતાપ રાજા અનેક વિચારમાં લીન થએલો જલદીથી ઉઠ્યો., તેણે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સ્નાન કરીને ઇશ્વરો પાસનામાં ચાર ઘડિકા સુધી વખત વ્યતિત કર્યો; પછી પોશાક પેહેરીને રાજસભામાં વિરાજમાન થયો, તે રાજાના આવતા પેહેલાં સભામાં તમામ વિદ્વાન પુરૂષો તથા આમાત્ય મંડળ, અને સામંત તથા સેનાપતિ વિગરે હાજર થએલા હતા; સભામાં રાજાજીએ પ્રવેશ કર્યો કે સઘળાઓ ઉભા થઇને રાજરીવાજ પ્રમાણે તાજીમ કરી; રાજા સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થયો. એટલે સઘળા પોત-પોતાના આસન ઉપર બેસી ગયા; સઘળી સભા શાન્ત થઇ ગઇ હતી–મહારાજા ભાનુપ્રતાપ શું બોલે છે ! તે સાંભળવાને સર્વના કાંન તે તરફ લાગી રહ્યા હતા; યદપિ તેયો તક નગારો દુર્લભ થઇ પડ્યો

હતો. જે દેખાવ [illegible] જોવામાં આવ્યો નહિતો. જે [illegible] જાણ્યું [illegible] જોવામાં આવત [illegible] નહીં. તેથી મનમાં વિચિત્ર પ્રકારના [illegible] ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. ભાનુપ્રતાપ [illegible] શક તેવો નહોતો. કદાપી તેવી [illegible] કાંઈ હીમ્મત ધરે તેમ નહોતું. શુચિવૃત્ત [illegible] પ્રકારની ધુચવણો થવા લાગી, આ [illegible] શુચિવૃત્ત ભાનુપ્રતાપ પ્રત્યે હાથ જોડીને ઉચ્ચાર કર્યા

માહારાજ ! આપના મનમા કેવા વિચાર ચાલે છે ! સેવક માટે શી આજ્ઞા છે !

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે-હે મંત્રી ! ગઇ રાત્રીએ મને સ્વપ્ન આવ્યું છે તે સંબંધી હું મારા વિચારમા ગુથ થાઉં, શુચિવૃત્ત બોલ્યો–અન્નદાતા ! તે સ્વપ્ન કહેવા જેવું હોય તો કૃપા કરીને સંભળાવશો તો તે ઉપર શુભાશુભ ફળનો અનુમાન લઇ શકાશે.

ભાનુપ્રતાપે પોતાના મંત્રી તરફ નજર કરીને કહ્યું કે-હે મંત્રી ! હું જ્યારે નિંદ્રાધીન થયો ત્યારે એવો બનાવ સ્વપ્ન માર્ગે મ્હેં દીઠો કે- હીમાલય પ્રદેશ તરફ કંદહાર પ્રદેશના યવન લોકોએ ઘણી સેના સાથે આપણી સાથે તુમુલ સંગ્રામ કર્યો, તેમાં તારૂં મર્ણ થયું, તારા મર્ણથી મને ઘણો શોક થયો, જો કે તે યવન લોકોનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓ સઘળા માર્યા ગયા હતા, બાકીના કેટલાક આ ભુમિનો ત્યાગ કરીને પલાયન કરી ગયા હતા. પણ તું રણભુમિમાં શબ થઇને પડી રહ્યો હતો; તેથી મારૂં હૃદય ઘણુંજ ભેદાઇ ગયું હતું; એટલામાં મારાં નેત્ર ખુલ્લાં થઇ ગયાં;

શુચિવૃત—હે રાજન ! સ્વપ્ન ખરૂં પડતું નથી; માટે હે દયાસિંધુ ! એ તમાંમ ભ્રમ જાળને જુઠું માનીને આપના હૃદયને આનંદ આપો;

આ પ્રમાણે પ્રધાન અને રાજા પરસ્પર વાત કરે છે, તે વાત સઘળી સભા સાંભળે છે, એટલામાં ચોપદારે તાજીમ કરીને રાજા

પ્રત્યે ખબર આપી કે ઉત્તર ખંડ તરફથી એક યવન આવ્યો છે તે આપને મળવા ચ્હાય છે;

ચોપદારનું વચન સાંભળી તે યવનને સભામાં પ્રવેશ કરવાને આજ્ઞા આપી; તેથી ચોપદાર તે યવનને રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવવાને રાજદ્વારના મોહોટા દરવાજા તરફ ચાલ્યો ગયો પછી થોડીક વારમાં ચોપદારની સાથે દુરથી યવન આવતો જણાયો, સભામાં સર્વ વિર પુરૂષોની વૃત્તિ તે આવનાર યવન તરફ ખેંચાઇ હતી; આવનાર યવનનો ભભકો ભારે દબદબા ભરેલો જોવામાં આવ્યો, તેના મસ્તક ઉપર અણીદાર ઉંટના વાળાનો ઉંચો અને ભવ્ય ટોપ હતો, તેના શરીરનું વર્ણ ધવલ સ્ફટિકના જેવું ગૌર હતું. તેનાં નેત્ર વિશાળ અને ચમકદાર હતા, તેના બન્ને હાથ લાંબા અને મજબુત હતા. તેના હાથનો ભુજદંડ સાધારણ માણસની સાથળ જેવા જાડા અને બળકટ હતા; તેની ઉંચાઇ છ હાથની હતી, તેથી તે પ્રચંડ રાક્ષસ જેવો ક્રુર આકૃતિવાળો ભયંકર દેખાતો હતો. તેની પીઠ ઉપર ત્રાંબાની ઢાલ હતી તેનું વજન સરાસરી સવામણનું હતું તેના કમરમાં સઘળી તલવારો કરતાં બમણી લાંબી અને પોહોળી હતી તે તલવારનું વજન દશેરનું હતું, તેના ખભા ઉપર મજબુત પોલાદની કમાંન ભરાવેલી હતી અને તે સાથે માથ મણુજ શરીયાનો ભાથો જમણી બાજુના ખભાના પૃષ્ઠ ભાગે ભરાવેલો હતો; તેણે બરગ પ્રાંતીના લાંબા અને ઝીણા વાળની રૂવાટીવાળો મંજુલ તથા કમાવેલા ચાંમડાના વાળ સહીત કબજો પેહેરેલો હતો. તે ઉપર ઉંચું વસ્ત્રનો ઢીંચણથી નીચો મોટો જુબ્બો પેહેરેલો હતો. પણ તે જબ્બાની અંદર તેણે લોખંડી કવચ પેહેરેલું હતું; તેની ગીરદ દાઢીના કાળા વાળ જેવા લાંબા વાળ છાતીના પ્રદેશને ઢાંકી દીધો હતો; તેના નેત્રમાં કેવળ ખુન વરસી રહેલું હતું તેથી તે બહુ નિર્દય તથા સાહસ કર્મ કરનારો હોય તેવો જણાતો હતો; તેના દબદબા ઉપરથી તે પોતાના બળ તથા પરાક્રમનો અભિમાન રાખતો હોય તેવો જણાતો હતો ચોપદારની સાથે થોડીકજ વારમાં તેણે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો, તેણે ભાનુપ્રતાપ રાજાને રજવાડી રીત પ્રમાણે તસલીમ કરી, રાજાએ તેને યોગ્ય

જગાએ બેસવાને ઇસારો કર્યો તે વખતે એક બાજુએ વીરાસન વાળીને બેસી ગયો. ભાનુપ્રતાપ રાજાએ તે આવનાર યવનને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે શા કામે આ તરફ આવ્યા છો? આ પ્રશ્ન સાંભળીને તે યવન રાજસભામાં રાજા સન્મુખ ઉભો રહીને તાજીમ સાથે કહેવા લાગ્યો કે હે રાજન્! અમારા અમીરે એમ કહ્યું છે કે, કચ્છની દક્ષિણ બાજુનો જે મુલક તમે દબાવી બેઠાછો તે અમને પાછો આપો, નહિતો અમે તમારા તરફથી રહેલા તમામ માણસોનું કતલ કરીને અમે કબજે કરી લઇશું, એટલુજ નહી પણ અમે આગે સેના લઇને તમારા નગર સુધી આવીને યુદ્ધ મચાવીશુ

ભાનુપ્રતાપ-(યવન પ્રત્યે) શું તમે અહીં સુધી આવવાને શક્તી ધરાવો છો!

યવન-હા અહીં સુધી આવવાને અમર પુરના રાજાએ અમને માર્ગ આપ્યો છે,

ભાનુપ્રતાપ-ધિક્કાર છે તે અધમ રાજાને, કે તેણે પોતના દેશની પયમાલી કરાવવાને ઇચ્છા રાખી; મને ખાત્રી છે કે જ્યારે જાતીનો માંણસ મળે કિંવા ફુટે તોજ માઠો પરીણામ થાય છે; લાકડાનો હાથો જ્યારે કોવાડામાં મળ્યો ત્યારે અસંખ્ય વૃક્ષનો નાશ થાયછે:-તમે લોકોને પગ પસાર કરાવવા દેવાનો તે લોકોનો ઇરાદો શા માટે થયો તેનું કારણ હું સારી પેઠે જાણું છું;

શુચિવૃત-(વચમાં બોલી ઉઠે છે) હે રાજન ! તે આપણા બળ પરાક્રમને માટે ઘણી ઇર્ષા રાખે છે, એટલુંજ નહી પણ અમર પુરના ઉત્તર અને પુર્વ સરહદનો ભાગ આપણા કબજામાં છે તેથી તે પ્રદેશ આ યવન લોકોની સહાયથી તથા તેઓને પસાર કરાવવા દેવામાં મદદગાર થઇને તે પ્રદેશ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે; આ હકીકત હું ઘણા દીવસથી જાણું છું;

ભાનુપ્રતાપ-પ્રિય મંત્રિ ! તમારૂ કહેવું સત્ય છે; (યવન તરફ નજર કરીને) તમે વિગ્રી કરવા સારૂ આવ્યા છો, યદ્યપિ તે વાત માન્ય કરવામાં આવતી નથી, અમે યુદ્ધ કરવાને માટે

નુંવાર છીએ, અમારી તિક્ષણ તલવારો એ ઘણા દીવસથી શત્રુઓના સ્કંધનું રક્ત ચાખ્યું નથી; તે હવે તૃપ્ત થશેઃ અમારો ઉત્સાહ રણજંગમાં અભંગ સુખ મેળવવાને હવે પુર્ણ થશે તમારી સેનાથી અમને ભય નથી પણ આનંદ છે: જે ઓ યુદ્ધને માટે કાયર છે, જેઓ બીકણ છે; જેઓ અર્થ બુધિ રૂપી ધેનુની સંભાળ કરવાને અશક્ત છે જેઓ સાચી વંશના નહિ છતાં વર્ણસંકર છે, જેઓ સ્વરૂપવાન સ્ત્રિયોના મોહપાશમાં પ્રતિ બંધન થએલા ધુડ જેવા મુક બનીગએલા છે, જેઓ ગો બ્રાહ્મણ તથા સ્ત્રિના રક્ષણના તત્વ કે ધર્મને જાણી શક્યા નથી તેઓ ભયથી વ્યાકુળ થએલા ચંદ જેવા પોતાનું મુખ છુપાવીને ઘરમાં બેઠી રહેશે, પણ હે યવન ! મારી ભુમિમાં વસનાર તમામ શુર પુરૂષો છે, છતાં તેમાં પ્રવેશ કરવાને તમારા અમીરે જે હિંમત રાખી છે તેનો પરીણામ ઘણોજ ભયંકર નીકળશે;

યવન-હે રાજન્ ! જેવા તમારી ભુમિમાં વીર પુરૂષો છે તેવા અમારા પ્રદેશમાં બળવાન શુરાઓ છે; યુદ્ધ કરીને રાજ્ય મેળવવું તથા જીત મેળવવી એ અમારો ધર્મ છે, લડાઇમાં મર્ણ પામવાથી અમને જીન્નત મળે છે; હે રાજન્ ! અમે કેટલા બળવાન છીએ તે વીશે તમને અનુંભવ થયો હશે કોઇ વખતે અમારી સાથે લડાઇ કરીને તમે જીત મેળવી છે—જો કે જીત મેળવી છે તો પણ અમારા શુરા પુરૂષોની તલવારનો ઘા તમારા માણસોને યાદ રહેશેજ છે;

હનુમંત.પ-હા તમારી તલવાર બળને હું માન આપું છું જો કે ગમે તેટલા શત્રુ હોય પણ તે ઓનામાં શુરત્વ અને બળ તથા પરાક્રમ હોય તો તેથી અમે રજપુત લોકો વધારે આનંદ માનીયે છીએ, અમે નામર્દ સાથે યુદ્ધ કરનાર નથી; જો કે તમે લોકો તમારા બાહુબળનું ગુમાન રાખતા હશો તો તે કરતાં પણ વિશેષ ગુમાન અમારામાં છે, જ્યાં સુધી આ જનુ-

[illegible]

[illegible] છે. [illegible] અનેક પ્રકારના સંસારી સુખનો
અનુભવ [illegible] કોઈ પણ પ્રકારની [illegible] નથી
હવે હું [illegible] સુધી [illegible] નહિ. મારે [illegible]

કેટલું બળ છે તે હું અજમાવવાની ઇચ્છા રાખું છું. અત્યાર સુધી કોઇ યોગ્ય લાગ મળી શક્યું નહોતું તેથી મેં આપને વિનંતી કરી નહોતી. પણ હવે એ તક નજીક આવ્યો છે - આ યવન પોતાની પાસેના ત્રણ બાણનું સુમાન ગણે છે. તે ત્રણે બાણ હું ખુટાડું તો ત્રણે બાણ અનુક્રમે મારા શરીર ઉપર જેટલું તેનામાં બળ હોય તે બળનો ઉપયોગ કરીને મારે. હે રાજન્! હું તેમ કરવા માગુંછું. આપ સત્યવચન છો. આપે વચન આપ્યું છે માટે મારી માગણી સ્વીકારશો;

ભાનુપ્રતાપ-શાબાશ. શાબાશ. હે વીર પુરુષ ? તમારી માગણી હું કબુલ કરુંછું. (યવન સામે દ્રષ્ટી કરીને) કેમ આ વૃદ્ધ પુરુષ ઉપર તમારા ત્રણે બાણ અજમાવી શકશો કે !

યવન—હે રાજન ! જો કે મહાન જેવા બળવાન યોદ્ધ મારી આગે ઉભો કર્યો હોત તો મને ઘણો આનંદ થાત, પણ આ વૃદ્ધ તો મને પાંસળા જેવોજ છે, છતાં તેના ઉપર મારા બાણનો અજમાયશ કરતાં મને શરમ ભરેલું લાગે છે,--મરેલા માણસને મારવે. એ કાંઇ પરાક્રમ કહેવાય નહી;

ભાનુપ્રતાપ-હાથી ગમે તેટલો કદાવર છે. કિંવા ગમે તેટલો બળવાન છે. તો પણ વૃદ્ધ સિંહ જો કે તેની આકૃતિ ઘણી દરજ્જે નાહાની છે છતાં તે હાથીના કુંભસ્થળનું વિદારણ કરે છે; આ વૃદ્ધ વીર પુરુષ સિંહની માફક પરાક્રમ બતાવી શકે તેવો છે; તમે અમારા મિજબાન છો, આજે આ રાજદ્વાર તરફથી અન્નપાનાદીકનો અહાર કરીને યોગ્ય ઉતારામાં વિશ્રાંતીલ્યો, અને આવતી કાલે પ્રાતઃકાળમાં દરબાર બાહેર વિસ્તિર્ણ મેદાનમાં મિજલસ કરવામાં આવશે. ત્યાં તમે પણ તમારાં શસ્ત્ર સજીને આવજો;

ભાનુપ્રતાપે આ પ્રમાણે તે યવનને કહ્યું—યવનને માટે ઉત્તમ પ્રકારનો ઉતારો આપ્યો, તે ઉતારામાં તે યવન ચાલ્યો ગયો, ચંદ્રુ તરફથી વિર્ધી કરવા સારૂ આવેલો યવન જ્યારે ઉતારા ભણી ગયો ત્યારે ભાનુપ્રતાપની રાજસભા એક બીજાના સામે દ્રષ્ટી કરવા લાગી આ વખતે ભાનુપ્રતાપે ગુપ્તિકૃત મુખે કહ્યું કે પ્રિય મંત્રી ! મારા

સ્વપ્નનો ભાવ ખરેખરો જણાઈ આવ્યો છે, તે યવન સેના સાથે તુમુલ સંગ્રામ કરવાનો હવે વખત નજીક આવ્યો છે; માટે આપણે સર્વ પ્રકારે તૈયારી કરી રાખવી જોઇએ;—અત્રે આવેલો યવન એકલો છતાં પોતાના બળનો ગુમાન કેટલો બધો રાખે છે! એના જેવા ઘણા માણસો ભવ્ય આકૃતિ વાળા તેની સેનામાં હોવાજ જોઇએ,—આવતી કાલે તેના બળની પરીક્ષા જોવામાં આવશે; શુચિવૃતે મસ્તક નમાવીને કહ્યું કે હે રાજેન્દ્ર! આપનું અજીત સૈન્ય તેઓની સેનાનો નાશ કર્યા વિના રહેનાર નથી, આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી નાખવામાં આવશે–

આ પ્રમાણે વાત ચીત કરીને સભા બરખાસ્ત થઇ-બીજે દીવસે પ્રાત કાળમાં દરવાજા બાહેર મોટા મેદાનમાં બન્નો બાજુ યોદ્ધ સરદારોની હાર ગોઠવાઇ ગઇ હતી, મધ્ય ભાગમાં મોહોટો પોહોળો રસ્તો રાખવામાં આવ્યો હતો, આ વખતે પેલો વૃધ્ધયોદ્ધો પીઠ પર ઢાલ અને કમરમાં તલવાર બાંધીને તે સ્થળે આવી પોહોચ્યો હતો; આજે તે વૃદ્ધ યોદ્ધને આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો, તેના નેત્રમાં નિર્ભયતાના તથા વિરત્વના ચિન્હ દેખતાં હતાં, તેણે નિત્ય નિયમ કરતાં અમલ કસુંબાનો દોહોરો માવો લીધો હતો, તેણે પોતાના મસ્તક ઉપર લાલ રંગનો પાઘ બાંધી દીધો હતો, અંગ ઉપર કેસરના પાણીનાં છાંટણાં કરેલું મલમલનું અંગરખુ પેહેરી લીધું હતું, પુત્રાણી દેવીના મંડપમાં જઇને બકરાનો ભોગ આપીને તેમાંથી નિકળતા રૂધિરનો ચાંલ્લો કપાળમાં કરી દીધો હતો, આ વખતે શરીરના રક્ષણ માટે કવચ ટોપ સજીને પેલો યવન સરદાર પોતાના અત્યંત બળના અભિમાન ઉપર વિશ્વાસ લાવીને ઢાલ તથા ખડગ લાવ્યા વિના માત્ર ત્રણ શરીયા અને કમાન લઇને એજ મેદાનમાં આવી પોહોચ્યો હતો, ભાનુપ્રતાપ રાજા પોતાના અષ્ટ પ્રધાન સહવર્તમાન મોટી બાજમ ઉપર બેઠા હતા;

વૃદ્ધ યોદ્ધાએ આ વખતે સિંહ ગર્જના કરી તે ડોસો મેદાનમાં ઉભો રહ્યો અને તે યવન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે હે મિત્ર! આ વૃધ્ધ સિંહ તારી સામે ઉભો છે, માટે તેના ઉપર તારા હાથમાં જેટલું બળ

હોય તેટલા બળે કરીને કમાંન ખેંચીને તીર છોડીદે;

યવન પડાણે હાથમાં કમાંન પકડીને નિશાનું તીરનું સંધાન કર્યું: સરાસનને કાંન સુધી ખેંચીને પેલા રૂપ પુરૂષ ઉપર તીર છોડયું—આ વખતે સુસવાટા મારતું અત્યંત વેગથી આવતું બાણ રૂપે હાલ્યા ચાલ્યા વિના તથા ત્યાંથી ખસ્યા વિના ઝડપથી હાથમાં પકડી લીધું અને તે તીરના બે કકડા કરી નાખ્યા આ તમાસો, જોઈને યવની સભા વિસ્મય પામી, રૂપ રોસાએ પેલા યવન પડાણને કહ્યું કે હું મારી જગ્યાએથી ખસ્યો નથી તેમ તારૂં નિશાન જે મારા ઉપર પાડ્યું હતું તે મેં ભ્રષ્ટ કર્યું નથી—હજુ પણ આ જગ્યાએ હું અચળની માફક અચળ રહ્યું તારામાં જેટલું બળહોય તે વાપરીને બીજુ બાણ મારા ઉપર છોડીદે—

યવન પડાણે વૃધ રોસાની અત્યંત ચાલાકી જોઈને બીજુ બાણ સંધાન કર્યું—તે વૃદ્ધરોસાના કપાળમાં તેણે નિશાન પાડ્યું હતું—તે પ્રમાણે દ્રઢ વૃતિથી બીજુ તીર જોરથી છોડયું—બાણ સુસવાટાની સાથે તે રૂપ રોસાના કપાળમાં બાણ પેશી ગયું, કપાળ ભેદીને બાહેર નીકળ્યું, તે બાણ માથાની ખોપરીમાંથી ખેંચી કાઢીને બે કકડા કરી નાંખ્યા,—પોતાની પાઘડીનો ત્યારે આરપાર થઈ ગએલા કપાળના છિદ્ર ઉપર ખુબ દાબીને મજબુત બાંધી દીધો,

પછી સિંહ ગર્જના કરીને ખુખારો કરતો ઉભો ત્યાંથી ચોટ ખુલ્લો રોતો રોતો યવન પડાણથી દસ કદમ છેટે આવી પોહોંચ્યો, તે પછી બોલવા લાગ્યો કે હે મિત્ર! હવે તારી પાસે એકજ બાણ રહ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી લે,

રૂપ રોસાના બોલતા બોલતામાં યવન પડાણે ત્રીજુ શર કમાનમાંથી જોર જોર છોડયું તે શર મહા વેગવાળું રૂપ રોસાના મર્મ સ્થાનને ભેદીને પેલી તરફ બસેં કદમ દુર જઈ પડ્યું.—આમ થયું તેવાજ રૂપરોસાએ હસ્તમાં રહેલો ગરમાગરમ થએલો મર્મ સ્થાનને ભેદાઈ ગએલાની પીડાને નહી ગણતો હેઠીથી ઉપડાઈ ગએલો વિકાળ ભયંકરો થએલો, સિંહગર્જના કરીને હાથમાં ઢાલ અને તલવાર લઈને યવન પડાણ ઉપર એકદમ ધસ્યો, અને જોરથી

હોવ તેટલા બળે કરીને કમાંન ખેંચીને તીર છોડીદે;

યવન પહાણે હાથમાં કમાંન પકડીને તિક્ષણ તીરનું સંધાન કર્યું: સરાસનને કાંન સુધી ખેચીને પેલા રૂધ પુરૂષ ઉપર તીર છોડયું—આ વખતે મુસળધારા મારનું અત્યંત વેગથી આવનું બાણ પોતે હાલ્યા ચાલ્યા વિના તથા ત્યાંથી ખસ્યા વિના ઝડપથી હાથમાં પકડી લીધું અને તે તીરના બે કકડા કરી નાખ્યા આ તમાસો, જોઈને સઘળી સભા વિસ્મય પામી, રૂધ ડોસાએ પેલા યવન પહાંણને કહ્યું કે હું મારી જગોએથી ખસ્યો નથી. તેમ તારૂં નિશાન જે મારા ઉપર ધાર્યું હતું તે મ્હેં ભ્રષ્ટ કર્યું નથી—હજુ પણ આ જગોએ હું અચળાની માફક અચળ રહ્યું તારામાં જેટલું બળહોય તે વાપરીને બીજું બાણ મારા ઉપર છોડીદે—

યવન પહાંણે વૃધ ડોસાની અત્યંત ચાલાકી જોઇને બીજુ બાણ સંધાન કર્યું–તે વૃદ્ધડોસાના કપાળમાં તેણે નિશાંન ધાર્યું હતું–તે પ્રમાણે દ્રઢ વૃત્તિથી બીજુ તીર જોરથી છોડયું–બાણ છુટતાની સાથે તે રૂધ ડોસાના કપાળમાં બાંણ પેસી ગયું, કપાળ ભેદીને બાહેર નીકળ્યું, તે બાંણ માથાની ખોપરીમાંથી ખેંચી કાઢીને બે કકડા કરી નાંખ્યા,–પોતાની પાઘડીનો આંટો આરપાર થઈ ગએલા કપાળના છિદ્ર ઉપર ખુબ દાબીને મજબુત બાંધી દીધો,

પછી સિંહ ગર્જના કરીને ખુખારો કરતો ડોસો ત્યાંથી ચોટ મુકતો દોડતો દોડતો યવન પહાંણથી દસ કદમ છેટે આવી પોહોચ્યો, તે પછી બોલવા લાગ્યો કે હે મિત્ર ! હવે તારી પાસે એકજ બાણ રહ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી લે,

૧૬ ડોસાના બોલતા બોલતામાં યવન પહાંણે ત્રીજુ શર કમાનમાંથી જોર જોર છોડયું તે શર મહા વેગવાળું રૂધ ડોસાના મર્મ સ્થાનને ભેદીને પેઠી તરફ બસેં કદમ દુર જઈ પડ્યું.–આમ થયું તોપણ રૂધડોસો યરત્વમાં રંગાયલો મદમસ્ત થએલો મર્મ સ્થાનને ભેદાઈ ગએલાની પીડાને નહી ગણતો, લોહીથી લપટાઈ ગએલો. વિકાળ નેત્રવાળો થએલો, સિંહગર્જના કરીને. હાથમાં ઢાલ અને તલવાર લઈને યવન પહાંણ ઉપર એકદમ ધસ્યો, અને જોરથી

[illegible] તુમુલ
[illegible]
પ્રકારે તૈયારી કરી [illegible] યવન [illegible]
પોતાના બળનો ગુમાન કેટલો [illegible]
બાજુનો [illegible] ત્યારથી
ઢાલ તેના [illegible] મસ્તક
નમાવીને કહ્યું કે [illegible] સૈન્ય [illegible]
નાશ કર્યા [illegible]
તૈયારી કરી [illegible]

[illegible] મોટે
દીવસે [illegible]
સરદારોની હાર [illegible]
ગ્રસ્તો રાખવામાં આવ્યો હતો. [illegible] પીઠ પર
ઢાલ અને કમરમાં તલવાર [illegible]
આજે તે વૃદ્ધ યોદ્ધાને [illegible], તેના [illegible]
નિર્બળતાના તથા વિરલતાના ચિન્હ દેખાતા [illegible] નિયમ
કરતા અમલ કસુંબાનો [illegible] હતો. [illegible] પોતાના
મસ્તક ઉપર લાલ રંગનો [illegible] હતો, [illegible] કેસરના
પાણીનાં છાંટણા કરેલું મલમલનું [illegible] દીધું [illegible]
દેવીના મંડપમાં જઈને બકરાનો બલિ આપીને [illegible] નિકળતા
રૂધિરનો ચાંદલો કપાળમાં કરી દીધો હતો આ વખતે [illegible]!
માટે કવચ ટોપ સજીને પેલો યવન સરદાર પોતાના અત્યંત બળના
અભિમાન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ઢાલ તથા ખડગ લાવ્યા વિના માત્ર
બાણ શરીયા અને કમાન લઈને એજ મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો હતો.
ભાનુપ્રતાપ રાજા પોતાના અષ્ટ પ્રધાન સહવર્તમાન મોટી બાજઠ ઉપર
બેઠા હતા;

વૃદ્ધ યોદ્ધાએ આ વખતે સિંહ ગર્જના કરી તે ડોસો મેદાનમાં
ઉભો રહ્યો અને તે યવન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે હે મિત્ર ! આ વૃદ્ધ
સિંહ તારી સામે ઉભો છે, માટે તેના ઉપર તારા હાથમાં જેટલું બળ

હોય તેટલા બળે કરીને કમાંન ખેંચીને તીર છોડીદે;

યવન પડાણે હાથમાં કમાંન પકડીને તિક્ષણ તીરનું સંધાન કર્યું; શરાસનને કાંન સુધી ખેંચીને પેલા વૃધ પુરૂષ ઉપર તીર છોડયું—આ વખતે સુસવાટા મારતું અત્યંત વેગથી આવતું બાણ પોતે હાલ્યા ચાલ્યા વિના તથા ત્યાંથી ખસ્યા વિના ઝડપથી હાથમાં પકડી લીધું અને તે તીરના બે ટકડા કરી નાખ્યા આ તમાસો, જોઈને સઘળી સભા વિસ્મય પામી, વૃધ ડોસાએ પેલા યવન પડાંણને કહ્યું કે હું મારી જગોએથી ખસ્યો નથી. તેમ તારૂ નિશાન જે મારા ઉપર ધાર્યું હતું તે મ્હેં ભ્રષ્ટ કર્યું નથી—હજુ પણ આ જગોએ હું અચળાની માફક અચળ રહ્યું તારામાં જેટલું બળહોય તે વાપરીને બીજુ બાણ મારા ઉપર છોડીદે—

યવન પડાંણે વૃધ ડોસાની અત્યંત ચાલાકી જોઈને બીજુ બાણ સંધાન કર્યું—તે વૃદ્ધડોસાના કપાળમાં તેંણે નિશાંન ધાર્યું હતું—તે પ્રમાણે દ્રઢ વૃત્તિથી બીજુ તીર જોરથી છોડયું—બાણ છુટતાની સાથે તે વૃધ ડોસાના કપાળમાં બાંણ પેશી ગયું, કપાળ ભેદીને બાહેર નીકળ્યું, તે બાંણ માથાની ખોપરીમાંથી ખેંચી કાઢીને બે કકડા કરી નાંખ્યા,—પોતાની પાઘડીનો આંટો આરપાર થઈ ગએલા કપાળના છિદ્ર ઉપર ખુબ દાબીને મજબુત બાંધી દીધો,

પછી સિંહ ગર્જના કરીને ખુખારો કરતો ડોસો ત્યાંથી ચોટ મુકતો દોડતો દોડતો યવન પડાંણથી દસ કદમ છેટે આવી પોહોચ્યો, તે પછી બોલવા લાગ્યો: કે હે મિત્ર ! હવે તારી પાસે એકજ બાણ રહ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી લે,

વૃદ્ધ ડોસાના બોલતા બોલતામાં યવન પડાંણે ત્રીજુ શર કમાનમાંથી જોર ભેર છોડયું તે શર મહા વેગવાળું વૃધ ડોસાના મર્મ સ્થાનને ભેદીને પેલી તરફ બસેં કદમ દુર જઈ પડ્યું.—આમ થયું તોપણ વૃધડોસો શરત્વમાં રંગાયલો મદમસ્ત થએલો મર્મ સ્થાનને ભેદાઇ ગએલાની પીડને નહી ગણતો, લોહીથી લપટાઈ ગએલો. વિકાળ નેત્રવાળો થએલો, સિંહગર્જના કરીને. હાથમાં ઢાલ અને તલવાર લઈને યવન પડાંણ ઉપર એકદમ ધસ્યો, અને જોરથી

પતીએ રોકી દીધા હતા, ગહન પર્વતના કંદરોમાં જુદી જુદી ટુકડીયો યોધાની છુપી રાખવામાં આવી હતી, જંગલમાં નિવાસ કરનારા જંગલી ભીલકોળીઓનું અસંખ્ય ટોળું ડુંગરોમાં સંતાડી મુકવામાં આવ્યું હતું, ઘણા લાંબા અને વિસ્તારવાળા પ્રદેશમાં ઘણે દુર દુર કોઇને ખબર પડે નહી તેવી રીતે ગુપ્તસેના છુપી રહેલી હતી,-થોડા દિવસ થયા એટલે યવન પઠાણસેના એક લાખ માણસોની ગણત્રીના સુમારે વીરહાક ગર્જાવતી. પૃથ્વીને ધમધમાવતી તથા આજુ બાજુની વસ્તીયોમાં લુટફાટ કરતી, ત્રાસ આપનારી આવી પોહોચી, જેઓના ઘણા ભયાનક ચેહેરા જણાતા હતા, જેઓના નેત્રમા ક્રોધની જવાળાના તણખા નીકળતા જણાતા હતા, તેથી અતીબળવાન રાક્ષસીસેના ઘણા ઝડપથી ચાલતી, આવી પોહોચી; તે લોકો લડાયક હતા, તેથી આજુ બાજુ બબે કોસ સુધી તપાસ કરતા કરતા. આગળ ધસતા હતા, જે બે માણસ ભાનુપ્રતાપને કહેવાને આવ્યો હતો તે યવન પઠાણે પોતાના રાજા અમીરને સઘળી વીરના શુરત્વની વાત જણાવી હતી, તેથી જો કે તેઓ યુદ્ધ માટે આવ્યા હતા ખરા પણ યુદ્ધમા વિજય થઇશું કે કેમ તેને માટે ભારે વીચારમાં હતા; યવન પઠાણસેના ભાનુપ્રતાપના નગરથી ત્રણ કોસ દુર મોટા જંગલમાં પડાવ કરીને રહ્યું-ભાનુપ્રતાપને તો ચાર દિવસથીજ ખબર પડી હતી, તેથી તે સેનાને બાંધી યુદ્ધને આગળ ધસવા દીધી હતી-યવન સેનાની પાછળ ડુંગરોની ખીણમાં ભાનુપ્રતાપનું છુપું લશ્કર ભીલ લોકનુ અસંખ્ય હતું. અને નગરથી દુર એક ગાઉ ઉપર પોતાના શુર યોદ્ધાઓનું લશ્કર હતું, તેથી આ બન્ને યવનસેના ભાનુપ્રતાપના યોદ્ધાઓના લશ્કરની વચ્ચે આવી પડ્યું હતું;-પ્રાતઃકાળ થયો એટલે ભાનુપ્રતાપ તથા મંત્રી સહુવર્તમાન યુદ્ધ સ્થળે આવી પોહોચ્યા હતા; યવનસેના પણ તૈયાર હતી, બન્નો તરફથી લડાઇ શરૂ થઇ, યવનસેના કરતાં ભાનુપ્રતાપનું લશ્કર અર્ધા હીસ્સાનું હતું-ગણત્રી ગાંડા. પદ્મીકુમાર રજપુતો શુરવીર હતા, અને પદ્મીકુમાર કોઇની દરકાર વીગરે ભીલ આવીચળું યવન સેનાની પાછળ ભાગમાં ડુંગરોમાં છુપું રહેલું હતું. તેથી આ એકદમ કેન. આગળ પદ્મીકુમાર પે ઘણો. ટીમાણ થી સુધી

પતીઓ રોકી દીધા હતા, ગહન પર્વતના કંદરોમાં જુદી જુદી
ચોધાની છુપી રાખવામાં આવી હતી, જંગલમાં નિવાસ
જંગલી ભીલલોકોનું અસંખ્ય ટોળું ડુંગરોમાં સંતાડી
આવ્યું હતું, ઘણા લાંબા અને વિસ્તારવાળા પ્રદેશમાં ઘણે
કોઇને ખબર પડે નહી તેવી રીતે શુભસેના છુપી રહેલી હતી,
દિવસ થયા એટલે યવન પડાંગુસેના એક લાખ માણસોની ગણ
સુમારે વીરહાક ગર્જાવતી. પૃથ્વીને ધમધમાવતી તથા આજુ બાજુ
વસ્તીયોમાં લુટફાટ કરતી, ત્રાસ આપનારી આવી પોહોચી, જેઓ
ઘણા ભયાનક દેહેરા જણાતા હતા, જેઓના નેત્રમાં ક્રોધની જવાળ
તણખા નીકળતા જણાતા હતા, તેવી અતીબળવાન રાક્ષસીસેના
ઝડપથી ચાલતી, આવી પોહોચી; તે લોકો લડાયક હતા, તેથી આ
બાજુ બબે કોસ સુધી તપાસ કરતા કરતા. આગળ ધસતા હતા,
જે માણસ ભાણુમતાપને કહેવાને આવ્યો હતો તે યવન પડાંગે પોતાન
રાજા અમીરને ક્ષત્રી વીરના શુરત્વની વાત જણાવી હતી, તેથી જો
તેઓ યુદ્ધ માટે આવ્યા હતા ખરા પણ યુદ્ધમા વિજય થાશું કે કેમ
તેને માટે ભારે વીચારમાં હતા; યવન પડાંગુસેના ભાણુમતાપના
નગરથી ત્રણ કોસ દુર મોટા જંગલમા પડાવ કરીને રહ્યું–ભાણુમતાપને
તો ચાર દિવસથીજ ખબર પડી હતી, તેથી તે સેનાને બાંધી
આગળ ધસવા દીધી હતી -યવન સેનાની પાછળ ડુંગરોની ખીણમાં
ભાણુમતાપનું છુપું લશ્કર ભીલ લોકનું અસંખ્ય હતું. અને નગરથી
દુર એક ઝાડ ઉપર પોતાના શુર યોદ્ધાઓનું લશ્કર હતું. તેથી આ
વખતે યવનસેના ભાણુમતાપના ઉભયપક્ષ લશ્કરની વચ્ચે આવી
પડ્યું હતું; પ્રાતઃકાળ થયો એટલે ભાણુમતાપ તથા મંત્રીસહવર્તમાન
યુદ્ધ સ્થળે આવી પોહોચ્યા હતા; યવનસેના તો તૈયારજ હતી, બન્યો
તરફથી લડાઇ શરૂ થઇ, યવનસેના કરતાં ભાણુમતાપનું લશ્કર અર્ધા
દીસતું હતું–સરદાર આગળ પદ્દીસરદાર રણબુકો શુરવીર હતા, અને
પદ્દીસરદાર કોટી હારરા વીરને ભીલ લશ્કરનું યવન સેનાની
પાછળ જંગલમાં ડુંગરોમાં છુપું રહેલું હતું. તેથી આ તરફ એકલાખ
સેના. આગળ પદ્દીમ દ્વાર કે જ્યાં દીસતું વીજળી ઉભાં સુધી

બળથી જે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી તે ગોઠવણ શત્રુની સેનાને ભંગાણ પાડવાને અનુકુળ થઇ પડે તેમ હતું; રજપુતો એકદમ મરણીયા થઇને યવનપઠાણ સેનામાં ઢાલ તલવાર પકડીને હરહર માહાદેવ ઉચ્ચાર કરતા ઉતરી પડ્યા, આ વખતે પઠાણ લોકો લાંબી તલવારથી ભયંકર ઘાવ કરવા લાગ્યા; શુરવીર પુરૂષોના મુખમાંથી નીકળતી ગર્જનાએ કરીને ભારે સોરબકોર થઇ રહ્યા હતા જોત જોતામાં ધડ ઉપરથી માથાં જમીન ઉપર પડવા માડયાં, અત્યંત ધમશાણ મચવા લાગ્યું. પદ પ્રહારથી આકાશમાં ધુળની ગીરદી છવાઇ ગઇ, ચારે બાજુથી સોરબકોર થવા લાગ્યો. આ વખતે યવનોના હાથથી ક્ષત્રી વીરોની ઘણી સંખ્યા કપાવા લાગી, એટલામાં કીકીયારી કરતી ડુંગરાઓમાંથી પાછળથી સેના તરફનાં અસંખ્ય તીર આવવા લાગ્યાં.--રજપુત રાજાની સેના વચ્ચે આપણું લશ્કર આવી ગયું છે એમ યવન પઠાણના આગેવાને જાણ્યું તેથી તેમાંથી બે ભાગ પડીને એક ભાગ આ તરફ અને એક ભાગ બીજી તરફ લડવા મચી ગયું. આમ થવાથી, યવન સેના તરફ વધારે મારો થવા લાગ્યો. જોતજોતામાં સાઠ હજાર માણસોનો નાશ યવન સેનાનો થઇ ગયો. આ વખતે તેમનામાં નાશા નાશ થવા લાગી, જેમ બને તેમ પલાયન કરવા લાગ્યા તેથી રજપુતસેના યવન પઠાણ સેનાની પાછળ પડી.--તેમાં મુખ્ય અગ્ર ભાગમાં શુચિવૃત્ત પ્રધાન હતો તેને છાતીમાં કારી ઘાવ બાણનો લાગવાથી બે ચેન થઇ જમીન ઉપર પડી ગયો અને તુરતજ તેનો આત્મા દેહથી મુકત થયો; તેને ઉઠાવીને ભાનુપ્રતાપની પાસે શબ મુકયું,--ભાનુપ્રતાપનો સેનાપતિ સાહસકાર્ય કરનારો હતો તેથી યવનસેના પાછળ સો કોસ સુધી પોતાની સેના લઇને ચાલ્યો ગયો–તમામનો નાશ કરી નાંખ્યો. છેવટે વિજય મેળવીને સેનાપતિ પાછો આવી પોહોચ્યો;

બધી વાતે જય જય કાર થઇ ગયો, પણ શુચિવૃતનું શબ જોઇને ભાનુપ્રતાપને વૈરાગ ઉત્પન્ન થયો; વારંવાર મંત્રીનું શબ જોઇને નેત્રમાંથી આશ્રુ કાઢવા લાગ્યો જે સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે સ્વપ્નનો ખરે ખરો ભાવ બની ગયો એમ જાણીને રાજાનું હૃદય ખિન્ન થયું;

સ્મશાનમાં સુખડનાં લાકડાં ગોઠવીને તે શબને ભાનુપ્રતાપે અગ્નિ દાહ દીધો, જ્યારે ચારે બાજુ અગ્નિ સળગવા લાગી ત્યારે તે વખતે ભાનુપ્રતાપ ઘેહેલો થઈ ગયોછે શુચિવ્રતના શબ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો પ્રિય રાજભ્રાત તું બેઠો કેમ થતો નથી ! તને આ અગ્નીની પ્રખર ઉષ્ણતા કેમ અસર કરતી નથી. તું બે જે પ્રકારનાં ઉમદા વિચાર અજ્ઞાનવશ હતો તે વિચાર રૂપી ઉત્તમ જ્ઞાન તારામાંથી ક્યાં જતુ રહ્યું ! અરેરે ! તું મારા પ્રત્યે જે મમતા રાખતો હતો તે મમતા ક્યાં ગઈ ! એમ વારંવાર બોલતો બોલતો નેત્રમાંથી આંસુ ઢાળતો સ્તબ્ધ થઈ જતો હતો:—

ભાનુપ્રતાપની—વિરાગવૃત્તિ.

શુચિવ્રતને બાળીને રાજ મંદિરમાં ભાનુપ્રતાપ આવી પોહોચ્યો ચિત્ત ઉદવિગ્ન થઈ જવાથી સભામંડપ વિના એકાન્ત ઓરડીમાંજ બેસી રહ્યો. ન રાણી વાસમાં ગયો, કે ન કોઈની પાસે બેઠો-પણ એકાંત સ્થળમાં કમાડનાં દ્વાર વાસીને બેચેનીમાં આખી રાત્ર ગુજારી, પ્રાત કાળ થયો એટલે રાજ્ય પુરોહિતને બોલાવીને પોતાના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો, પછી ભગુરાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને જંગલમાં નીકળી પડવાનો વિચાર ભાનુપ્રતાપે કર્યો,

આ વખતે રાજ સભા પરિપુર્ણ ભરાઈ હતી, એકા એક ભાનુપ્રતાપે વૈરાગ ધારણ કર્યો તથા રાજ વ્યવહારનો ત્યાગ કર્યો એમ જાણીને તે સભામાં જે વિદ્વાન સજ્જન પુરૂષો હતા, તેમના અંતઃકરણમાં ઘણું માઠું લાગ્યું; તે વિદ્વાન સમુદાયમાં વિજ્ઞાન શર્મા નામનો તેમનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ હતો, તેણે ભાનુપ્રતાપ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો કે હે રાજન્ ! આમ વૈરાગ ધારણ કરવાથી શી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ધારો છો ! શું આમ કરવાથી શુચિવ્રત પાછો મળશે કે !

ભાનુપ્રતાપ—શરીર માંથી શી વસ્તુ જતી રહે છે ! ચૈતન્ય પદાર્થ શો છે ! એ જાણવાની મને જરૂર છે, જ્યારે આ પ્રમાણે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય પછી મુખ્ય તત્વને ન જાણી શક્યા તેથી આ જન્મ વૃથા સમજવાનો છે;

માટે જેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનને જાણનાર મહાજ્ઞાની સંત પુરૂષો છે તેમની શેવામાંજ રહેવું એવો મારો દ્રઢ વિચાર થયો છે;

સંવાદ

વિજ્ઞાનશર્મા-હે રાજન્! કાંઇ ત્યાગી થવાથી કે દેહેંદ્રીયોને દમન કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્તી થતી નથી. પણ જ્ઞાન વડે કરીને મનને કાયમ રાખવાથી તથા એકાગ્ર વૃત્તિ કરીને આ શરીરમાં લક્ષ આપવાથી ચૈતન્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, અને તેમાંજ પરમાનંદની પ્રાપ્તી થાય છે;

ભાનુપ્રતાપ-તો શું! આ જગતનો વ્યવહાર ત્યાગ કરીને સંત પુરૂષો ગીરી કંદરોનું શેવન કરીને એકાન્તમાં રહેછે તે તમે વૃથા માનો છો!

વિજ્ઞાનશર્મા-ના, તેમતો નથી--એકાંતમાં વાસ કરનારા ત્યાગી પુરૂષોનો પુરૂષાર્થ પણ સાચો છે, તેજ પ્રમાણે આ જગતમાં રહીને વ્યવહાર ચલાવનાર પુરૂષ વ્યવહારમાં રહીને પણ ઉત્તમ સાધનોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સદાનંદ પદને પામે છે;--હે રાજન્! તમે ક્ષત્રી ધર્મનું રક્ષણ કરનાર રાજેંન્દ્રછો, માટે તમે પોતાનો સનાતન ધર્મ ત્યાગ કરીને જંગલમાં વીચરવાની ઇચ્છા રાખોછો તે યોગ્ય નથી,--માટે રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવો, અને બ્રહ્મ જ્ઞાનના ઉત્તમ ભેદને જાણી લ્યો;

ભાનુપ્રતાપ-એમ શી રીતે બને! મસ્તક ઉપર બેમણની ગાંસડી હોય અને તેના વજને કરીને મસ્તક બહુજ દુખતું હોય, તે વખતે જગત નિયંતા ઈશ્વરની પ્રાર્થના કે માળા એક વૃતિએ કરીને ફેરવવી કેમ બને! જ્યાં સુધી શારિરીક સંપત્તિ સારી નથી ત્યાં સુધી મનની નિર્મળ દ્રઢતા કેમ રહી શકે!

વિજ્ઞાનશર્મા-સત્ય છે, સત્ય છે--હે રાજન્! તમે રાજ્યસુખ વિલાસમાં નાના પ્રકારનું સુખ ભોગવનારા છતાં કટંક જમીન ઉપર જોડા વીના ચાલવાની ઇચ્છા રાખોછો, અન્ન વિના ફળ ખાઇને

રહેવું ધારોછો, શયન માટે સુખમલ આદીક ગદેલાં વિના કાંકરાવાળી ખરબચડી જગોમાં કિંવા સાગપત્ર ઉપર પડી રહેવા ધારોછો, સિંહ રીંછ ઇત્યાદીક ક્રૂર પ્રાણીયોના ઉપદ્રવ વાળા પ્રદેશમાં ધાસ્ની સાથે ચળવિચળ મનથી ત્યાં રહેવું તે નીશ્ચય કરોછો, આ પ્રમાણે જ્યારે ત્યાગ વૃત્તિથી તમે પોતે તેમજ કરો, ત્યારે તમારૂ મન શી રીતે એકાગ્રસ્થિતિને પામશે ! તે કરતાં ઉત્તમ છે કે. રાજ્યસુખ ભોગવીને મનને જીતીને ઉત્તમજ્ઞાન સંપાદન કરવાને અહીંયાંજ પુરૂષાર્થ કરો; સંતુષ્ટતાપ-હે બુદ્ધિવાન પંડિત ! જેટલું સુખ વૈરાગમાં છે એવું બીજા કોઇ પદાર્થમાં નથી-કહ્યું છે કે..

શ્લોક.

भोगेरोग भयंकुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रुपे जराया भयम्
शास्त्रे वाद भयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं
सर्वं वस्तुभयान्वितं भुवि नृणां वैराग्य मेवाभयम् ॥ ३४

અર્થ.

ભોગમાં રોગનો ભય, કુલિનપણામાં લાંછનનો ભય, ધન હોય તો રાજાનો ભય, મૌનમાં દૈન્યતાનો ભય, બળમાં શત્રુસમુદાયનો ભય, રૂપમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય, શાસ્ત્ર ભણવામાં વાદવિવાદનો ભય, ગુણમાં ખળ પુરૂષોનો ભય, અને શરીરને કાળનો ભય છે, ત્યારે જો કે સઘળી વસ્તુઓ માટે માણસોને ભય રાખવો પડે છે તો પછી માત્ર વૈરાગ્ય છે એજ નિર્ભય છે:

હે ચતુર પંડિત ! હું એવો ભાગ્યશાળી ક્યારે થાઉં કે ગંગા નદીના કીનારા ઉપર નિવાસ કરી નિવૃત્તિએ કરીને યોગ નિષ્ઠ બનું ! વિદ્વાન પંડિતોએ કહ્યુ છે કે,

शिखरिणीवृत.

स्फुरत्स्फार ज्योत्स्ना धवलित तले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्त ध्वनिषु रजनिषु द्युसरितः
भवा भोगोद्विग्ना शिव शिव शिवे त्यार्त वचसाः
कदा स्यामाऽऽनन्दो द्गत बहुल वाष्पा प्लुतदृशः

અર્થ.

વિસ્તાર પામતી ચંદ્રચાંદનીને લીધે ધવલ (શ્વત) થએલા ગંગાના પુલિનપર શાન્ત રાત્રીમા સુખથી બેઠેલા ભવના ભોગોને ભોગવ્યાથી ઉદ્વિગ્ન થએલા, શિવ શિવ શિવ એમ નમ્ર વચનથી ઉચ્ચાર કરવા વાળો આનંદ આશ્રુથી વિકળ દ્રષ્ટિવાળો હું ક્યારે થઇશ, !

હે પંડિત ! વૈરાગ સ્થિતિમાંજ સર્વ પ્રકારનું સુખ છે; ઉત્તમ પ્રકારની શય્યામાં શયન કરવાથી, તથા મનમોહક અત્યંત સ્વરૂપવાન તરૂણીયો સાથે વાગવિલાસ કરવાથી, કિંવા, મદનોત્તેજક ગુરૂત્વ ભોજન કરવાથી, તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર પકડી ક્રોધાધિન થઇને યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં શત્રુઓને પરાજ્ય કરવાથી, તથા મૃગ રીંછ ઇત્યાદીકનો શિકાર કરવાથી, કે પંડીતોની ખુસામતના શબ્દો સાભળીને ગર્વ લાવવાથી. કે રાજ્ય સત્તાનો અભિમાન લાવવાથી વૈરાગ સ્થિર રહેતો નથી, એથી કરીને ચપળ મન જીતાતું નથી, એથી કરીને યોગાભ્યાસ થતો નથી. જે સુખ વૈરાગને સંપાદન કર્યા બાદ મુમુક્ષુ પદ મેળવવામાં આવે છે તેવું બીજે કોઇ જગોએ જોવામાં આવતું નથી હે પંડિત વર્ય ! વિદ્વાન ભતૃહરીએ કહ્યુ છે કે,

श्लोक.

मंदाक्रान्ता

गङ्गातीरे हिमगिरिशिला बद्ध पद्मासनस्य
ब्रह्मध्याना भ्यसन विधिना योग निद्रांगतस्य
किंतैर्भाव्यं मम सुदिव सैर्यत्रते निर्वि शङ्काः

संप्राप्स्यन्ते नरट हारिणाःशृङ्ग कण्डु विनोदम्

અર્થ.

ગંગા નદીના કીનારા ઉપર હીમગીરીની શીલા તળપર પદ્માસન વાળી વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીને યોગ નિંદ્રાને પામેલા એવા મારા શરીરને નિઃશંક થઈને વૃદ્ધ હરણ પોતાના શિંગડા ઘસે એવા મારા ઉત્તમ દિવસો આવશે; અર્થાત ઘરડાં હરણો પોતાના શિંગડા (આ શરીર ઉપર) ઘસે તો પણ સમાધી છુટે નહી એ પ્રકારે બ્રહ્માનંદ ધ્યાન લીન થઈ યોગ નિંદ્રા પ્રાપ્ત થાય તેજ એવા દિવસો ઉત્તમ મનાય છે.

માટે હે દ્વિજવર્ય! વૈરાગ્યથીજ મને આનંદ થવાનો છે; અને એથી કરીને હું ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ પામીશ:

વિજ્ઞાનશર્મા—હે રાજન્ જનકવિદેહિ રાજાની પેઠે પરમ ધાર્મિક અને જીતેન્દ્રીય થાઓ; તેમણે સર્વદા બ્રહ્મ પરાયણ થઈને જે અમુલ્ય તત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેને માટે ઋષિમંડળે તેને રાજર્ષીના ઉપનામથી ભુષિત કર્યો હતો; તે સર્વ પ્રકારના માયિક ભોગમાં સર્વદા આસક્ત છતાં એક પક્ષે તે સર્વ ઉપર એદીવારે ઈચ્છા વિનાનોજ દેખાતો હતો; તેમજ બીજા પક્ષે કરીને પ્રજાપાલન અને કાર્ય કરવામાં કોઈ પણ રીતે દુર રહેતો નહોતો, તેણે શાસ્ત્રોક્ત ધર્મને ધારણ કર્યો હતો. તે સાથે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્તમ રીતે મેળવ્યું હતું, જુવો કે તમારી પેઠે તમામ રાજ્ય ત્યાગી થઈ બેસે તો અત્યંત વિપરિત કાળ નજરે પડે, અનેક જનોએથી ભય થાય, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા નિર્દય રાક્ષસ પ્રકૃતિવાળા પ્રજા સમસ્તમાં શોર મચાવે, પરાઈ મીલ્કત તથા દ્રવ્યનું હરણ કરી જાય, ગાય અને બ્રાહ્મણોને પીડા આપે, વેદ વિરુદ્ધ કર્મ કરનારનો મહિમા વિસ્તાર થઈ જાય, ઠેર ઠેર હાહાકાર વર્તાઈ જાય, હે રાજા! ધર્મનું અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને માટેજ ઈશ્વરે રાજ્યમાં પોતાના અંશનો અંશ મુકેલો છે, છતાં જે રાજા

ત્યારે તે વૃત્તિને નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક કહેવામાં આવે છે;—હે રાજન્ ! એક તરફથી તેવા ઉત્તમ વિવેકને ધારણ કરીને નિશ્ચય કરવો જોઇએ-અને બીજી રીતે આ સંસારમાં લક્ષ આપીને નિત્ય એટલે સત્ય પુરૂષો જે કે વેદધર્મને માનનારા પવિત્ર મનના માણસોનું પાલન કરવું; અને અનિત્ય એટલે દુરાચારી, ખલ, ચોર, અને રાક્ષસોને ભય આપીને તેઓને સન્માર્ગે ચઢાવવા જોઇએ;

હે ભુપતિ ! એજ પ્રમાણે બીજુ સાધન જે કે લોક પરલોક વૈરાગ કહેવામાં આવે છે, તે વૈરાગ જેકે આ લોકનું અને સ્વર્ગ લોકના સુખની પણ ઇચ્છા હોય નહી તેને વૈરાગ કહે છે. એક પક્ષ તરફથી તેવી વૃત્તિ રાખીને આ જગતમાં જે વ્યવહાર છે તે વ્યવહારને મિથ્યા સમજીને પણ રાજ્ય સુખ ભોગવવામાં હુંજ સુખીછું, કિંવા હુંજ આ ઉત્તમ અધિકારને પામેલો મહા સમર્થ રાજા કહેવાઉંછું એવો અહંભેદ દુર કરવામાં આવે તો તેનેજ વૈરાગ કહેવામાં આવે છે; જે સત્તા ધારણ કરી છે તે પરોપકાર કૃત્ય કરવાને માટે તથા ધારૂં દુઃખ દુર કરવાને માટેજ છે એમ માનીને તત્વવેત્તા પુરૂષોનુ રક્ષણ કરવું જોઇએ; રાજ્યમદને દુર કરવો જોઇએ; પ્રજાને પ્રસન્ન રાખવી જોઇએ, પ્રજાવર્ગ તમારી ભક્તી કરે તેવો તેઓનો પ્રેમ મેળવવો જોઇએ, પોતાના સ્વાર્થ ઉપર ધ્યાન નહી આપવું જોઇએ, પ્રજાવર્ગમાં તમારા ઉત્તમ ગુણની છાયા પડવી જોઇએ, જે ઉપાધી રાજકાર્ય બોજની છે તે માત્ર ગો, વિપ્ર, સ્ત્રી, વેદ ધર્મ અને નિતીને સાચવવાને માટેજ છે એમ સમજીને તે ઉપાધીનો ભોક્તા હું નથી. એમ નિશ્ચય કર્યાથી હે રાજન્ ! તમે રાજ્ય વહિવટ ચલાવો તો પણ વૈરાગ રતિવાળા કહેરવો;

હે બુદ્ધિવાન રાજા !—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાનતા એ પ્રકારે શમાદી ષટ્ સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે; તે ષટ્ સંપત્તિ રાજ્ય સુખનો ત્યાગ કરવામાં નહી આવે તો પણ ભલી રીતે પની શકાય છે, કેવળ ત્યાગી થઇને જંગલમાં ભટકવાથી કે એકાન્ત અવાસ સેવવાથી તે સંપત્તી પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ તે સંપત્તી તો કેવળ શુદ્ધ મને કરીને વિવેકદ્વારાએ તથા સત્પુરૂષોના બોધથીજ

પૈકી.બે, હે રાજન્ ! જે ઈંદ્રિયોવડે કરીને તમને અનુભવ મળ્યો છે તે
ઈંદ્રિયોના ધર્મ સમજીને આ જગતમાં પરોપકાર કૃત્ય કરવાનું છે.

પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત ચેતન આદી ધર્મની
નિશ્ચ કરીને શબ્દ સ્પર્શાદિ નવ વિષયથી ચિત્તની નિવૃત્તિ કરવી
તેને ઉપરામ કહે છે.

હે રાજન્ ! શીત, ઉષ્ણ, ટાઢી, ગરમી, ભુખ, દુ ખાદી તથા
માન અપમાન ઈત્યાદિકને ધીરજે કરીને સહન કરવું, તેને તિતિક્ષા
કહે છે, હે ભુપતિ ! તે તિતિક્ષાનો તમારી રાજ્યના નીચે વસનારા
સજ્જન પુરૂષોના બચાવ સારૂ તમે પોતેજ ઉપયોગ કરો.

વસનું તથા બેઠ ધમડ તથા ગાયોનું તથા પવિત્ર સ્ત્રિયોનું
તથા સત્યવક્તાના સજ્જનોનું, તથા પોતાના પુત્રવધુ અને કુટંબનું
તથા માત પિતાનું રક્ષણ કરવાને માટે શીત તથા ઉષ્ણકાળનો પ્રખર
તાપ તરવારસાદની સરદી ચીગરેનું સહન કરીને દુર્જન ગ્રેહાયનં નસાડી
મુકવાને સારૂ હાથમાં તરવાર પકડીને દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓને
સાથે પરોપકાર કરવામાં પોતાના અર્થનો ત્યાગ કરીને માન કે
અપમાન ઉપર લેશમાત્ર સ્પૃહા નહિ રાખો. હે ભુપતિ ! એમ કરવાથી
દેવ સંસારના દેખાવમાં આ દેના દેહથી તિતિક્ષા સંપત્તિ આપના
શરીરમાં ચકની માફક તેજ આપતી શોભી નિકળશે;

ગુરૂ અને વેદવાક્ય વિષે વિશ્વાસ કરવો, અર્થાત ગુરૂ અને
વેદાન્ત જે કહે છે તે યથાર્થ છે, એ પ્રમાણે નિશ્ચય માનવું, તેને શ્રદ્ધા
કહે છે, હે રાજન્ ! વિદ્વાન પુરૂષોના નિતિ પૂર્વક ઉચ્ચ વિચાર સાથ
કરીને તે આધારે રાજનીતિ ચલાવવી, તથા સત્પુરૂષોની સેવા કરીને
તેમના નિર્મળ વિચાર એકાગ્ર વૃત્તિથી સાંભળીને વારંવાર વિચાર
કરવો એટલે એજ તમારો શ્રદ્ધાનો ધર્મ છે;

ચિત્તની એકાગ્રતા તથા ચિત્તે કરીને વેદાંતના વચનનો પ્રિતિ
કરી સંભળાવવાં તેને સમાધાનતા કહે છે; હે રાજન્ ! વેદાંત
વિષયમાં ઈશ્વરને ઓળખવાનો માર્ગ છે, જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, અને
મોક્ષનું દર્શન છે, જેમાં ઈશ્વરની નિર્પક્ષ સ્તુતિ છે; તો પછી તમારી
રાજ્યના નીચે રહેનાર એકજ ધર્મને માને, એવી ઉત્તમ પરનાજિયા ઉપર

પતિવ્રતા રાણીઓને આશ્વાસન આપ્યું; વિજ્ઞાનશર્મા ગુણજ્ઞ અને બહુ
વિદ્વાન હતો, તેથી તેના બોલવા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ તે રાણીઓએ
રાખ્યો હતો, જેમાં ભાનુપ્રતાપને ત્યાગ વૃત્તિથી વન ઉપવનમાં
વિચરવાને કલહ થાય નહી તેમ થયું હતું;

પ્રાતઃકાળ થયો એટલે ભાનુપ્રતાપ અને વિજ્ઞાનશર્મા તથા
બહુશ્રુત અને દયાળચંદ પટેલ એમ ચારે જણ ગિરીમંડળ નગરની
હદ છોડીને ગહન પર્વતોની વચમાં આવેલા રસ્તામાં પ્રવાસ કરવા
લાગ્યા; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં વિજ્ઞાનશર્મા અનેક પ્રકારના દૃષ્ટાંત
સિદ્ધાંતની વાતો ચલાવતો હતો, તેથી પ્રવાસ કરવામાં રસ્તો કપાતો
હતો, ભાનુપ્રતાપને સજ્જડ વૈરાગ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી પગમાં
જોડો પણ પેહેર્યો નહોતો, અંગ ઉપર ભગવા રંગનો માત્ર ખલકો
ધારણ કર્યો હતો, મસ્તક ઉઘાડું રાખ્યું હતું; જેવો દેખાવ પરમહંસનો
હોય છે તેવાજ દેખાવવાળો તે હતો; ભાનુપ્રતાપ સાથે રહેલા ત્રણ
જણાઓનો તેવો દેખાવ નહતો, તેમણે દોરી લોટા તથા વસ્ત્ર વીગરે
સાધુનીક વસ્તુઓ પોતાની સાથે રાખી મુકી હતી, રસ્તે જતા કોઇ નગર
આવે ત્યાંથી જરૂર પુરતું અન્ન લઇને આગળ પ્રવાસ કરવા નીકળી પડતા
હતા, મધ્યાન્હકાળે જ્યાં સરોવર ઇત્યાદીક જળાશય હોય ત્યાં ઉતારો
કરીને ભોજનની સામગ્રી સાથે રાખેલાં નાહાનાં વાસણોમાં પુરોહિત
તૈયાર કરતો હતો, આજુ બાજુનાં પલાશ વૃક્ષનાં (ખાખરાનાં)
પાદડાં લઇ તેનાં પત્રાળાં કરીને તેમાં મુકીને ભોજન કરી લેતા હતા,
પુરોહિત ઘણો બુદ્ધિવાન અને ચતુર હતો માટે ભાનુપ્રતાપની સારવાર
કરવાને તથા આગળ શું બને છે તે જોવાને માટેજ સાથે રહ્યો હતો;
એટલુંજ નહિ પણ તે પુરોહિતે, પોતાના ગુરૂ પાસે આત્મજ્ઞાનનું જે
શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, તે શિક્ષણદ્વારાએ પોતાનો મુખપ્રદ પણ કાયમ
રાખવાને, અને આત્મજ્ઞાનથી જે આનંદ અનુભવાય છે તે આનંદ
બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા યોગેન્દ્રોથી. પામવાને માટે ભાનુપ્રતાપ
રાજા સાથે રેહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો;–દરરોજ રાત્રીએ કોઇ નાહાના
ગામથી. એક કોસ દુર મકાન કરીને તેઓ રહેતા હતા,–તે પ્રમાણે
આ ચારે વટેમાર્ગુઓ.–એ એક વિરાજ ટેકરી ઉપરના ચડઉતર નીચે

ઉતારો કર્યો હતો; સૂર્ય અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતો, દરેક આકાશમાં ગમન કરનારાં દિવસમાં મગ્ન રહેનારાં પક્ષિયો કલરવ કરતાં કરતાં વૃક્ષો ઉપર નિવાસ કરવા લાગ્યાં; આ વખતે વાઘનું ચામડું પાથરીને એક પથ્થરની શિલા ઉપર ભાનુપ્રતાપે આરામ લીધો હતો, બાકીના ત્રણ સાથીવર્ગ હતા તેઓનું પ્રતાપની પાસે રાત્રી વ્યાતત કરવાને માટે કામળા પાથરીને બેઠા હતા

બાવો બોદલી અને ફરૂડગર.

આ ટેકરી ઉપર શિવાલય હતું, તેમજ નીચાણમાં વીસ્તારવાળું.સરોવર નિર્મળ જળથી પુર્ણ ભરેલું અનેક કમળો તથા પોયણાંથી સુશોભિત હતુ, તેથી ટેકરી ઉપરની શોભામાં મણા રહી નહોતી; આ રમણિય ટેકરી ઉપર થોડીકવાર પછી ત્રણ મુસાફરો આવી પોહોચ્યા, તે મુસાફરોમાં એક સ્ત્રી હતી, તે સાધુડી હતી, અને બીજા બે પુરૂષો હતા, તેમાં એક આંધળો હતો. આ બે પુરૂષ સાધુ હતા, દિવસે કરેલી મુસાફરીથી શ્રમ પામેલા હતા, તેઓએ આ ટેકરી ઉપર ચાર માણસોનો ઉતારો જોયો હતો. તેથી તે ત્રણે જણા ટેકરી ઉપર વિશ્રાંતી લેવાને તથા રાત્રી ગાળવાને ત્યાં બેઠા, અને તેઓની પાસે જે કાંઇ ખાવાનું હતું તે ખાઇને દરેક જણાએ પોતપોતાને બિસ્તરો પાથરીને બેઠા; આ વખતે ભાનુપ્રતાપના સાથી પૈકી જે નાસ્તિક બહુશ્રુત હતો તેણે આનંદમાં રાત્રી વ્યતિત થવાને કાંઇક મિસ કાઢીને નવિન આવેલા પેલા ત્રણ મુસાફર પૈકી એક સાધુ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો કે-હે મુસાફર સાધુ ! તમે કયાંથી આવોછો ! અને કયાં જાઓછો ! તમારૂ શું નામ છે !

બહુશ્રુતનું વચન સાભળીને મુસાફર સાધુએ ઉત્તર આપ્યો કે અમે ત્રણે સાધુ છીએ—મારૂ નામ રામચરણદાસ છે પરંતુ બધા લોકો મને બાવો કહે છે–આ રામડી છે તે માહારી સ્ત્રી છે તેને બધા લોકો માતાજી કહીને બોલાવે છ પણ ખરૂ નામતો બોદલી છે અને આ આંધળો સાધુ છે તે જન્મથી દેખતો નથી; તે માહારો નાહાનો ભાઇ થાય છે તેનું નામ ફરૂડગર છે; આ માતાજી (બોદલી)નો અને માહારો તમામ સામાન ફરૂડગર ઉપાડીને ચાલે છે; ગામે ગામ, તથા

દેશ પરદેશ ફરીયે છીએ, જેઓ અમારા ભજન ઉપર આસ્તા રાખે છે તેઓ અમારી ચાકરી સારી કરે છે;

બહુશ્રુતે સાધુ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો કે—તમે સાધુ થઇને શું સાધ્યું ! રામચરણ બાવો બોલ્યો—હે ભાઇ ! જે તમને શંકા આવે તેનો જવાબ આ જન્મ અંધ ફરૂડગર માહારાજ છે તે આપી શકશે,

બહુશ્રુત—(સાધુપ્રત્યે) એમ કે ! ભલે કદી તે ફરૂડગર મહારાજ પ્રત્યુત્તર આપેતો પણ ઠીક છે.

ફરૂડગરે જાણ્યું કે હવે માહારો વારો આવી પોહોચ્યો; એમ સમજીને પોતે તુરત બેઠો થયો, નેત્રની દ્રષ્ટી આકાશ ભણી કરીને તથા મસ્તકને હલાવીને પ્રસન્ન મુખ મુદ્રાથી બહુશ્રુત પ્રત્યે ફરૂડગર બોલવા લાગ્યો કે;

હે ભાઇ ! જે સાધવાનું છે તે શરીરમાંજ છે, જેણે મનની ગતિ સાધી તેણે સર્વ સાધ્યું;

બહુશ્રુત–તો શું તમે મનને વશ કર્યું છે !

ફરૂડગર—આ શરીરમાં જે મન છે તેને વશ કર્યું છે;

બહુશ્રુત–વાહવાહ માહારાજ, તો પછી આ તામારી સાથે બાવો અને બાઇડી (રામડી) છે તેમણે પણ મન વશ કર્યું હશે; કેમ કે તે બન્નેો પણ તમારો સબળ સહવાસ ભોગવે છે; કેમ ખરૂ કે નહી !

ફરરડગરે બહુશ્રુતના સવાલ સાંભળ્યા, એટલે તે એકદમ ઉભો થયો, અને પોતાની જોડે જે બાવો અને બાઇડી હતી તેને કહેવા લાગ્યો કે, આપણે અહીયાંથી ખસીને અહીયી દુર બીજા ઝાડ નીચે મુકામ કરો, આતો આપણી નિંદા કરનારા માણસો જણાય છે, એમ કહીને બિસ્તરો વાળીને માંથે મુકવા માંડયો,

એટલે દયાળચંદપટેલ ઉભા થઇને ફરૂડગર માહારાજ પાસે ગયા અને તેમનું કાંડુ પકડીને કહેવા લાગ્યો કે ઓ મહરાજ ! તમે તો ચોકનીયા સાધુ મહારાજ સો, કહીતે બોલવામાં કાંઇ વાંધો પડયો હોય તો હું તમારો ભગતછું માટે મને બધું કહી દ્યો; આ અમારા સાથી ભાઇનો સવાલ બહું આકરો સે, માટે એથી કરીને તમે રીસાઇ જશો નહીઃ

પોતાના ગુરૂની પર્ણકુટિ આગળ આ નવિન ચાર મુસાફરો આવેલાઓને
જોતાંજ તે શિષ્યે તેમને અભિવંદન કરીને તથા આવકાર આપીને
તેમને એક વૃક્ષઘટામાં આવેલા શિલાતળ ઉપર બેસાર્યા. મધ્યાનકાળ
વિતિ ગયો હતો તેથી તે મુસાફરોની ક્ષુધા શાન્ત થવાને માટે તે
પ્રદેશમાં સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ફળ ઇત્યાદિક ઉત્પન્ન થતાં તે એકઠાં
કરીને તેમની આગળ મુકી દીધાં; તે મુસાફરોએ ફળાહાર કર્યો; અને
તે શિષ્ય પ્રત્યે આ રમણિય સ્થાનમાં સમાધિસ્થ થએલા મહાત્માની
હકીકત મેળવવાને નમ્રતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા;

તેમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તપસ્વિ યોગીના શિષ્યે પ્રત્યુત્તર
આપ્યો કે; તમારૂં ધન્ય ભાગ્ય છે કે તમે આ બ્રહ્મવિદ્યાના જાણનારા
મહા સમર્થ યોગીના આશ્રમે આવી પોહોચ્યાછો. આ યોગીરાજનું
નામ બ્રહ્માનંદ છે; હું તેમનો શિષ્ય છું; મારી પર્ણકુટી અહીંથી
નિકટજ છે; આ ગુરૂજીએ કેટલાક દિવસથી સમાધી ચડાવી છે, તે
હવે પરમ દિવસે તેમની સમાધી ઉતરવાની છે. એટલા સારૂ હું
તેમની સેવામાં હાજર રહેવા સારૂ આવ્યો છું; આ વખતે તમને જોઈને
મને વિશેષ આનંદ થયો છે, તમે આ આનંદકંદ ગુરૂને મળવાની
ઈચ્છા રાખો છો. માટે તમે અત્રે નિશ્ચિંતથી રહો અને આ
આનંદ પ્રદ સ્થળમાં રહીને આનંદ મેળવો;

શિષ્યનું વચન સાંભળીને ભાનુપ્રતાપે તે શિષ્યના ચરણમાં
પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું. અને તે શિષ્યનો મોટો ઉપકાર માન્યો,
બ્રહ્માનંદ યોગીની સમાધી ઉતરવા સુધી તેએ ત્યાંજ રહ્યા, ત્રીજા
દિવસના પ્રાતઃકાળમાં બ્રહ્માનંદનો શિષ્ય, ગુરૂ પાસે બેઠો હતો. આ
વખતે ભાનુપ્રતાપ આદી ચાર મુસાફરો પણ બ્રહ્માનંદ યોગી સન્મુખ
બેઠા; તે યોગીરાજની સમાધી ઉતરવા લાગી, અને નેત્રની દ્રષ્ટી ચાર
મુસાફરો તથા પોતાના શિષ્ય ઉપર ગઈ, આનંદવદનથી ધવલદિગંબર
જય સચ્ચિદાનંદ, આ પ્રમાણે શબ્દ ઉચરવા લાગ્યા,
દેવેન્દ્ર ગુરૂ સન્મુખ રહો શિષ્ય હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો, તે શિષ્ય
પાસે બ્રહ્માનંદ યોગીએ સન્મુખ બેઠેલા ચાર મુસાફરોની હકીકત
પુછી લીધી, શિષ્યે નમ્રતાથી હકીકત જણાવી દીધી,—ચાર મુસાફરો

પોતાના ગુરુની ભ્રૂકુટિ ચઢતાં આ નવીન ચાર મુસાફરે આવેલાઓને સોંપ તે શિષ્યે તેમને આશિર્વાદ વચન કહીને તથા આવકાર આપીને તેમને એક દુકાનમાં આવેલા શિલાતલ ઉપર બેસાર્યા. મધ્યાનકાળ નિતિ થયો હતો તેથી તે મુસાફરોની ક્ષુધા શાન્ત થવાને માટે તે મેદેશમાં સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ફળ ઇત્યાદિક ઉત્પન્ન થતાં હોયાં કરીને તેમની આગળ મુકી દીધાં તે મુસાફરોએ ફળાહાર કર્યો અને તે શિષ્ય પ્રત્યે આ રમણિય સ્થાનમાં સમાધિસ્થ થએલા મહાત્માની હકીકત જાણવાને નમ્રતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા.

તેમના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તપસ્વિ યોગીના શિષ્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે; તમારૂં ધન્ય ભાગ્ય છે કે તમે આ બ્રહ્મવિદના બાણુનાર મહા સમર્થ યોગીના આશ્રમે આવી પોહોચ્યા છો; આ યોગીરાજનું નામ બ્રહ્માનંદ છે; હું તેમનો શિષ્ય છું. મારી પહેલી અહીંથી નિત્યપુરમાં છે; આ ગુરૂજીએ કેટલાક દિવસથી સમાધી ચઢાવી છે; તે હવે પરમ દિવસે તેમની સમાધી ઉતરવાની છે; એટલા સારૂં હું તેમની સેવામાં હાજર રહેવા સારૂં આવ્યો છું, આ વખતે તમને જોઇને મને વિશેષ આનંદ થયો છે; તમે આ બ્રહ્માનંદ ગુરૂને મળવાની ઇચ્છા રાખો છો. માટે તમે અત્રે નિશ્ચિંતથી રહો અને આ આનંદપ્રદ સ્થાનમાં રહીને આનંદ મેળવો;

શિષ્યનું વચન સાંભળીને અનુક્રમે તે શિષ્યના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું; અને તે શિષ્યનો મોટો ઉપકાર માન્યો, બ્રહ્માનંદ યોગીની સમાધી ઉતરતાં સુધી તેઓ ત્યાંજ રહ્યા, ત્રીજા દિવસના પ્રાતઃકાળમાં બ્રહ્માનંદનો શિષ્ય ગુરૂ પાસે બેઠો ગયો. આ વખતે અનુક્રમે આવી ચાર મુસાફરે પણ બ્રહ્માનંદ યોગી સન્મુખ બેઠા; તે યોગીરાજની સમાધી ઉતરવા લાગી, તત્ક્ષણ નેત્રની દ્રષ્ટી ચાર મુસાફરો તથા પોતાના શિષ્ય ઉપર ગઇ, આનંદપાનથી જયવિશ્વંભર જય જય સેહાનંદકંદ, આ પ્રમાણે શબ્દ બોલતા હાસ્ય, યોગેન્દ્ર ગુરૂ સન્મુખ રહો શિષ્ય હાથ જોડીને ઉભો રહો, તે શિષ્ય પ્રત્યે બ્રહ્માનંદ યોગીએ સન્મુખ જોઇને ચાર મુસાફરોની હકીકત પુછી લીધી, શિષ્યે તમામ હકીકત જણાવી દીધી,—ચાર મુસાફરોમાં

બન્યાં છે ત્યારથી. તે સુર્ય તથા ચંદ્ર અને આ ભુમિનો લય થયો હશે કે કેમ ! અને થયો હતો તો જેવી રીતે વારંવાર મનુષ્ય ઇત્યાદી પ્રાણી મર્ણ પામીને ફરીથી દેહ ધારણ કરે છે, તેમ તે સુર્ય ચંદ્ર ઇત્યાદીક ફરીથી ઉત્પન્ન થવા જોઇએ.

હે યોગેન્દ્ર માહારાજ ? વારંવાર પ્રગટ થવું અને લય થવું એવી રચના કર્તા એ શા માટે કરી હશે ' એમ કરવામાં કર્તાનો શો હેતું હશે ! ક્યારે અનંત જગત ઉત્પન્ન થયાજ નથી. અર્થાત છે અને છેજ, એટલે તેનો કર્તા કોઇ છેજ નહિ, તેમ તે જગત કોઇનું બનાવ્યું બન્યુંજ નથી, એમ ધારવામાં આવે તો તેમાં પણ મને એવી કલ્પના થાય છે કે જગત જ્યારે અચળ છે ત્યારે તેમાં રચાયલી વસ્તુ તથા દેહ ધારી પ્રાણી સમુદાય જગતની માફક કેમ અચળ રહ્યાં નથી, ! એ અચળ જગતમાં પેટા ભાગમાંના તમામ પદાર્થ નાશવંત કેમ થવા જોઇએ ! હે યોગીરાજ ! આ પ્રમાણે આ તમામ જગતને માટે મને અનેક કલ્પનાઓ થાય છે તેનું આપ નિવારણ કરશો–

પ્રકૃતિ કોઇને કરે છે.

યોગી–હે રાજન્ ! જ્યાં સુધી તું પોતાના સ્વરૂપને જાણી શક્યો નથી ત્યાં સુધી આ જગતને કે અનેક બ્રહ્માંડ અહોને શી રીતે જાણી શકીશ ! એ વિષે કહુ કે.

શ્લોક.

कोहं कथमिदंजातं कोवैकर्ताऽस्य विद्यते,
उपादानं किमस्तीह विचारः सोयमीदृशः

અર્થ.

હું કોણ છું આ જગત કેમ ઉત્પન્ન થયું આનો કર્તા કોણ છે ! આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે ' આ પ્રશ્નોનો જે વિચાર તે જ્ઞાનનું સાધન છે;

આ પ્રમાણે જે પ્રશ્નો છે તે પ્રશ્નોમાંના ગમે તે પ્રશ્નનો યથાસ્થિત નિર્ણય થઇ જાય તો તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય થઇ જાય

હે રાજન્ ! જે તારા શરીરમાં છે તે આ દ્રવ્ય જગતમાં છે, અને આ જગતમાં જે ચૈતન્ય છે તે તારા શરીરમાં છે, માટે તું પોતાને સારી પેઠે ઓળખી લે, જ્યારે તું પોતાને જાણીશ ત્યારે તું આ જગતને જાણી શકીશ, જે જે પ્રશ્ન ત્હેં જગતની ઉત્પત્તી અને લય બાબત કર્યા છે, તે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આત્મબોધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તું પોતાની મેળે મેળવી શકીશ; તને આત્મબોધ વિષય સમજાવતા પહેલાં આ જગતની ઉત્પત્તિ માટે ટુંકામાં સમજાવું છુ કે, જગતનું ઉપાદાન મુળ પ્રકૃતિ છે;

હે રાજન્ ! તારા સ્થુળ દેહમાં જે જીવ છે તે જીવ જે જે વસ્તુ જુવે છે સાંભળે છે, તથા આખું બ્રહ્માંડ અને જગત ઇત્યાદિક ઉપર જે લક્ષ જાય છે, તે તમામ

જેવી રીતે ઘડાનું ઉપાદાન માટી છે તેવી રીતે સઘળું જગત પ્રકૃતિનું કાર્ય છે,–હે રાજા ! સત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણે ગુણ સંસાર સ્વરૂપે કરીને જે વિસ્તાર પામેલા છે તે તમામને મિશ્ર કરીને એક રૂપ કરીયે તેનું નામ પ્રકૃતિ છે;–જેટલાં તત્વો અર્થાત પૃથ્વિ, જળ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, તેમજ સૂક્ષ્મરૂપે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ દેશ, કાળ, આકર્ષણ, વિદ્યુત, તૈજસ, ઓરા, બે પ્રકારના આકાશમા વાયુ છે કે જેના ઘર્ષણથી જળઉત્પન્ન થાય છે તેમજ શીતત્વ, ઉષ્ણત્વ, પ્રકાશ, ભેદ, સંબંધ, જાતી, તમ, અભાવ, અને પંચ તનમાત્રા, એ તમામ મિશ્ર કરતાં જે સ્વરૂપ થાય તે સ્વરૂપના મુળ બીજરૂપે પ્રકૃતિ કહેવાય છે;

તે પ્રકૃતિ જડ છે, અર્થાત તે પોતે પોતાને જાણી શકતી નથી તેમ બીજાને પણ જાણી શકતી નથી, તે ચૈતન્ય (બ્રહ્મ પરમાત્મા) ને આધારે રહેલી છે તે પ્રકૃતિ ઇશ્વરની શકતી કહેવાય છે; તે ઇશ્વરને આધારે રહેલી ઇશ્વરાધિન કહેવાય છે; તે અજા છે અર્થાત તેનો જન્મ નથી, તે અનાદી–એટલે જેની આદી નથી એવી હમેશાંથી છે; તે કોઇની બનાવેલી નથી. અર્થાત સ્વયંભુ છે; અનેક પ્રકારના રૂપાંતરે પ્રગટ થવું એવો તે પ્રકૃતિનો (માયાનો) સ્વભાવ છે, તે જો કે સુક્ષ્મ છે છતાં સ્થુળરૂપે થઇ જાય છે, તેને જાણવાને જ્ઞાનેંદ્રિયો શક્તિવાન

નથી, પણ તે પ્રકૃતિનું જે કાર્ય નેત્રદ્વારે જોવામાં આવે છે; પ્રકૃતિ એકરસ અખંડ અગોચર પરમાત્મામાં અનાદિત થઇ સમાયલી છે; વળી તે વિષે વિદ્વાન આચાર્યોનો એવો મત છે કે

શ્લોક.

वंशस्थवृत्त

अव्यक्तनाम्नी परमेश शक्ति रनाद्य विद्या त्रिगुणात्मिकापरा,
कार्यानुमेया सुधियैवमाया ययाजगत्सर्व मिदं प्रसूयते ॥

અર્થ.

અવ્યક્ત નામવાળી, અનાદિ અવિદ્યારૂપ, ત્રિગુણાત્મક, સર્વેથી પર અને તેનાં કાર્યો ઉપરથી વિચાર કરતા વિદ્વાન પુરૂષના અનુમાનમાં આવતી જે પરમેશ્વરની શક્તિ છે તે માયા (પ્રકૃતિ) સમજવી જેથી આ તમામ જગત ઉત્પન્ન થાય છે;

શ્લોક.

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिकानो, भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिकानो
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिकानो महाद्भुता निर्वचनीयरूपा,

અર્થ.

એ માયા સાચી નથી તેમ ખોટી પણ નથી. અને સાચું તથા ખોટું, કે હું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પણ નથી તેમજ આત્મથી ભિન્ન નથી. વળી ભિન્ન કે અભિન્નપણું એવા બન્ને સ્વભાવવાળી પણ નથી; સાકાર નિરાકાર પણ નથી, તેમજ સાકાર તથા નિરાકારપણું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પણ નથી, પરંતુ મહા અદ્ભુત અનિર્વચનિય માયા છે,

---

તે પ્રકૃતિના કાર્ય ઉપરથી તેનાં નામ ઘણાં પડ્યાં છે તેને માયા, પ્રકૃતિ, અજા, શુન્ય, સ્વભાવ, શક્તિ, યોની, અવ્યક્ત, સત્તા, આત્મશક્તિ, પ્રધાન, પંચતત્વ ઇત્યાદીક કહે છે;

પરમાત્મા કોને કહે છે ?

પરમાત્માનું તો (શુદ્ધ બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ) (અર્થાત અસ્તિ, જ્ઞાન, ચેતન, પ્રકાશ, ભાતી, પ્રતિતસ્વરૂપ, દુઃખ રહિત આનંદ જનક) પ્રિય સ્વરૂપ છે; તેમજ તે નિત્ય, શુદ્ધ, નિર્દોષ. મુક્ત,અનંત, વ્યાપક, એકરસ, અખંડ, અનાદિ, અજ, અવિનાશી, રાગાદિરહિત, નિર્ગુણ અને સર્વજ્ઞ છે; તે સર્વાધાર અને સુક્ષ્મતર છે, પરમાત્મમાં અનંત શક્તિ છે; તે પોતાની પ્રબળ શક્તીના યોગે અનેક જગત રચે છે; પરમાત્માથી જીવ ભિન્ન છે. જીવ જે જે કર્મ કરે છે તે તે કર્મનું ફળ ઇશ્વર આપે છે; તે ન્યાયકારી છે; તે સર્વમાં ચૈતન્યરૂપે વ્યાપક છે, તેના વિના કોઇ પણ જગો એણુમાત્ર પણ ખાલી નથી; તે સર્વજ્ઞ છે તેથી તેનું કંઇજ અજાણ્યું નથી, તે સર્વાધાર છે તેથી અનંત બ્રહ્માંડનો તે આધાર ભુત છે; તે નિરાકાર છે. એટલે તેની આકૃતિ નથી, તે નિરવય છે તેથી મન અને જ્ઞાને કરીને કથી શકાય તેવો નથી, હે રાજન! એ પરમાત્માની અદ્ભુત શક્તિ કેવળ અંતર્કર્ય છે,

ભાનુપ્રતાપ–હે માહારાજ ! તો શું, પ્રકૃતિ અને પરમાત્માથી જીવ પણ ભિન્ન છે કે !

યોગીરાજ–હે રાજન! જીવ શું છે! અંતઃકરણ શું છે અને પ્રકૃતિ શું છે એ વિષે વિશેષ વિસ્તાર પ્રસંગે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે, કેમકે તારો પ્રશ્ન જગતની ઉત્પત્તિ વિષેનો છે તથી તે વિષયમાં જીવ બ્રહ્મનો અને પ્રકૃતિનો વિચાર કરવામા આવે તો, આ જગત શું છે તે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતેજ જાણી શકે છે; પણ તે વિષયનો વિસ્તાર લાંબો હોવાથી હાલ તને એટલું કહુંછું કે

શ્લોક.

अज्ञान प्रभवं सर्वं ज्ञानेन प्रविलीयते,
संकल्पो विविधः कर्ता विचारः सोयमीदृशः ॥

અર્થ.

અજ્ઞાનથી સર્વ થયું છે એમ માનવામાં આવે છે અને જ્ઞાનથી તે માનવાપણાનો નાશ થાય છે. તથા વિવિધ પ્રકારના સંકલ્પ થવાન કરે છે આવો વિચાર જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે.

એટલે પૃથિવ્યાદિક પંચભૂતો પરમાણુવડે કરીને ઉપજે છે એમ તાર્કિક આદિ માને છે, વળિ કર્મવડે કરીને થાય છે એમ મિમાંસકો માને છે; સાંખ્ય મતવાળા પ્રકૃતિ (માયા) થી થાય છે એમ માને છે; એ સર્વના મતનું નિરાકરણ કરવાને એક મત એમ કહે છે કે; આ જગત આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલું છે; અર્થાત બ્રહ્મજ્ઞાનીયો તો જગતને અસત્ય માને છે;-જેમ સુર્યથી અંધકાર નાશ પામે છે તેમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જગતને માનવા પણાનું અજ્ઞાન નાસે છે.

ભાનુપ્રતાપ—હે માહારાજ ! આપના વચનામૃત ધરાથી મને ઘણોજ આનંદ થાય છે,—વારંવાર આપના કમળ મુખથી નીકળતા શબ્દો સાંભળવાની ઇચ્છા થયાં કરે છે; આપ શાન્ત વૃત્તિવાળા સમદરશી છો, આપના હૃદયમાં પૂર્ણ આનંદનીજ વૃષ્ટિ થયાં કરે છે; તેથી મારા મનમા જે જે પ્રકારની શંકાઓ થાય છે, તે શંકા રૂપી બીજ. આપના પવિત્ર ચરણમાં નિર્ભય થઇને મુકું છું; હે માહારાજ ! હું પુછું છું કે—આ જગત સત્ય કેમ ભાસે છે !

યોગીરાજ—હે રાજન્,

वसंततिलकवृत्त.

ज्ञानेन्द्रियाणिच मनश्च मनोमयः स्या-
त्कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतुः
संज्ञादि भेदकलना कलितो बलीयां
स्तत्पूर्वकोशमभिपूर्य विजृम्भ तेयः

અર્થ.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને મનોમય કોશ કહેવાય છે; એ કોશથીજ વસ્તુઓમાં હું અને મારાપણું એવી કલ્પનાઓ થાય છે; નામ આદિ ભેદની રચનાઓથી ભરેલો એ બળવાન્ પોતાથી પહેલાંના કોશોને પુર્ણ કરીને વૃદ્ધિ પામે છે;

वंशस्थ.

पंचेन्द्रियैः पञ्चभिरेवहोतृभिः प्रचीयमानो विषयाज्यधारया
जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनै र्मनोमयाग्निर्दहति प्रपञ्चम् ॥

अर्थ.

પચહોતા અર્થાત પાંચહોતા અગ્નિની માફક પાંચ ઇન્દ્રિયોએ વિષયો રૂપી ઘૃતની (ઘીઈની) ધારાથી પ્રદિપ્ત કરતો. અને અનેક વાસનાઓ રૂપી લાકડાથી પ્રજ્વલિત થતો એ મનોમય કોશરૂપ અગ્ની, પ્રપંચને (અસત્ય જગતને) બનાવે છે.

મનોમય કોશ એ પ્રકૃતિનું કાર્ય રૂપ બીજ છે; તેથી મન વડે કરીને અજ્ઞાનદ્વારાએ અસત્યને સત્ય માનવામાં આવે છે; કહ્યું છે કે

वंशस्थ.

नह्यस्य विद्या मनसोऽतिरिक्ता मनोह्यविद्या भवबंधहेतुः
तस्मिन्विनष्टे सकलं विनष्टं विजृम्भितेऽस्मिन्सकलं विजृम्भते,

અર્થ.

અવિદ્યા (માયા) મનથી જુદી નથી, જે મન છે તેજ સંસારરૂપી બંધનના કારણ રૂપ અવિદ્યા છે જેકે મનનો નાશ થાય તો સઘળા પ્રપંચનો નાશ થાય છે; અને મનની વૃદ્ધિ થાય તો સઘળા પ્રપંચની વૃદ્ધિ થાય છે;

સંસાર રૂપી બંધનના કારણ રૂપ જે મન છે તે મનવડે કરીને અનેક સંકલ્પ થાય છે. જેમકે

श्लोक.

स्वप्नेऽथ शून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्वं मन एव सर्वम् ।
तथैव जाग्रत्यपि नो विशेषस्तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥

અર્થ.

સ્વપ્નમાં બીજું કંઈ ન છતાં પણ મન પોતે પોતાની શક્તિ ભોક્તા આદિ સઘળા જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે સ્વપ્નમાં જગ ઉત્પન્ન કરે છે તેવી રીતે જાગ્રતમાં પણ એજ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સ્વપ્નમાં અને જાગ્રતમાં અધિક [illegible] ફેરફાર નથી એ માટે આ સઘળો પ્રપંચ મનની કલ્પનાથીજ છે,

---

હે રાજન્! સુષુપ્તિમાં મનનો લય થઈ જાય છે, કાંઈજ રહેતું નથી; પણ જ્યારે જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે સુષુપ્તિમાં લય પામેલું મન પ્રગટ થાય છે. અને એજ મનથી કલ્પિત જગતને જુવે છે,

ભાનુપ્રતાપ–હે મહાત્મા ! તો પછી આ જગતને મનવડે કરીને છે એમ માનવાથી શી હરકત છે !

યોગી–અજ્ઞાનથી ખોટી વસ્તુને ખરી માનવાથી અનેક દુઃખ વિષયોના યોગવડે કરીને તે મન વારંવાર પોતાને ક્ષણિકમાં દુ ક્ષણિકમાં સુખી, અને ક્ષણિકમાં ભય. વિશાદ ઇત્યાદીકને લે છે, એટલે અજ્ઞાન કાયમ રહે છે; માટે હે રાજન્! તું તો આત્મજ્ઞાન અને યોગાભ્યાસ લાગુ લે એટલે આ જગત તારા મનથી ખોટું માનીશ, હે રાજન્! આજના શિક્ષણને તારા હૃદયમાં મનન કર, પછી આવતી કાલે તું જે વિષ પ્રશ્ન કરીશ તેનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં આવશે, હવે હું એકાગ્ર રોકાઉં છું.

યોગી મહારાજ એકાગ્રવૃત્તિમાં લીન થયા, અને ભાનુ આદી મુસાફરો બીજી પર્ણકુટી આગળ સુગંધી લતાઓના ભાગમાં ધવલશિલા ઉપર આનંદથી વિશ્રાન્તિ લેવા બેઠા-

દ્વિતિય લહર.

અદ્વૈત નિર્ણય.

શ્લોક.

मालिनीवृत्त.

किमपि सततबोधं केवलानंदरूपं
निरुपम मतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम्
निरवधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्ण समाधौ

અર્થ.

નિત્ય બોધરૂપ, તથા કેવળ આનંદરૂપ અને સર્વથી રીતે ઉપમા રહિત, નિત્ય મુક્ત, ક્રિયા રહિત, અવધિ રહિત, આકાશ સરખું અને કળા રહિત, વિકલ્પ રહિત તેમજ વચનથી કહિ શકાતું નથી એવું જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે તેનો અનુભવ વિદ્વાન પુરૂષ સમાધીમા કરે છે.

શ્લોક.

प्रकृति विकृति शून्यं भावनातीतभावं
समर सम समानं मानसं बंधदूरम्
निगम वचनसिद्धं नित्यमस्मत्प्रसिद्धं
हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्ण समाधौ

ભાનુ-હે ગુરૂ ! જીવ અને ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કૃપા કરી મને સમજાવો,
યોગી-સર્વ શક્તિયો આનંદ અને અનુભવરૂપી પ્રકાશવડે કરીને જે
પૂર્ણ છે તે વસ્તુ મન અને વાણીવડે કરીને સમજાય તેવી
નથી. એજ બ્રહ્મપદ છે, એવી બ્રહ્મની શક્તિ અંશમાં જે નિરપંદ
પૂર્ણ છે તેમાં એક સ્પંદશક્તિ શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર સ્ફુર્ણને પામી છે
તેમાં આ સંસારની સ્થિતિ સ્વપ્ન સહીની માફક છે, તે શુદ્ધ
ચિન્હ માત્ર શક્તિ અંશમાં પ્રકાશનો અંશ શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ
છે;-તે પ્રપંચનો સાક્ષી ઇશ્વરરૂપ છે; તેને માયા શબલ ઇશ્વર
પણ કહે છે; તેમજ અપિછિન્ન આત્મા પણ કહેવામાં આવે છે;
પંચતત્વ અને ત્રણ ગુણની સમષ્ટિમાં જે સાક્ષી ચેતનનું
પ્રતિબિંબ છે; તેને ચિદાભાસ પણ કહે છે; એ ચિદાભાસને જીવ
સમજવો; તે જીવ સંકલ્પ વિકલ્પનો અભિમાની છે; તેમજ તે સાક્ષી
ચેતન છે;

જે પૂર્ણ અદ્વૈત પદનો અભિમાની છે એજ બ્રહ્મ છે; એ પ્રકારે
જ્ઞાનવાન હોય, એજ બ્રહ્મપદનો અભિમાની થાય છે; એવા જ્ઞાની
અમર બ્રહ્મરૂપ છે. એવા બ્રહ્મપદને અમે યથાર્થ માનિયે છિયે.
તે બ્રહ્મ નિરાકાર. નિર્વિકાર, અખંડ, અનંત, અસંગ,
અક્રિય, અજન્મા, અકર્તા, અવિનાશી, અને નિર્વિકલ્પ પદ છે;
એ પ્રકારે બ્રહ્મનું રૂપ સમજવું;

વળી એ કે સંકલ્પાધિન, જીવ ચિદાભાસ રૂપ છે, તે જીવ
કર્માભિમાનનો કર્તા છે; તે ભોગ અભિમાનને ભોગવે છે; જન્મ પામે
છે, મર્ણ પામે છે, અને સ્થુલ દેહનો ત્યાગ કરે છે; તે જીવ દુઃખને
અને સુખને માનીને ભય તથા સંશય યુક્ત રહે છે; એ પ્રકારે ઉપાધી
યુક્ત જીવને માન્યો છે;-પણ તે જીવનું સ્વરૂપ સાક્ષીથી નથી ભિન્ન
નથી-જેમકે સુર્યનું પ્રતિબિંબ જળમાં છે, છતાં તે પ્રતિબિંબ
સૂર્યના સ્વરૂપમાં ભિન્ન નથીઃ જળની ઉપાધીથી બીજો સુર્ય ભાસે છે,
જ્યારે જળ ઉપાધી દૂર થાય છે ત્યારે તે પ્રતિબિંબનું સ્વરૂપ
સૂર્યમાં લય થાય છે; એ પ્રમાણે અહંકારના સ્વરૂપમાં સાક્ષી ચેતનનો
આભાસ પ્રતિબિંબ રૂપ છે; તેથી દ્વૈત અભિમાનથી જીવરૂપ થયું

વ્યવહાર ચર્મદ્રષ્ટી (અજ્ઞાન) સ્ફુરે છે; એવી મિથ્યાદ્વૈત કલ્પના વસિને સંશય યુક્ત થવાય છે.

વળિ તું કહે છે કે, ઇશ્વર અંતર્યામિ છે--એ વિશે હું કહું છું કે અંતર્યામ્યતા બે પ્રકારની છે--એક તો જીવ અંતર્યામ્ય--અને બીજી ઇશ્વર અંતર્યામ્યતા, તે પરસ્પર એક બીજાના સંકલ્પને જાણી લે છે, તે સંકલ્પ સિદ્ધિ જીવ અંતર્યામ્યતા છે:

જ્યારે નિષ્કામ શુભ કર્મ, અને અભ્યાસ દૃઢ થાય ત્યારે વૃત્તિ એકાગ્ર થાય છે; જ્યારે એકાગ્રવૃત્તિ સાધ્ય થાય, ત્યારે જીવ અંતર્યામ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે,--અને બ્રહ્મ તો પોતેજ પુર્ણ અંતર્યામી છે, તે પોતાની શક્તિ અંશમાં આનંદ અને પ્રકાશની પુર્ણતાનો અંતર્યામી છે; તે અંતર્યામ્યતાનું સ્વરૂપ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય કે જ્યારે જન્મ જન્મનાં પુણ્યકર્મ એકઠાં થાય, ત્યારે નિર્વીકલ્પ પદ પ્રાપ્ત થાય છે--ત્યારેજ તે પુરૂષનો ઉદ્ધાર થાય છે. ત્યારેજ તે અમરપદને પામે છે; કર્મનો અભિમાની માણસ તે પદનો અનુભવ મેળવી શકતો નથી; પણ જ્ઞાની એને સંતપુરૂષો એકાગ્રવૃત્તિ (ચિતનિરોધ) નો આશ્રય લે છે.

ભાનુપ્રતાપ કહે છે કે હે માહારાજ ! મને એજ આશ્ચર્ય લાગે છે કે જ્યારે બ્રહ્મ નિરાકાર સ્વરૂપ છે તો પછી તેનો આકાર શી રીતે થયો ! જ્યારે બ્રહ્મ નિર્વીકાર છે તો તેમાં વિકાર શી રીતે થાય ! જ્યારે, તે અદ્વૈત કહેવાય છે ત્યારે તે પ્રદ્યુમ્ન કેમ થયો ! તે અજન્મા છે છતાં જન્મ ક્યાંથી થાય ! તે કે બ્રહ્મ સત્ય છે તો પછી નાશવત રૂપને પામનારો યના જન્મ ધારણ કરનારો કેમ થયો ! વળિ તે બ્રહ્મ સત્યનો અસત્ય કેમ થયો ! જ્યારે તે બ્રહ્મ નિર્વીકલ્પ થયો તો પછી તેમાંથી સંકલ્પ શી રીતે થયો ! જ્યારે તે પ્રકાશરૂપ છે ત્યારે અંધારૂ શી રીતે થયું ! જ્યારે બ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ છે તો તે દુઃખ સુખરૂપ કેમ જણાય છે ! જ્યારે તે અકર્તા છે તો પછિ કર્તા ભાવ ક્યાંથી થયો ! આ પ્રકારે અભેદરૂપ બ્રહ્મથી નાના પ્રકારના ભેદ ક્યાંથી થયા ! મારા વિચારમાં તો એમ આવે છે કે, આ સંસાર માયાથી ઉત્પન્ન થયું છે; અને માયા એનો બ્રહ્મ અનાદિરૂપે સ્થિત છે. અને જીવ એનો, ગુણ

યોગીરાજે ભાનુપ્રતાપ તરફ અમૃત દ્રષ્ટી કરીને કહ્યુ કે-હે
રાજન્ ! બ્રહ્મની પૂર્ણ નિસ્પંદ શક્તિમાં એક ચિન્હ માત્ર સ્પંદ
શક્તિ સ્ફુરે છે તે સ્પંદ શક્તિમાં વ્યવહારની સર્વ શક્તિયોનો
સંસ્કાર સ્થિત છે, તે સ્પંદ શક્તિમાં સ્વયં પ્રકાશનો અંશ, શુદ્ધ
ચેતનરૂપે કરીને સ્થિત છે; તે શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર. ચેતન સ્વરૂપ, તે
નિસ્પંદ શક્તિનો સાક્ષી ઈશ્વર સ્વરૂપ છે. વળી તે સ્પંદ શક્તિમાં
શુદ્ધ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈને, પુર્ણ અંશમાં આકાશરૂપ થાય છે; સ્પર્શ
શક્તિ અંશમાં વાયુરૂપ બને છે; પ્રકાશ રૂપ આકાશમા તેજ રૂપ
થાય છે; વળિ આનંદ અંશમાં જળરૂપ થાય છે; તેમજ નિસ્પંદ
શક્તિ અંશમાં પૃથ્વિરૂપ થાય છે. હે રાજન્ ! સત્વગુણ સંસ્કારથી
વિષ્ણુરૂપ થાય છે, રજોગુણિ સંસ્કારોથી બ્રહ્મરૂપ થાય છે. તમોગુણી
સંસ્કારોથી શિવરૂપ થાય છે. એ પ્રકારે પાંચતત્વ અને ત્રણ ગુણરૂપ
થાય છે; પછી જ્યાં જ્યા પાંચતત્વ અને ત્રણ ગુણોની સમષ્ટિ થાય છે
ત્યાં ત્યાં પ્રાણ અપાનની ગતિનો સંચય થાય છે [illegible] પછી તે પાંચ
તત્વ અને ત્રણ ગુણની સમષ્ટિમા અંતઃકરણનું સ્વરૂપ થાય છે. તે
અંતઃકરણમા જે કે શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર સાક્ષી સ્વરૂપનો આભાસ
પ્રતિબિંબરૂપે કરીને સ્થિત થાય છે. તેનુ નામ જીવ છે તે જીવ શુદ્ધ
ચિન્હ માત્રનો શુદ્ધ અંશ છે તે જીવ જે સ્વરૂપ[illegible] અભિમાનમા સ્થિત
થાય છે તે એ સ્વરૂપમાં તેજ રૂપે થાય છે. [illegible] દેહના [illegible] સ્થિત
થવાથી દેહરૂપ છે, વળિ સંકલ્પના અભિમાનમાં [illegible] સ્થિત
સંકલ્પરૂપ છે. તે શુદ્ધ સાક્ષી ચેતનના અભિમાનમાં [illegible] તે
શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ છે. વળી તે પુર્ણ અદ્વૈતપદના અભિમાનમાં સ્થિત
હોય તો તે પુર્ણ અદ્વૈતરૂપ છે, જે કે તે આત્મા શુદ્ધરૂપ છે પરંતુ જે
વસ્તુના અભિમાનને ગ્રહણ કરે છે તેથી તે વસ્તુના રૂપે થઈ જાય છે.
માટે તું દ્વૈત અભિમાનનો ત્યાગ કર અને પુર્ણ અદ્વૈત પદના
અભિમાનમાં સ્થિત થા. તેથી તું મોક્ષ પદને પામીશ. હે રાજન્ !

श्लोक

समाहितान्तःकरणःस्वरूपे, विलोकयात्मानमखण्ड वैभवम् ॥
विच्छिन्धि बन्धं भवगंधगंधितं यत्नेन पुंस्त्वं सफलीकुरुष्व

સ્થિત છે; જ્યારે તે સંકલ્પ અને વૃત્તિ શુદ્ધ સાક્ષી સ્વરૂપમાં લય છે, ત્યારે તે વૃત્તિ પોતા ચીજની માફક પૂર્ણ પદમાં પૂર્ણરૂપ થઈ છે; ત્યાર પછી આ સંસારનો અભાવ થઈ જાય છે, માટે સં કલ્પના માત્ર છે. તે સંસાર વૃત્તિમાત્ર છે, તે સંસાર ભ્રાંતિ માત્ર સંસાર અજ્ઞાને કરીને મિથ્યા છતાં સત્ય ભાસે છે; માટે આ સંર શુદ્ધ સત્તામાં લય કરીને પોતાના સ્વયં પ્રકાશ પૂર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂ સ્થિર થાઓ.

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે-હે યોગેંદ્ર મુનિ મહારાજ ! છે તે તો વૃક્ષરૂપ છે; તેમાં કર્તા, કારણ, અને કાર્ય, એ સિદ્ધ પછી આ જગતરૂપી કાર્યનું કારણ કર્તા કોણ છે ! વળી બીજથી પ્રગટ થાય છે તે કયા કાર્યની સિદ્ધિ નિમિત્તે કરીને થાય છે !

યોગીરાજે જવાબ આપ્યો કે-હે રાજન્ ! જેટલાં દ્ર આપવામાં આવે છે, તે દ્રષ્ટાંતો દ્વૈતમાંજ અપાય છે; પણ પદમાં દ્રષ્ટાંત આપી શકાતું નથી; કેમકે બીજનું સ્વરૂપ જ વળી તેથી ઉત્પન્ન થયેલું વૃક્ષ પણ જડ છે; એ પ્રકારે કારણનું પણ જડ થાય છે; તો પછી કાર્ય પણ જડ હોય છે;-જ્યારે કા સ્વરૂપ થાય છે ત્યારે કર્તા પણ કહેવામાં આવે છે; જેવી રીતે બીજ છે; તો પછી તેનો કર્તા પણ સિદ્ધ થાય છે; તો પછી કારણ અને થવાથી વૃક્ષરૂપી કાર્ય સિધ્ધ થયું; એજ પ્રકારે બીજનું કારણ કો એમ જો કે કહેવામાં આવે તો તે બીજનું કારણ વૃક્ષ છે, એ ઉ બીજ અને વૃક્ષ એ બન્નો પરસ્પર કારણરૂપ થાય છે, તેથી સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું નથી; જેમકે સુવર્ણરૂપી કારણથી ભુષણ અ રૂપી કાર્ય સિધ્ધ થાય છે; જો કે એમ છે તો એજ અલંકાર અ જે સુવર્ણનું સ્વરૂપ છે એજ કારણરૂપ છે; પરંતુ જે આકાર-ક આવે છે, તે સુવર્ણનું કારણ થતું નથી;

એ પ્રકારે તે ભુષણોના આકારનું કારણ સુવર્ણ થયું, સુવર્ણનું કારણ કોણ છે ! એ પ્રશ્ન પ્રમાણે બીજ અને વૃક્ષનું છે,-હવે એ બન્નેનું કારણ કોણ છે ! તે વિષે એમ કહેવામાં છે કે; સુવર્ણ અને બીજ તથા વૃક્ષનું કારણ પ્રકૃતિ ; તેના માટે

કહ્યું છે તે પ્રમાણે તું ધ્યાન રાખ, એ પ્રકારે એક દિવસ વ્યતિત થઈ જશે એટલે બીજે દિવસે એ સંસાર પ્રલય થઈ જશે;

યોગીરાજના કહ્યા પ્રમાણે યોગીરાજના સન્મુખ ભાનુપ્રતાપ રાજા નેત્ર અને શ્રવણ દ્વાર બંધ કરીને હાલ્યા ચાલ્યા વિના એક દિવસને માટે બેઠો;

વૃત્તિ પ્રલય દર્શન.

બીજે દિવસ થયો એટલે ભાનુપ્રતાપે યોગી પ્રત્યે કહ્યું કે હે મુનિ! જેવી રીતે આપે મને આજ્ઞા કરી તેજ પ્રમાણે મેં કર્યું. પરંતુ દ્વૈતરૂપ સંસાર અદ્વૈતમાં પ્રલય થતું નથી;

યોગીયે કહ્યું કે—હે રાજા! હાલે તને જે અનુભવ થયો હોય તે તમામ મને કહીદે;

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો—હે બ્રહ્મ વેત્તા! મને તે સ્થિતિમાં કોઈજ અનુભવ થયો નથી, માત્ર તમારા વચનનો અને ભયના સંસ્કારનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો; તે એવી રીતે કે રખેને કદિ મારા શરિરનો કોઈ પણ ભાગ હાલવા પામે! જો કદાપિ શરિર હાલવા માંડશે તો આપનો શિષ્ય શસ્ત્ર પકડીને ઉભો છે તે શસ્ત્રથી હાલતા અંગને કાપી નાખશે, હે મહારાજ! હું એવા ભયથી સ્થિર; રહ્યો હતો જેથી કરીને મારૂં અંગ હાલવા દીધું નથી;

યોગીરાજે જવાબ આપ્યો કે,-શરિરનો કોઈ પણ ભાગ કપાઈ જશે એમ તું સમજીને તારા શરિરને હાલવા દીધું નહિ, અને સ્થિર રહ્યો, તેજ પ્રકારે કાળના ભયથી તું પોતાની અંતર વૃત્તિને સંસારમાં ન જવા દઈશ, તું પોતે પોતાનામાં સ્થિર થઈને અચળરૂપ થા; એજ વૃત્તિનું સ્વરૂપ છે; કારણ કે જેની સ્થિતિમાં મારા વચનનું સ્વરૂપ અને ભયનું સ્વરૂપ તારા જોવામાં આવ્યું હતું, તે અંતર વૃત્તિને બાહેર જવા દેતો નહિ, તો સંસારનું સ્વરૂપ લય થઈ જશે; જ્યારે તે વૃત્તિમાં બાહેર અનુભવ સ્વરૂપ જે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે તેમાં સુક્ષ્મ છે-જેની સ્થિતિ રહુતમાં સ્થુળ છે-અને વૃત્તિનું પ્રકાશક સ્વરૂપ પૂર્ણ છે-વૃત્તિની સ્થિતિ

તૃતિય લહર.

ચિત્ત નિરોધ (વૃત્તિ નિરોધ) શીરીતે થાય !

शार्दुल विक्रिडित वृत्त.

बीजं संसृति भूमिजस्यतु तमो देहात्मधीरङ्कुरो,
रागःपल्लव मम्बुकर्मतुवपुः स्कन्धोऽसवः शाखिकाः
अग्राणींद्रिय संहतिश्चविषयाः पुष्पाणि दुःखंफलं
नानाकर्म समुद्भवं बहुविधं भोक्तात्र जीवः खगः

અર્થ.

આત્મનું અજ્ઞાન એ સંસાર રૂપી વૃક્ષનું બીજ છે. અને દેહને આત્મા માનવો એ અંકુર છે, રાગ એ પાનરૂપ છે; કર્મ એ જળરૂપ છે, શરીર એ સ્કંધ રૂપ છે; પ્રાણોની હાની એ શાખારૂપ છે. ઇંદ્રિયોનો સમુહ એ શાખાઓના અગ્રરૂપ છે; અને વિષયો એ પુષ્પરૂપ છે; વળી અનેક પ્રકારના કર્મોથી ઉત્પન્ન થએલું ઘણા પ્રકારનું દુઃખ એ ફળરૂપ છે. અને તે ફળને ભોગવનારો જીવ પક્ષીરૂપ છે.

બીજે દીવસે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ભાનુપ્રતાપે યોગેશ્વરને પ્રશ્ન કર્યો કે-હે મહાત્મા ! તમે મને કાલે જે બોધ કર્યો હતો, તે બોધનું મનન મ્હેં સારી રીતે કર્યું છે, તેમાં વૃત્તિને બાધ્ય કરવી એ મુખ્ય હકીકત જણાઇ આવે છે, હે મહારાજ ! વૃત્તિ, એ પદાર્થ શો છે ! અને તેનો નિગ્રહ શી રીતે થાય !

યોગીરાજે ભાનુપ્રતાપ તરફ સૌમ્ય દ્રષ્ટી કરીને કહ્યું કે, હે સુપાત્ર ! સાંભળ !

वंशस्थवृत्तम्.

निगद्यतेऽन्तः करणं मनोधी, रहंकृतिश्चितमिति स्ववृत्तिभिः
मनस्तु संकल्प विकल्पनादि भिर्बुद्धिः पदार्थाध्यवसायधर्मतः
अत्राभिमानादह मित्यहंकृतिः स्वार्थानु संधान गुणेन चित्तम्

અર્થ.

પોતાની જુદી જુદી વૃત્તિયોને લીધે, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, અને ચિત્ત એ પ્રકારે અંતઃકરણનું ચાર સ્વરૂપ છે;

સંકલ્પ અને વિકલ્પ આદિ વૃત્તિને મન કહેવાય છે; પદાર્થોને નિશ્ચય કરવા રૂપ વૃત્તિને બુદ્ધિ કહેવાય છે; શરિરમાં હું છું એવું અભિમાન કરવારૂપ વૃત્તિને અહંકાર કહેછે, પોતાના વિષયનું અનુસંધાન કરવા રૂપ વૃત્તિને લીધે ચિત્ત કહેવાય છે.

હે રાજન ! જો કે અંતઃકરણનાં ચાર સ્વરૂપ કહ્યાં પણ તેમાં પ્રાધાન્ય વૃત્તિ છે, એમ તાહારે જાણી લેવું જોઈએ;

હે રાજન ! જ્યાંસુધી આ શરિરમાં પ્રાણ અપાનનો પરસ્પર સબંધ છે, ત્યા સુધી તે પ્રાણ અપાનની સંધીમાં સંકલ્પનું સ્વરૂપ સ્થિર રહે છે;-જ્યાં સુધી તે સંકલ્પ આ શરિરમાં, જ્ઞાનેંદ્રિય, અને કર્મેંદ્રિય, પ્રાણની સાથે મળીને, નાનારૂપ સંસારમાં રહીને, નાના પ્રકારના વ્યવહારને પામે છે, ત્યાં સુધી આ સ્થુળ શરીરમાં સાક્ષી ચેતન સ્વરૂપને આશરે, તે સંકલ્પ દ્વારાએ, અનેક પ્રકારના વ્યવહારોના પુરૂષાર્થથી, વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે;
જ્યારે પ્રાણ અપાનની સંધીમાં વિઘ્ન પડે છે, અર્થાત પ્રાણ અપાન પરસ્પર નથી મળતાં, ત્યારે તે પ્રાણ અપાન શરિરમાંથી નિકળીને, શુન્ય આકાશમાં મળે છે; તે સમયે સુક્ષ્મ શરિર આ સ્થુળ શરિરમાંથી નિકળીને સંકલ્પ અનુસાર કોઇ બીજા સ્થુળ શરિરમાં પ્રવેશ કરે છે; જ્યારે પૂર્ણ અદ્વૈત ચેતન સ્વરૂપના જ્ઞાનથી પૂર્ણઅદ્વૈત સ્વરૂપમાં સંકલ્પનો પ્રલય થાય છે, અર્થાત પૂર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂપનું નિર્ધુવ થાય

છે ત્યારે તે સુક્ષ્મ શરિર જન્મ મરણના બંધનથી રહિત પૂર્ણ અદ્વૈત ચેતન સ્વરૂપમાં લય થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાના સ્વયં પ્રકાશમાં વિશ્રામ પામે છે; ત્યારેજ તે અમર થાય છે;

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે હે મુનિરાજ ! આ જન્મનો ઉદ્ધાર કયું કર્મ કરવાથી થાય છે !

યોગી કહે છે કે હે ભુપાળ ! મિથ્યા દેહ અભિમાન અને મિથ્યા જગત સુખની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી રહિત થઈને, અદ્વૈતવાદી જ્ઞાનવાન સંત પુરૂષનો સંગ કરવો,—મનમાં આવેલી શંકાઓનું સમાધાન કરવું; વેદાન્ત શાસ્ત્રનો અર્થ સમજવો; પૂર્ણ ભાવનાએ કરીને સંત પુરૂષના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો, એ પ્રકારે સત્સંગ સેવાથી ઉદ્ધાર થાય છે;

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે હે ગુરૂ ! આ સંસારમાં સંસારી માણસો ઈશ્વરનાં અનેક નામ કલ્પિને ભજન કરે છે, માટે કયા નામથી ભજન કરવાથી, ઈશ્વર સ્વરૂપની સિદ્ધિ મળે ! તેમજ કયા ઉપદેશથી યોગ્ય ઉપદેશક ગુરૂ કહેવાય ! તે કૃપા કરીને કહો;

યોગી કહે છે કે—જે ભજનથી આ મનરૂપી દ્વૈતનો વિનાશ થાય એજ ભજન શ્રેષ્ઠ છે; આ મનરૂપી દ્વૈતનો વિનાશ સત્ સ્વરૂપના વિચારથીજ થાય છે, તે સત્ સ્વરૂપનો વિચાર પ્રાણાયામ અભ્યાસ દૃઢ કરવાથી થાય છે; એજ પ્રાણાયામ અભ્યાસથી જ્યારે ચિત્ત નિસ્પંદ થાય છે; ત્યારે સુક્ષ્મ વિચારનું સ્વરૂપ દૃઢ થાય છે; વળી તે પ્રાણાયામની સાથે મહા વાક્યનું જે ભજન છે તે શ્રેષ્ઠ છે, મહા વાક્યનો અર્થ સારી રીતે સમજવો એજ જ્ઞાન છે;

વળી જે અદ્વૈતવાદી સંત મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરે છે, એટલે અદ્વૈત નિશ્ચય કરાવે છે; તેજ જ્ઞાન ગુરૂ શ્રેષ્ઠ સમજવો; તેવા જ્ઞાનીના ઉપદેશથી શિષ્ય પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે; અને પરમ પદને પામે છે;

કર્મકાન્ડના ઉપદેશકો અદ્વૈત જ્ઞાનના અધિકારી નથી; જેઓ અજ્ઞાની છે, જેઓ આત્મજ્ઞાનને જાણતા નથી, જેઓ અનર્થ અને અનિત્યનું કામ કરવામાં બીલકુલ વિચાર કરતા નથી તેવાઓને કર્મકાન્ડનો અધિકાર છે. અને તે કર્મનો અધિકારી કાલે કરીને આત્મજ્ઞાનનો બે-

બાહેરના આકાશનો વાયુ લેવામાં આવે છે તેને પુરક કહે છે; અંદરથી બાહેર વાયું કાડવામાં આવે છે તેને રેચક કહે છે; નાભીસ્થાનમાં પવન રોકવામાં આવે છે તેને કુંભક કહે છે; અર્થાત પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં રોકી રાખવો તેનું નામ કુંભક છે;

આ પ્રકારે ત્રણ ભેદથી પ્રાણાયામ છે; આ ત્રણ પ્રકારના પ્રાણાયામમાં યોગી લોકોએ અનેક પ્રકારની રીતથી અભ્યાસ બતાવ્યો છે;

હે રાજન્ ! શંકર મહાત્મા કહે છે કે—

શ્લોક.

चित्तादिसर्वभावेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् ॥
निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणायाम स उच्यते

અર્થ.

ચિત્ત આદી સર્વ વસ્તુઓને વિષે બ્રહ્મની ભાવના કરીને વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ કરવો તેને પ્રાણાયામ કહેછે; કારણ કે પ્રાણ મનને આધિન હોવાથી મનના લય વડે કરીને પ્રાણનો લય થાય છે; પ્રાણના લય વડે કરીને મનનો લય જે પતંજલી માને છે તે યથાર્થ નથી. કારણ કે મન પ્રાણને આધિન નથી; એમ શંકર સ્વામી કહે છે—હે રાજન્ ! જ્યારે પ્રમુની ગતિ બંધ થાય છે ત્યારે આ સ્થુળ શરિર અચેત લાકડા જેવું પડી રહે છે,

પતંજલી ભગવાન કહે છે કે, श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः એટલે શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ અર્થાત શ્વાસ અને પ્રશ્વાસમાં જતા આવતા વાયુની ગતિનો નિરોધ કરવો તેને પ્રાણાયામ કહે છે; એ સઘળો વિષય તને આગળ સમજાવવામાં આવશે; હે રાજન્ ! તે કાર્યને માટે જે ઉત્તમ અધિકારી પુરૂષો છે તેઓજ લાયક છે.

ઉત્તમ અધિકારી કોણ.

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે—હે ગુરૂ. ઉત્તમ અધિકારીનાં કેવાં લક્ષણ હોય છે ?

અસંશકિત–સંકલ્પના સ્પંદ સ્વરૂપને, નિસ્પંદ સ્વરૂપમાં લય કરવો, અર્થાત સંકલ્પના સ્પંદ સ્વરૂપમાં નિસ્પંદ ભાવને જોવો, અને દ્વૈત નિરાંબય પદમાં સ્થિત રહેવું, સર્વ સંસારના વ્યવહારને તથા શરિરના સર્વ ધર્મને અને સંકલ્પના સ્વરૂપને આકાશની નિસ્પંદ સ્થિતિના સ્વરૂપમાં લય કરીને સર્વને આકાશ રૂપ કરીને નિશ્ચલ અનુભવ કરવો તેને અસંશકિત ભુમિકા કહે છે;

પદાર્થભાવિની–નિસ્પંદ ભાવમાં અર્થાત આકાશની નિસ્પંદ સ્થિતિમાં પુર્ણ આનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો, સર્વ સંસાર તથા તેના વ્યવહાર તથા શરિર અને શરિરના સર્વ ધર્મમાં પોતાના આનંદ સ્વરૂપને પુર્ણ માનવો, અર્થાત પુર્ણ આનંદ સ્વરૂપમાં દ્વૈતનો અભાવ કરવો તેને પદાર્થ ભાવિની ભુમિકા કહે છે,

તુર્યગા-નિશ્ચલ પુર્ણ આનંદમાં સ્વરૂપના સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપનો પુર્ણ રૂપે કરીને અનુભવ કરવો; અર્થાત પુર્ણ આનંદ, અને પુર્ણ સત્તાના સ્વરૂપમાં, એક પોતાનાજ પૂર્ણ સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપનેજ નિશ્ચય જાણવો. તેને તુર્યગા ભુમિકા કહે છે;

એ પ્રકારે જ્ઞાનની સાત ભુમિકાઓ છે; તેનું લક્ષણ, વૃત્તિ, અને સ્થિતિ અનુસારથી સમજી લેવું, આ ભુમિકામાં બતાવેલાં લક્ષણોથી જ્ઞાની પુરૂષો અમુક ભુમિકામાં છે એમ સમજી શકે છે.

ભાનુપ્રતાપ કહે છે કે હે યોગીરાજ ! ભુમિકાનો વિષય મને સારી રીતે સમજાયો, હવે હું પ્રશ્ન કરૂછું કે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિકનો જે વ્યવહાર છે તે કેવી રીતે ! તેમનું સ્વરૂપ તો જણાતું નથી; તેમજ તે ત્રણમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે ! તેમજ તે ત્રણથી જુદુ કયું પદ છે ! તેનો ભેદ કૃપા કરીને કહો.

યોગી કહે છે કે—બ્રહ્મનિ શુધ્ધ ચિન્હ માત્ર શકિત અંશમાં, શુધ્ધ ચિન્હ માત્ર ચેતન સ્વરૂપનો શુધ્ધ આનંદ માત્ર અહંકારના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અહંકારના સ્વરૂપમાં સત, રજ, તમ, ભાવથી સ્થિત છે, તે શુધ્ધ ચિન્હ માત્ર ચેતનસ્વરૂપ પોતાના સત્વગુણ

અંશનો અભિમાની હોવાથી વિષ્ણુ સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયો, તેમજ પોતાના રજોગુણ અંશનો અભિમાની થવાથી બ્રહ્મા સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયો; અને પોતાના તમોગુણી અંશના અભિમાનથી શિવરૂપ થયો, એ પ્રકારે તે શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર શુધ્ધ અહંકારરૂપી માયાની સાથે મળીને માયાના ત્રણ ગુણ સ્વરૂપ થયા;–તે શુધ્ધ ચિન્હ માત્રનો જે અહંકાર ભાસ પ્રાપ્ત થયો તે જ્ઞાનને સ્પંદ સત્તા કહેવામાં આવે છે; હે રાજન્! તેનેજ માયા કહે છે; તે શુધ્ધ જ્ઞાન પણ પૂર્ણ અંશથી આકાશરૂપ થયો છે; તે પુર્ણ સ્પંદ અંશમાં વાયુ રૂપ થયું છે; તે સ્પંદ અંશમાં ચેતન અંશથી તેજ રૂપ થયું છે; તે ચેતન અંશમાં આનંદ અંશથી જળરૂપ થયું છે; તેમજ તે આનંદ અંશમાં નિસ્પંદ સત્તા અંશથી પૃથ્વિરૂપ થયું છે; તે વૈરાટ સ્વરૂપથી શુધ્ધ ચિન્હમાત્ર ચેતનસ્વરૂપ ત્રણ ગુણરૂપે કરીને ઠર્યું છે; ત્યાં અંતઃકરણ થયું છે; તે અંતઃકરણમાં આભાસરૂપથી જીવરૂપ થયો છે; એ પ્રકારે જ્યારે યોગ અભ્યાસથી શુધ્ધ ચિન્હમાત્ર ચેતન સ્વરૂપમાં સંકલ્પ સાક્ષીરૂપે કરીને સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેને સહ વિકલ્પ સમાધી કહે છે; એવી સહ વિકલ્પ સમાધીમા જે જે પ્રકારની ભાવના કરવામાં આવે તેવુંજ સ્વરૂપ સુક્ષ્મ શરિરરૂપે કરીને સિધ્ધ થાય છે; ત્યારે તે સુક્ષ્મ શરિર દ્વારે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સિધ્ધ થાય છે; તો તે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને શિવ એ ત્રેણે શુધ્ધ ચેતનરૂપ એકજ છે, તેમાં કંઈજ ભેદ નથી; તેમની સ્થિતિ તો ઇશ્વર કોટીમાં થાય છે; પરંતુ સમાધી દ્વારે બ્રહ્મ કોટીના આનંદનો અનુભવ કરી લે છે; અને ઇશ્વર કોટિમાંનો સિદ્ધિ આદિક વ્યવહારની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જ્ઞાની પુરૂષતો પરબ્રહ્મ કોટીમાં સ્થિત થાય છે; કેમકે તે પુર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂપના નિશ્ચયમાં સમાધીદ્વારે ઇશ્વર કોટીના વ્યવહારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એવી બ્રહ્મકોટીને નિર્વિકલ્પ સમાધી કહે છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ આદિક અને સર્વ સિદ્ધ સમુદાય તે બ્રહ્મકોટીના આનંદ પદની ઇચ્છામાંજ રહેલા છે;

ભાનુપતાપે કહ્યું કે હે મહારાજ! સમાધી કહોને કહે છે! કેટલાંક પુરાણ કથાઓમાં તો હજાર વરસ સુધી મુનિ લોકો સમાધી

સદાવતા હતા એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે; તો તે વખતે તેમની કેવી સ્થિતિ હશે ! તે વિષે ખુલાસો આપશો;

યોગીરાજે કહ્યું કે હે રાજન ! ધારણા, ધ્યાનના સંયમમાં જ્યારે મનનો લય થાય છે તેને સમાધી કહે છે; જેઓ યોગાભ્યાસને જાણતા નથી તેઓ પ્રાણવાયુને બ્રહ્મ રંધ્રમાં ઠરાવવાને પ્રયત્ન કરે છે અને એમ કરવાથી જેઓ સમાધી માને છે, એ તમામ ખોટું છે; કેમ કે તે તમામ હઠયોગ છે; જેઓ હજાર વરસ સુધી સમાધીનો અભ્યાસ કરતા હતા તેઓ રાજયોગ સમાધી કળાથી કરતા હતા; તે વખતે તેમના આયુષ્યનું પ્રમાણ હાલના વખત કરતાં વિશેષ હતું; તેથી તે રાજયોગ દ્વારાએ અરણ્ય અને ઉત્તમ ફલદ્રુપ વનમાં નિવાસ કરીને ચિત્તનો નિરોધ કરતા હતા; તે કેરીરીને સમાધીનો અભ્યાસ કરતા હતા તે સાંભળ;

હે રાજન્ પ્રથમ આકાશની પૂર્ણ સ્થિતિની ધારણા કરિને તે ધારણામાં પૂર્ણ ચેતન સ્વરૂપનું ધ્યાન, પછી તે ચેતન સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંયમમાં સંકલ્પનો લય કરવાનો અભ્યાસ શરિરે કરીને સર્વ કરતા હતા, એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં જ્યારે, પૂર્ણ અદ્વૈત ચેતન સ્વરૂપમાં દ્વૈત નિશ્ચયનો અભાવ થઇ જાય છે, ત્યારે પુર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂપના નિશ્ચયમાં સ્થિત રહીને નિર્વિકલ્પ પદને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે આ સંસારમાં શરિરે કરીને સર્વ વ્યવહાર કરતા છતાં નિર્બંધન સ્થિતિ આવે, એ પ્રકારે પૂર્વે યુગોમાં યોગીજન સમાધીનો અભ્યાસ કરતા હતા, તે સમાધી અભ્યાસ ક્યારે થાય છે કે જ્યારે પ્રથમ વૃત્તિ અભ્યાસ દ્વારે વા. પુર્વ કાળના અભ્યાસનું ફળ વૈરાગ્ય દ્વારે એકાગ્ર થાય છે;-

હાલ કળિયુગના આયુષ્યનું પ્રમાણ જાણીને એક વરસ પર્યંત એકાગ્ર ચિત્ત થઇને સમાધીનો અભ્યાસ કર્યો જાય તો નિઃસંદેહ નિર્વિકલ્પ પદ પ્રાપ્ત થાય-

ભાનુપ્રતાપ કહે છે કે-હે મહારાજ ! વૈરાગ્યનું જ્ઞાન શા પરથી પ્રાપ્ત થાય !

યોગીરાજે કહ્યું કે હે મહાબાહુ રાજા! સાંભળ,-વૈરાગ બે

લયનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે; તે સર્વ સંકલ્પ માત્ર, સંસારૂપી દ્વૈત, તાહારી ચિન્હ માત્ર સ્પંદ શક્તિ અંશમાં સ્થિત છે; વળિ તું, આ સ્પંદ શક્તિનો સાક્ષી પોતે પોતાનામાં પૂર્ણરૂપે કરીને રહેલો છું; જેવી રીતે આકાશમાં અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા થાય છે; તેમજ અનેક પ્રકારની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે પરંતુ આકાશ તો પોતાના પૂર્ણ પણામાં જેવોને તેવોજ નિશ્ચળ છે; અર્થાત તે આકાશમાં સ્પંદત્વ પ્રાપ્ત થતો નથી, સ્પંદ ભાવને પ્રાપ્ત થવાનો વાયુનો ધર્મ છે; આકાશના સ્વરૂપમાં વાયું આકાશ સ્વરૂપ છે; એ પ્રકારે આ નાના પ્રકારના વ્યવહાર તારી સ્પંદ શક્તિ અંશમાં સ્પંદ શક્તિરૂપ છે; એજ ત્હારી સ્પંદ શક્તી નિસ્પંદ શક્તિ અંશમા નિસ્પંદ રૂપ છે. એ પ્રકારે આ સ્પંદ માત્ર દ્વૈતમાં નિસ્પંદ ભાવને તું જો; અને તું આ સ્પંદ અને નિસ્પંદના સ્વરૂપનો સાક્ષી અકર્તા, અભોક્તા, અજન્મ, અને અવિનાશી છે, તેમજ તું પુર્ણ અદ્વૈતરૂપ સર્વદા કાળ એક રસ સ્થિત છે;

ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે–હે પરમ સુખ આપવા વાળા પ્રકાશવેત્તા મુનિશ્વર !–પુર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂપની સત્તા અંશમાં અદ્વૈત સંકલ્પની ઉત્પત્તિ અને લયનું શું કારણ છે તે કહો;

યોગેશ્વરે કહ્યું કે હે રાજન્ ! પૂર્ણ અદ્વૈત સ્વરૂપની સત્તા અંશમાં શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર ચેતન સ્વરૂપનું આનંદ પણથી અહં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થએલું છે; તે અહં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પોતાના ચિન્હ માત્ર સ્વરૂપમાં નાના પ્રકારની સ્ફુરતીને પ્રાપ્ત કરનાર છે; તે ચિન્હ માત્ર જ્ઞાન પણ ઉત્પત્તિ અને લયનું કારણ છે; તે ચિન્હ માત્ર, શક્તિનો સ્વભાવ છે; જ્યારે તું પોતાની નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિષે સત્તા અંશને જોઇશ, ત્યારે તને ચિન્હ માત્ર અંશમાં કોટી કોટી સ્ફુરણોની ક્ષણ ક્ષણમાં ઉત્પત્તિ અને લય થતું જોવામાં આવશે; તે જ્યારે યોગની સમાધિદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પુરૂષ તેવા યોગને સમ્પૂર્ણ જાણો થાય છે;

ભાનુપ્રતાપે કહ્યું કે હે મુનિશ્વર ! આપના વચને કરીને મારૂં [illegible] શાન્ત થયું, આપ કૃપા કરીને હવે વૃત્તિનિરોધનું મુખ્યત્વ જે [illegible] યોગ છે, તે યોગાભ્યાસનું વિવેચન કૃપા કરીને અમને બતાવશો,

યોગીરાજે કહ્યું કે હે ભુપાલ ! આજ જે ઉપદેશ તને કર્યો છે તે ઉપદેશનું મનન કરો, પછી આવતી કાલે તને યોગાભ્યાસનો ઉપદેશ કરવામા આવશે.

આટલું કહીને નિત્ય નિયમ પ્રમાણે યોગીરાજ એકાગ્રવૃત્તિમાં નિમગ્ન થયા, અને ભાનુપ્રતાપે ગુરૂના ચરણ કમળમાં મસ્તક નમાવ્યું. પછી ત્યાંથી પોતાની પર્ણકુટીમાં જઈને પોતાના સાથી વર્ગ સાથે પ્રવેશ કર્યો;—

ચતુર્થ લહર.

યોગાભ્યાસ.

શ્લોક.

घटं जलं तद्गत सूर्य बिंबं विहाय सर्वं विनिरी क्ष्यतेऽर्कः
तटस्थ एतत्त्रित यावभासकःस्वयं प्रकाशो विदुषा यथा यथा
देहं धियं चित्प्रति बिम्बमेवं विसृज्य बुद्धौ निहितं गुहायाम्
द्रष्टारमात्मानमखण्ड बोधं सर्व प्रकाशं सद साद्वि लक्षणम्
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्म मन्तर्बहिःशून्यमनन्यमात्मनः
विज्ञाय सम्यङ्निजरूपमेतत् पुमान्विपाप्मा विरजो विमृत्युः
विशोक आनंदघनो विपश्चि त्स्वयं कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित्
नान्योऽस्तिपन्था भवबन्धमुक्ते र्विना स्वतत्त्वावगमं मुमुक्षोः

અર્થ.

ઘટ, જળ, અને તેમાં રહેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ એ સર્વને છોડી દઇ જેમ ત્યારે, એ સર્વેને પ્રકાશ કરનાર અને સ્વયંપ્રકાશ સૂર્ય જોવામાં આવે છે; તેમ દેહ બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાં રહેલા ચૈતન્યનો આભાસ એ સર્વને છોડી દઇ ત્યારે દ્રષ્ટા, અખંડ બોધરૂપ, સર્વને પ્રકાશ આપનાર, કાર્ય અને કારણથી જુદો નિત્ય વ્યાપક, સર્વમાં રહેલ અત્યંત સૂક્ષ્મ, પોતાથી અભિન્ન અને જેથી બહાર કે અંદર બીજો કોઈ પદાર્થ નથી, એવું, સ્વરૂપ મુમુક્ષુ સારી રીતે અનુભવમાં આવે ત્યારે વિજ્ઞાન પુરુષ પાપરહિત થાય છે તથા રહિત થાય છે; મૃત્યુરહિત થાય છે; અપાંરિત

થાય છે. તેમજ કોઈથી પોતે ભય રાખતો નથી; મુમુક્ષુને પોતાના આત્માનું તત્વ જાણ્યા શિવાય બીજો કોઇ સંસારના બંધનમાંથી છુટવાનો માર્ગ નથી:

નિત્ય નિયમ પ્રમાણે બીજે દિવસે ભાનુપ્રતાપ યોગેશ્વર પાસે આવીને પ્રશ્ન કરે છે કે; હે પરમ ગુરૂ! મન બુદ્ધિ ચિત્ત, અને અહંકાર. એ ચારે વૃત્તિનું સ્વરૂપ છે; એ વિગેરે હકીકત આપે કૃપા કરીને મને સમજાવી છે; હવે વિજ્ઞપ્તિ કરૂછું કે યોગ કહોને કહે છે!

યોગ કહોને કહે છે?

યોગીરાજ બોલ્યા કે હે રાજન્! ભગવાન પતંજલીએ કહ્યું છે કે, **योगश्चित्त वृत्ति निरोधः**-યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ; જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ સંપૂર્ણ અંશે થાય છે ત્યારે દ્રષ્ટા (જીવાત્મા)ની પોતાના રૂપમા સ્થિતિ થાય છે; પરંતુ એ વિનાનો આત્મા ચિત્ત (વૃત્તિ) સ્વરૂપ થાય છે, માટે યોગ માર્ગની ઇચ્છા રાખનારાઓ એ કિંવા યોગ જાણનારાઓ એ ચિત્તની જેટલી વૃત્તિયો હોય તે બધી જાણીલઇ ચિત્તનો નિરોધ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ જ્યારે એ પ્રકારે નિરોધ સારી પેડે થાય ત્યારેજ યોગ સધાય છે;

હે રાજન્! બે વસ્તુનું એક થવું એનું નામ યોગ છે, નાનારૂપ સંસારના સંકલ્પમાં લય થવાનું નામ અંતર્યોગ છે, હે ભુપ! તારી ચિન્હમાત્ર શકિત નાના પ્રકારના બહિર્યોગ સ્થાનમાં છે;

પુર્ણ અદ્વૈત સ્વયં પ્રકાશ તે સર્વ શકિતયોના યોગનું સ્થાન છે; તેને અંતર્યોગ કહે છે; તેનો ભેદ કરૂછું તે તું સાંભળ;

પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય દ્વારાએ તારૂં ચિત્ત નાના રૂપે કરિને આ સંસારમાં રહેલું છે; તે સંસારને પાંચ ઇન્દ્રીયોના સ્થાનમાં એવી રીતે લય કર કે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એમ પાંચ રૂપે કરીને અનુભવ કર,-તે પાંચ ઇન્દ્રીયોને ચિત્તના સ્વરૂપમાં લય કર, એ પ્રકારે જ્યારે તું એકાગ્રચિત્ત થઇને દ્રઢતામાં રહિશ ત્યારે બહિર્યોગ સિદ્ધ થશે;

જ્યારે ચિત્તનાસ્વરૂપને સાક્ષી શુદ્ધ ચિદ્રુમાત્ર ચેતન સ્વરૂપમાં લય કરીશ. તથા જ્યારે શુદ્ધ ચિન્દ્રુમાત્ર ચેતન સ્વરૂપને પુર્ણ અદ્વેત પદમાં લય કરીશ, ત્યારે અંતર્યોગ સિદ્ધ થશે,–જે પુરૂષ વિચાર દ્વારાએ યોગ પદને સિદ્ધ કરે છે તે ઉત્તમ છે; તેણે પોતાના અમુલ્ય જન્મને સફળ કર્યો છે; માટે તું પણ આ સર્વ દ્વૈતને મિથ્યા બ્રાંતીમાત્ર નિશ્ચય કરીને એ પદની ભાવના કર; જે માણસ યોગાભ્યાસ વિચાર દ્વારાએ સિદ્ધિયોગમા બધાયમાન થાય છે; તેને જો કે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેથી કરીને તેનો અમુલ્ય જન્મ સફળ થતો નથી; કેમ કે જગતની સિદ્ધયો માત્ર જગત રૂપ છે, તે જગત નાનારૂપે કરીને આગળથીજ સિદ્ધ છે; માયા વૃત્તિરૂપ ભ્રમમાત્ર છે; બુદ્ધિવાન પુરૂષ એજ છે કે, ભ્રમસ્વરૂપનો નાશ કરવાને અને પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપને સિદ્ધ કરવાને ઉપાય કરે છે;

હે રાજન્ ! હઠયોગ–લયયોગ,, મંત્ર યોગ, અને રાજયોગ એવી રીતે ચાર પ્રકારના યોગ છે.

હઠયોગનો હેતું.

હે રાજન્ ! પ્રાણ અને અપાનને પ્રાણમાં સમ કરવો. તેને હઠયોગ કહે છે; હઠયોગ વિદ્યાના મુળ પ્રવર્તક આદીનાથ શંકર કહેવાય છે ત્યાર પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ, શાબર, આનંદ ભૈરવ ચૌરંગી, મીનનાથ, ગોરક્ષનાથ, વિરૂપાક્ષનાથ, બિલેશય, મંથાન ભૈરવ, સિદ્ધિ, બુદ્ધ, કોરંટક, સુરાનંદ, સિદ્ધપાદ,ચર્પટી, પુજ્યપાદ. નિત્યનાથ. નિરંજન. કપાલી. બિંદુનાથ, કાકચંડી, પ્રભુદેવ, અલ્લામ, ભાનુકી, નારદેવ, ખંડકપલિક, તારાનાથ, વિગેરે ઘણા યોગેશ્વરો હઠયોગ વિદ્યાને સાધ્ય કરનારા અને તેમાં મસ્ત રેહેનારા પૂર્વે થઈ ગયા છે; હઠયોગ વડે કરીને પોતાના દેહ અને પ્રાણને સ્વાધીન કરીને તથા સ્વતંત્ર થઈને પોતાની ઇચ્છાનું સાર આકાશમાં ગમન કરવાની શકતી વાળા તેઓ હતા, તેઓ ક્ષણ માત્રમાં પવનની માફક બ્રહ્માંડમાં વિચરતા હતા;

યોગી યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ હઠયોગ નિષ્ઠ હતા. તે મહાયોગી

જે અહિંતધારી જ્ઞાનવાન સંત છે, તેના વચન ઉપર જે વિશ્વાસ
રાખે છે, તથા તન મન અને ધને કરીને તેવા ઉત્તમ સંતની સેવામાં
જે તત્પર રહે છે, તથા સત્ય શાસ્ત્ર વેદવચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે તેવા
પુરૂષને સત્સંગ કહે છે,

ઉપર કહેલા યમમા પાંચ ભેદ છે—

તે એવી રીતે કે-હિંસાનો ત્યાગ કરવો અને અહિંસા ગ્રહણ
કરવી-અસત્યનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય ગ્રહણ કરવું-અશુદ્ધિનો
ત્યાગ કરવો અને શુદ્ધિનુ ગ્રહણ કરવું-વિશેષ આહારનો ત્યાગ કરવો
અને મિતાહાર રાખવો-વિષયની લિપ્તતાનો ત્યાગ કરીને વિર્ય સાચવવું
એ રીતે પાંચ પ્રકારના યમ સમજવા-તે પાંચ યમ જે કે-અહિંસા
સત્ય-શૌચ-મિતાહાર-બ્રહ્મચર્ય છે.

અહિંસા-એટલે મન વાણી અને શરીરે કરીને કોઇનુ પણ અંતઃકરણ
દુખવવુ નહિ.

સત્ય—એટલે જે વસ્તુ નેત્રથી જોઈ તથા કાનવડે કરીને હકીકત
સાંભળી તે હકીકત તેવે સાચી કહેવી.

શૌચ—એટલે જળવડે કરીને સ્નાન કરવાથી શરીર ઉપરની શુદ્ધિ
થાય છે અને સત્સંગ વિચારદ્વારાએ મનની શુદ્ધિ થાય છે;

મિતાહાર એટલે રૂચિપુર્વક આહાર કરતા પણ થોડું ભૂખ્યું રહેવું,

બ્રહ્મચર્ય-વિર્ય સાચવવું, વિદ્યા ન થવુ નહિ અને કામને જીતવો;

નિયમ અંગ.

મિથ્યા વ્યવહારમા નિવૃત્તિ અને સત્ય વ્યવહારમા પ્રવૃત્તિ
તેને નિયમ કહે છે તે નીયમ જપ, તપ, દાન, વેદાન્ત શાસ્ત્ર શ્રવણ;
સંતોષ આ રીતે પાચ પ્રકારનો છે;

જપ એટલે પ્રાણ અપાનની સાથે મહા વાક્યનો મન વડે કરીને
વિચાર કરવો, અર્થાત પ્રાણ અપાનની સુક્ષ્મ ધ્વનિની સાથે મહા
વાક્યની સુક્ષ્મ ધ્વનિને મેળવવો;

તપ એટલે મનના વેગને રોકવાને માટે શરીરને કષ્ટ આપીને પણ
એકાંત સ્થાનમાં રહેવું.

દાન એટલે અન્ન, વસ્ત્ર, દ્રવ્ય, યોગ્ય અધિકારીને દેવું—

[illegible] અધિષ્ઠાન રૂપ છે, તે
[illegible] તે શુદ્ધ ચિન્હ
[illegible] નો અભાવ થાય છે,
[illegible] નિર્વિકલ્પ પદ છે;
[illegible] કે વૈરાટ રૂપે કરીને
[illegible] ચક્રના સ્થાનમાં
[illegible] છે;
[illegible] મુલાધાર ચક્રમાં
[illegible] શક્તિમાં વાયુ રહે
[illegible] ચક્રથી માંડીને
[illegible] સમાન રૂપે
[illegible] પર્યંત ઉદાન રૂપે
[illegible] છે;

[illegible]

જે દસ નાડીયો કહી, તેમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ ત્રણ નાડીયો કહેવામાં
છે તે કયા પ્રકારની તે કૃપા કરીને સમજાવશો, (ર

યોગી બોલ્યો--કે- ડાબી નાશિકામાં જે નાડી છે તેને ઇડા
છે, જમણી નાશીકાની નાડીને પિંગલા જાણવી,--તે બન્યોના મધ્ય
ની જે નાડી છે તેને સુષુમણા કહે છે;- તે સુષુમણાનાડી નાભીની ની
રહેનારી કુંડલીની શક્તી કહેવાય છે. તે

ત્રણ નાડી. (અને દસ નાડી.)

ની હકીકત કહું તે સાંભળ, ડાબા ભાગમાં ઇડા, અને જમણા
ભાગમાં પિંગલાને ધારણ કરી રાખ્યું છે; તે ત્રણ નાડીયો અભ્યાસને
માટે અતિ ઉત્તમ છે;—જમણા નેત્રમાં જે નાડી છે; તેને હસ્તિની
કહે છે-અને વામ નેત્રમાં જે નાડી છે, તેને ગાંધારી કહે છે; તે
યશસ્વિનીછે;—મુખમાં જે નાડી છે તેને અલંબુષા કહે છે વળી, લિંગમાં
જે નાડી છે તેને કુહુંકા કહે છે, ગુદામાં રહેલી નાડીને શંખિની કહે
છે; એ પ્રકારે દસ નાડીયો છે; હવે તને

પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ અને તેનો ભિન્ન ભિન્ન અભ્યાસ કહું છું
તે સાંભળ-હે રાજન ! શરીરની અંદર કુંડલીની શક્તિથી વાયુ,
બાહેર આકાશમાં આવીને બાર આંગળમાં ચાલીને લય થાય છે; તે
ઉષ્ણ સૂર્ય રૂપ છે; અને બાહેરનો આકાશનો વાયુ નાશિકા દ્વારાએ
પેટમાં જાય છે તે શીતળ ચંદ્રમા રૂપછે, એ પ્રકારે શરીરમાં કુંડલિની
શક્તિમાં સૂર્યનું મંડલ છે; અને નાશિકાના અગ્ર ભાગમાં બાર
આંગળ પર્યંત જે આકાશ છે તે ચંદ્રનું મંડળ છે; તે બન્યોને એક
કરવું તેને પ્રાણાયામ કહે છે; તે પ્રાણાયામમાં પૂરક, કુંભક, અને રેચક
.એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે-બાહેરથી નાશિકા કિંવા મુખ દ્વારાએ જે
પવન લેવામાં આવે છે તેને પ્રાણપૂરક કહે છે;-શરીરની અંદરથી
વાયુ બાહેર કાઢવામાં આવે છે, અર્થાત બાહેરના આકાશમાં
(લય) મળી જાય છે તેને અપાન પૂરક કહેછે; એજ પ્રમાણે અંદરનો
પ્રાણવાયું બાહેર આવે છે ત્યારે તેને પ્રાણ રેચક કહેવાય છે;--બાહેરનો

ભ્યાસ કરવાથી ગાલાચાર હાથ કપડું પ્રવેશ થતાં ખેંચવ થયે, આ પ્રકારે કાર્ય કરવાથી તેને નાલીકર્મ કહે છે, કે દાત ઙક યોગ્ય છે, એવો ક્રિયા સાધકના અધિકારી છે તેઓએ આ થાકે છે, આમ કરવાથી શારિરીક સંપત્તિ વ્યાધિ રહિત રહે મનની વૃત્તિઓ પણ શુદ્ધ રહે છે, આ પ્રમાણે પોતી કર્મને વેરો રાખનારને કાસ, શ્વાસ, પ્લીહા, જલોદર, કોઢ અને કફન રહેતા નથી. તેમજ કંઠના તથા મસ્તકના કેટલાક રોગ નાશ છે;

બસ્તીકર્મ.

છ આંગળ પાવળી, માફ વાંસની સીરી નળી ચાર આંગળ ગુદામાં પ્રવેશ કરે-અને બે આંગળ બાહેર રાખે, પછી નિર્મળ જળની અંદર ડુંટી ડુબાય તેટલી ઉંડાઈમાં બન્ને એડીઓ ઉપર ગુદાનો ભાગ રાખીને બેસવું; પછી તે નળિકાને રસ્તે બાહેરનું પાણી શુદ્ધ ઉદરમાં ખેંચવું; પછી પેટુના નળ ખુબ હલાવીને આપણે અંગે નીચેથી પવન ઉંચો ખેંચી લઈએ ઢીલો એવો પ્રયત્ન કરવો, એટલે પાણી આંતરડામાં જશે, ત્યાર પછી તે બધું મળવાળું પાણી બાહેર કાઢી નાખવું એ પ્રકારે એક મહિના સુધી અભ્યાસ કરે તો તે ક્રિયા સાધ્ય થાય છે; આ ક્રિયાથી, ગુલ્મ, પ્લીહા, અજીર્ણની વ્યાધી, તથા વાતપિત્ત અને કફથી ઉત્પન્ન થતા રોગો નાશ પામે છ, આથી કરીને વિર્યની વૃદ્ધિ થાય છે જ્યારે મળશુદ્ધ રહે છે, જ્યારે નિર્મળ થાય છે, ત્યારે વૃત્તિ પણ નિર્મળ રહે છે, જ્યારે મળદોષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મસ્તકમાં વિભ્રમના, શરીરમાં આળસ, અજીર્ણ, જ્વર, ખાંસી, મસ્તક પીડા, વીર્યમાં બગાડ, રક્તમાં ઉષ્ણતા, અને વાત પિત્તનો પ્રકોપ વધે છે–તે તમામનો નાશ થવાથી. સ્વચ્છ કાચ પ્રમાણે શરીર અને વૃત્તિ રહે છે. પોતી અને બસ્તી કર્મ કરનાર અભ્યાસીએ જ્યાં સુધી સદરહુ બે કર્મ કરે ત્યાં સુધી દુધ અને ઘીનું થોડું થોડું સેવન કરવું જોઈએ;

છે કે, ગરદનને નીચે વાળીને બન્ને ઢીંચણ ઉપર બન્ને હાથ મુકી શ્વાસનું રેચન (પેટમાંથી વાયુ બાહેર કાઢવો) કરવું, પછી પેટ બન્ને નળને ડાબા જમણી જલદીથી હલાવે તેને નેઃલી કહે છે. યોગ પુરૂષો એને નોલી ક્રિયા કહે છે, આ ક્રિયાથી. પેટના તમામ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે, જઠરાગ્નિ વધે છે, વળિ ધોતી તથા બસ્તિની ક્રિયા પણ આથીજ થઇ શકે છે; આ ક્રિયાનો ઉપયોગ યોગાભ્યાસિયો કરે છે;

કપાલભાતી.

લુહારના વચમાં લુહારના ધમણની માફક શ્વાસો શ્વાસનું રેચક પુરક જલદી જલદી કરે, તેથી કપાળમાં વાયુ સ્પર્શ કરે છે, એ પ્રકારે ખટકર્મ નાડીયોને શુદ્ધ કરે છે. જે વૈરાગ્યવાન્ પુરૂષ છે તે પ્રાણ અભ્યાસથીજ શુદ્ધ રહે છે;

ભાનુપ્રતાપે યોગીરાજ પ્રત્યે વિનંતી કરી કે હે મુનિ ! કૃપા કરીને આઠ પ્રકારના કુંભક પ્રાણાયામનો ભેદ કહેશો— યોગેશ્વરે કહ્યુ કે હે રાજન્ !

પ્રાણબંધ (દસ મુદ્રા) અભ્યાસ મુદ્રા,

જેમાં પૂરક રેચક અને કુંભકનો અભ્યાસ બંધપુર્વક કરવો પડે છે તેથી હું પ્રથમ પ્રાણબંધ ભેદનું વરણ કરૂ; કેટલાક યોગીયો આ પ્રાણબંધ અભ્યાસને દસ મુદ્રા નામથી કહે છે; તેમાં પાંચ પ્રાણ બંધ મુદ્રા, અને પાંચ અભ્યાસ મુદ્રા છે; તે પૈકી પાંચ પ્રાણ બંધ મુદ્રાનો ભેદ કહું છું.

મુળબંધ મુદ્રા.

લીંગ સ્થાનના નીચે અને ગુદ દ્વારથી ચાર આંગળ ઉપર જે મધ્ય શિવની અર્થાત જેને યોનીસ્થાન કહે છે, તેને પગની એડીથી અંદર દબાવીને સરળ શરીરથી રહેવું; તે વખતે ગુદાના દ્વારથી જોર કરીને વાયુ અંતર્માર્ગને ખેંચી રાખવામાં આવે તેથી. પ્રાણ બંધ થશે, આ પ્રકારે પ્રાણ બંધ દૃઢ કરવો જોઇએ;

ઉડ્ડીયાન બંધ-મુદ્રા.

નાભીના નીચે અને ઉપરના ભાગને બળથી પાછળના પીઠ

કરવા જે કોઈ મચી પડે છે તેઓ અનેક પ્રકારની વ્યાધીમાં ફસાએલા નજરે પડે છે; હવે પાંચ મુદ્રાઓ અભ્યાસની કહીછે તે તું સાંભળ.

અભ્યાસ મુદ્રા.

વજ્રોલી મુદ્રા.

ચાંદીની સાફ ધાતુની મંજુલ નળિકા ઇંદ્રિના છિદ્રમાં જાઇશ તેવી પાતળી બાર આંગળ લાંબી હોય તેને નિત્ય પ્રતિ એક એક આંગળ ઇંદ્રીના છિદ્રમાં ચઢાવવાનો અભ્યાસ રાખવો જોઇએ—જ્યારે દસ આંગળ લાંબી નળિકા ઇંદ્રીના છિદ્રમાં ચઢી જાય, ત્યારે ઇંદ્રી દ્વારે જળ ખેંચવાનો તથા જળ કાઢવાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. આથી કરીને વિર્ય ખેંચી લેવાનો, તથા શારીરિક પુષ્ટી માટે ઇંદ્રિયના છિદ્ર દ્વારાએ પ્રવાહી ઔષધ ચઢાવવાની જરૂર પડે તો તે આ મુદ્રાએ સેહેલ છે. આ મુદ્રાથી શરીરમા બળ વધે છે;

શક્તિચાલન મુદ્રા,

ઉડ્ડયાન બંધની માફક ઘણા બળ સાથે અંદરથી વાયુ બાહેર લાવવામાં આવે છે, તે વાયુને બન્ને નાશિકાને બંધ કરીને મધ્યનાડી સુષુમણામાં ભરવામાં આવે; અને મુળાધાર ચક્રથી લઇને સુષુમણા પર્યંત નાડીમાં ધ્યાન સ્થિર રાખવામાં આવે, તે વખતે સુઈ રહેલી કુંડલીની શક્તિ જાગ્રત થશે; અને મુળાધાર ચક્રથી સુષુમણા પર્યંત સરળ થઇ જશે; ત્યારે શરીરની સર્વ નાડીયો જાગી ઉઠશે—એથી શરીરમાં સુખ થાય છે; તેથી ચિત્તની શાન્તી પણ થાય છે;

માહાવેધ મુદ્રા,

મુળ બંધની માફક આસન ઉપર સ્થિર રહેવું; એકાગ્ર ચિત્ત થઇને પ્રાણનો પૂરક કરે અને જાળંધર બંધની માફક કુંભક કરે તે વખતે બન્નો હાથ પૃથ્વિ ઉપર રાખીને જાળંધર બંધના બળથી ઉપરથી ઉઠે ત્યારે ધીરે ધીરે નાશિકા દ્વારે રેચક કરતા જવું. આ પ્રકારે મુદ્રાનો અભ્યાસ કરવો;

વિપરિત મુદ્રા,

બન્નો હાથ કટિ (કમર) ઉપર ધારણ કરીને પૃથ્વિ ઉપર માથું

ત્યારેજ તે પુરૂષ સમાધિને અધીકારી ગણાય છે; માટે આ પ્ર
અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે;

અષ્ટ પ્રકારના કુંભક અને પ્રાણાયામ.

હવે આઠ પ્રકારના કુંભક અને પ્રાણાયામનો ભેદ સાંભળ, અ
શરીરમાં પ્રાણાયામ કરવાને માટે નાસિકા, હૃદય, કંઠ, મુખ,
જીવ્હાનું મધ્યસ્થાન, ઓષ્ટ, અને તાળુ મળીને અષ્ટ ભેદ કુંભક
પ્રાણાયામનો ભેદ છે; તે એવી રીતે કે-૧ સૂર્ય-૨ ઉજ્જાઇ-૩ સિત્કારી
૪ શીતળી-૫ ભસ્ત્રિકા-૬ ભ્રમરી-૭ મુર્છા-૮ પ્લાવિની એ પ્રકારે
આઠ વિષયના ભિન્ન ભિન્ન ભેદ છે;

સૂર્ય.

મુળબંધ માફક આસન ઉપર સ્થિર રહિને જમણી નાસિકા
પિંગળા દ્વારે પુરક કરવામાં આવે, અર્થાત જમણી નાસિકાથી બાહેરનો
વાયુ અંદર ખેંચવામાં આવે તેને પુરક કહે છે; પુરક કર્યા પછી
અંતમાં જાલંધર બંધ માફક મસ્તકમાં કુંભક કરવામાં આવે-અને
કુંભકના અંતમાં ઉડ્યાન બંધ માફક ડાબી નાસિકા ઇડા દ્વારાએ
રેચક કરવામાં આવે એ રીતે આઠે પ્રકારના કુંભક પ્રાણાયામમાં
પુરકથી પેહેલાં મુળબંધ, અને કુંભકથી પેહેલે જાલંધર બંધ, અને
રેચકમાં પેહેલાં ઉડ્યાન બંધ માફક પ્રાણાયામ અભ્યાસ આવે;-આ
સૂર્ય કુંભક પ્રાણાયામથી ઇડા અને પિંગળા દ્વારાએ અભ્યાસ કરવામાં
કરવો; આમાં સ્પષ્ટ કરણ સાથે તને સમજાવું છું કે આપણા નાકને બે
નસકોરાં છે તેમાના જમણા નસકોરાને પિંગળા (સૂર્ય) કહે છે અને
ડાબી બાજુના નાકના ધીરને ઇડા કહે છે એ બન્નેમાંથી અનુક્રમે સુર્ય
અને ચંદ્ર પ્રાણ (પવન) વહે છે, બાહેરના વાયુને પ્રથમ જમણા
નસકોરાથી ધીરે ધીરે જેટલું બળ હોય તેટલા બળથી વાયુને
ખેંચીને તેને યથાશક્તિ પ્રમાણે શરીરમાં રાખવો અર્થાત કુંભક
કરવો, પછી ઇડા વાટે એટલે ડાબા નસકોરેથી ધીરે ધીરે રેચન
(બાહેર કાહડવો) કરવો, એને સૂર્ય ભેદન કહે છે-આ પ્રાણાયામ
વારંવાર કરવા યોગ્ય છે આમ કરવાથી મરતાની વૃદ્ધિ થાય છે કૃમિ

બંધ રાખવું; જેવી રીતે લુહાર ધમણ ચલાવે છે તેવી રીતે વ
અંદર લેવો અને બાહેર કાઢવો. તેને ભસ્ત્રિકા કુંભક કહે છે, તે
રીતે કે છાતી. કંઠ અને કપાળ સુધી ડાબા નાકથી વાયુ ભ
તુરતજ જમણા નસકોરામાંથી રેચક કરીને, ફરી પાછું ડા
નસકોરામાંથી પુરક કરીને તુરતજ જમણા નસકોરાથી રેચક કરે
એમ વારંવાર જલદી જલદી રેચક પુરક કરતાં કરતાં જ્યારે થ
લાગે ત્યારે જમણા નાકમાથી પુરક કરીને યથા શક્તીએ કુંભ
કરવો, પછી ડાબા નસકોરાથી રેચક કરવો.–પછી બંધ કરવું; આ
ક્રિયાને ભસ્ત્રિકા કુંભક કહે છે; આ અભ્યાસથી ત્રિદોશ નાશ પામેછે,

ભ્રામરી કુંભક.

જેવી રીતે ભમરો ગુંજારવ કરે છે તેવી રીતે ડાબી નાશિકાથી તાલુવાના બળથી બાહેરના વાયુને અંદર ખેંચી લેવો. પછી શકતી પુર્વક કુંભક કરીને જે પ્રમાણે ભમરો ગુંજારવ કરે છે તે પ્રમાણે ગણ ગણાટ થાય તેવી રીતથી જમણા નાકમાથી ધીમે ધીમે વાયુને બાહેર કાઢી નાખવો–આમ કરવાથી ભ્રામરી કુંભક થાય છે; આ કુંભકથી ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે;

મુર્છા કુંભક.

તાળુ, હૃદય, કંઠના બળથી પ્રથમ જમણા નાકથી પુરક કરી પછી ચાળ ધર બંધ મારેક કંઠમાં બંધ કરીને, પછી યથાશક્તિએ કુંભક કરીને તે પ્રાણ વાયુને આસ્તે આસ્તે રેચક કરવાથી મુર્છા કુંભક થશે, આ કુંભકથી મન મુર્છા પામે છે; સાત્વિકની પ્રાપ્તી થાય છે;

પ્લાવિની કુંભક.

પદ્માસન વાળી પુર્ણ પેટ ભરાય એવી રીતે બાહેરના વાયુને નાકથી ખેંચી લેવો, આ વખતે છાતીને બહાર કાઢી માથા ભણી બન્ને હાથ લાંબા કરીને બન્ને હાથના અંગુઠાના એક બીજા સાથે વળગાડીને બેસવું, પેટમાં વાયુ ભરવાથી શરીર દ્રઢ થાય છે, હલકું થાય છે, જેમ જળમાં કમળ તરે છે તેમ આ કુંભકથી યોગી લોકો

સૂક્ષ્મ યુક્તિયો પુસ્તકમાં લખાયેલી જોવામાં આવતી નથી,--માત્ર જેઓ અદ્વૈતવાદી યોગનિપુણ પુરૂષો છે તેઓજ બતાવી શકે છે;

સમાધી કળા. (૩)

પ્રત્યાહાર. (૪)

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આસન અને પ્રાણાયામના અભ્યાસથી ધારણા કરવાને યોગ્ય ચિત્ત થાય છે; વૈરાગ્ય થાય છે; અને સર્વે ઈન્દ્રીયોને કાબુમમાં રાખે છે ત્યારે તેને પ્રત્યાહાર કહે છે--જ્યારે વિચારદ્વારાએ આ નાનારૂપ સંસારમાં, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, માત્ર નિશ્ચય કરીને પાંચ જ્ઞાનેંદ્રીયોમાં લય કરે, વળી તે પાંચ જ્ઞાન ઈંદ્રીયોને મન વિષે લય કરવામાં આવે, ત્રીજુ એ છે કે મનને જ્ઞાન અંશ વિષે લય કરવામાં આવે, ચોથું એ જ્ઞાન અંશને શુદ્ધ સાક્ષી સ્વરૂપ વિષે લય કરવામાં આવે, અર્થાત આ નાનારૂપ સંસારનું તથા પાંચ તત્વ અને ત્રણ ગુણોનું પોતાના એક શરીર વિષે પ્રત્યાહાર કરવામાં આવે, ત્યારે સ્થુળ વૈરાટ સ્વરૂપ સીદ્ધ થશે; પછી તે જ્ઞાન અંશને શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર સાક્ષી સ્વરૂપમાં પ્રત્યાહાર કરવામાં આવે ત્યારે મહાકારણ ત્રિગુણાતિત ચેતન પુરૂષ સીદ્ધ થશે, ત્યારેજ નિર્વિકલ્પ સમાધી પ્રાપ્ત થશે; એમ ચારે પ્રકારનો પ્રત્યાહાર છે; તેમજ ચાર પ્રકારનું શરીર છે; તેમજ ચાર પ્રકારનું આકાશ છે; વળી નિર્વિકલ્પ સમાધીમાં ચાર પ્રકારની સ્થિતિ છે; તેનો ભેદ આગળ કહેવામાં આવશે; આ પ્રત્યાહારનો નિયમ, નાના પ્રકારના અભ્યાસનો છે, તે જ્યારે અભ્યાસની દ્રઢતાથી વૃત્તિ એકાગ્ર રહે છે તથા વિચારનું સ્વરૂપ દૃઢ થાય છે ત્યારે, તે વિચાર દ્વારાએ પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થશે; તે સહેજે અભ્યાસ, તથા પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધી, એ નિર્વિકલ્પ પદની પ્રાપ્તી કરે છે;

જ્યારે નિર્વિકલ્પ પદની પ્રાપ્તી થઈ ત્યારે પૂર્ણ અદ્વૈત પદ દેખ રેહે--ત્યાગ ગ્રહણ. અને અભ્યાસ તથા સમાધીમાં કોઈ પણ ભેદ રહે નહી, એવો નિર્વિકલ્પ પદ જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખને તેજ જાણે છે, તે સુખ મન વાણી વડે કરીને કહિ શકાતું નથી; કેમકે જે વસ્તુ છે તેનું સુખ અને તેનો વિષય મન વાણી વડે કહીને

હૃદયમાં જોવી; તેમ ચંદ્રમાની સ્થિતિ નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં જોવી

ત્રીજો અભ્યાસ.

એવો છે કે- બાહેરના અપાન વાયુને અંદરના પ્રાણ વાયુમાં સ્થિત કરીને પ્રકાશનું ધ્યાન રાખવું; અને અંદરના પ્રાણ વાયુને બાહેરના આકાશ (અપાન) વાયુમાં અંધારાના સ્વરૂપનું ધ્યાન રાખવામાં આવે;

ચોથો અભ્યાસ.

એવો છે કે,-બાહેરથી જ્યારે અપાન વાયુ અંતર માર્ગમાં ખેંચવામાં આવે, ત્યારે નાસિકાના અગ્રભાગમાં અપાનની ઉત્પતી અને પ્રાણનો લય જોવો, અને જ્યારે હૃદય આકાશથી વાયુ ખેંચીને બાહેર કાઢવામાં આવે ત્યારે હૃદય આકાશમાં પ્રાણની ઉત્પતિ અને અપાનના લયને જોયો જોઇએ;

પાંચમો અભ્યાસ.

નાસિકાના અગ્રભાગમાં સૂર્યના ગોળ સ્વરૂપમાં દ્રષ્ટી રાખવી જોઇએ, અને ભ્રુકુટિના મધ્યમાં ચંદ્રમાના ગોળ સ્વરૂપમાં દ્રષ્ટી દૃઢ રાખવી જોઇએ;

છઠ્ઠો અભ્યાસ.

એવો છે કે-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ એ પાંચેના સ્વરૂપમાં સૂક્ષ્મ ભેદનો વિચાર કર્યા કરવો;

સાતમો અભ્યાસ.

મુખ અને નેત્ર બંધ કરીને તથા નાસિકા અને કર્ણ બંધ કરીને, નેત્રના અંદરની પુતળીઓ ઉપર ચઢાવીને, તે સાથે એકાગ્રચિત્ત કરીને દશમા દ્વારમાં દશ શબ્દો અતિ સૂક્ષ્મ અને મધુર છે તે શબ્દ સાંભળવા જોઇએ, જ્યારે તે દશ શબ્દોનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તે દશ શબ્દોના સ્વરૂપમાં મન લય પામે છે; તે દશ શબ્દો સાંભળવાનો અભ્યાસ દૃઢ થવાથી એકાગ્રવૃત્તિ થઇ જાય છે, હે રાજન્! સિંહ રૂપી મનને વશ કરવાને માટે એ બે પ્રકાર અભ્યાસના મેં તને કહ્યા તેજ અભ્યાસ છે, જેમ અવસ્થામાં જ્યારે સ્વરૂપને જાણવાની દૃઢ ઇચ્છા

થાય છે ત્યારે આ મન રૂપી સિંહને રોકીને પોતાના સ્વરૂપને જાણી લેવામાં આવેછે; પોતાનું જે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે શક્તિમાત્ર આનંદ સ્વરૂપનેજ ભાસે છે; દ્વૈતરૂપ મને કરીને ભલે જ્ઞાની પુરૂષ હોય તોપણ તે પોતાના સ્થુળનેજ જોઇ શકે છે; માટે મનના નિર્વિકલ્પ વિષે શક્તિ અંશમાં પ્રત્યાહાર કરવો જોઇએ,

ધારણા.

કોઇ પણ સ્વરૂપને મનવડે કરીને ધારવામાં આવે તેને ધારણ કહેછે; તે ધારણા, ધ્યાન, સમાધી એ ત્રણે અંગનો સંયમ તેનેસમાધી કહે છે; જ્યાં ધારણા છે ત્યાં ધ્યાન અને સમાધી સ્થિત છે, તે ધારણા ચાર પ્રકારના આકારમાં, ચાર પ્રકારની છે તેનો ભેદ કહુંછું તે સાંભળ.

ધારણાનો પ્રથમ પ્રકાર,

પાંચતત્વની ધારણા એવા પ્રકારની છે કે, પગથી લઇને સાથળ પર્યંત પૃથ્વીતત્વની ધારણા કરવી જોઇએ-સાથળથી લઇને સ્વાદચક્રથી લઇને હૃદય આકાશમાં અનાહત ચક્ર સુધી તેજ તત્વની ધારણા કરવી જોઇએ, અનાહત ચક્રથી લઇને ભ્રકુટિના મધ્ય ભાગમાં આજ્ઞાચક્ર પર્યંતવાયુ તત્વની ધારણા કરવી. ભ્રકુટિના મધ્યથી લઇને દસમા દ્વાર પર્યંત આકાશ તત્વની ધારણા કરવી અર્થાત્ પૃથ્વિ તત્વના સ્થાનમાં ભારી પણાની ધારણા કરવી, તેજ તત્વના સ્થાનમાં ઉષ્ણની ભાવના કરવી, વાયુતત્વના સ્થાનમાં ઉત્પતીના સ્વરૂપની ભાવના કરવી, આકાશતત્વના સ્થાનમાં લયની ભાવના કરવી, આ પ્રકારે પાંચ તત્વની ધારણા કરવી જોઇએ; પછી એક એક તત્વમાં સત, રજ, તમ, એ ત્રણે ગુણના સ્વરૂપની ધારણા કરવી, ત્યારે પંચતત્વ અને ત્રણ ગુણની ધારણામાં નાના રૂપ સંસારની ધારણા કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે નિત્ય પ્રતિ પાંચ ઘટિકા પર્યંત અગર જેટલું થઇ શકે એટલું એકાગ્ર ચીત્તથી અભ્યાસ કરવો, આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરતાં જ્યારે ધારણા દ્રઢ થાય ત્યારે સ્થુળ વૈરાટ સ્વરૂપની ધારણા સિદ્ધ થશે; જ્યારે તે સિદ્ધ થશે ત્યારે નાના પ્રકારની સિદ્ધિયોનું સ્વરૂપ સ્ફુરશે; અને પોતાના વૈરાટ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ થવાને શક્તિ પ્રગટ થશે;

જોઈએ; રંગનું કે કેવળ અધારાનું કે પ્રાણ અપાનનું તથા પ્રાણ અપાનમાં મહા વાયુનું ધ્યાન કરવું. તથા છ ચક્રોમાં છ દેવતાઓનું સ્થુળ શરીરની કલ્પના કરીને ધ્યાન કરવું જોઈએ; એ પ્રકારે ધ્યાનનો અભ્યાસ દ્રઢ થવાથી વૈરાટ સ્વરૂપનો અભિમાન પ્રાપ્ત થશે; હે રાજન્! સ્થુળ સ્વરૂપના ધ્યાનને પદસ્થ કહે છે;

પિંડસ્થ ધ્યાન

સ્થુળ વૈરાટ સ્વરૂપને સંકલ્પના સ્વરૂપમાં લય કરીને, સંકલ્પના સુક્ષ્મ સ્પંદ માત્રનું ધ્યાન કરવામાં આવે અર્થાત સ્થુળ વૈરાટને સ્પંદ માત્ર માનવામાં આવે, તથા સંકલ્પની ઉત્પત્તિના સ્વરૂપનું તથા તેના લયના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરે, તથા સુક્ષ્મ સુખ દુઃખ, ક્ષુધા, તૃષા, ના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે; પ્રાણ અપાનની ઉત્પત્તિ તથા તેના લયના સ્વરૂપનું તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં સુક્ષ્મતાના સ્વરૂપનું તથા કર્મના સુક્ષ્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે; એ પ્રકારે ધ્યાન કરવાથી સુક્ષ્મ શરીરનું ધ્યાન દ્રઢ થશે; અને ત્યારેજ સુક્ષ્મ શરીર જોવાને સામર્થ્ય થશે;

રૂપસ્થ ધ્યાન.

ઇંદ્રિયોમાં જે જ્ઞાન અંશ છે તેના સ્વરૂપનું, તથા સુખ દુઃખાદિક જ્ઞાન અંશ સ્વરૂપનું, તથા ક્ષુધાતૃષાના જ્ઞાન અંશ સ્વરૂપનું, તથા વિચાર સ્વરૂપના જ્ઞાન અંશના સ્વરૂપનું, તથા કર્મમાં અને ભોગમાં જે જ્ઞાન અંશ છે તે અંશ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું, અર્થાત આ શરીરમાં જે જ્ઞાન અંશનું સ્વરૂપ રહેલું છે, જે કે સર્વ વ્યવહારનું કારણ રૂપ રહેલું છે તેનું ધ્યાન કરવામાં આવવું જોઈએ; એ પ્રકારે તે જ્ઞાન અંશનું સ્વરૂપ દ્રઢ થાય, ત્યારે આ મિથ્યા શરીરમાં આસક્ત નહિ રહે, અર્થાત આ મિથ્યા શરીર પ્રત્યે નિર્ભાવના રહેશે;

ચોથું રૂપાતીત ધ્યાન.

જ્ઞાન ઇંદ્રિયોના સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેયના સ્વરૂપને ભિન્ન ભિન્ન કરીને [illegible] સાક્ષી ચેતન સ્વરૂપછે, તેનું ધ્યાન કરવુ જોઈએ;-તેમજ કર્મ ઇંદ્રિયોમાં કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં જાણવા વાળો સાક્ષી ચેતન સ્વરૂપ છે તેનું ધ્યાન કરવું

ચાથી તેજ તત્વની સમાધી થાય છે-વાયુ તત્વની ધારણા અને વાયુના સ્વરૂપનું ધ્યાન જે સંબધમાં છે તેમાં મનનો લય થવાથી. તત્વની સમાધી થાય છે,-આકાશ તત્વની ધારણા અને આકાશના સ્વરૂપનું ધ્યાન એ બેનો જે પરસ્પર સંબધ છે, તે સુક્ષ્મ ધમાં મનનો લય કરવાથી આકાશ તત્વની સમાધી થાય છે; હે ૧! એ પ્રકારે પાંચ તત્વની સમાધી છે;

સૂર્યની ધારણા અને સુર્યના સ્વરૂપમાં ધ્યાન ધરવાથી. મનનો લય કરવામાં આવે તો સૂર્ય સમાધી થાય છે;- એજ પ્રકારે ચંદ્રમા અને તારા ગણ આદિકમાં સમાધિ થાય છે; એ પ્રકારે જે સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંબધમાં મનનો લય થાય ત્યારે તે સ્વરૂપમાં સમાધિનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે; એ પ્રકારે ધારણા અને ધ્યાન તથા મનનો લય, અભ્યાસ દ્દઢ હોય છે ત્યારે સમાધિનું સ્વરૂપ દ્દઢ થાય છે, એ પ્રકારે પોતાના વૈરાટ સ્વરૂપની ધારણા, અને વૈરાટ સ્વરૂપનું ધ્યાન દ્દઢ થાય, થઈ તે ધારણા અને ધ્યાનના સુક્ષ્મ સંબધમાં જ્યારે મનના લયનો અભ્યાસ દ્દઢ થાય જાય ત્યારે વૈરાટ સ્વરૂપની સમાધી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારેજ તે સ્થુળ ધારણા દ્વારએ વૈરાટ સ્વરૂપ વિચરવાને સામર્થ્ય થાય છે.

મનોજય બીજો પ્રકાર.

જ્યારે સુક્ષ્મ જ્ઞાનેંદ્રિયોના સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંબધમાં મનનો લય કરવામાં આવે ત્યારે તે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોમાં સમાધિ થશે-જ્યારે ઉત્પત્તિ અને લયના સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંબધમાં મનનો લય થાય ત્યારે ઉત્પત્તિ અને લયના સ્વરૂપમાં સમાધી થશે;-જ્યારે સંકલ્પના સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંબધમાં મનોલય કરવામાં આવે ત્યારે સંકલ્પમાંજ સમાધી થશે, એજ પ્રમાણે વિચારના સ્વરૂપની ધારણામાં વિચારના સ્વરૂપમા સમાધી થશે;-એજ પ્રકારે સુક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણા અને ધ્યાનના સંબધમાં મનનો લય કરવાનો અભ્યાસ દ્દઢ થઈ જાય, ત્યારે સુક્ષ્મ શરીર જોકે સ્વપ્ન અવસ્થામાં દુર દેશોમાં વ્યવહાર કરનો કરનારો છે તે

મનના લયનો અભ્યાસ દ્રઢ થાય ત્યારે તે પુરૂષ જીવન મુક્ત પદને પ્રાપ્ત થએ, હે રાજન્! તે ધારણા, ધ્યાન, તથા સમાધીનો જે સંયમ છે તેજ સમાધી છે એ સમાધી સવિકલ્પ, અને નિર્વિકલ્પ એમ બે પ્રકારની છે; પ્રથમ હું તને સવિકલ્પ સમાધીનો ભેદ કહુછું તે સાંભળ

સવિકલ્પ સમાધી.

શુદ્ધ ચિન્દ્દમાત્ર સાક્ષિ સ્વરૂપમાં શુદ્ધ જ્ઞાન જ્યારે સ્ફુરે છે, ત્યારે તે શુદ્ધ જ્ઞાન સુક્ષ્મ અને સ્થુળ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શુદ્ધ ચિન્દ્દમાત્ર ચાર પ્રકારના આકાશ કહેવામાં આવે છે; તે ચાર પ્રકારના આકાશમાં ચાર પ્રકારનાં શરીર કહ્યાં છે—એમ કે સ્થુળાકાશ, સુક્ષ્માકાશ કારણાકાશ, અને મહાકાશ કહેવામાં આવે છે; તેમાં જે સ્થુળાકાશ છે તેને ભુતાકાશ પણ કહે છે તેમા સ્થુળ પાંચ તત્વનું શરીર પાંચ ભુતાત્મક નામે કરીને કહેવાયું છે,– જે સુક્ષ્માકાશ છે તેમાં સુક્ષ્મ દેવતાઓનાં શરીર છે; તેથી તેને ચિત્તાકાશ પણ કહે છે;–કારણાકાશ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં જ્ઞાન માત્ર માયાનું શરીર છે તેને ચિદાકાશ પણ કહે છે; તેમને માહાકાશ છે તેમાં ચેતન શરીર છે;–એમ ચાર પ્રકારનાં આકાશ અને ચાર પ્રકારનાં શરીર છે,—સાક્ષી શુદ્ધ ચેતન શરીરમાં મહદાકાશ છે,– ત્રણ પ્રકારનાં આકાશ અને ત્રણ પ્રકારનાં શરિર એ સ્પંદ માત્ર છે; એવા શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને સ્પંદતાને ધારણ કરે તેનું નામ સવિકલ્પ સમાધિ ચાર પ્રકારના આકાશમાં વિતર્કાનુંગત, વિચારાનુગત, આનંદાનુંગત, અને અસ્મિતાનુગત એમ ચાર પ્રકારની છે, તે સવિકલ્પ સમાધિમાં મનની ચાર અવસ્થા કહેલી છે;—વિતર્કાનુગત સમાધિમાં મનની વિતર્ક અવસ્થા થાય છે; વિચારાનુંગત સમાધિમાં મનની અવસ્થા વિચાર રૂપે કરીને થાય છે; આનંદાનુંગતમાં મનની અવસ્થા આનંદ માત્રને અનુભવે છે; અને અસ્મિતાનુંગત સમાધિમાં મનનો લય થાય છે; એટલે મનનો લય થવાથી ચેતન અવસ્થા થાય છે હવે તે સવિકલ્પ સમાધિનો ભેદ કહુછું તે તું સાંભળ—

ભવિષ્ય અને વર્તમાનને વિચારાનુગત સમાધી કરીને, જોવામાં આવે છે;—એજ પ્રકારે સંકલ્પની ઉત્પત્તિ અને લયના સ્વરૂપમાં વિચાર સંસ્કાર અનુસારે નાના પ્રકારનો સુક્ષ્મ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે,

આનંદાનુંગત સમાધિ,

શુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપમાં રહિને આનંદના સ્વરૂપને ધારણ કરે, તે આનંદના સ્વરૂપમાં વિચાર સંકલ્પ અનુસાર યોગીજનો દુઃખ રૂપ સ્થાન જે કે અગ્નિ અને પર્વતાદિક છે તેમાં પણ સુખે કરિને વિચરેછે;

અસ્મિતાનુંગત સમાધિ.

પોતાના ચેતન સાક્ષી સ્વરૂપમાં સ્પંદ ભાવમાં, નિસ્પંદ ભાવને જોઈ લેવામાં આવે ત્યારે મનની ચેતન અવસ્થા થશે; અર્થાત જ્યારે સ્પંદભાવ રહિત મન થાય, અને નિષ્પંદ ભાવને પામે, ત્યારે મનની અચળ અવસ્થા થશે; ત્યારે તે મન લય સંજ્ઞાને પ્રાપ્ત થશે.— જ્યારે મનની લય સંજ્ઞા થાય ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધી પ્રાપ્ત થશે;

હે રાજન્ ! એ પ્રકારે સવિકલ્પ સમાધિના ચાર પ્રકાર છે હવે નિર્વિકલ્પ સમાધીનો વને ભેદ કહું તે સાંભળ—

નિર્વિકલ્પ સમાધિ.

ઉપર કહેલી ચાર પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિને શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર સાક્ષી સ્વરૂપમાં લય કરવામાં આવે અર્થાત સર્વ સંસારને ત્રણ આકાશમાં લય કરવામાં આવે; પછિ તે ત્રણ આકાશને શુદ્ધ ચિન્હ માત્ર સ્વરૂપમાં લય કરવામાં આવે; પછિ તે શુદ્ધ ચિન્હ માત્રને પુર્ણ અદ્વૈત પદમાં લય કરવામાં આવે ત્યારે પુર્ણ અદ્વૈત સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપજ શેષ રહેશે; તે પદ ચાર સ્વરૂપે કરીને પોતે પોતાનામાંજ સ્થિત છે;—ચિત-આનંદ, અને સ્વયં પ્રકાશ અને પૂર્ણતા એ રીતે ચાર પ્રકારની પુર્ણ સમાધિનું નામ નિર્વિકલ્પ પદ છે, તેમાં દ્વૈત પણ નથી, તેમાં અદ્વૈત પણ નથી તેમ અદ્વૈતનો ભાન નથી, તેમ નથી જ્ઞાન કે નથી અજ્ઞાન; નથી અંધારૂં કે નથીપ્રકાશ, નથી સત્ય કે નથી અસત્ય; તે તો સર્વ શબ્દથી રહિત નિર્વિકલ્પ પદ છે; ત્યાં મન અને વાણીને પણ ગમ્ય નથી; તે પુર્ણ અચળ અને આનંદજ સ્વયંપ્રકાશ રૂપે કરીને રહે

આથી પુર્વ કુંડલિની શક્તિને સુષુમણામાં પ્રવેશ થાય; તે સમયે વૃત્તિની સુક્ષ્મતાને અંતર્મુખ જોવું. એ પ્રકારે દૃઢ અભ્યાસ થવાથી તે શબ્દ અનુભવ થશે, ત્યારે તે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અધિકારી થશે—

હે રાજન્! વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ નિર્વિકલ્પ સમાધીનાં મુખ્ય બે સાધન છે;—જગત અને જગતના સુખને મિથ્યા જાણવું, એને વૈરાગ્ય કહે છે, વૈરાગ્યથી ઉદાસ ચિત્તવાળા થઈને સત્ સ્વરૂપની ઈચ્છામાં દૃઢ નિશ્ચય રહેવું; વેદાંત શાસ્ત્રના વિચારમાં અને યોગાભ્યાસમાં તત્પર રહેવું તેને અભ્યાસ કહે છે; એ પ્રકારે નિર્વિકલ્પ સમાધીનાં બે સાધન છે, એ નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તી માટે અદ્વૈત પદના નિશ્ચયમાં રહીને યોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; યોગ અભ્યાસ દૃઢ થવાથી અદ્વૈત પદનો નિશ્ચય દૃઢ થઈ જાયે; તે અદ્વૈત પદનું નિશ્ચય થવું તેને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે; હે રાજન્! આ પ્રમાણે યોગાભ્યાસ કરવાથી બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, અને કાંન્તી વધે છે, તેમજ આયુષ્યનો વધારો થતાં ચિત્ત નિરોધ થાય છે; આ જગત કેવળ વૃત્તિમાત્ર છે એવો નિશ્ચય થતાં બ્રહ્મ સત્ય અને જગત્ મિથ્યા એમ સમજાઈ આવે છે, તેમજ આત્માનંદમાં મગ્ન રહીને પોતાના જન્મને સફળ કરે છે; હે રાજન્! આ યોગાભ્યાસના ભેદને નિરંતર મનન કરો, હવે હું નિત્ય કર્મ કરવામાં રોકાઉં છું—

આ પ્રમાણે કહીને યોગીરાજે પોતાની પર્ણકુટિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અનુક્રમે પોતાના સાક્ષીવર્ગ સાથે, પોતાના વિશ્રામમાં ચાલ્યો ગયો.

અર્થ.

વિશ્વામિત્ર, પરાશર, પ્રભૃતિ ઋષિઓ, કે જેઓ વાયુ, જળ અને સુકાપત્રનું ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ કરતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીનાં સુલલિત સુખ કમળ જોઇને મોહ પામેલા છે. ત્યારે જે માણસો ઘી, દુધ, દહીં અને અન્ન ખાય છે, તેઓની ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ થાય તો વિધ્યાચળ પર્વતને સાગર તરવા જેવું થાય, અર્થાત વિંધ્ય પર્વતને સમુદ્ર તરવો જેટલું કઠિન છે, તેમ મનુષ્યોએ ઇંદ્રિયનો નિગ્રહ કરવો એ પણ દુર્ઘટ છે;

નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ભાનુપ્રતાપ રાજા, મહાત્મા યોગીશ્વર મહારાજની સન્મુખ શ્રદ્ધા પૂર્વક બેઠો, યોગીરાજના ચરણ કમળમાં મસ્તક નમાવીને વિનંતી કરવા લાગ્યો કે હે માહારાજ ! આપે મારા ઉપર કૃપા કરીને યોગાભ્યાસનું જ્ઞાન આપ્યું; તેથી મને પરિપૂર્ણ આનંદ થયો છે; હે માહારાજ ! આપ સમર્થ છો, તેથી હું આપને શું પ્રશ્ન કરી શકવાનો હતો ! આપ મહાત્મા છો, તેથી મારા હિતને માટે જે જે પ્રકારનો યોગ્ય બોધ હોય તે કૃપા કરીને મને દેશો;

યોગીરાજે કહ્યું કે હે રાજન્ ! આ સ્થુળમાં છ પ્રકારના જે વિકાર છે, તે વિકારનું સ્વરૂપ તાહારે જાણવું જ જોઇએ, માટે એ વિષે એક રસમય વારતારૂપે તે વિકારનું ચિત્ર તારા હૃદયમાં ચિતરૂં તો તને તેથી મોટો લાભ થશે; માટે હે રાજા. હવે હું કામદેવનું ચિત્ર ચીતરૂંછું તે તું અવલોકન કર, અને વાત સાંભળ—

કામ દર્શન.

વિદ્વાન દુરાચારીની વાત.

ગુપ્ત અવાસમાં પ્રવેસ કરનાર મુસાફર.

સૂર્ય માથા ઉપર આવી ગયો હતો, જેમ અગ્નિની જ્વાળા લાગવાથી શરીર તપે છે, તેમ પ્રખર ગ્રિષ્મ ઋતુનો તાપ પડતો હતો, તેથી પરસેવાથી શરીરનાં કપડાં લદબદ થઇ ગયાં હતાં; આ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરતો, ઘાટા જંગલમાં પ્રવેશ કરતો, એક સ્વાર અનેક પ્રકારના વિચારમાં લીન થએલો, રસ્તો કાપતો હતો; પોતાનો ચિર-

[illegible] કર્યા કરતો હતો;
[illegible] તેમાં ખરેખરા પ્રેમના
[illegible] એવા એક બોદી
[illegible] કે જેનું અંત કરવું કેવળ
[illegible] કદર કરવા વાજું છે.
[illegible] સુધાનુ
[illegible] આનંદમાં મસ્ત
[illegible] પરિશ્રમ પામેલો
[illegible] ઉપર મજબુત લોહ કવચ
[illegible] પેહેરી લીધેલ હતો;
[illegible] મલમલના અતિ
[illegible] જેવી હતી
[illegible] મુસાફર ભયંકર
[illegible] નગર
[illegible] એક ઘડિકા
[illegible] થઇ ગએલો
[illegible] જંગલમાં, કે
[illegible]
[illegible] મુસાફર
[illegible] થડમાં
[illegible]
[illegible]
[illegible] સુધી
[illegible] મુસાફરની
[illegible]

વિતર્ક સિંહના રાજકોષમાંથી દ્રવ્ય ખરચાઈને પુરૂં કર્યું છે;" આ શબ્દ વાંચીને આશ્ચર્ય પામતો તે મુસાફર એકદમ ત્યાંજ ઠરી રહ્યો; પછી એકાએક બોલવા લાગ્યો કે અહાહા ! આ વિસ્તાર વાળી વાવ માહારા માહારાજા સાહેબની પાંચમી પેઢી ઉપર થએલા દાદાના દાદાએ બનાવી છે; અરે ! આ માર્ગનો અને આ ભેદ ભરેલા સ્થાનનો હું શા કારણથી અજાણ્યો રહ્યો હઇશ ! આ મોટા વિસ્તાર વાળી અદભુત વાવની રચના તથા આ રમ્યભુમિ શું ! માહારા રાજાજી નહિ જાણતા હોય ! જો કે તે જાણતા હોય તો આ છુપી જગોનો તે પોતેજ જુદી રીતે ઉપયોગ કરત અથવા રાજ્યના રક્ષણને માટે દ્રવ્યકોષ રાખી મુકવાને આ સ્થાન પસંદ કરત, અથવા શત્રુના ભયથી જ્યારે નાશી જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આ સ્થાનમાં નિર્ભયપણે રહેવાને મોટી આશા રાખત; આ અદભુત સ્થાન ઘણુંજ ઉપયોગનું છે એમ જાણીને પોતે કોઇને પણ આ સ્થાનની વાત કરત નહી; જો કે તે રાજા ગંભીર સ્વભાવથી આ ભુમિની વાત કોઇને કહે નહિ; તો પણ પોતે છુપી રીતે આ સ્થાનમાં આવીને તેની સારૂ સુધી રાખ્યા વિના રહે નહી; પણ તેમની ઉમ્મર અત્યાર સુધીમાં લગભગ પચાસ વરસ ઉપરાન્તની થઇ છે તો પણ આ સ્થાન બાબત તે તરફ કંઇ પણ હીલચાલ જણાતી નથી, હું ખાત્રીથી કહુંછું કે આ ગુપ્ત પાતાળ આવાસની રાજાને કંઇજ ખબર નથી; તેમજ હું રાત્ર દિવસ તેમની પાસેજ રહેનારો છું; તેથી મારૂ અજાણ્યું રહિ શકે તેમ નથી; હું રાજાજીનો સાળો થાઉંછું તેથી જેટલો મારા ઉપર તેમના શરીર રક્ષણ માટે વિશ્વાસ છે તેટલો બીજા ઉપર ભાગ્યેજ હશે; એમ વિચાર કરીને તે મુસાફરે તે પથ્થરનો લેખ એક કાગળ ઉપર ઉતારવા માંડ્યો; તે શિલા લેખ ઉપરના અક્ષરે અક્ષર ઉપર જ્યારે તેણે બારીક દ્રષ્ટીએ જોયું ત્યારે તે શીળાના મધ્ય ભાગમાં એક છિદ્ર નજરે પડ્યું; શિળા લેખમાં છિદ્ર હોયજ નહિ, અને કદિ હોય તો કોઇ પ્રકારનો ભેદ હોવો જોઇએ, એ પ્રકારે પેલા મુસાફરે વિચાર કર્યો; તે મુસાફર ઘણો અનુભવિ હતો, તેણે દંત કથાથી, અને ભાટ ચારણોના મુખથી અદભુત રસની કથાઓ ઘણી સાંભળી હતી; તેથી તેના આધારે તેના

મનમાં અનેક શંકાઓ આવવા માંડી, તેથી તે મુસાફર પાસે લોખંડી શરીયાની એક પાતળી ગેડી હતી તે ગેડીને પેલા છિદ્રમાં જોરથી દાબવાનો પરિશ્રમ કર્યો, એટલે તે છિદ્રમાં દબાણ થયું, તેમ થતાંજ તે શિલા લેખનું પાટીયું. એકદમ ભિંતના સાંધામાં ખરરર કરીને ઉતરી પડયું; આમ થવાથી તે મુસાફર એકદમ ચમકયો; અને સાવધ થયો; તે સાથે તેને ભેદ ભરેલું કારણ જણાઈ આવ્યું; વળિ તે ભેદ જોવાને તે ખરેખરો ઉમેદવાર થયો; તુરતજ તેણે તે ગુફામાં દ્રષ્ટી કરી એટલે તેમાં ઉતરવાનાં પગથીયાં જણાયાં; આ વખતે પોતાના ઘોડાને ધીચ ઝાડીમાં કોઇને ખબર પડે નહી તેવી જગોએ બાંધીને પેલી ગુફામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો; પ્રવેશ કરતાંજ પહેલે પગથીએ જેવો તે ઉભો રહે છે એટલે તેજ વખતે તુરતજ એવું કૌતુક બન્યું કે, પેલું ખેરી ગએલું શિળા લેખવાળું પાટિયું ભીંતના સાંધામાંથી એકદમ નીકળીને વસાઈ ગયું, આમ થવાથી છેક અંધારૂં થઈ ગયું, મુસાફર એકદમ મુંઝાઈ જવા લાગ્યો, એકા એક સાહસ કરીને પ્રવેશ કર્યો તેના માટે અનેક પ્રકારના તર્ક વિતર્કને આધિન થઈને પસ્તાવા લાગ્યો; પણ તે ઘણો બહાદુર અને હિમ્મતવાન હતો તેથી ભય પામ્યો નહોતો, પણ આ પાટીયું શા આધારથી વસાઇ ગયું ! તે વિષે અનેક પ્રયત્ને કરીને જોવા લાગ્યો ઘણીક વાર સુધી તે આમ તેમ મથી ચુકયો; ત્યારે એમ જણાઇ આવ્યું કે પ્રવેશ કરતાંજ અંદરના પેહેલા પગથીયા ઉપર વજન થવાથીજ આ ખુલ્લું થએલું દ્વાર વંસાઈ જાય છે; અને આ દ્વાર એટલે શિળા લેખની પાછળ વજન દઇને લોખંડી ઠડું તાણવાથી ખુલ્લું થઇ જાય છે; દ્વાર સંબધી આટલો ભેદ જાણવામાં આવ્યો તેથી તેને આનંદ થયો; ત્યાંથી ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યો; પણ રસ્તો ત્રણ હાથ પોહોળો અને બંન્ને બાજુ આરસ પહાંણથી જડીત્ર કરેલી ભીંતો જણાઇ, અંધારૂ એટલું બધું હતું કે કંઇ પણ જોઇ શકાતું નહોતું; તો પણ તે મુસાફર સરાસરી એક કોસ સુધી એવી ઢબના રસ્તાએ ચાલ્યો ગયો; ત્યારે છેવટે એક ભીંતની સાથે તે મુસાફર ભટકાયો; એક કોસ સુધી લંબાઇ વાળા નાળીયા માટે તે મુસાફર ઘણું વિસ્મય પામ્યો; તેમાં પણ છેવટે ભીંત

આવવાથી નિરાશ થયો; થોડીક વાર સુધી હેરાન રહ્યો; કેટલીક વાર સુધી વિચારમાં રોકાયો–વિચાર કરતાં કરતાં એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે આટલી બધી લંબાઈ વાળું સાંકડા રસ્તાનું આરસ પહાણથી જડિત કરેલું નાળીયું છે તો તે કામ નિરર્થક નજ હોવું જોઈએ; ભલે કદિ ભીંત આવી છે, પણ તે ભીંતમાં કે આજુ બાજુના ખુણામાં કોઈ પણ ભેદ હોવોજ જોઈએ; અહાહા! આની મુસાફરી અત્યંત વિચિત્રતાની જણાય છે; એ પ્રકારે વિચાર કરીને અંધારામાં બે બાજુની ભીંતો ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો; પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ; વારંવાર આમ તેમ અંધારામાં આથડ્યો, પછી છેવટે નિરાશ થઈને ત્યાંજ બેસી રહ્યો, વળી વિચાર સુઝી આવ્યો કે ઉદ્યોગતો કરવોજ જોઈએ, મારા મનની ધારણા કદિ પણ ખોટી પડે તેમ નથી; એમ ધારીને ફરીથી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં લોખંડનો ખીંટો ભીંતમાં જોડેલો હતો તે સાથે સ્પર્શ થયો; એટલે તે ખીંટાને આમ તેમ જોરથી ખેંચવા લાગ્યો; એટલે એકદમ ચિત્રાનું પાટીયું ખરરર કરીને ભીંતમાં ઉતરી ગયું; એટલે અજવાળાનો ભાસ થયો; કરેલો પરિશ્રમ સફળ થયો એમ જાણીને તે મુસાફરે તેમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે એક મોટું ચોગાન નજરે પડ્યું; તેમાં અનેક પ્રકારની વનસ્પતિઓનાં અને પુષ્પનાં કુંડાં ગોઠવી રાખેલાં હતાં; બાજુ ઉપર દસ બાર ઓરડા હતા, તે તદન ખુલ્લા હતા, તે દરેક ઓરડામાં તેણે જ્યારે જોયું ત્યારે એકમાં અન્ન જાતના મેવા વીગેરે પદાર્થ ભરી મુકેલા હતા, બીજામાં અમુલ્ય સુવર્ણ અને ચાંદીની બનાવેલી વસ્તુઓ જેમકે થાળી, વાટકા, ટાટ, પવાલાં, લોટા, અને મનને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી વસ્તુઓ યોગ્ય યોગ્ય જગોએ ગોઠવેલી હતી, ત્રીજામાં ઉત્તમ પ્રકારની સેજ હતી, જેમાં દસ બાર પલંગ ગોઠવેલા હતા. તેમાં મુખમલની તળાઈઓ પાથરેલી હતી; અને બાજુએ ગાદી તકીયા ગોઠવેલા હતા, ચોથામાં પાકશાળા હતી જેમાં ઠેર ઠેર હાંડિઓ ને લાકડાં હતાં, તે લાકડામાં ચાંદી (રૂપા) ના ઘડ કળશ અને પાત્ર જડેલાં હતાં, છતાં ને હાંડીઓ તમામ ખુલ્લાં હતાં; એ પ્રકારે ખંત વેપારથી ભરપુરવાળો કુમ આરામ આ મુસાફરે જોયો, તે

સઘળું જોતાંજ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને સંકલ્પ વિકલ્પના સપાટામાં એકદમ સમાધિસ્થ થઇ ગયો;–વારંવાર વિચાર કરવા લાગ્યો કે, આ ગુપ્ત અવાસમાં કોઇ પણ માણસ જણાતું નથી; છતાં આ જગો એટલી બધિ સ્વચ્છ છે કે, હરરોજ વાળી ઝુડીને કોઇપણ સાફ કરતું હોય, અહાહા ! આ સ્થળમાં એવું શું કૌતુક હશે ! અથવા તો કોઇ રાક્ષસ રહેતો હશે કે શું ! તેમ નહિ તો કોઇ કૃત્યાઓ રહેતી હશે કે કેમ ! એક વાતે આ અવાસ ભય બતાવનારો છે; કેમકે આ ગુપ્ત અવાસ નિર્જન અને ગાઢા જંગલમાં બનાવેલો છે; તેથી મનુષ્ય વર્ગ આ સ્થળમાં સુખ ભોગ માટે રહિ શકે એવો તો સંભવ જણાતો નથી; આમ વિચાર કરતો કરતો તે મુસાફર સઘળા ઓરડાઓ તપાસીને વિશેષ જાણવાને માટે બીજી બાજુએ ફર્યો; ત્યારે તેણે એક વિશાળ ચોક જોયો; તે ચોકની ચારે બાજુ સફેત સંગેમરમર પથ્થરના સ્થંભ ખડા કરેલા હતા, તે સ્થંભ ઉપર જડીત્ર અવાસ હતો; ચોકના ઉપરના ચારે તરફના ભાગમાં આરસ પહાણ પથ્થરથી જડીત્ર કરેલી પડાળીયો હતી, તે પડાળીની ચારે બાજુ મળીને વીસ ઓરડા હતા, તે તમામ ઓરડા અનેક પ્રકારની શુશોભિત વસ્તુઓથી શૃંગારેલા હતા, તે સઘળા ઓરડા તે મુસાફરે જોયા; તેમાં એક ઓરડામાં ખીંટી ઉપર અંગરખું ભરાવી મુકેલું હતું; તે અંગરખું તેણે તપાસ્યું, ત્યારે તે અંગરખાના ગુંઝામાંથી એક પત્ર નિકળી આવ્યો, તે પત્ર તેણે વાંચ્યો, પત્ર વાંચતાંજ તે મુસાફર એકદમ ચકરી ખાઇને જમીન ઉપર પડી ગયો; તેનાં બન્યે નેત્ર લાલ ચોળ જેવાં થઇ ગયાં; આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું, કમરમાં તલવાર લટકતી હતી તે તલવાર મ્યાંનમાંથી કાઢીને સંગેમરમરના પથ્થર ઉપર ત્રણ ચાર ફટકા કર્યા તેથી તલવારના બે ટુકડા થઇ ગયા; હોઠ ફડફડવા લાગ્યા; વારંવાર ઉભો થઇ થઇને તે અંગરખું હાથમાં લઇને તપાસવા લાગ્યો; ત્યારે તેને એટલું નક્કી થયું કે આ કીમતિ અંગરખું અમુક સરદારનું છે. અને તેનાજ ગુઝામાંથી નિકળેલો આ પત્ર છે, અહાહા ! એમ શી રીતે બન્યું હશે ! જે પરમહંસ જેવો મહા જ્ઞાની છે તેવા પુરૂષના પેટમાં મળ શી રીતે હોય ! જેને સઘળું નગર કેવળ પવિત્રરૂપ ગણે

છે તેવા પવિત્રનું અહિયાં અંગરખું શી રીતે હોય ! અરે ! મ્હેં સાહસ કર્યું ! ક્રોધાધિન થઈને મ્હેં મારી કિમ્મતી તલવારના બે કકડા કર્યા; પણ તમામ વિચાર કરતાં એજ આશ્ચર્ય લાગે છે કે આ પત્ર, આ શુભ અવાસમાં, આ અંગરખાનું ધારણ કરનાર કોઈ મનુષ્ય પાસે શી રીતે આવ્યો, હે પ્રભુ ! તારી ગહનગતિ છે; હે પ્રભુ ! ત્હેંજ મને આ રસ્તો બતાવ્યો છે; અને તારીજ કૃપાથી આ બાબતનો ભેદ આગળ જતાં જણાઈ આવશે, આ પ્રમાણે મુસાફર શાન્ત થયો, અને પેલા ભેદ ભરેલા પત્રને સાચવીને પોતાના ગુજામાં મુકી દીધો; પછી તેને પોતાના ઘોડાને માટે તથા જે નગરમાં જવું છે ત્યાં પોહોચવાને માટે કાળજી થઈ; તેથી તુરતજ એ શુભ અવાસમાંથી નીકળવા લાગ્યો; જે ખુબીથી નાળીયાની અંદરનું મોટું બારણું ખુલ્લું થયું હતું તે રચનાથી માહીત થઈને તેણે તે દ્વાર બંધ કર્યું પછી તે એકકોસ સુધી ભયંકર અંધારા વાળી નેળમાં ચાલવા લાગ્યો, કેટલીક વારે તે શિલા લેખની આગળ આવી પોહોચ્યો, તે શિલાલેખ દ્વારને ખુલ્લું કરીને વાવની અંદર ઉતરી પડ્યો; એટલે શિલાલેખનો પથ્થર જેમ હતો તેમ વસાઈ ગયો; પછી તે સ્વાર વાવમાંથી નીકળીને પોતાના અશ્વ ઉપર બેશીને રસ્તે પડ્યો—

વિળાસાનંદ કોણ !

ચારે બાજુ ગગન ચુંબિત મોટા પર્વતોના મધ્ય ભાગમાં પ્રભાનગર અત્યંત લક્ષ્મિ નિવાસે કરીને તથા સારા વિદ્વાન પુરૂષોના વાસથી અને અનેક ઉદ્યોગથીજ સુશોભિત હતું; તેમાં પ્રમત્ત સિંહ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેનું રાજ્ય ઘણું બહોળું હોવાથી શ્રેષ્ટ પ્રધાનો રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવતા હતા: તે સઘળા કામદારો ઉપર દેખરેખ રાખનાર વિલાસાનંદ નામનો શ્રેષ્ટ ગુણનો બ્રાહ્મણ હતો. વિલાસાનંદ એ નગરના રાજાના મુછનો વાળ હતો, તે જેટલું પાણી પાય તેટલું પાણી રાજા પીતો હતો, અર્થાત વિલાસાનંદ ઉપર પ્રમત્ત સિંહ રાજાએ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખ્યો હતો: તે વિલાસાનંદની વિચિત્ર ચાલ કોઈના કલ્પનામાં આવી શકે તેવી નહોતી; તે મહાગંભીર અને

અને અધર્મની જ્વાલાઓનો બોધ કરાવતો હતો,-તે થયા પછી.
નંદબોધાલય, એ નામના ભવ્ય મકાનમાં વિલાસાનંદના આવતા
માં સેંકડો તરૂણ, બાલા, અને વૃદ્ધ યુવતિયો વિલાસાનંદનો બોધ
ળવાને હાજર રહેતા હતા-તેવા મકાનમાં વિલાસાનંદ સ્ત્રીસમુ
પતિવ્રત ધર્મ પાળવા માટે અસરકારક બોધ કરતો હતો—
ામ અટપ્યા પછી, રાજદ્વારમા જતો હતો, છતાં ત્યા પણ રાજ
રમાં રાણી વાસમાં તમામ રાણીયોને જેની જેટલી યોગ્યતા અને
જેટલો વિદ્યાનો સંસ્કાર હતો તે પ્રમાણે વિલાસાનંદે દરેકને
ના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો, જ્યારથી વિલાસાનંદે
યોને ઉત્તમ બોધના માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવ્યો ત્યારથી દરેક
નો વિવેક તથા પતિવ્રત ધર્મના અંકુર ફુટેલાં જોઈને રાજાને
. પાર રહ્યો નહોતો. વિલાસાનંદની સર્વ કાર્યમાં કુશળતા જોઈને
. તેની ત્યાગવૃત્તિ જોઈને તેના માટે સઘળા પ્રકારે નિશ્ચયપણું
ના મનમાં રહ્યું હતું. તેના ઉપર હદથી જાદે કૃપા હતી, તેને
: પીસ્તાર વાળો રાજ્ય મહાલ જુદો રહેવાને માટે આપ્યો હતો,
ાં લાખો રૂપીયાની જુવન દોલાને માટે વસ્તુઓ ગોઠવેલી હતી,
જ તેને જે અધિકાર આપ્યો હતો તે તમામ રાજાની સત્તા
હતો; યદ્યપિ તે સત્તાનો સંક ઉપયોગ કરતો હતો, તે વિલાસા
ની ભી મર્ણ પામી હતી ત્યાર પછિ રાજાનો આગ્રહ ફરીથી લગ્ન
વવાને માટે હતા છતાં પણ નહિ માનતાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળતો.
, જેટલી અધિ રાજ સમૃદ્ધિ હતી છતાં બ્રહ્મચર્ય પાળીને શયન
તો હતો, પછી જ્યારે તે એકાન્તમાં જતો રહેતો હતો ત્યારે તેના
વિષે કોઈને કંઈજ ખબર પડતી નહોતી, તે અત્યારસુધી
ારે સુધી તેનો પત્તો લાગતો નહોતો, તે શયન. ઠેકાણે તે
ાન્ત આવાસમાં દ્વાર બંધ કરીને પ્રવેશ કરે, પછી આવતીકાલ
ી સુધ તેઃ પણ બહાર નીકળે નહિ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે
ન કરવા આવનારાઓએ, વિલાસાનંદનું શયન સ્થાનનું
. . . અટકાવમાંથી જુદુ કરીને અને તેમાં પ્રવેશ કરીને જ્યારે
. . . ત્યારે તે સ્થળે પણ જોવામાં આવે નહીં, તેથી કરીને

સખત મતિ આવી; કેમકે પ્રમત્ત સિંહરાજ દરરોજ વારા ફરત
રાણીને ઘેર જતો હતો તેથી દરેક રાણીને સોળમે દીવસે તે રાજન
સેવા ઉઠાવવાને વારો આવતો હતો; તેથી વિલાસાનંદને મન માન્યુ
વર્તવાને લાગ ઠીક મળતો હતો, તેમાં પણ વધારે નિર્ભયપણે સુખ
ભોગવવાને વિલાસાનંદે વાવ તરફનો છુપો આવાસ ઘણોજ પસંદ કર્યો
હતો; તે છુપા આવાસમાં ઘણા વરસથી રાજાની રાણીયો સાથે એટલે
જ્યારે વારા વાળી રાણી રાજાની સેવામાં જે રાત્રી રોકાય ત્યારે પંદર
રાણીઓ નિર્ભય થઇને તથા એક સંપ કરીને રાણી વાસમાંથી ચંદ્ર
ભાગના ભોંયરામાં થઇને ગુપ્ત રસ્તે થઇને વિલાસાનંદના મહેલમાં,
જે કે સમાપી ચકાવવાની ઓરડી વીલાસાનંદે કરાવી હતી તે
ઓરડીમાં આવીને હાજર થઇ જતી હતી,

દુર્ગાષ્ટમિ કુતુહલ.

છુપી રીતે શાક્ત ધર્મને માનનારો વામ માર્ગી વિલાસ ક્રિયામાં મસ્ત રહેનાર વિલાસાનંદે આજ જુદી પ્રકારની રચના અનેક વસ્તુઓ જોડીને તે છુપા આવાસમાં કરી હતી; કોઇને ખબર પડે નહી એવી રીતે શાક્ત ધર્મના હઠહઠ્યા કર્મ કાન્ડમાં અનુભવિ અને પૂર્ણ વિશ્વાસુ તથા કેટલાક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને વિશેષથી પરભારે રસ્તેથી બોલાવીને હોમાત્મક ચંડી પ્રયોગ કરવાને ગુફામાં તેમને પ્રવેશ કરાવ્યો હતો; તેઓએ મોટા વિસ્તારવાળા ચોકમાં વેદી કરી હતી, અને તે વેદીની ચારે બાજુ શ્વેત વસ્ત્ર પેહેરીને (કુંડ) વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોએ બીજ મંત્રથી હોમમાં આહુતિ આપવાને શરૂઆત કરી હતી; તે વેદીની ડાબી બાજુએ જરાક દુર એક પાડાને વધ કરવાને માટે સ્ફટિક પથ્થરના થાંભલે બાંધી મુકયો હતો; ધીરે ધીરે શાર્દુલસ્વાહા, શબ્દનો ઉચ્ચાર થઇ રહ્યો હતો, બીજી બાજુએ એક શૃંગારેલ ઓરડામાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સૌ ચક્રની પુજા સાંગોપાંગ પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રિકોણ ષટ્કોણાદિ યંત્ર કાઢીને તે ઉપર મધપાત્ર જોડીને કરી રહ્યો હતો; ત્રીજી બાજુએ પાકશાળામાં કેટલાક માણસો, આસવ ભક્ષ વસ્તુઓ પાક કરવાને માટે ટહેલે લાગેલા હતા; તેમાં

અનાયાસ હથિયાર બંધ બે માણસો આવીને ઉભા રહ્યા; આ વખતે વિલાસાનંદની દ્રષ્ટિ નવિન આવેલા શખ્સ બે માણસો ઉપર ગઇ. વજ્રદત્ત નામનો મહા બળવાન બ્રાહ્મણ હતો તેના તરફ જોઇને ઇસારો કર્યો એટલે તે વજ્રદત્ત તુરત ઢાલ તલવાર હાથમાં પકડીને ઉભા રહેલા બે માણસોની પાસે જઇ પોહોંચ્યો; વિલાસાનંદે મલમલનું ઉપરણું ઓઢયું હતું, તે પણ સત્વરથી ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. બધી જગોએ દીપકનો પ્રકાશ હતો તેથી પુર્ણચંદ્રના અજવાળાની માફક તમામ જગોએ અજવાળું હતું; વિલાસાનંદને જોતાંજ એક શખ્સ ધારી એ સિંહ ગર્જના કરી; અને મ્યાનમાંથી તલવાર બાહાર કાઢીને વિલાસાનંદના મસ્તક ઉપર જેવો ઉગામવા જાય છે તેવોજ વજ્રદત્તે તલવારનો ઝટકો તે જુવાન ઉપર એવો કર્યો કે તુરતજ જમીન ઉપર ગબડી પડયો; તેની જોડે બીજો હતો તે કોણ છે! એ વિષે વિલાસાનંદે સારી પેઠે જાણી લીધું હતું; તે પ્રમત્તસિંહ જેકે વિલાસાનંદનો રાજા, શિરછત્ર, અને બીજી રીતે શિષ્ય હતો; અને જે માણસ તલવારના ઝખમથી મર્ણ પામ્યો, તે પેલો મુસાફર જે કે વાવની અંદર આવેલો આ ગુપ્ત આવાસનો ભોમિયો થએલો અને પોતે અંગરખામાંથી એક કાગળ લઇ ગયો હતો તે હતો; વિલાસાનંદે હોઠ હલાવ્યો કે અરે અધમ! દુષ્ટ! પરવાનગી વિના આ અમારા આવાસમાં હેં શા માટે પ્રવેશ કર્યો તું ન્યાય કરનારો રાજા છતાં ચોરી કરનાર અધમ માણસોની માફક ચોર થઇને શા માટે આવ્યો! અમે યોગનિષ્ઠ માણસો ગમે તે સ્થાનકમાં ગમે તે હાલમાં રહેતા હોઇએ છતાં તું અમારી રહેણી અને ઢંગ જોવાને માટે શા માટે પ્રયત્ન કરે છે!

પ્રમત્તસિંહે પોતાનાં હથિયાર જમીન ઉપર ફેંકીદઇને વિલાસાનંદ પ્રત્યે બે હાથ જોડીને કહ્યું કે હે ગુરૂ મ્હેં આપને ગુરૂ કરીને માન્યા છે, આપે મારા રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારનો સુધારો કર્યો છે મને આપે આત્મજ્ઞાન આપ્યું છે એટલુંજ નહી પણ મારી તમામ પ્રજા વેદ ધર્મને માનનારી સદાચરણ વાળી થઇ છે, એ તમામ આપનું કર્તવ્ય હું ભુલી ગયો નથી, જે ઉત્તમ ગુણ આપનામાં છે તે ગુણનું

સાંભળ્યું કે તમને દુઃખ નદિઠ તમે જ પણ રાજ મંદિર તરફ ચ
તમે કોઈ રસ્તે થઈને આવ્યા છો તે સઘળો માર્ગ બતાવો,–એમ
પ્રમત્તસિંહનું સમર્થ વચન સાંભળી કુમુદા રાણીએ રાજાના ચરણ
મસ્તક નમાવીને કહ્યું કે. હે મહારાજ ! આ શુભ આવાસમાં મ
અમે જ એક આવીએ; આપે વિલાસાનંદને ગુરૂ માન્યો છે, તે
માટે અમે પણ ગુરૂ માનીયે છીએ, શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ગુરૂ આ
તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ માટે હે રાજન્ ! આજે અષ્ટમીની પુ
હતી તેથી ગુરૂજીએ અમને આ સ્થાનમાં આવવાને કહ્યું હતું; તેમના
આજ્ઞા માથે ચઢાવીને અમે અહિંયાં આવ્યા છીએ; માત્ર અમારો
ગુન્હો એટલોજ છે કે આ સ્થાનમાં આવવા પહેલા અમે આપની
પરવાનગી લીધી નથી;

પ્રમત્તસિંહે ધીરજ રાખીને કહ્યું કે–ઠીક ઠીક તેની કંઈ
ચિંતા નથી. ગુરૂજી જેમ કહે તેમ ચાલવું જોઈએ, ભલે કરી તેમ કર્યું
તો કાંઈ કારણ નથી, પણ હવે અહિંથી રાજ મંદિરમાં ચાલો અને
જે રસ્તે થઈને તમે આવ્યા છો તે રસ્તો બતાવો;

રાજાનું વચન સાંભળીને સઘળી રાણીઓ ઉભી થઈ તેમાંથી
કુમુદા રાણી આગળ થઈ ચાલવા લાગી. તેની પાછળ સઘળી સ્ત્રીઓનું
ટોળું હતું. તેની પાછળ પ્રમત્તસિંહ પોતાના શુરા સિપાઈઓ સાથે
તથા દેરાસરની બારીમાંથી વિલાસાનંદને લઈને અને બાકીના બ્રાહ્મણોને લઈને
રસ્તો કાપવા લાગ્યા; કેટલીકવાર થયા પછી તે ભોંયરાનો માર્ગ છોડયો
અને સર્વે માણસો વિલાસાનંદ જ્યાં પદ્માસન વાળીને એકાન્ત
ઓરડામાં બેસતો હતો તે ઓરડામાં સઘળાં આવી પહોંચ્યા;
વિલાસાનંદના આવાસમાંથી તમામ માણસો બાહેર નીકળ્યા, રાણીઓ
ને માટે મ્યાના તૈયાર હતા તેમાં સઘળી રાણીઓ બેઠી પછી
પ્રમત્તસિંહે વિલાસાનંદના મહેલને તાળું વસાવીને તેને લઈને પોતાના
વીર યોદ્ધાઓને લઈને દરબારમાં ચાલ્યો ગયો; અને વિલાસાનંદને
કારાગ્રહમાં મોકલી દીધો;

બીજે દીવસે વિદ્વાન પંડીત અને અષ્ટ પ્રધાન તથા પ્રજા
વર્ગમાંથી સાધુ શેઠ શાહુકાર વીગેરેથી સભા ભરી, તે વખતે

આનંદ કરીયે પરમેશ્વર એવો દયાળુ ! છે કે એવો દીવસ આ
કોઈ વેળા પણ બક્ષિસ કરશે. તથાસ્તુ.

આપની દાસી.

હે બાઇયો ! આ વિલાસાનંદને શુભ અવાસમાંથી મારી ચંદ્રસા
રાણીયો સાથે રહું પકડયો છે;—જે વિલાસાનંદે આત્મબોધ
સત્ય બ્રહ્મ અને જગત મિથ્યાનું પ્રતિપાદન કરાવીને, મુમુક્ષ
સ્થિતિમાં લાવવાને માટે ષટ્ સંપત્તિ શમાદી સાધન સાધ્ય કરવા
મને અને તમને સર્વને ઉપદેશ કરતો હતો, તે વિલાસાનંદ વાગમા
પ્રવર્તક થઈને પાડાનો વધ કરીને હોમ કરાવતો હતો,—જે વિલાસાન
પ્રાતઃકાળમાં પદ્માસન વાળીને એકાન્ત ઓરડામા અડગ ધ્યાન ધરતો
હતો, તે વિલાસાનંદે લાવણ્યવતિ પરસ્ત્રી સાથે લંપટ પણે વર્તવાન
ધ્યાનમાં મગ્ન રહેનારો નજરે પડયો,—જે વિલાસાનંદે સ્ત્રી સિસણુ
માટે પતિવૃત્ત ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવાને સૌમ્ય ચેહેરાથી તથા નિર્મળ
નેત્રને જમીન ઉપર રાખીને ઉત્તમ ભાષણ કરતો હતો, તે વિલાસાનંદ,
નવ નવિન તરૂણ સ્ત્રીયોના ટોળામા રહિને શૃંગાર ઉદ્દિપનની વાતો
કરતો હતો; જે વિલાસાનંદ રાત્રી વખતે આત્મપુરાણ, પંચદશી,
તથા ભગવત્‌ગીતા ઇત્યાદિક અધ્યાત્મ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચીને
શ્રોતાઓનાં મન શુદ્ધ કરતો હતો, તે વિલાસાનંદ તરૂણ લલનાઓ
ના ટોળામાં બેશીને કોકશાસ્ત્રની વાત સાંભળાવતો હતો; જે આ
વિલાસાનંદ આયુર્વેદ મતને અનુસરીને તથા વૈદિક શાસ્ત્રને મળિને
શારીરીક સંપત્તિ સુધારવાને માટે મદ્ય માંશનો નિરસ્કાર કરીને શર્કરા
મિશ્રિત દુગ્ધ પિવાને માટે મત આપતો હતો, તે વિલાસાનંદ મદ
મસ્ત થએલી અત્યંત સ્વરૂપવાન સ્ત્રીને વામભાગે બેસારીને શ્રી ચક્ર
યંત્રનું પુજન કરાવીને મદના પ્યાલા ગટગટાવી જતો હતો, તથા
આમશ્રાભક્ષ કરતો હતો; તો શું ! ચંદનથી ચાર્ચિત કરેલા કપાળવાળા
આવા દંભને યોગ્ય માનવો ! નહિ નહિ, જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે
એવા પવિત્ર આત્મા સાદુંશ્ય છે; અને દંભીને ફાંદું છે કે.

હે રાજન્ ! આ વાત ઉપરથી તને સમજવું પડી હશેજ કે જેના શરીરમાં કામનું વિશેષ આવર્ણ હોય છે તે ભલે કદી વિદ્વાન હોય તો પણ તે આવર્ણના સપાટામાં ફસાઈને તેવાં કામ કરે છે; સામાન્ય પુરૂષના અંતઃકરણમાં આ વિવેક, નિર્લજ્જતા, નિર્દયતા, સાહસ કૃત્ય, ક્રોધાવેશ, અને સ્વાર્થ, એટલા વિકાર નવિન ઉત્પન્ન થાય છે, આ વાતમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે વિવેકાનંદે જેનું અન્ન ખાધું, અને જેને પોતાનો પિતાતુલ્ય માનવો જોઈએ છતાં અવિવેક દ્વારાએ રાણીયોનું મન હરણ કરીને અનાચાર રીતે વર્ત્યો; એજ સુસ અવાસમાં પ્રમત્તસિંહ આવેલો છતાં લજ્જાનો ત્યાગ કરીને નિતિ વિરૂદ્ધ બોલવા લાગ્યા હતા. એજ પ્રમત્તસિંહના સાળાને નિર્દયતા વાપરીને મર્ણ પમાડયો. હતો; પોતાનો માલીક અન્નદાતા છતાં તેના અવાસમાં દંભકાર્ય બનાવીને પ્રવેશ કર્યા પછી જે કાંઇ કાર્ય કર્યું તે તમામ સાહસનું દર્શન છે.-જો કે તે ઉપર ઉપરથી મિષ્ટ વાણી બોલતો હતો પણ જ્યારે પોતાના મનનું ધાર્યુ થતું નહોતુ ત્યારે તેને ક્રોધ ચઢતો હતો, તે સઘળું કામ વિકારના આવર્ણનું દર્શન છે;

ક્રોધ.

હે રાજન, ! જેના અંતઃકરણમાં ક્રોધનું વિશેષ આવર્ણ છે, તેને કદી પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; ક્રોધને જ્યારે પ્રકોપ થાય છે ત્યારે વિવેક નાશ પામે છે; શારીરિક સંપત્તિ ઉપર બીલકુલ પરવા રાખવામાં આવતી નથી; જેમ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થને ગમી સ્પર્શ કરે છે તેમજ ક્રોધ આવર્ણમાં ડુબી ગયેલો અર્થાત ક્રોધાંધ થએલો પોતાના શરીરને જેવી રીતે અજ્ઞાન દ્વારાએ પતંગીયો દીપકમાંપડીને ભસ્મ થાય છે તેવી રીતે તે ક્રોધાથી મર્ણની બીક નહિ રાખતાં યુદ્ધ કરીને નાશ પામે છે; કેટલાક શસ્ત્રવડે કરીને આત્મ હત્યા કરે છે, કેટલાક પોતાની સ્ત્રીને કિંવા પુત્રને, કિંવા પીતાને કિંવા માતાને, કે, અગનીને મારી નાંખે છે; ક્રોધી માણસના અંતઃકરણમાં સાહસકર્મનો નિવાસ થાય છે; ક્રોધનું જ્યારે આવણુ થાય છે ત્યારે નિર્દયતા પ્રાપ્ત થાય છે; દરેક શબ્દો વજ્ર તથા બાંણ જેવા નીકળ્યાં કરે છે; ક્રોધાતુર માણસથી સજ્જન પુરૂષોની કે વિદ્વાન જનોની સોબત થતિ નથી;

વિવેક, જ્ઞાન, સારાસાર વિચાર; અને ફકીરના દર્શનનો વિચાર તોપણ વિદ્વાન માણસને જ્યારે અત્યંત લોભનું આવરણ થાય ત્યારે તે લોભમાં ફસાઇને જાણી બુઝીને અપકીર્તિ મેળવે છે યદ્યપિ ઘણા ભાગે નિતિપુર્વક લોભ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, ઇત્યાદીક દુર્જન અને ખળ પુરૂષોને ભય આપવાને માટે વિદ્વાન પુરૂષો રાખે છે, રાજાઓ પરસ્પર રાજ્યની મર્યાદા મોહોટી કરવાને રાજ્ય લોભ રાખે છે, એક બીજા ઉપર ચહાઇ કરીને વિજય મેળવે છે; પરંતુ બુદ્ધિબળ, બાહુબળ, અને ધૈર્ય બળથી તુમુલ સંગ્રામ કરિને તેવું કાર્ય કરે છે; છતાં તેઓ યશ કરેછે, લોકોપકારક કામ કરે છે. પ્રજાનું પાલન કરે છે, ઉદાર વૃત્તિ વડે કરીને વિદ્વાન પુરૂષોને ઉત્તેજન આપે છે, ઇત્યાદિક અનેક પ્રકારનાં ઉત્તમ કામ કરીને સુનિતિએ વર્તેછે. હે રાજન્! લોભ આપવૃત્તિથી જે એવાં કાર્ય કરવામાં આવે છે એજ લોભ વિકારનું ચિત્ર સમજી લેવું જોઇએ; એજ પ્રમાણે-

મોહવૃત્તિથી સારાસાર વિચારનો નાશ થાય છે; સીતાજી ઉપર રાવણ મોહ પામ્યો હતો, તેણે નિતિનો ભંગ કરીને સુવર્ણ મૃગનું સ્વરૂપ ધરીને કપટ કર્યું; એમ કરીને સીતાજીનું રક્ષણ કરનાર લક્ષ્મણજીને ખસેડવાને પ્રપંચનો પ્રયત્ન કર્યો, એજ મોહ આવર્ણ આધિન થયેલી સીતાજીએ તે મૃગચર્મની કંચુકી બનાવવાને માટે તે મૃગને મારવા સારૂ શ્રીરામચંદ્રજીને આજ્ઞા કરીને અરણ્યમાં મોકલ્યા; અને એજ મોહ આધિન થએલા રાવણે ભિક્ષુક સંન્યાસનો કપટી વેષ ધારણ કર્યો, અને સીતાને હરિ ગયો,-હે રાજન! એજ મોહને આધિન થએલા શ્રીરામચંદ્ર પરમાત્મા અરણ્યમાં ઠેર ઠેર સીતાજીનો તપાસ કરતા ફરતા હતા, આખરે એજ મોહાધિન થએલા રામચંદ્રજીએ સિતાજી મળવાના સ્વાર્થ માટે અન્યાય અને સુગ્રિવનું કહ્યું માનીને કપટદશાએ વાલી વાનરને માર્યો; હે રાજન્! તને શંકા આવશે કે રામચંદ્રજી કે જેમણે ગુરૂ વસિષ્ટ પાસે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હતું, એવા મહા તત્વવેત્તા પરમાત્મા છતાં તેમને મોહનું આવર્ણ કેમ થયું! તે શંકાનું સમાધાન અધ્યાત્મ રામાયણ કરે છે, જેમાં આ સ્થુળ શરીરમાં આત્મા, પ્રકૃતિ, અને છ વિકાર વિગેરે છે

કરીને રોકે છે; જ્યારે મન નિર્મળ હોય છે તથા શુભ જ્ઞાન સ
વિવેકથી મનને સારા વિચારની અસર થાય છે ત્યારે તે નિર્મળ મ
ર્તિ દ્વારાએ વિકારના બળને દબાવવાને સમર્થ થાય છે; હે રાજન
મ્હેં તને જે ઈતિહાસ કહ્યો, તેમાં પ્રમત્તસિંહને વિલાસાનંદ તરફથ
મળેલા ઉત્તમ બોધની અસર થએલી હતી;તેથી તેણે ક્રોધ મોહાદિકનો
ત્યાગ કરીને તથા સત્વગુણ રૂપી ભુષણનું પરિધાન કરિને પોતાની
સોળે રાણીયો જે કે ભ્રષ્ટ થએલી હતી તે રાણીયોને કંઈજ ઈજા નહી
કરતાં વિલાસાનંદને સોંપીને તે સઘળાંને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાતાપ
કરાવવાને તથા જન્મ પર્યંત યાદમાં રહેવાને એકાંત સ્થળમાં રાખ્યાં
હતાં; હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે છ એ વિકારનું દર્પણ હું તારા
હૃદયમાં કરી જોજે;

હે રાજન્ ! આજના બોધનું તું મનન કરજે હવે હું એક
ત્તિમાં આનંદ ભોગવવાસારૂ ઉઠુછું.

યોગીનું વચન સાંભળીને ભાનુપ્રતાપે મસ્તક નમાવીને ત્યાંથી
..ીને પર્ણકુટિ ભણી ચાલ્યો.

કરીને રોકે છે; જ્યારે મન નિર્મળ હોય છે તથા શુભ જ્ઞાન ક વિવેકથી મનને સારા વિચારની અસર થાય છે ત્યારે તે નિર્મળ મ વૃત્તિ દ્વારાએ વિકારના બળને દબાવવાને સમર્થ થાય છે; હે રાજન મ્હેં તને જે ઈતિહાસ કહ્યો, તેમાં પ્રમત્તસિંહને વિલાસાનંદ તરફથી મળેલા ઉત્તમ બોધની અસર થએલી હતી; તેથી તેણે કોપ મોહાદિકનો ત્યાગ કરીને તથા સત્વગુણ રૂપી બખ્તરનું પરિધાન કરીને પોતાની સોળે રાણીઓ જે કે ભ્રષ્ટ થએલી હતી તે રાણીઓને કંઇ દંડ નહી કરતાં વિલાસાનંદને સોંપીને તે સઘળાંને પોતાના કૃત્યનો પશ્ચાતાપ કરાવવાને તથા જન્મ પર્યંત વાસમાં રહેવાને એકાંત સ્થાનમાં રાખ્યાં હતાં; હે રાજન્! આ પ્રમાણે જ એ વિચારનું દર્શન તું તારા હૃદયમાં કરી જોજે;

હે રાજન્! આજના બોધનું તું મનન કરજે હવે હું એક વૃત્તિમાં આનંદ મેળવવાસારૂ ઉઠું.

યોગીનું વચન સાંભળીને ભાનુપ્રતાપે મસ્તક નમાવીને ત્યાંથી ઉઠીને પર્ણકુટિ ભણી ચાલ્યો

કરીને રોકે છે; જ્યારે મન નિર્મળ હોય છે તથા શુભ જ્ઞાન અ
વિવેકથી મનને સારા વિચારની અસર થાય છે ત્યારે તે નિર્મળ મ
વૃત્તિ દ્વારાએ વિકારના બળને દબાવવાને સમર્થ થાય છે; હે રાજન
રહેં તને જે ઇતિહાસ કહ્યો, તેમાં પ્રમત્તસિંહને વિલાસાનંદ તરફથી
મળેલા ઉત્તમ બોધની અસર થએલી હતી;તેથી તેણે ક્રોધ મોહાદિકનો
ત્યાગ કરીને તથા સત્વગુણ રૂપી ભુષણનું પરિધાન કરિને પોતાની
સોળે રાણીયો જે કે ભ્રષ્ટ થએલી હતી તે રાણીયોને કંઈજ ઈજા નહી
કરતાં વિલાસાનંદને સોંપીને તે સઘળાને પોતાના કુકૃત્યનો પશ્ચાતાપ
કરાવવાને તથા જન્મ પર્યંત વાડમાં રહેવાને એકાંત સ્થળમાં રાખ્યાં
હતાં; હે રાજન્! આ પ્રમાણે છ એ વિકારનું દર્પણ હું તારા
હૃદયમાં ઠરી જોજે;

હે રાજન્! આજના બોધનું તું મનન કરજે હવે હું એક
વૃત્તિમાં આનંદ મેળવવાસારૂ ઉઠુંછું.

યોગીનું વચન સાંભળીને ભાનુપ્રતાપે મસ્તક નમાવીને ત્યાંથી
ઉઠીને પર્ણકુટિ ભણી ચાલ્યો.

કરીને રોકે છે; જ્યારે મન નિર્મળ હોય છે તથા શુભ જ્ઞાન અને વિવેકથી મનને સારા વિચારની અસર થાય છે ત્યારે તે નિર્મળ મનવૃત્તિ દ્વારાએ વિકારના બળને દબાવવાને સમર્થ થાય છે; હે રાજન્! મ્હેં તને જે ઇતિહાસ કહ્યો, તેમાં પ્રમત્તસિંહને વિલાસાનંદ તરફથી મળેલા ઉત્તમ બોધની અસર થએલી હતી; તેથી તેણે ક્રોધ મોહાદિકનો ત્યાગ કરીને તથા સત્વગુણ રૂપી ભુષણનું પરિધાન કરિને પોતાની સોળે રાણીયો જે કે ભ્રષ્ટ થએલી હતી તે રાણીયોને કંઈજ દંડ નહી કરતાં વિલાસાનંદને સોંપીને તે સઘળાંને પોતાના કુકૃત્યનો પશ્ચાતાપ કરાવવાને તથા જન્મ પર્યંત બાગમાં રહેવાને એકાંત સ્થળમાં રાખ્યાં હતાં; હે રાજન્! આ પ્રમાણે છ એ વિકારનું દર્પણ મેં તારા હૃદયમાં કરી લેજે;

હે રાજન્! આજના બોધનું તું મનન કરજે હવે હું એક રતિમાં આનંદ મેળવવાસારૂ ઉઠુંછું.

યોગીનું વચન સાંભળીને ભાનુપ્રતાપે મસ્તક નમાવીને ત્યાંથી ઉઠીને પર્ણકુટિ ભણી ચાલ્યો.

ષષ્ઠમ લહર.

૫૮. વિતંડાદિ, ભ્રમવાદી મત દર્શન-

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત.

जन्तूनां नर जन्म दुर्लभमतःपुंस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्वैदिक धर्म मार्ग परता विद्वत्वमस्मात्परम्
आत्मा नात्म विवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मना संस्थिति
र्मुक्तिनों शत जन्मकोटि सुकृतैःपुण्यैर्विनालभ्यते ॥

અર્થ.

[illegible] પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય જન્મ મળવો ઘણો દુર્લભ છે, તેમાં પણ [illegible] છે પુરુષપણું મળ્યા છતાં તેમાં પણ બ્રાહ્મણપણું [illegible] પરાયણપણું દુર્લભ છે, બ્રાહ્મણપણું મળ્યા છતાં તેમાં [illegible] વિદ્વત્તા, આત્મ અનાત્મ વિચાર કરી શકે એ પણ દુર્લભ છે, તેમાં [illegible] છે અને તેમાં પણ આત્મા અને અનાત્માનો [illegible] છે, એટલું થયા પછી બ્રહ્મરૂપે રહેવું અતિ [illegible] છે એટલે આ મુક્તિ એવી સહેલી [illegible] પ્રાપ્ત થતી નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત,

कान्ता कटाक्ष विशिखा न लुनन्ति यस्य,
चित्तं न निर्दहति कोप कृशानु तापः
कर्षन्ति भूरि विषयाश्च न लोभ पाशैः
लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स धीरः

અર્થ

સ્ત્રીનાં કટાક્ષ રૂપી બાણ જેના હૃદયને ભેદતાં નથી તથા ક્રોધ (કોપરૂપી) રૂપી અગ્નિનો તાપ જેના ચિત્તને બાળતો નથી. અને ઘણા વિષયો લોભરૂપી પાશથી જેના ચિત્તને ખેંચતા નથી. તે ધીર પુરૂષ આ સઘળા જગતને જીતે છે.

નિત્ય નિયમ પ્રમાણે યોગીરાજ પાસે ભાનુપ્રતાપ તથા તેની સાથેના સાથી વર્ગ મળિને બેઠા; તે વખતે યોગીરાજે પ્રશ્ન કર્યો કે હે નૃપાળ ! હવે તું શું પુછવા ધારે છે ! એવું વચન સાંભળી ભાનુપ્રતાપે કહ્યું કે, હે મહારાજ ! આપના દર્શનથીજ મન પવિત્ર થાય છે; અને આપની વાણીરૂપ શબ્દ પોશ સંશય રૂપી મલિન પક્ષિને ઉડાવિ દે છે;—એટલું કહિને ભાનુપ્રતાપ ચુપ થઇ ગયો; થોડીવાર થઇ એટલે ભાનુપ્રતાપનો આચાર્ય (ગુરૂ) વિજ્ઞાન શર્મા બોલી ઉઠયો કે હે માહારાજ ! આટલા દિવસ સુધી આ ભાનુપ્રતાપને આપે બોધ દીધો તે તમામ સાંભળીને મને આનંદ થયો છે; હે યોગેશ્વર કૃપાનિધિ એટલાજ માટે આપ કૃપાળુ સંત માહારાજની વાણી સંભાળવાને હું પણ ઉમેદવાર થયો છું; અત્યાર સુધી આપની વાણીરૂપ અમૃત પાશ પ્રાશન કરી, તથાપિ કેટલીક શંકાનું સમાધાન માટે હું ઇચ્છા રાખું છું—

વિજ્ઞાન શર્માનું વચન સાંભળીને યોગીરાજે કહ્યું કે તું કયા હેતુ ઉપર શંકા રાખે છે !

વિજ્ઞાન શર્માએ કહ્યું કે હું તો પંચતત્વને માનનારો છું—તે સાંભળી યોગીરાજે કહ્યું કે શું તું જડ વાદી છું કે ! અહાહા ! તારા મનમાં કયા પ્રકારની શંકા પ્રગટ થાય છે તે તું કહિદે;

વિજ્ઞાન શર્માએ કહ્યું કે; હે માહારાજ ! હું તો પંચતત્વનેજ આ સૃષ્ટિ કર્તા માનું છું; કદાપી તમે ઈશ્વર કહાવો, કિંવા પ્રકૃતિ (માયા) કહો, અથવા તે ઈશ્વર અને પ્રકૃતિને પોતાની સત્તામાં રાખનાર ઈશ્વર કહો, યદપિ હું તો એજ નિશ્ચય કરૂ છું કે તે સમગ્ર એક રૂપવાળુ પંચતત્વજ છે; તે પંચતત્વ કોઇનિ અનાદિ છે;—સુણો કે આ મહારાજ

[illegible] અનંત એક રસ અને સર્વમાં નિવાસ કરનાર છે; તે અનંત મહાકાશમાં સઘળા પદાર્થનો નિવાસ છે; પરંતુ મહાકાશનો બીજી કોઈ વસ્તુમાં નિવાસ નથી, અર્થાત મહાકાશ કરતાં બીજી કોઈ વસ્તુ [illegible] વાળી અનંત કહેવાતી નથિ;–હે મહારાજ મેં કેટલાક મત્ત વાદીયોના મત્ત અવલોકન કર્યા છે; તેમાં એક મત્ત એમ જણાવે છે કે; સત્વગુણ, રજોગુણ, તમોગુણ, પંચભુત, પંચતન્માત્રા, તથા દેશકાળ, આકર્ષણ, વિદ્યુત, તૈજસ, ઓરા શબ્દ સ્પર્શાદિક પંચગંધ, સંસ્કાર અને અન્યો વાયુના ઘર્ષણથી જળ પ્રગટ થાય છે તે અન્યો વાયુ, વિગરે [illegible] પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે; જોકે એજ મત્ત આપ [illegible] માનતા હોતો હું એમ કહુંછું કે, પંચભુત એ પણ પ્રકૃતિ ([illegible]) સ્વરૂપ થાય છે, તો પછિ એજ પ્રકૃતિરૂપ મહાકાશમાં તથા [illegible] પદાર્થમાં બ્રહ્મવ્યાપક છે; એમ તમારા મત્તથી સિદ્ધ થાય છે, [illegible] ખુલાસામાં પ્રકૃતિ (પંચભૂત) પણ અનાદી છે; વળિ તમારા કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ અનાદિ છે; તો હું એમ કહુંછું કે; બ્રહ્મમાં પ્રકૃતિ [illegible] કે પ્રકૃતિમાં બ્રહ્મ છે! હે મહારાજ! તમે તો પંચભુત ([illegible]) ને જડ કહોછો અને ઇશ્વરને (બ્રહ્મને) ચેતન કહોછો [illegible] તથા અનંત આકાશમાં એકરસ અખંડ રૂપે વ્યાપક છે એમ [illegible] ! જડ પદાર્થ પણ અનાદિ અને બ્રહ્મ પણ અનાદિ [illegible] ફરી એમ કહો કે બ્રહ્મ ચેતનમાં મહાકાશ [illegible] નિવાસ છે તો પછિ ચેતન પદાર્થમાં જડપદાર્થનું [illegible] કેમ [illegible] એમ કહો કે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મમય છે; [illegible] ચેતન કેમ જણાતા નથી!–જ્યારે બ્રહ્મ (ઇશ્વર) ચેતન [illegible] અને સઘળા પદાર્થનો જાણનાર છતાં નિરૂપાધિ [illegible] અજ્ઞતાને પ્રાપ્ત કેમ ન થાય! જો કે [illegible] છતાં તે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જડ છે અર્થાત [illegible] જાણતી નથી, એટલે અજ્ઞાન છે; તો હું કહુંછું કે [illegible] પ્રકૃતિનું [illegible] કેમ કહિ શકાય! કેમકે જડ પદાર્થથી [illegible] સિવાય કહિ પણ સ્ફુરી શકતી નથી, કદિ એમ [illegible] પ્રકૃતિ જડ અને અજ્ઞાન છે, છતાં તેમાં કાર્ય પ્રગટ

ચેતનની શક્તિ કુદરતિ રહેલી છે, અર્થાત તે પ્રકૃતિ (માયા) આ જગત પોતાનું કાર્ય છે એમ પોતેજ જાણી શકતી નથિ, જેમકે કરોળિયો પોતાના પુંછડામાંથી નીકળતા તંતુવડે કરીને ચિત્ર વિચિત્ર જાળ બનાવે છે; તે જાળની બનાવટ ક્રિયાનું ચિત્ર કરોળિયાના અંતઃકરણમાં નથિ, અર્થાત જાળ રચવાનું જ્ઞાન કરોળિયામાં છેજ નહિ પણ તે કરોળિયો સ્વભાવિક કુદરતિ રીતે એવો ફેરે છે કે તેથી જાળ બંધાઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે એમ કદિ કહેતા હોતો. હું એમ કહું છું કે બ્રહ્મ સર્વ પદાર્થમાં જ્યારે વ્યાપક છે તો પ્રકૃતિ (પંચભૂત) માં પણ ચેતન્ય બ્રહ્મ ઇશ્વર વ્યાપક હોવોજ જોઇએ; જ્યારે એમ હોય ત્યારે પ્રકૃતિમાં ચેતન્યપણું કેમ પ્રાપ્ત થતું નથિ ! છતાં તે જડ કેમ કહેવામાં આવે છે ! તમે એમ કહોછો કે તે બ્રહ્મ ચેતન્ય સર્વમાં વ્યાપક છતાં પણ તે નિરાકાર, અકર્તા અને દ્રષ્ટા છે, તેથી વ્યાપક છતાં કર્મથી રહિત બ્રહ્મ કર્મ કરતો નથિ, અર્થાત અસંગ છે; તો પછિ ચેતન્યની જે શક્તિ રહેલી છે તે શક્તિદ્વારાએ જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે તે તમામ શક્તિ પંચભુત (પ્રકૃતિ) માં રહેલી છે; છતાં તે પ્રકૃતિને જડ કહેવામાં આવે છે, તેજ પ્રકૃતિ ચૈતન્ય છે; એમ શા માટે ન માનવું જોઇએ ! એજ પંચભુત (પ્રકૃતિ) થી સઘળું વિશ્વ પ્રગટ થએલું છે; એજ પંચ મહાભુતથી સુર્ય ચંદ્રાદિ અનેક ગ્રહગણ આકાશમાં પ્રગટ થએલા છે;—એજ પ્રકૃતિથી અનેક સ્થુળ સાથે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એજ પ્રકૃતિથી લય થાય છે; સ્થુળ અને સુક્ષ્મ સ્વરૂપે થવું એ ધર્મ પ્રકૃતિનો છે, એજ પ્રમાણે લય અને પ્રગટ થવું એ ધર્મ પ્રકૃતિનો જેવામાં આવે છે; આ પ્રમાણે વેદાંન્તીયોનો કોઇ હોઇ પણ તરફનો મત છે, તો તે પ્રમાણે આ જગત સ્થુળરૂપે ભાસે છે; જ્યારે એમ છે ત્યારે આ શરીરનું મંડણ કિંવા શરીરનું દર્પણ (દેખાવ) એજ પ્રકૃતિ છે;—જ્યારે એમજ સિદ્ધ માનવામાં આવે છે ત્યારે પ્રકૃતિ અનાદી હોવી જોઇએ,—આ જગત અને અનેક ગ્રહમણ પણ પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી અનાદિરૂપે ભાસે છે, જ્યારે પ્રકૃતિ અનાદિ છે, ત્યારે જગત અને અનેક ગ્રહો પણ અનાદી હોવાજ જોઇએ, તમે કેવું કહેવો છો ?

પ્રકૃતિ જડ છે તે જે કાર્ય કરે છે તે કાર્ય કરવાની શક્તિ છે; જે શક્તિ બ્રહ્મ ચેતનની કલ્પવામાં આવી છે; જ્યારે એમ છે ત્યારે તે પ્રકૃતિનેજ ચેતન માનવાને શો વાંધો ઉઠે છે ! હે માહારાજ ! તમે અત્યાર સુધી જે બોધ કર્યો, તે બોધમાં મનોનિગ્રહ કરવાને માટે યોગાભ્યાસનું રહસ્ય બતાવ્યું છે; તેમાં પણ વૃત્તિ એકાગ્ર કરવાનો હેતું છે; જ્યારે હેતુ છે; જ્યારે વૃત્તિ એજ પ્રકૃતિ છે ત્યારે પ્રકૃતિ એજ મન છે; તો પછી જ્યારે વૃત્તિદ્વારાએ બ્રહ્મવિદ્યા જાણવાની સકતી વધે છે ત્યારે એમ તો નક્કિ થાય છે કે બ્રહ્મને જાણવાને માટે વૃત્તિ (સંકલ્પ) સમર્થ થાય છે. જ્યારે તેમ છે ત્યારે પ્રકૃતિને જડ કેમ કહેવામા આવે છે ! એજ જડપ્રકૃતિ અર્થાત એકાગ્ર વૃત્તિ દ્વારાએ એટલે જડ વસ્તુ થકી ચૈતન્યને અવલોકન કરવાને આધારે કલ્પના કરી છે ! જો કે જડ પ્રકૃતિ, અર્થાત વૃત્તિ ચૈતન્યને જાણવાને શક્તિ ધરાવે છે તો સર્વ વ્યાપક બ્રહ્મને જુદો ગણવાને શી જરૂર હતિ ! બ્રહ્મ ચૈતન્યને એકરસ અખંડ કહોછો તેજ વિશેષણ પ્રકૃતિને કેમ ન આપી શકાય ! હે માહાત્મા ! વળિ હું પુછુછું કે જ્યારે તમે જીવને દ્રષ્ટા કહોછો અને ઈશ્વરને ચૈતન્ય કહોછો તે બન્યોનાં ગુણ નિર નિરાળા બતાવોછો, છતાં તે દ્રષ્ટા જીવ પ્રકૃતિ દ્વારાએ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો પુરૂષાર્થ કરે છે કે શું ! આ બાબત ઘણા ગધડા છે; આ બાબત પુર્વે થઈ ગએલા આચાર્યોએ જુદી જુદી કલ્પના બતાવી છે; જેના અંતઃકરણમાં જે કાળમાં જેટલે દરજ્જે જ્ઞાનબળ પ્રમાણે કલ્પના ચાલી શકી તેટલી કલ્પનાનું ચિત્ર ચાર વેદમાંજ જોવામાં આવે છે; ત્યાર પછી ઘણા લેખકોએ તે પુરાતન વેદ આધારે તથા તે આધાર વિના પણ ઘણી હકીકતો લખી ગયા છે. તે કલ્પના કરનારા કોણ હતા ! તે શાસ્ત્રો શા આધારે લખી ગયા છે ! એમ જ્યારે વીચાર કરીયે છીએ ત્યારે તેમાં પણ વૃત્તિ સંકલ્પનું બળ અને ચિત્ર છે; એજ ચિત્ર પ્રકૃતિ (પંચભુતનું છે) છે. વેદ, ગીતા પુરાણ, તથા ષટ્શાસ્ત્ર ન્યાય મિમાંસાદિ. લેખકો પણ મર્ણ પાંમ્યા; તેઓએ ફરીથી આ ગ્રંથો જોયા પામ્યા નથી; જેવી રીતે પ્રકૃતિનું કાર્ય જગત છે તેવી રીતે લેખકોનું કાર્ય વેદાદિક ગ્રંથ છે. તે ગ્રંથ પણ પ્રકૃતિજ છે; હે મહારાજ! પંચમહાભુત

પથીનું કે કેવામાં આવે છે ' અવ્યક્ત પણ પંચ મહાભૂતનું છે, તે
મહાભૂતના મધ્યે કરીને તે સ્થૂલના આરંભ પ્રાણીઓને મહા પ્રવી
ઇંદ્રિયાદિ ચૈતન્યાદિક અંતઃકરણ [illegible], કે આકાશ !
પ્રકૃતિ, અને દૈવત (બ્રહ્મચૈતન્ય) એ પ્રકારે પાંચ તત્ત્વની ચાર ઇચ્છાના
છે, અને કલ્પના, ચિંતા જેવી વૃત્તિ (મન) એ અગોચર છે, વૃત્તિ
એ બન્નું અંતઃકરણનું જ્ઞાન થાય છે, તે પછી પ્રકૃતિએ ઉપર
પરમાત્મા પણ નિત્ય ને શુદ્ધ અચલ સ્વરૂપે અને ચૈતન્ય શુદ્ધ
[illegible] આવે છે ' આ સર્વ [illegible] ગુણે [illegible],
આ પ્રકૃતિ તે અવ્યક્ત કહેલ છે એમ જ કહ્યું, પ્રકૃતિ
[illegible] થવાથી ઘણ કાર્ય કરી શકે છે અને બ્રહ્મ અક્રિય હતા છતાં
[illegible] નથી કરતા બ્રહ્મ એવા તત્ત્વની કલ્પના સ્વરૂપોને ગણીને એવ
ઉભા કરેલ હોય એમ જણાય છે, કેમ કે બ્રહ્મ અખંડ, નિરૂપાધિ,
[illegible] અને નિર્વિકાર છે ત્યારે તે બ્રહ્મને અંતઃકરણની પણ શી
[illegible] ! તેમજ તે અક્રિયને આનુષંગિક [illegible] છે ! તે બ્રહ્મ
પ્રાપ્ત કરવાથી શું ફળ છે ? કેવળ શુન્ય નિર્ગુણ અને નિરાકારમાં
[illegible] છે ! [illegible] છે, અને તે [illegible] અતિ નથી
[illegible] નિરાકાર બ્રહ્મ છે એટલે [illegible] બ્રહ્મના [illegible], અચિર,
[illegible], અને શુન્યની પેઠે અવ્યક્ત થઈને કે [illegible] વૃત્તિ [illegible] કરવાથી
[illegible] પ્રકારનું તત્ત્વ નજરે પડવાનું છે ? [illegible] વસ્તુ બ્રહ્મને અંતઃકરણને
[illegible] થાય છે તે વસ્તુ તો પોતેજ પ્રકૃતિ છે, તો પછી પ્રકૃતિને
[illegible] ચૈતન્યની સત્તા આરોપણ કરવામાં આવે તો શો વાંધો છે !
[illegible] તમામ અમારો છે, સત્ય કલ્પના હારાએ તો પંચભૂતમાત્ર
[illegible] નિર્ગુણ પ્રમાણના નજરે પડે છે, પંચભૂત ન હોય તો સ્થૂલ દેહ
[illegible] શકતું નથી; જ્યારે સ્થૂલ દેહ તે પંચભૂત આધારે બને છે ત્યારે
[illegible] માં સર્વ વસ્તુના અંકુર સ્ફુરે છે; જેને જીવ કહીએ તે પણ [illegible]
[illegible] અને જેને બ્રહ્મ કહીએ તે પણ તેમજ છે; પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય પણ
[illegible] પંચભૂતના પોતે બનિ જાય છે, જ્યારે પાંચ તત્ત્વ સ્થૂલમાંથી ખસે છે
[illegible] ત્યારે તમે જેને જીવ કહીએ તે પણ ક્ષણમાત્ર રહી શકતો નથી; જ્યારે
[illegible] સ્થૂલને [illegible] આરંભ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૃત્તિમાં

राख ईत्यादिक समाई जाय छे; हे माराराज ! ते सघळी रचना पंचभुत साथे पलायन थई जाय छे; पंचभुतथीज तमाम वस्तुनि उत्पत्ति थाय छे; आंबानो गोटलो एक दोरडीथी अद्धर लटकावीने अर्थात ते गोटलाने पृथिवीनो आश्रय नही आपतां अद्धर राखवामां आव्या पछी तेने दररोज जळनुं सिंचन करो, तोपण वृक्ष उत्पन्न थशे नही, वांदरानुं के अश्वनुं के पाडानुं के आखलानुं किंवा मनुष्यनुं विर्य एक कोडीयामां राखीने तेना उपर बीजुं कोडीयुं ढांकीने संपुट करीने सारा जापताथी एक पेटीमां राखी मुको, तो तेथी कांई, वांदर, के अश्व, पाडो अने आखलो तथा मनुष्य उत्पन्न नहि थाय, जोके ईश्वरमां चेतनत्व छे तो ते चेतनत्वद्वाराए कोडीयामां राखी मुकेलुं विर्यं मनुष्य थवुंज जोईए; तो आ उपरथी एमतो सिद्ध थाय छे के पंचभुतात्मक सत्ताथीज स्थुळ बने छे अने तेनी सत्ताथीज चेतन प्रगट थाय छे; ते परस्पर पंचभुतना संयोगथीज अंतकर्य वस्तुओ बने छे; आकाशमां अनेक ग्रहोना अत्यंत विस्तार वाळा गोळा एक बीजा ग्रहोना आकर्षणथी अद्धर रहेला छे, ते आकर्षण शकती प्रकृति पंचभुतात्मकनी छे; पुर्वथी पश्चिम अनेक ग्रहो भ्रमण करे छे ते भ्रमण करवानी शकित पण तेनीज छे; पृथ्विथी चंद्र केटलो बधो दुर छे! तोपण तेना योगे समुद्रनुं जळ उछळे छे अर्थात तेना आकर्षणथी भरती चडे छे; जोके जड वस्तुने पण आकर्षण द्वाराए जाणे सजीवन होय तेवी क्रिया करवाने पोताना स्वभाविक बळथी प्रकृति किंवा पंचभुत कार्य करे छे तो ते पंचभुतमां जीव वस्तु प्रतिपादन करवानीपण शकित रहेली छे; केटलाक अल्प स्थुळ धारी अल्प प्राणी थोडीक वखतमा प्रगट थाय छे अने थोडीक वखतमां लय पामे छे, ते सघळुं कार्य प्रकृतिनुं छे, आ सघळुं पंचतत्व जीव मय भासे छे; मनुष्य देहमां पण अनंत जीव छे; जळमां पण अनंत जीव छे; श्वासोश्वासना घर्षणथी अनंत जीव मृत्यु पामे छे, ते अल्प प्राणी जेवी रीते जलदीथी मृत्यु पामे छे तेवी रीते ते अद्रष्य जीवछतां अद्रष्य स्थुळ एका एक प्रगट थईने तेमां प्रवेशाय छे; आकाश तत्वमां जेवी रीते बीजा चार तत्वोनो समास छे किंवा आकाशथी चार तत्व प्रगट थयां छे अने आकाशमांज रहे

વી રીતે તે તત્વોથી થએલા દરેક કાર્યમાં પણ પંચતત્વનો નિવાસ
જળચર પ્રાણી એક બીજાને અહાર કરે છે છતાં તે પ્રાણીનું સ્થુળ
ા પ્રાણીના જઠરમાં લય પામે છે; માટે હે મુનિશ્વર ! લય અને
ક્ષ એ સઘળું કાર્ય પંચતત્વનુંજ છે; છતાં તેમાં કોહીનો મોક્ષ
નો હતો ! ત્યાગવૃત્તિ રાખીને શારીરીક સંપત્તિને શા માટે
ામમાં નાંખવી જોઈએ ! ત્યાગ વૃત્તિ તો અનિતિને માટે રાખવી
ય છે, પરંતુ શારિરીક સંપત્તિને હરકત પોચાડે તેવી ત્યાગ વૃત્તિ
ઉપયોગમાં આવવાની હતી ! જગતનો કર્તા કોઇ છેજ નહી, જેવી
આકાશમાં વીજળી, પવન અને વાદળ એ ત્રણ સાથે ઘર્ષણયોગથી
વ ઉપર જળ વરસે છે તેવીજ રીતે પંચભુતનુંજ આ સૃષ્ટી રચનાનુ
છે; પંચભુત અનાદિ છે; તેથી મોક્ષ સાધનને માટે ઇશ્વરને
વાને કે તેનું ધ્યાન ધરવાને જેટલો અમુલ્ય વખત વ્યતિત કરવામાં
રે છે તેટલો ભાવાર્થ નિરર્થક સમઝાય છે; બ્રહ્મ વસ્તુ કાંઈજ નથી.
ાં જ્યારે કંઇજ નથી ત્યારે તેમાં શું જોવાનું રહ્યુ ! તમે કહેશો કે
ર બ્રહ્મમાં તો ચેતન છે, અને તે ચેતન આશ્રિતથી પ્રકૃતિ પોતાનું
કરે છે; ત્યારે હુંજ કહુંછું કે. બ્રહ્મ ચેતનનો પ્રકૃતિને શા માટે
શ્રય જોઈએ ! જે સર્વ સક્તિવાન છે તે તો એકજ હોવો જોઇએ,
ાં જીવ પ્રકૃતિ (માયા) અને ઇશ્વર બ્રહ્મ એમ ત્રણ વર્ગ શા માટે
ાામાં આવે છે; એ પ્રમાણે ત્રણ વર્ગ કરવાને કોહોણે પ્રેરણા
. ! અથવાતો સ્થુળ દેહમાં પ્રેરણા થઇ, તે સ્થુળ દેહમાં નિવાસવા-
વસ્તુ જેને જીવ માનોછો ! તે પૂર્વના જન્મ માટે શા
ર અજાણ્યો રહ્યો ! અને કદિ અજાણ્યોરહ્યો તો જે પ્રેરણા
સ્થુળથી લખાઇ છે તે પણ ખોટુંજ હોવું જોઇએ; જ્યારે
ા પ્રકૃતિ (માયા) ને જડ કહોછો ત્યારે વેદપુરાણ કુરાન
ઇબલ ઇત્યાદિક અનેક વિષયો તે તમામ અસત્ય માનવાં જોઇએ;
રણ કે દરેક પ્રદેશવાસીયોના આચાર્યોનો એક મત મળતો નથી;
ટે હે માહાત્મા ! એ તમામ પ્રકૃતિનુંજ કાર્ય છે; કાળે કરિને ઘણા
ર થયા છે એક બિજાથી વિરૂદ્ધ મતાનુ યાયીઓએ પોતાનું કાર્ય
સિદ્ધ કરવાને જુદા જુદા પંથ રચ્યા, તે પંથમાં ધર્મગુરૂ થઇને

સેંકડો માણસોનાં ટોળાં જમાવ્યાં; જેમાં કોઇ મહાદેવને તો કોઇ અંબિકાને, કોઇ કાળ ભૈરવને તો કોઇ વિષ્ણુને, કોઈ હનુમાનને તો કોઇ ગણપતિને, કોઇ ઘંટાકરણને તો કોઇ કાર્તિક સ્વામીને માને છે આ પ્રમાણે અનેક પંથ થયા, પથ્થરને ઘડીને જુદા જુદા દેવની પ્રતિમાઓ કરીને સ્થાપે છે; પછી પોતાની ભાવના પ્રમાણે પોતાના દેવની પ્રતિમા સન્મુખ ઉભા રહીને અક્ષત ધુપ પુષ્પાદિ ચંદનથી પુજન કરે છે, પછી નૈવેદ્ય ધરાવે છે; હે મુનિશ્વર ! હું એમ કહુંછું કે તેઓની ભાવના તો વીષ્ણુ કે મહાદેવ ઇત્યાદિક કલ્પિત કથાનુંસાર વિષય સ્વરૂપ ઉપર રહેલી છે. પણ ખરૂ જોતાં તે ભાવના વાળો પુજા કરનાર પ્રકૃતિની પુજા કરે છે, કેમકે પથ્થર એ વસ્તુ પ્રકૃતિનું કાર્ય છે; પ્રકૃતિથી સ્થાવરું ગુણ પ્રકૃતિ છતાં પ્રકૃતિનેજ માને છે; તમે બ્રહ્મ ઇશ્વરને જુદો માનીને એમ કહેશો કે ઇશ્વર બ્રહ્મ એતો એકરસ અખંડ સર્વમાં વ્યાપક અને ચેતન છે તો હુંજ એમ કહુંછું કે પથ્થરની પ્રતિમામાં ચેતનત્વ કેમ નથિ ? અથવા તો વૃક્ષ પાષાણાદિ પર્વતો અને વાળખાઓમાં કેમ ચેતનત્વ નથિ ? કદિ એમ કહેશો કે ઇશ્વર અક્રિય અને અકર્તા છે, તો હું એમ કહુંછું કે તે ઇશ્વર શા આધારથી મારા (પ્રતિમા) પોતાની સત્તા વાપરી શકે ! એટલાજ માટે હું પંચભુતાદિક સમસ્ત રૂપવાળી જડ પદાર્થને ચૈતન્ય યુક્ત માનુંછું; જેવી રીતે ઇશ્વર બ્રહ્મ જડ પદાર્થને માટે વિદ્વાન પુરૂષોના અંતઃકરણ જ્ઞાનથી જુદો અભિપ્રાય બતાવવા છે તેવીજ રીતે હું પણ પ્રકૃતિને માટે એજ પ્રકારે અભિપ્રાય આપી શકુંછું-હે મુનિશ્વર આ પ્રમાણે મને અનેક શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે,

ઇતિ જડવાદ મત.

સપ્તમ લહેર.

૭૮ વિતંડાદિ પ્રમવાદ મત.

ખંડન.

શાર્દુલ વિક્રીડિત.

स्थाकार तथा सदा स्थित तथा निर्गुणि शास्त्रार्थी
रत्ना वेदित भोग्य भोग कल्नो निग्रहुर ज्ञानवत्
रत्ना लोहित मोर बज्रगाढि पाय नाचित स्पर्धी
रामेशाधिर नम्र दुष्पपाम भूरन्यः ममानो भूरि ॥

અર્થ.

[illegible]

[illegible]

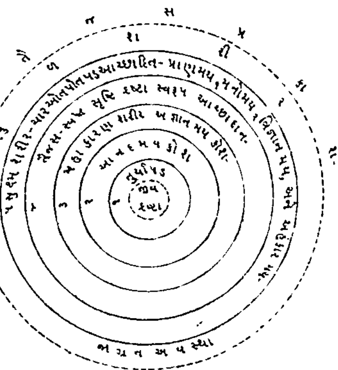
આ સ્થુળ શરીર, અને તે શરીરમાં જાગ્રત. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, તથા સુક્ષ્મ શરીર, મહા કારણ શરીર અને જે કે અજ્ઞાનમય કોશ, આનંદ મય કોશ અને તુર્યાવસ્થા એ તમામ પ્રકૃતિનુંજ સ્વરૂપ છે, તે તમામ પ્રકૃતિ કાર્યનોના દ્રષ્ટા જીવ છે દ્રષ્ય વસ્તુ પ્રકૃતિ છે, અને દ્રષ્ટા જીવ છે; પ્રકૃતિથી જીવ ન્યારો છે હે વિપ્ર ! મન બુદ્ધિ અહંકાર ચિત્ત આદિક વૃતિરૂપ છે તે પણ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે, દેહ તથા શરીના જે ધર્મ અને તત્વ એ તમામ પ્રકૃતિ છે; તે પ્રકૃતિ આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક છે; યદ્યપિ તું એમ કહે છે કે તે પ્રકૃતિમા ચેતન છે, તેપ્રમાણથી અને અનુભવથી માનવામાં આવી શકતું નથી; ચેતન સર્વજ્ઞ એતો કોઈ બીજોજ પદાર્થ છે; જે પદાર્થને વ્યાપક, સ્વયંભુ, અક્રિય, નિર્ગુણ, કલ્પનાથી ,પર, પરાપર, ગમ્યથી, અગમ્ય, વળિ જેનું કેંદ્ર સર્વ સ્થળે છે એમ માની શકાય એવો અનંત, એકરસ, અનાદિ અનંત, અને એકતત્વ માન્યો છે,-અને પ્રકૃતિ તો વિકારે કરીને આકાર વાળી નજરે પડે છે; તે દેશ, કાળ, આકર્ષણ. વિદ્યુત, તૈજસ, ઓરા, વાયુ તથા શબ્દ સ્પર્શાદિ પાંચ ગંધ તથા શીતોષ્ણાદિ પ્રકાશ, ભેદ, સંબંધ, જાતી, અભાવ, અંધકાર, રજોગુણ, તમોગુણ, સત્વગુણ, પંચમહાભુત, તથા પંચ તન્માત્રા વીગરે સમુદાય વાળી પ્રકૃતિ છે; તે પ્રકૃતિના કાર્યથી અર્થાત આ જગતથી આકારમય પ્રતિત થાય છે; અને ચેતન સર્વજ્ઞ તો તે પ્રકૃતિથી જુદો નીરાકાર છે; વળિ એજ ચેતન સર્વજ્ઞની સ્વભાવિક સત્તાથી કાર્ય કરી શકે છે, પ્રકૃતિ એતો પોતાને કે બીજાને જાણી શકતી નથિ, તેનામા જાણવાની શકિત નથી; યદ્યપિ તેના કાર્યનો દ્રષ્ટા જીવ છે; એ જીવના સ્વરૂપ માટે અનેક મત્ત પડયા છે; તેને કેટલાક સુક્ષ્મમાં સુક્ષ્મ કહે છે; કેટલાક મહાકાશના અનંત વિસ્તાર જેવો તે જીવને વિભુ માને છે; કેટલાક તેને ચેતન્ય માને છે; હે વિપ્ર ! તું કહે છે કે પ્રકૃતિનેજ હું માનું છું એ પ્રમાણે કેટલાક પંચ તત્વનો સમુહ રૂપ કલ્પે છે; તે જીવ આ સ્થુળમાં નજીક છતાં તે પદાર્થ જેકે જીવ-પોતે છે તેને જે પુરૂષ અર્થાત પોતાને ઓળખતો નથી ત્યાં સુધી ભ્રમ અને કલ્પનાનું આચ્છાદન વારંવાર થયાં કરે છે;

પોતે પોતાને ઓળખ્ય એટલે શું !

વીજ્ઞાનશર્મા એકા એક બોલી ઉઠયો કે, હે માહારાજ તમે કહોછો કે આ શરીરમાં અત્યંત સમિપ રહેલો પદાર્થ જે કે જીવ પોતે છે તેને પોતાને જે પુરૂષ ઓળખનો નથી તે અજ્ઞાની કહેવાય છે, ત્યારે હું પ્રશ્ન કરૂંછું કે એ જીવને ઓળખનાર આ શરીરમાં બીજો કોણ છે ! હે માહારાજ ! તમે તો પ્રકૃતિને જડકહો છો, અને ચેતન યુકતતો અક્રિય શુદ્ધ બ્રહ્મ પરમાત્માને ઠરાવો છો; તો શું ! જીવને ઓળખનાર બ્રહ્મ છે કે કેમ ! તે બ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે; માટે તે જીવને ઓળખી શકે તેમાં કંઇજ આશ્ચર્ય નથી; જો કદિ તેમ હોય તો સર્વમાં વ્યાપક બ્રહ્મ પરમાત્માની ચૈતન્ય શક્તિ વડે કરીને સઘળાં જીવજંત; પશુ. પક્ષી, મનુંષ્યાદિ તમામ વર્ગના દેહ ધારી સમુદાય બ્રહ્મ પરમાત્માની ચૈતન્ય શક્તિ વડે સહેલથી જીવને ઓળખી શકેજ, યદપિ એમ તો થતું નથી, તેથી હે મુનિશ્વર ! હું વિનંતી કરીને પ્રશ્ન કરૂછું કે પોતે પોતાને ઓળખનાર કોણ ! હે મહાત્મા ! મારા સમજવા પ્રમાણે તો પોતે પોતાને એટલે જીવ પોતે છતાં પોતે જીવને ઓળખે; વળિ જીવને માટે કેટલાક એવી કલ્પના કરે છે કે, તે જીવ મધ્યમ પરિમાણ વાળો છે. વળિ સ્થિતિ સ્થાપક સ્વભાવ વાળો છે, તે જીવમાં રાગ, દ્વેષ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, પ્રયત્ન, સંસ્કાર, ગુણ અને ધર્મ રહેલા છે, વળી તે અલ્પજ્ઞ અર્થાત થોડું જાણનાર છે, તે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર, અને તે કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવવામાં પરતંત્ર છે; એવો એ જીવ પરમાત્મા બ્રહ્મને આશરે રહેલો છે; તે પરમાત્માની સત્તાવડે કરીને વ્યાપક અને વારંવાર જન્મ ધારણ કરનાર છે; આ પ્રમાણે જીવને માટે કલ્પના કરે છે. ત્યારે હું કહુંછું કે તે જીવ જ્યારે અલ્પજ્ઞ છે તો પછી પોતે પોતાને શી રીતે ઓળખી શકશે !

આ જગતમાં જન્મ અને મરણ નજરે અનુભવાય છે; કોઇ સુખી, તો કોઇ દુઃખી જોવામાં આવે ને, અનેક જાતની આકૃતિવાળા દેહમાં જીવ નજરે પડે છે, અનેક અલ્પ પ્રાણી શ્વાસોશ્વાસના પર્યંતગી મર્ણ પામે છે, અને ક્ષણિકમાં પ્રગટ થાય છે; આ પ્રમાણે પ્રમાણ

જીવસ્વરૂપનું ચિત્ર.

જીવનું સ્વરૂપ

હે વિજ્ઞાનશર્મા ! વાસનાનો ક્ષય થયા શિવાય તથા યોગ્ય
ૃતિના શુભ કર્મનો સ્વભાવ જાણ્યા વિના જીવાત્માનું સ્વરૂપ લેખાતું
થી, તે સંબંધની પ્રાપ્તી થવા માટે વિવેક અને વિરાગની જરૂર છે;–
યારે વિવેક અને વિરાગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પોતાના સ્વરૂપ અને
દ્રષ્ટ-દૃષ્ય-પ્રકૃતિના સ્વરૂપને જાણી શકે છે, ત્યારેજ તે પરમાત્માની
ાપ્તીની જીજ્ઞાશાને પ્રાપ્ત થાય છે;–માટે હું તને જીવ વિષે કહુછું
. સાંભળ—

આ સ્થુળમાં જીવ ઉપર જુદી જુદી વસ્તુઓનું આચ્છાદન
રેલું છે, અને તે સમગ્ર ઓત પોત આચ્છાદન સહિત જીવનું એક
વરૂપ કલ્પવામાં આવ્યું છે; યદ્યપિ તે સર્વમાં નિવાસ કરનારો જીવ
ોતાની આજુ બાજુ ઓત પોત આચ્છાદન થએલા પ્રકૃતિ કૃત
દાર્થને દ્રષ્ટા થઈને રહેલો છે; તે એવી રીતે કે;

પ્રથમ તો નિરાકાર જીવબિંદુ સર્વે ઈન્દ્રીય અને શરીર સાથે
વેણુત્તની માફક નિવાસ કરનારો છતાં તે વ્યાપક બિંદુ ઉપર તેના
સંસર્ગને લીધે તુર્યા અવસ્થાનું આચ્છાદન થએલું છે; આ આચ્છાદનની
રીતી વાખ્યા છે કે ! જ્યારે જીવ, ત્રણ દેહ એટલે સ્થુળ, સુક્ષ્મ અને
ારણ દેહની ત્રણે અવસ્થાના અભિમાન રહિત હોય, અને
અંતઃકરણની વૃત્તિ તિરોધાન થએલી હોય–એટલે જીવ, સુષુપ્તિ
સ્થિતિમાં અંતઃકરણ અવિચ્છિન્ન હોય છે તેમાં જીવ વૃત્તિ અજ્ઞાના
વૃત્ત હોય છે, તેમજ જ્યારે ત્રણ દેહ ત્રણ અવસ્થાના અભિમાનરહિત
અંતઃકરણનો જીવને વિષે લય અને જીવ અજ્ઞાનાવૃત્ત ન હોય, પરંતુ
પોતાના અસ્તિત્વ માત્ર રૂપે હોય–જેમકે શબ્દ વિના અકથ પ્રકારે
હું-દૃષ્ટા-સાક્ષી માત્ર વિગેરે રૂપે હોય ત્યારે તેવી અવસ્થાને તુર્યા
કહેવામાં આવે છે; પેતા પણું જ્યાં સુધી લય ન પામે ત્યાં સુધી
પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ થતો નથી; માટે તુર્યાભિમાની જીવ તુર્યા વસ્થાના
આચ્છાદન વડે કરીને તુર્યારૂપ છે. યદ્યપિ તે તુર્યા પદમાં રહેલો તેનો
દ્રષ્ટા છે. તે તુર્યાભિમાની કે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય સ્વરૂપ એવું છે કે તે
વાણી વડે કે મનથી ઓળખી શકાય તેમ નથી; પણ તે તુર્યાભિમાની

પોતે પોતામાં પ્રકાશે છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં કેટલીક શંકા આવે છે પણ એટલું તો નિશ્ચય છે કે અહંતા મમતાના વર્જના પુર્વક તમામ દૃશ્યનો તે પોતે (જીવ) દ્રષ્ટા છે! જે સંસ્કાર (સંકલ્પ વીકલ્પ રહિત વૃત્તિનિરોધ વાળા યોગી પુરૂષો તુર્યા સ્વરૂપને અનુભવે છે.—એ તુર્યા વસ્થામાં જે પોતાના અસ્તિત્વાદિનું જે ભાન અર્થાત જ્ઞાન છે, તેથીજ પ્રકૃતિનો અંશ અત્ર સ્પષ્ટ જાણવો જોઇએ, અને તેનેજ મહાકારણ દેહ—ગુહ્ય-પરોક્ષ-પ્રકૃતિ-માયા-અજ્ઞાન સ્વભાવિક કહેવામાં આવે છે; એ પ્રકારે તે જીવ ઉપર પ્રથમ પડરૂપ આચ્છાદન તુર્યાનું કહેવામાં આવે છે; તે મહાકારણ દેહના તુર્યાવસ્થા, મુર્ધનિ સ્થાન, પરાવાચા, આનંદવભાસ ભોગ, ઈચ્છા શકિત અને સત્વગુણ છે તે તમામનો તુર્યાવસ્થાનો દ્રષ્ટા તે જીવ છે,—

તે તુર્યાવસ્થા ઉપર બીજુ આચ્છાદાન અંતઃકરણ કહેવાય છે જેને આનંદમય કોશ કહે છે; તેને સુષુપ્તિમાં અનુભવાય છે; તે આનંદમય કોશ જેકે કારણ શરીર ભુત અવિદ્યા અર્થાત કારણ શરીર પ્રધાન જે છે, તે અજ્ઞાન મલિન સત્વ પ્રધાન, એટલે રજોગુણ અને તમો ગુણે કરીને મલિન સત્વગુણ પ્રધાન પ્રિયમોદ પ્રમોદ વૃતિ સહિત વૃતિ વાળો આનંદમય કોશ છે; તે કોશને આધીન થએલો એકત્ર મળેલો આત્મા (જીવ) કહેવાય છે જે જીવ હું દેહનું. હું રાજા છું, મારામાં વિશેષ બુદ્ધિ છે, મારૂ મન છે, એ પ્રકારે માને છે; હે વિજ્ઞાન શર્મા ! એજ પ્રમાણે ત્રીજુ આચ્છાદન વ્યાપક સુક્ષ્મ, પ્રકૃતિ (શેષા વિઘન-આકર્ષણ-શબ્દ-અવિદ્યા વિગરે) નું છે, એ મહાકારણ શરીર કહેવાય છે, એ મહાકારણને અજ્ઞાનમય કોશ કહેવામાં આવે છે, આ અજ્ઞાનમય કોશનો યોગી લોકો યોગઅવસ્થામાં અનુભવ લે છે; હે વિપ્ર! તે મહાકારણ અને આનંદમય કોશનું એકજ સ્વરૂપ કેટલાક ગણે છે, અને તે બન્નેઃ એોન પોન એકજ પદ છે;

સદરહુ ત્રીજુ આચ્છાદન છતાં તે ઉપર તૈજસનું આચ્છાદન છે આ તૈજસ, જીવ અંતઃકરણ, અને ઇંદ્રીયોમાં વ્યાપ્ત થએલો તે સપનાના વ્યવહારનો તથા આવર્ણનો વ્યાપાર કરાવનારો છે, તેથી એ તૈજસ સાધારણ શરીર છે એમ કહેવું છે; તે તૈજસને-પ્રકાશ વિદ્યુત

...થ: કહેવામાં આવે છે; સ્વપ્નાવસ્થામાં ઇન્દ્રીય જ્ઞાન દ્વારાએ મનની વૃત્તિથી જે દેખાવ લેવામાં આવે છે તે દેખાવનો અભિમાની તૈજસ છે;

હે શિષ્ય! તે તૈજસ આચ્છાદન ઉપર પાંચમું આચ્છાદન સુક્ષ્મ શરીરનું પડ અર્થાત પ્રાણમય, આદી પંચકોશનું આચ્છાદન છે.-સુક્ષ્મ પ્રાણ-તૈજસ નામના પદાર્થનું આવરણ અર્થાત જે પ્રાણ (વાયુ) સ્થુળ શરીરમાં લેવાય છે તથા તેનાથી અંતર જે વડે કરીને સુક્ષ્મ શરીરમાં વાયુનો વ્યવહાર થાય છે તેને પ્રાણમય કોશ કહેવામાં આવે છે--મન અને મનના જે સંકલ્પાદિક ધર્મ છે તે ધર્મ જીવને આચ્છાદન કરે છે તેથી તે જીવ સંકલ્પાદિકને અધિન થએલો તદાત્મ્ય હોવાને લીધે મન જેવો જીવ દેખાય છે. માટે તેને મનોમયકોશ કહે છે,- ત્રીજુ વિજ્ઞાનમય કોશ જે કે બુદ્ધિ અને તેના ધર્મ વ્યાપાર વિગરે જીવને આચ્છાદન કરે છે તેથી તદાત્મ્ય હોવાને લીધે બુદ્ધિ જેવો જીવ પ્રતિત થાય છે; તેથી તેને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે;— ચોથુ સંસારી અંતઃકરણ અને તેના ધર્મ વીગરે જીવને આચ્છાદન કરે છે તેથી અંતઃકરણ સમાન જીવની પ્રતિતી થાય છે તેથી કરીને અહંકાર મયકોશ કહેવામાં આવે છે,- એ પ્રકારે પાંચમું આચ્છાદન સમષ્ટીરૂપ કઠિન સુક્ષ્મ શરીરનું આચ્છાદન કરવામાં આવ્યું છે તે સુક્ષ્મ શરીરના વ્યવહારનો અભિમાની જીવ હોવાથી તે અભિમાન દ્વારાએ તેના ધર્મરૂપે ગણાઈ જાય છે,

હે શિષ્ય! આ સ્થુળ શરીરમાં જે પ્રાણ (વાયુ આવજા કરે છે) છે તે પ્રાણ પોતા દેહ રહી શકતો નથી તેથી કેટલાક તત્વવેત્તા તેને જીવ કહે છે પણ તે તેમ નથી શરીરમાં રહેછે. જીવ તો પ્રાણ(વાયુ)ને હું જીવ છું એમ અભિમાને કરીને માને છે, ને પ્રવૃત્તિએ કરીને ક્ષુધા તૃષા વગેરે છે તેથી એને ક્ષુધા લાગી તૃષા અને તાપ લાગી એમ માનીને તે કોઈને અભિમાની જીવ થાય છે, અર્થાત પ્રાણ, તૃષા, મનના અને બુદ્ધિના ધર્મોથી જીવના આચ્છાદિત થાય છે, તેમજ કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયના ... ... જેને અભિમાની થાય છે,—

એવ પ્રકારે ... ... જે શરીર ... કરીને

નજરે જોવામાં આવે છે, તે સ્થુળ શરીરની આજુ બાજુ સ્થુળનો તૈજસ પ્રકાશ છે, તે સાતમુ આચ્છાદન ગણાય છે;—એ સઘળાં આચ્છાદન એક બીજા ઉપર ઓત પ્રોત મિશ્ર છે; તે તમામમાં જીવાત્મા વ્યાપક છે; યદ્યપિ તે તમામ ઓતપ્રોત આચ્છાદન વસ્તુ પ્રકૃતિ છે; હે વિપ્ર!

પરબ્રહ્મતત્વ અને જડ એ બન્યેનો સંબંધ.

કેવી રીતે છે તે તું સાંભળ;

વ્યાપક, અખંડ, સ્વયંભુ, નિર્ગુણ, અચળ, અક્રિય, કલ્પનાથી પર, અગમ્ય, અને જેનું કેંદ્ર સર્વ સ્થળે માની શકાય એવું અનંત, એકરસ, અનાદિ, ચેતન સ્વરૂપ એવું મુળાધાર ભુત પરબ્રહ્મ તત્વ છે; તે પરબ્રહ્મ તત્વ, આધાર ભુતને આશ્રયે નાના સ્વરૂપવાળી (દેશ, કાળ, અનેક શકિતયો, તમામ પદાર્થો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, શીતતા, ઉષ્ણતા, ભેદ સબંધ, જાતિ, તમ, ભાવ, તન્માત્રા, ત્રિગુણ વિગરે) અનેક તત્વોના પરમાણુઓના સમુદાય વાળી પ્રકૃતિ-માયા નામે વસ્તુ છે; તે જડ તત્વરૂપ પ્રકૃતિ અનેક આકાર અને વિકારવાળી છે; બ્રહ્મ તથા માયા પ્રકૃતિ એ બન્યે આશ્રય આશ્રયિ ભાવ સંબધથી જોડાયલાં છે; જડ પ્રકૃતિમાં ગતિ કે પરિણામ થવાથી તેમાંથી અનેક પદાર્થો બને છે; અને તે ચેતનને આધારે રહે છે; અને નાશ પણપામે છે નાશ પામીને પણ પુનઃ મુળ માયારૂપ થઈ તેમાં મળી જાય છે; એ પ્રમાણે સ્થુળ સુક્ષ્મ પદાર્થની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, નાશ, રૂપાંત્તર, નામ રૂપે જોવામાં આવવું; વ્યવહાર યોગ્ય થવું, અવિર્ભાવ, તિરોભાવ થવો, એ વિગરે રચના આદીથી થતિ આવી છે; થયાં કરે છે; અને પુર્વવત ક્રિયાને અનુસારે કરીને થતિ રહેશે; કોઈ કાળે પ્રકૃતિ નહોતી ને હવે પછી નથી રહેવાની અથવા તેમાં કોઇ કાળે ગતિ નહોતી કે હવે પછી નહી રહેવાની એ સંભવતુંનથી; તેમજ ચેતન અને જડ એ બંનેને પરસ્પરથી ભિન્ન કરીને કોઈ બતાવી શકે તેમ નથી; જડ અને ચેતન અર્થાત પ્રકૃતિ અને બ્રહ્મ, એ બન્યે નિત્યમેવ તદાત્મ્યરૂપે રહેલ છે; તો પણ બન્યે સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન છે; જે પ્રકૃતિ માયા છે તે બ્રહ્મ

ો, અને બ્રહ્મ છે તે પ્રકૃતિ નથી; અર્થાત બંનેનાં સ્વરૂપો તત્વતઃ
ત ભિન્ન છે, પ્રકૃતિ તે જડ, અચેતન, પરીણામી, સક્રિય, વિકારવાન
ા અનેક તરેહની હોઇને આધેય છે; અને બ્રહ્મ તો ચેતન,અક્રિય,
ટસ્થ, એકરૂપ, તથા સ્વયંભુ છે તે પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાન (આધાર)
ા છેજ, તેમજ બન્નેની સત્તામાં પણ ભેદ છે. અનેક જડ તત્વોના
મળ યુકત પ્રકૃતિ બે જાતની શક્તિ અને ત્રણ ગુણવાળી છે, આવરણ,
ને વિક્ષેપ એવી બે જાતની શકિતયો છે;-- આવરણ શક્તિથીપ્રકૃતિ
તન તત્વને આચ્છાદે છે અર્થાત ઢાંકે છે અને વિક્ષેપ શક્તીથી
કૃતિ વિવિધતાને પામે છે; જ્યાં સુધી આવરણ શક્તિ ચેતન તત્વના
સ્તવિક સ્વરૂપને આવૃત્ત કરે કે ઢાંકી શકે નહી ત્યાં સુધી વિક્ષેપ
ક્તિ પોતાનાં કાર્ય પ્રગટ કરી શકતી નથી. અને પ્રકૃતિ કદીપણ
ામતી નથી;—

વળી સત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણ ગુણ છે, તેમાં જ્ઞાન, સુખ
ાસકતા, નિતિશ, લઘુપણું, પ્રકાશ એ સત્વગુણનાં કાર્ય છે; વળિ
ાતિ, ક્રિયા, દુઃખ, શોકાદિક, ચાંચલ્યતા, એ રજોગુણનાં કાર્ય છે;
ોમય સ્વરૂપ, સ્થિતિ, મોહ, ગુરૂત્વપણું, જડતા, નીદ્રાદિ એ તમોગુણ
ાં કાર્ય છે, એ ત્રણે ગુણ તથા ઉપર કહેલી પ્રકૃતિ માયાની બન્ને
ક્તિયો, દરેક પરમાણુંથી માંડીને તે સમગ્ર પ્રકૃતિ સુધી બધામાં
્યાપક છે,--જ્યારે મૂળ પ્રકૃતિ પોતાના કોઇ પણ કાર્ય કે પરીણામ
પામવાની પૂર્વની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેમાં એ ત્રણ ગુણોની
સરપર સત્તા સરખા પ્રમાણમાં હોય છે; હે વિપ્ર ! તેવી અવસ્થાને
સામ્યાવસ્થા કિંવા સમાન અવસ્થા કહે છે; સામ્યાવસ્થા એટલે ત્રણે
ગુણોનું એકંદર સમાનપણું હોવું એટલે-પ્રકૃતિના કોઇ પણ અણું
કે પરમાણુંને જોઇએ તો કોઇમાં સત્વ ગુણની અધિકતા જોવામાં
આવશે; કોઇમાં રજોગુણની અધિકતા જોવામાં આવશે; અને કોઇમાં
અંધારાપણું તથા સ્થિરતાના વિશેષે તમોગુણ જોવામાં આવશે; જો અણું કે
સમગ્રપણું સમુદ્રમાં કોઇ એક ગુણની અધિકતા હોવી જોઇએ, એટલે
બીજા બે ગુણો તેમાં બિલકુલ ન હોય એમ સમજવું નહી, પણ જે
ગુણની અધિકતા હોય તેની સત્તા બીજા બે ગુણ કરતાં વધારે હોવાથી

તે એ ગુણ દબાયલા રહે છે; પરંતુ તે અણુ કિંવા અણુ સમુદ્રમાં એકંદરે ત્રણે ગુણો પ્રમાણમાં તો સરખાજ રહેવાના છે; એ ત્રણે ગુણમાના કોઇની પણ સત્તા એક બીજા ઉપર નહોતાં ત્રણેની સત્તા એક બીજા ઉપર સરખા પ્રમાણમાં રહે ત્યારે તે અવસ્થાને સામ્યા અવસ્થા કહે છે. એ પ્રમાંણે જે ગુણનું અધિકત્વ હોય તે ગુણને ગુણ પ્રધાન કહે છે; એ જોતાં પ્રકૃતિના સત્વપ્રધાના, રજ પ્રધાના અને તમઃપ્રધાના એવાં નામ પાડી શકાય છે; તેમાં રજ અને તમ એ બે મલિન કહેવાય છે; અને સત્વગુણ શુદ્ધ કે સ્વચ્છ ગણાય છે માટે જેમાં સત્વનું અધિક પણું હોય તે શુદ્ધ કે વિશુદ્ધ કહેવાય છે. આમ જોતાં માત્ર સત્વગુણની દ્રષ્ટીએ અપેક્ષાએ આખી પ્રકૃતિમાં નામો પાડીએ તો ઉપરનાં ત્રણ નામોનો, શુદ્ધસત્વ પ્રધાના, અને અશુદ્ધ સત્વ પ્રધાના (કે મલિન સત્વા) એ બેમાં સમાસ થઇ શકે છે.

હે વિપ્ર ! ચેતન માત્રની સત્તાથી પ્રકૃતિ પોતાની આવરણ શક્તિને લીધે બ્રહ્મ ઉપર આવૃત પામી, તેમાના ત્રણે ગુણો, ગુણોના સમાન સ્વરૂપની કાંઇક અસ્થિરતા થવા જેવી સ્થિતિને લાયક થઇ એટલે તરતજ વિક્ષેપ શક્તિથી પ્રકૃતિના કેટલાક દ્રવ્યમાં શુદ્ધ સત્વ ગુણની અને બાકીના કેટલાક દ્રવ્યમાં અશુદ્ધ સત્વગુણની વૃદ્ધિ થતાં તે બન્ને અવસ્થા વાળા દ્રવ્યો, અનેક સુક્ષ્મ સ્થુળ બ્રહ્માંડો તથા અનંત જીવોનાં શરીર રૂપે બની જવાનાં એટલે એવી રીતે કે સૃષ્ટિરૂપે વિવિધ પરિણામ પામી નામ રૂપે ઉત્પન્ન થતા તમામ પદાર્થોના કારણરૂપ (અવ્યાકૃતરૂપ) બને છે, તેમાં પ્રકૃતિની જે અવસ્થા શુદ્ધ સત્વગુણ વાળી છે તેને માયા કહે છે; અને જે અવસ્થા અશુદ્ધ સત્વગુણ વાળી છે તેને અવિદ્યા કહેવામાં આવે છે;-માયા એ સ્થુળ સુક્ષ્મ સૃષ્ટિ રૂપે વિવિધ પરિણામ પામનાર દ્રવ્યની કારણ અવસ્થા છે; અને અવિદ્યા એ વિવિધ જાતીના દેવ મનુષ્યાદિ જીવોના સ્થુળ સુક્ષ્મ શરીરોને ધારણ કરનાર કારણ શરીર રૂપે છે;-હે દ્વિજ ! સાંભળ; વળિ કહુંછું કે સૃષ્ટીની ઉત્પત્તિ પણ તે પ્રકૃતિ માયાથીજ થઇ છે; અને તેનાજ યોગે પાંચભુત ઉત્પન્ન થયા છે; તે પાંચે ભુતોના સત્વ, રજ, અને તમ એ ત્રણે ગુણો

પણ ઓછા વત્તા પ્રમાણથી રહેલા છે; કારણ કે એ સર્વેના મુળ કારણ વાળી જે પ્રકૃતિ તે ત્રિગુણાત્મક છે; જેથી પંચ ભુતોમાના અનુગતરહેલા સત્વાંશ, રજોઅંશ, અને તમોઅંશના પ્રધાનથી જુદા જુદાં દ્રવ્યો રચાય એ સ્પષ્ટ છે; પ્રથમ આપણે સત્વાંશને લઈ જોતો પાંચે ભુતોના સર્વે સત્વાંશની પ્રધાનતા વાળા અણુઓથી એક સ્વચ્છ દ્રવ્ય રચાય છે, તેને અંતઃકરણ કહે છે; એ અંતઃકરણ જ્ઞાન શક્તિની પ્રધાનતાવાળુ છે; તે અંતઃકરણ જ્ઞાનના હેતુરૂપ છે; કેમકે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સત્વગુણથી અંગીકાર કરવામાં આવે છે; કેમકે તે સ્વચ્છ અંતઃકરણ પંચભુતોના સત્વાંશથી થએલું છે, અંતર એટલે શરીરની અંદર અને કરણ એટલે જ્ઞાનનું સાધન અર્થાત દેહની અંદર જ્ઞાન થવાને સાધનરૂપ જે દ્રવ્ય છે તેને અંતઃકરણ કહેવામાં આવે છે;- અંતઃકરણને કેટલાક સત્વ પણ કહે છે; તે અંતઃકરણના પરિણામને વૃત્તિ કહે છે;-હે વિપ્ર ! એક એક ભુતના સત્વાંશથી પાચજ્ઞાનેંદ્રિયોના અણુઓ રચાય છે: આકાશના સત્વ ગુણવાળા અંશથીશ્રોત્રેન્દ્રિય થાય છે, વાયુના સત્વગુણ અંશે કરીને શરીરની ચામડીમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; તેજના સત્વગુણે કરીને નેત્ર થાય છે, જળના સત્વગુણે કરીને જીભ થાય છે, અને પૃથ્વિના સત્વગુણે કરીને નાસિકા ઈંદ્રી રચાય છે; એ રીતે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અનુક્રમે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધને ગ્રહણ કરી શકે છે; જે ઇંદ્રિય જે ગુણને ગ્રહણ કરે છે, તે ઇંદ્રિયમાં તે ગુણ હોય છે; એટલે તે ઈંદ્રિય તે ગુણવાળા મહાભૂતનું કાર્ય કહેવાય છે; જેમકે કાનના અણુઓ કર્ણ્યત્રમાં રહીને આકાશનો ગુણ જે કે શબ્દ છે તેને ગ્રહણ કરે છે; એટલે તે કર્ણ ઈંદ્રી આકાશનું સાધારણ દ્રવ્ય છે એમ સમજવું જોઈએ-પાંચે ભુતોમાં રહેલા રજોઅંશની પ્રધાનતાવાળા અણુઓથી એક દ્રવ્ય રચાય છે; તેને પ્રાણ કહે છે; તે પ્રાણ સ્થુળ દેહમાં ક્રિયાભેદથી અને સ્થાન ભેદથી પ્રાણ અપાનાદિ પાંચ પ્રકારના જે કહેવાય છે પ્રાણ વિશેષ રૂપ છે; તેમજ વિશેષ સ્વભાવ રજોગુણનો છે; માટે સર્વ ભુતોના રજોઅંશથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થઈ છે; જેવી રીતે પાંચ ભુતોના દરેકથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે તેવી રીતે દરેક ભુતોના રજોઅંશવાળા અણુઓથી દરેક અભાવરણ

હૃદયના ક્રોધે
માટે પંચ
થી છે; તે
ના સર્વસ્વ
કુશ
નથી.
માંથી
અને
તને
બતાવ્યું

માનવું પડે છે કે બન્યેનું મુળ કોઇ ત્રીજુજ હોવું જોઇએ; આ રીતે બ્રહ્માંડના પદાર્થો પરસ્પરને આશ્રયે રહેતા નથી; પણ તેનાથી કોઇ ત્રીજી વસ્તુ એવી હોવી જોઇએ કે, જેના આશ્રયે તે સો રહી શકે છે; આ પ્રમાણે અનુમાન ઉપરથી આધારની પરોક્ષરૂપે માન્યતા થાય છે, ત્યારે તે એવો હોવો જોઇએ કે દરેક પરમાણું તથા સમગ્ર બ્રહ્માંડ તેના આધેય રૂપ રહે, એટલે કે સૃષ્ટિને બાહ્યાંતર બધે ધારણ કરી રાખે એવો કોઇ વ્યાપક આધાર હોવો જોઇએ;-તે અનંત તથા અમર્યાદ અસીમ હોવો જોઇએ, તે સર્વનો આધાર અનાદી હોવો જોઇએ; કેમકે આધેય છતાં આધાર થઇ શકેજ નહી; જો કે તે આધારને જન્ય (ઉત્પન્ન થએલો સાદિ) માનીએ તો તે વ્યાપક થઇ શકે નહી, અર્થાત તે પરિચ્છિન્ન થઇ જાય, માટે તે આધાર અનાદિ માનવો જોઇએ; આ પ્રમાણે મુળાધાર દેશ, કાળ, વસ્તુ એ ત્રણેથી પરિચ્છેદ રહિત હોવો જોઇએ, વળી જડ જે વસ્તુ છે તે કોઇના આધાર વિના રહી શકે નહી; કેમકે જે પોતાને અને બીજાને ન સાહી શકે અથવા હલાવ્યા વિના હાલે નહી, અને કદી હાલતી હોય તો બીજાના અટકાવ્યા વિના સ્થિર થઇ શકે નહી તેનુ નામ જડ કહેવાય છે, હવે વિચાર કરો કે તે આધાર જડ હોય તો પરતંત્ર થઇ જશે પરંતુ મુળાધાર તો સ્વતંત્ર હોવોજ જોઇએ; જડ વસ્તુ દ્રશ્ય છે તે દ્રશ્યની સિદ્ધિ દ્રષ્ટા વિના થઇ શકતી નથી, માટે તે આધાર, દ્રષ્ટારૂપ હોવો જોઇએ, માટે તે પ્રકૃતિ માત્રના ગુણસ્વભાવનો દ્રષ્ટા છે એમ માનવો જોઇએ; તેનેજ અંતર્યામી કહેવામાં આવે છે; મતલબ કે મુળાધાર રૂપ બ્રહ્મ ચેતન લક્ષ્યા લક્ષ્ય હોવું જોઇએ; એ વિષય પરોક્ષ રીતે સિદ્ધ થાય છે;-જ્યારે અભિમાની જીવ સ્થિર થાય છે ત્યારે તેને અપરોક્ષરૂપે બ્રહ્મ ચેતનનો સાક્ષાતકાર થાય છે; કારણ કે જીવ એક કાળમાં બે જ્ઞાન કરી શકતો નથી, અને સ્થુળ વૃત્તિથી સુક્ષ્મને વિષય કરી શકતો નથી, એટલે જ્યારે અંતઃકરણ મળ વિક્ષેપ આવરણ એ ત્રણે દોષોથી દુર થાય છે ત્યારે તે સુક્ષ્મ વૃત્તિ વાળો થાય છે; અને તેથી કરીને ચિત્તનો નિરોધ પણ થાય છે; તથા તે જીવ બ્રહ્મ ચેતનમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રકાશિત થાય છે; અને બ્રહ્મ

પોતે સ્વપ્રકાશ (પોતે પોતાને પ્રકાશે એવું) છે એ પ્રકારે અકથ રીતે સમાધિમાં તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; અર્થાત તે જીવ અગમ્ય વિષયના સંસ્કારોને લે છે, એ સંસ્કારો આખા બ્રહ્માંડના પદાર્થોથી વિલક્ષણ હોય છે; એવા પદાર્થોના વિલક્ષણ સંસ્કારો ચિત્ત ઉપર પડે છે તેનો દરેક પદાર્થોમાં અનુભવ થાય છે, આ રીતે તે અગમ્ય પદાર્થ કે બ્રહ્મ અપરોક્ષ રૂપે લક્ષ્ય છે, પરંતુ તે જીવ તેના અર્થાત બ્રહ્મ સ્વરૂપના વિષયને વિષય (જાણી શકતો) કરતો નથી તેટલા માટે તે જીવ અલક્ષ્ય છે; આ પ્રમાણે યોગી પુરૂષો લક્ષ્યા લક્ષ્ય સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, તે બ્રહ્મને માટે કોઈ વિશેષ કલ્પના કરી શકતું નથી એટલા માટે તે અનિર્વચનિય અને એક રસ છે તેને માટે વ્યાપક, વિભુ, અનંત, અચળ, પરિચ્છેદ શુન્ય વિગરે જે વિશેષણ આપીયે તે તમામ પ્રકૃતિની અપેક્ષાથી અને બુદ્ધિથી કલ્પિત માત્ર છે, વસ્તુતઃ તે તો અકથ અગમ્ય લક્ષ્યા લક્ષ્ય, અદભુત, વ્યકિત માત્ર સ્વરૂપ છે, તોપણ શોધક જીજ્ઞાસુઓને એ બ્રહ્મ પદાર્થ અગમ્યનુ જ્ઞાન ન હોવાથી તેના મનનું સમાધન થશે નહીં; માટે પ્રકૃતિથી ભિન્ન જણાવવાને માટે વિવેકી યોગીઓએ કેટલાંક વિશેષણોની કલ્પના કરી છે,

૧ દોરીમાં જ્યારે સર્પની પ્રતિતિ થાય છે પણ ખરૂ જોયા પછી દોરડીનીજ પ્રતિતિ થાય છે એવી રીતે તમામ બ્રહ્માંડના પદાર્થની જે પ્રતિતિ સજીવન રૂપે થાય છે તે એમ પ્રતિત સ્વરૂપને લીધે તે ભાતી સ્વરૂપ કહેવાય છે,—

૨ તમામ આકારો સૂર્યના પ્રકાશને લીધે દ્રષ્ટીએ પડે છે પરંતુ ખરૂ જોતાં તે સૂર્યાદિક જડ પ્રકાશ પદાર્થ છે. યદ્યપિ તે પ્રકાશને લીધે જડ, પ્રકાશ અને અંધકાર તથા બીજા શબ્દાદિ પદાર્થો એમનો પરસ્પર ભેદ અને સબંધ પ્રતિત થાય છે તે ચેતન પ્રકાશ છે; વળી તે તેજ છે માટે ચિત (જ્ઞાન સ્વરૂપ) કહેવાય છે;

૩ વળી તે પ્રિય છે, અર્થાત દરેક વિષય જેમ કે જડવાદીને પ્રકૃતિ પ્રિય છે, સર્પને સર્પણી પ્રિય છે ચકોરને ચંદ્ર પ્રિય છે, એ પ્રકારે દરેકને દરેક વિષયમાં પ્રિયતા ભાસે છે, તેથી તે પ્રિય સ્વરૂપ છે, માટે તેને આનંદ કહે છે,

૪ તમામ પદાર્થો જડ, પરિચ્છિન્ન, ગતિમાન છે અને તેથી તે વિક્ષેપરૂપ છે, તે એટલે દરેકને કે જે ઇચ્છે સુખ થાય છે. તે સુખ પરિણામનો પણ અભાવ થઈ જાય છે તે [illegible] મધ્યપિ દુઃખ રૂપ છે, અથવા દુઃખ સુખથી વિલક્ષણ તે છે માટે તે આનંદ કહેવાય છે,

એ પ્રમાણે બ્રહ્મ સત ચિત, આનંદરૂપ છે; એ ત્રણે વિશેષણો પ્રકૃતિ અથવા મનુષ્ય બુદ્ધિને આપેલાં છે: પણ ખરૂં જોતાં તો તે નિરપેક્ષ છે, વળી એ ત્રણે વિશેષણો જો ત્રણે સ્વરૂપે છે એમ નથી પણ તે ચેતન સ્વરૂપ સર્વથા નાશવાન નથી. માટે તેમાં સત્તનો આરોપ છે. અને અનુપ પ્રકાશ છે, માટે તેમા ચિત્તને આરોપ કરવામાં આવે છે. દુઃખથી વિલક્ષણ છે માટે તેમા આનંદ શબ્દનો આરોપ છે. માટે સુક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે ચિન્હ માત્ર સ્વરૂપ છે. તે એક છે, બીજો કોઈ નથી માટે તેને અદ્વિતિય કહે છે, તે ખંડ કે [illegible] ચિત નો અખંડ છે માટે તેને નિરવયવ કહે છે.

ઇશ્વર અને જીવ શો પદાર્થ છે ?

હે શિષ્ય ! [illegible] ' [illegible] મુળ [illegible] સર્વ વ્યાપક [illegible] સ્વયંપ્રકાશરૂપ જે ચેતન બ્રહ્મ તે વિષે કહેવામાં આવ્યું. એ ચેતનને આધારે જડ જે કે પ્રકૃતિ રહેલી છે, તે પ્રકૃતિ તથા તેના દરેક [illegible] ચેતન સાથે અથી તરફથી [illegible] તેના [illegible] ચેતન [illegible] છે. [illegible] પરમાણું અને તેના [illegible] તેની [illegible] ઉપર નીચે [illegible] ચેતન [illegible] છે. તે પ્રકૃતિ ચેતનરૂપી [illegible] તેમાં રહેલી છે, હે શિષ્ય ! [illegible] છે કે પ્રકૃતિની [illegible] થતાં પ્રથમ [illegible] અને [illegible] છે, તેમાં [illegible] છે અને [illegible]. એ ત્રિવિધ [illegible] ચેતન [illegible] રૂપે છે, હવે

માયા, તથા તે માયા જે ચેતનને આધારે રહેલી છે તે ચેતન એ બંનેનો પરસ્પર બહુ ગાઢો સંબંધ હોય એ ખુલ્લું છે;-હવે માયા એ શુદ્ધ સત્વગુણ વાળી છે તે માયા વિશિષ્ઠ ચેતન ઇશ્વર કે સમષ્ટિ અભિમાની કહે છે; અને અવિદ્યા વિશિષ્ઠ ચેતનને જીવ કિંવા વ્યષ્ટિ અભિમાની કહેવામાં આવે છે; પુર્વે તને જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માયાના સુક્ષ્મ પરિણામથી જ્યારે પંચભુતો, અંતઃકરણ જ્ઞાનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રીય અને પ્રાણની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે તે બધા માયાના સુક્ષ્મ પરીણામ રૂપ દ્રવ્યથી વિસિષ્ઠ જે ચેતન તેને હિરણ્યગર્ભ કહે છે;-અને જ્યારે એજ માયાનો સ્થુળ પરિણામ થયાથી, જે પંચિકરણ ભુત તથા તેમના કાર્યરૂપ ચૌદે બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એ બધા માયાના સ્થુળ પરિણામ રૂપ દ્રવ્યથી વિસિષ્ઠ જે કે ચેતન છે તેને વૈરાટ કહેવામાં આવે છે; જેને આપણે સાધારણ અવિદ્યા વિસિષ્ઠ ચેતન કિંવા જીવ કહેલો છે; તેની સાથે જ્યારે માયાના સુક્ષ્મ કાર્ય વાળા અંતઃકરણના ઇંદ્રિયોના અને પ્રાણના, અણુ, આકર્ષાઇ જે એક સુક્ષ્મ શરીર થાય છે તે સુક્ષ્મ શરીર વાળા જીવને કિંવા અંતઃકરણ વિશિષ્ઠ ચેતનને તૈજસ કહે છે; એજ લિંગ દેહ માયાના સ્થુળ કાર્ય વાળા પંચિકૃત અણુંઓ સાથે જોડાઇ જ્યારે સ્થુળ શરિર ધારણ કરે છે ત્યારે તે જુદાં જીવને વિશ્વ કહેવામાં આવે છે; અર્થાત વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ ભેદથી એકજ ચેતન, પ્રકૃતિ કે માયાની જુદી જુદી અવસ્થાઓના સંબંધમાં આવે છે; જેથી તેને તે અવસ્થાની ઉપાધિને લીધે જુદાં જુદાં નામ પાડવામાં આવ્યાં છે; હે વિપ્ર ! તું અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પના ચક્ર ઉપર ચડેલો છું માટે હવે હું તને—

ઇશ્વર અને જીવનું સ્વરૂપ.

કહું છું તે તું સાંભળ; મ્હેં તને પ્રથમ કહ્યું છે કે માયા વિશિષ્ઠ ચેતનને ઇશ્વર કહે છે,-હવે માયા છે તે શુદ્ધ સત્વગુણ વાળી હોવાથી તેમના રજો તમોગુણ દબાયલા રહે છે,-સત્વગુણથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, વળિ માયામાં વિક્ષેપ શક્તિ પ્રધાન હોવાથી, અને આવરણ શક્તિ ન્યુન અંશે હોવાથી તે વિશિષ્ઠ ચેતન જે કે ઇશ્વર તે

ે

અનાત્મ (જગત), અનેક, અનિર્વચની, અથવા માયા કહેવાય, સત્વ ઇત્યાદિ તથા તેના સૂક્ષ્મ કહેવાય છે-અને અવિદ્યાનો અર્થાત્ આવરણ ચા ચેતનથી તેઓનો જે આવરણ હોય છે, તે અંશ અને ગુપ્તથી ઢાંકનાર કહે છે, જેથી તેને અને જે આવરણ કઠિન બહુ હોય છે, તેટલા માટે અવિદ્યા (વિક્ષેપ ચૈતન્યને) કે જીવ નેઈ પણ આવરણ કહેવાની આવરણ કરનાર, મલિન હોવાથી જીવને પોતાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, જેથી જીવ, અનેક (સંસાર) રૂપ (અંધકાર) ના કરનાર અવિદ્યા, અવિદ્યા તેનું રૂપ ઢાંકવાવાળા પરમ જ કહેવાય છે, અને જે અવસ્થા વાસનાનું વિક્ષેપ પ્રબળ હોવાથી તેનાથી આવરણ કહેવાની આવરણ ઈશ્વરને કિંચિત પણ થતી નથી, અને અવિદ્યા મલિન સત્વ ગુણ વાળી હોવાથી જીવ ઉપર આવરણની અસર થાય છે. જેમ કે જેથી જીવને પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન રહે છે, ઈશ્વર અને જીવના સ્વરૂપ માટે પ્રાચીન મહર્ષિઓના જુદાં જુદાં મત છે, તેમ છતાં પણ તેમાં આભાસવાદ ઘણો પ્રખ્યાત અને બાળ બોધ અનુકૂળ હોવાથી અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.—તે તે પ્રમાણે બન્નેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માની શકાય છે,—જે પ્રમાણે પાણી સ્વચ્છ હોય છે તેમાં તેની અત્યંત પાસે રહેલા તમામ પદાર્થોનો આકાર બિંબ પ્રકાશ દર્શિત પડે છે, જેવી રીતે દર્પણમાં સૂર્યનો આકાર જેમનો તેમજ પડી રહે છે,—પાણીના સૂર્યમાં અને દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યમાં તફાવત પણ તફાવત હોતો નથી, તેવી રીતે સત્વગુણ કે જે અતિશય બહુ સ્વચ્છ છે તેથી તે ગુણની અધિકતા વાળા વિશુદ્ધ સત્વ માયા રૂપમાં તથા અશુદ્ધ સત્વ અવિદ્યામાં તેની પાસે રહેલા અધિષ્ઠાન ચેતનનું પ્રતિબિંબ, જેવું ને તેવું જ પડે છે, એટલે શુદ્ધ અધિષ્ઠાન રૂપ સ્વયં પ્રકાશ ચેતનનો આભાસ કે પ્રતિબિંબ માયા તથા અવિદ્યામાં પડે છે, માટે માયાના અધિષ્ઠાન રૂપ ચેતન અને તેનો માયામાં પડેલો પ્રતિબિંબ આભાસ, એ બન્નેનું જોડું નામ ઈશ્વર કહેવાય છે; માયા રૂપ એ ઈશ્વરનું કારણ શરીર છે, પછી તેમાંથી સ્થૂળ થવાથી તેનું પરિણામ થઈ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ સૃષ્ટિ રચાય છે, તેજ પ્રમાણે અવિદ્યાના અધિષ્ઠાન રૂપ ચેતન અને અવિદ્યામાં પડેલો

તેનો પ્રતિબિંબ રૂપ આભાસ એ બન્નેનું બેવું નામ જીવ છે કે જે અભિમાની કહેવાય છે; એટલે એ બન્નેમાં અર્થાત ઈશ્વર અને જીવમાં જે શુદ્ધ અધિષ્ઠાન રૂપ ચેતન છે તે તો નિર્વિકાર રૂપે કેવળ આકાશની માફક સ્થિત રહેલ છે. વળી વાસ્તવિક રીતે તો ઈશ્વરતા તથા જીવતા સંજ્ઞાઓ તથા તેના ધર્મ તો માત્ર તે ચેતનના આભાસનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ બંધ મોક્ષ વિગેરે જે જે પ્રકારની ભેદ કલ્પનાઓ છે તે પણ આભાસનેજ વિષેજ છે. એ કલ્પનાઓનો આરોપ ઈશ્વર અને જીવના અધિષ્ઠાન રૂપ ચેતનને વિષે બિલકુલ સંભવતો નથી; માટે તે તમામ કલ્પનાઓ તો આભાસ સહિત માયા અને અવિદ્યામાંજ કલ્પવામાં આવે છે. [illegible] તે આભાસ, તથા તે આભાસના મુખ બિંબ રૂપ અધિષ્ઠાન ચેતન તથા [illegible] આભાસ જે માયા અને અવિદ્યાના સ્વરૂપ કલ્પવામાં પડે છે, [illegible] એ ત્રણે પરસ્પરથી ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે ચેતન આભાસ જડના સંબંધથી પ્રવૃત્તિ માત્ર વિવિધ સામર્થ્ય વાળી અને જુદી જુદી પ્રતીત થાય છે અને ચેતન તો સદા સર્વદા અસંગ નિર્વિકાર રૂપે સ્થિત રહે છે.

હે શિષ્ય! [illegible] આ કાંઇ ગરબડ [illegible] વખતી એટલી પ્રમાણતાના [illegible] પડેલા કુદરતે ચેતનના આભાસથી તે અનુભવ, [illegible] પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને અનંત પ્રકારના જીવો થવાથી [illegible] દરેક જીવોના કર્મોને અનુસારે તેમના ઉત્પત્તિ [illegible] ઈશ્વર [illegible] છે; જ્યારે જીવોના કર્મોના [illegible] પ્રલય થાય છે, એ પ્રલયમાં [illegible] માયામાં [illegible] છે, જેથી જીવોના કર્મો પણ [illegible] માયામાં [illegible] કરે છે, જ્યારે એ તમામ કર્મો [illegible] પરિપક્વ [illegible] થાય છે, ત્યારે જીવોના [illegible] ઉત્પત્તિ થાય છે, તે [illegible] અનુસારે કરીને પ્રવૃત્તિ [illegible] કરે છે, તે ઈશ્વરના [illegible] માયાથી [illegible] સુધી [illegible].

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો કે-હે મહારાજ ! તમે પ્રથમ એમ કહી આશો કે " પ્રકૃતિની સામ્યાવસ્થાનો ભંગ થતાં પ્રથમ માયા અને વિદ્યા એ બે નામ વાળી અવસ્થાઓ પ્રગટ થાય છે; અર્થાત પ્રગટ થઇ છે,—તેમાં માયા એનો મહિરૂપે પરિણામ પામનાર દ્રવ્યની કા રણ અવસ્થા છે અને અવિદ્યા એનો વિવિધ જાતીના દેવ મનુષ્યાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થનાર જીવોના સ્થુળ સુક્ષ્મ દેહોને ધારણ કરનાર જેકે કારણ શરીર છે તે રૂપે અવિદ્યા છે; અર્થાત અવિદ્યાથી જગત તથા શરીર (સ્થુળ) બને છે.-તેવી માયા અને અવિદ્યા, જેવી રીતે પ્રકૃતિ ની સામ્યતાનો ભંગ થવાથી પ્રગટ થઇ, તેવીજ રીતે તે પ્રકૃતિને કિંવા માયા અને અવિદ્યાને પોતાની સત્તામાં રાખનાર જે કે ચેતન છે તે ચેતન બન્યોમાં નિવાસ કરનાર છે, એટલે માયા ચેતન, અને અવિદ્યા ચેતન એમ બે વિભાગ કરે છે, તે બે વિભાગથી ઇશ્વર અને જીવ એમ નિરનિરાળા માન્યા એટલે શુદ્ધ સત્વ વાળી માયા છે તે માયા વિશિષ્ઠ ચેતનને ઇશ્વર કિંવા સમષ્ટિ અભિમાની કહે છે, અને અવિદ્યા એ અશુદ્ધ સત્વ ગુણ વાળી ગણીને તે અવિદ્યા વિશિષ્ઠ ચેતનને જીવ એટલે વ્યષ્ટિ અભિમાનિ ઠરાવ્યો છે, આ પ્રમાણે ઇશ્વર અને જીવના સ્વરૂપનું કારણ જણાય છે;-હે દયાસિંધુ ! ત્યારે તો શુદ્ધ સત્વ ગુણ માયા મિશ્રિત પ્રતિભાસ, ચેતન, એજ ઇશ્વર, અને અશુદ્ધ સત્વ ગુણ વાળી અવિદ્યા તેથી કરીને અવિદ્યા વસિષ્ઠ ચેતનને જીવ કહેવાયો છે; હે દયાસિંધુ ! શુદ્ધ ચેતન બ્રહ્મ છતાં તેનું ચેતન વિકારવાળું બે પ્રકારનું કેમ થયું ! બ્રહ્મ તો અક્રિય અને કેવળ શુદ્ધ છે, છતાં શુદ્ધ સત્વગુણિ માયા અને અશુદ્ધ સત્વગુણિ અવિદ્યા એ બન્યોના જુદા જુદા ગુણને ગણતુ બ્રહ્મ ચેતન કેમ પાય ! જુવો કે ભુમિ ઉપર કાદવ મિશ્રિત મલિન જળમાં સૂર્યનું તેજ પડે છે યદ્યપિ તે કાદવ મિશ્રિત મલિન જળમાંથી જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રતિબિંબ મલિન થતું નથી; જ્યારે એમ છે ત્યારે અવિદ્યાથી તેચેતન વીકાર વાળું થઇને જીવ ભાવે શા માટે કલ્પના કરવામાં આવે છે ! ખરૂજોતાં તો નિરાકાર બ્રહ્મ ચેતનનું પ્રતિબિંબ અવિદ્યા, કે માયા ઉપર નજ પડવું જોઇએ, કેમકે બ્રહ્મ કિંવા તેનું ચેતન કેવળ નિરાકાર છે,-પ્રકૃતિ પણ નિ

અને અગોચર તથા અવર્ણનીય છે, છતાં તેના બે વિભાગ કલ્પાઈને તે નિરાકાર ઉપર નિરાકાર પદાર્થનું પ્રતિબિંબ કેમ પડે ! પ્રતિબિંબ તે આકાર વાળી વસ્તુ ઉપર પડે છે;

યોગી બોલ્યો કે હે ભાઇ ! નિરાકાર પદાર્થની હકીકતને સમજાવવા કરવાને માટે નિરાકાર દ્રષ્ટાંતથીજ ખુલાસો થશે, એ કામમાં આકારવાળી વસ્તુનું દ્રષ્ટાંન્ત ઉપયોગનું નથી, માટે હું તને કહુંછું કે, અગ્નીમાં તપાવેલું લાલ ચોળ જેવું થએલું લોખંડ બાહેર મુકવાથી તે લોખંડમાંથી અગ્નીનાં ઝીણું અણું અગ્ની સ્વરૂપનાં આકાશમાં મળી જાય છે; યદપી તે બિલકુલ દ્રષ્ટીએ પડતું નથી એજ પ્રમાણે શુદ્ધ સત્વ અણું પ્રધાન નિરાકાર માયામાં નિરાકાર ચેતન બ્રહ્મ સત્તાથી ઇશ્વર સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે; અને એજ પ્રકારે અવિદ્યા યોગે જીવ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ગણાય છે, હે વિપ્ર ! માયા એ સ્થુળ સુક્ષ્મ સૃષ્ટિરૂપે વિવિધ પરિણામ પામનાર દ્રવ્યની કારણ અવસ્થા છે;ઉત્પન્ન થવાની જે શકિત રહી છે તે તેમાંજ છે, અને અવિદ્યા, એ વિવિધ જાતીનાં દેવ મનુષ્યાદિ જીવોનાં સ્થુળ સુક્ષ્મ શરીર ધારણ કરનાર કારણ રૂપે છે, હે વિપ્ર ! એ ઉપરથી તુંજ નિશ્ચય કર કે આ સઘળો દેખાવ તથા આ સ્થુળ એ તમામ અવિદ્યાનું કારણ છે; અને બ્રહ્મ ચેતન તો સર્વમાં નિવાસ કરનાર સર્વનો આધાર છે;

જેમકે ખેતરમાં બાજરીનું વાવેતર કર્યું; બાજરીના દાણાને જમીનનો, તથા વરસાદના પાણીનો, તથા આકાશમાં સૂર્યના તાપનો અને ચંદ્રની રશ્મિ તથા વાયુનો અને આકાશનો મળવાથી,બાજરીના દાણામાંથી અંકુર ફુટીને બાહેર નીકળે છે; તેનો છોડ મોહોટો થઇ જાય છે, તેમાં બાજરીના દાણા પ્રગટ થાય છે, તે દાણા તાપથી સુકાઇને જેવું બીજ હતું તેવુંજ અને એજ આકારનું ઉત્પન્ન થાય છે,--હે બ્રાહ્મણ તે બાજરીના દાણામાં અર્થાત ઝીણા રજ કણોમાં, મુળ, ડાળ, પત્ર, ઇત્યાદિક પંચાંગનું સ્વરૂ સમાયલું છે, જેવી રીતે વિશાળ વડ વૃક્ષનું સ્વરૂપ તે વૃક્ષના છેક ઝીણા દાણામાં સમાઇ રહેલું છે તેવી રીતે પ્રકૃતિમાંથી માયા અને અવિદ્યા ભાવ ઉત્પન્ન થઇને બીજ રૂપ અને વૃક્ષરૂપ ગુપ્ત રીતે રહેલું કાર્યથી નજરે જણાય છે-એ ઉપરથી

માનવું જોઈએ કે તે બીજરૂપ અવિદ્યા અને તે બિજમાં અદૃશ્ય વસ્તુરૂપ માયા છતાં ઉત્પન્ન થવા રૂપ ચૈતન્ય બ્રહ્મ છે; આ આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્રાદિક વિસ્તાર વાળા ગોળા અવિદ્યારૂપ છે પણ તે ગોળા જે આધારે રહેલા છે તે આધાર શક્તી રૂપ ચૈતન બ્રહ્મ છે; હે દ્વિજ ! ત્હેં પ્રથમ પ્રશ્ન કર્યો છે કે પોતે પોતાને ઓળખનાર કોણ છે ! તે વિષે આચાર્ય કહે છે કે,

॥ आर्यावृत् ॥

अस्ति स्वयमि त्वसि संदेहे कस्याऽस्ति संशयःपुंसः
तत्रापि संशयश्चे त्संशयिता यःसएव भवसि त्वम् ॥

અર્થ.

હું છું કે નહિ ! એ પ્રમાણે પોતાની હયાતીમાં કોઈને સંશય હોય છે ! કોઈને પણ નથિ હોતો. કારણ કે મનુષ્ય માત્રને મારો આત્મા છે એવો અનુભવ થાય છે તેમ છતાં પણ કદી તને તારા આત્માની સત્તામાં એટલે તારી પોતાની સત્તામાં સંશય હોય તો જે સંશય કરનાર છે તેજ તું આત્મા છે.

વિજ્ઞાનધર્માએ કહ્યું કે હે મહારાજ ! હું છું. અને હું નથિ એ બન્ને પ્રકારની પ્રીતી વડે કરીને કિંવા વૃત્તિ વડે કરીને એકે પ્રશ્નનો અનુસાર થતો હોવાથી સર્વને તેવો અનુભવ કેમ થતો નથી,—

યોગીરાજે કહ્યું કે

आर्या.

ब्रह्म त्वमेव तस्मा नाहं ब्रह्मेति मोह मात्र मिदम्
मोहे नमस्यति भेदःक्लेशा सर्वे भवंति तन्मूला ॥

અર્થ.

હું બ્રહ્મ છું. એ જાણવું અસ્તિત્વ અને હું બ્રહ્મ નથી એ પ્રકારે ને ભ્રમનો અભાવ, એ રીતે બન્ને પ્રકારની વૃત્તિઓ કરી રહેલી તું બ્રહ્મ છે. હું બ્રહ્મ નથી, એવું જ્ઞાન તે કેવળ મોહ માત્ર છે.—હું બ્રહ્મ

૪૦

નથી એમ ભ્રાંતી જ્ઞાનવડે કરીનેજ પાંચ પ્રકારના કલેશ, જે કે અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ. દ્વેષ, અભિનિવેશ એ વડે કરીને એવા જીવનો બ્રહ્મથી ભેદ પ્રતિત થાય છે, અને તે ભેદજ સર્વ કલેશનું મુળ છે, માટે હે ભાઇ ! હું બ્રહ્મ નથી પણ હું તો જીવ છું એવી ભ્રાંતીથી ઉદય પામેલી ભેદ બુદ્ધિ તજવી જોઇએ;

હે દ્વિજ—એવી ભેદ બુદ્ધિ ત્યાગ કરાવનાર વિવેક અને વૈરાગ છે; પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ અને અતઃકરણનું ચિત્ર જણાયા વિના જીવત ભાવનો નાશ થતો નથી, હું કરૂછું હું ખાઉછું. હું લંગડો છું. હું આંધળો છું એ પ્રકારે માની રહેલો પંચ કોશાદિકથી આચ્છાદ પામેલો જીવ પોતાને ઓળખતો નથી, જ્યારે વિવેક તથા વૈરાગ અને અનુભવ ઉત્તમ જ્ઞાન દ્વારાએ તે તમામને ઓળખવામાં આવે છે ત્યારે હું કોણ છું તે શુદ્ધ સત્વ હૃદય વાળો ઓળખી શકે છે; હે વિપ્ર ! અન્ન મયાદિ પાંચ કોશ જેને આશ્રયે ભેદ બુદ્ધિથી ઉપજેલા સર્વ પ્રકારના કલેશો રહ્યા છે તે પાંચ કોષનો વિવેક કરવાને શ્રી આચાર્ય ભગવાને કહ્યું છે કે—

आर्या.

नक्लेश पंचक मिदं भजते कृत कोष पंचक विवकः
अतएव पंच कोपान् कुशलाधिपःसंततं विचिन्वन्ति ॥

અર્થ.

જે પુરૂષે પાંચે કોશનું યથાર્થ રીતે વિવેચન કર્યું હોય તે પુરૂષ પુર્વોક્ત અવિદ્યા આદિ પાંચ ક્લેશોનો ભોક્તા થતો નથી, માટે વિવેકી માણસો નીરંતર પાંચે કોશોનો યથાર્થ વિચાર કરી તે કોશના ધર્મને કોઇ કાળે પણ આત્માનો ધર્મ નથી એવો નિશ્ચય કરે છે;

માયા ઓળખવામાં આવે ત્યારે જીવનું સ્વરૂપ જીવ સ્વરૂપ ગુપ્ત રીતે જોઇ શકે છે; શુદ્ધ સત્વગુણી માયાથી બનેલા

વરુક અંતઃકરણ માંહે જીવનો વ્યાપક ભાવ છે, તે ભાવ છે, તે ભાવે કરીને સ્વચ્છ અંતઃકરણ દ્વારાએ સત્વગુણ પ્રધાન જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરી શકે છે, જ્યારે તેમ થાય છે ત્યારે તે જીવ અવિદ્યા અશુદ્ધ સત્વગુણની ક્રિયા અને તેની પ્રપંચવતી જાગને ઓળખીને તે જાગથી હું જુદો છું હું કંઈજ નથી. હું નિરાકાર છું હું વ્યાપક છું. હું નિર્બંધન છું, હું સ્વતંત્ર છું. એવું ભાન થાય છે; શુદ્ધ અંતઃકરણ દ્વારાએ જ્યારે શુદ્ધ વૃત્તિ થાય અને એકાગ્રતાને પામે તો પોતે પોતાનેજ ઓળખી શકે છે, પોતાને ઓળખવારૂપી પ્રતિભાની છાપ એ શુદ્ધ અંતઃકરણ છે; એવ. વિક્ષેપ વિનાના અંતઃકરણથી સત્વગુણ મય જ્ઞાનનો અંશ વિવેચન કરે છે; જ્યારે એમ થાય છે ત્યારે વિવેક વૈરાગ્ય ઇત્યાદિક જ્ઞાનના અંગીભુત સાધનો ટકી શકે છે; અંતઃકરણ વૃત્તિ દ્વારાએ આ જગત સંકલ્પ માત્ર છે, અર્થાત કંઈજ નથી એમ જ્યારે તેને નિશ્ચય થાય છે ત્યારે તેવી જ્ઞાન સત્તાવડે કરીને અને તે સાથે ચિત્તનીરોધ, અર્થાત એકાગ્ર વૃત્તિએ કરીને બ્રહ્મ વિદ્યાના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે, હું કોણ છું એવો અહંભાવ એજ અશુદ્ધ સત્વગુણી અવિદ્યાનોજ પ્રગટ થાય છે; અવિદ્યારૂપી શ્યામ વસ્ત્રનું આચ્છાદન જીવ ભાવ બનાવનાર છે; પણ જ્યારે અવિદ્યા ખસે છે ત્યારે શુદ્ધ સત્વગુણ મહા વિદ્યાથી બ્રહ્મ ચેતન ઈશ્વર છે તે સ્વરૂપમાં જીવત્વ ભાવ મટીને ઇશ્વરત્વ રૂપમાં રહે છે; એટલે એ જીવ મોક્ષ પામે છે; હે વિપ્ર! આ પ્રમાણે આચાર્યોનો મત છે. યદ્યપિ અવિદ્યા અને મહા માયા—જે કે પ્રકૃતિ છે તે અને જીવ, અને ચેતન એ ત્રણેના ધર્મ નિરનિરાળાં છે એ વાત યથા યોગ્ય છે; હે વિપ્ર! જ્ઞાન દ્વારાએ પ્રથમ અંતઃકરણ શું છે તે સમજવું જોઈએ;

અન્તઃકરણ.

અવિદ્યા તથા તેનુંજ રૂપાંતર થઈને બનતા વિદ્યાના અણુઓ હોવાથી વિદ્યા સંપાદન થાય છે; એજ પ્રમાણે અન્તઃકરણના અણુઓ છે-માયાના પરિણામથી જે પંચ સુક્ષ્મ ભુતો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વેના સત્વાંશ વાળા અણુઓ એકત્ર થવાથી અંતઃકરણના અણુઓ બન્યા છે

હોવાથી જીવને પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અજ્ઞાન રહે છે; આ પ્રમાણે અજ્ઞાન થવ થી મિથ્યા જ્ઞાનની—અધ્યાસની સ્થિતિ પરંપરા બંધાય છે, અર્થાત મારૂ સ્વરૂપ સત ચિત્ત આનંદ સ્વરૂપ છે, એ ભાન જતું રહે છે, પછી એ કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં જે સંસ્કારો સંગ્રહ થએલા હોય, તે સંસ્કારો પ્રમાણે અર્થાત માયાનાસુક્ષ્મપરિમાણુથી ઉત્પન્ન થએલા પાંચ સુક્ષ્મ ભુતોના કાર્યરૂપ, અંતઃકરણના. ઇંદ્રિયોના, પ્રાણના પરમાણુંઓ આકર્ષિ લઇ, તે બધાને ગ્રંથીભુત (સમગ્ર એક) કરી નાંખે છે, પંચ તન્માત્રા અણુંઓને આકર્ષિ લઇ, સુક્ષ્મ ચેતના યંત્ર જે કે સુક્ષ્મ પંજરરૂપે તેમને રચે છે, આ રીતે ઉત્પન્ન થએલા સુક્ષ્મ પરમાણુંઓના સંઘાતને સુક્ષ્મ દેહ કહે છે; અથવા તેને લિંગ દેહ પણ કહે છે; અવિદ્યા કારણ શરીરમાં તદાત્મ્ય રહેલી છે. તેથી તે સુક્ષ્મ દેહ દરેક અણુંઓમાં પ્રવેશીને જીવને તદાત્મ્ય બનાવે છે. તે એવી રીતે કે અવિદ્યા બળથી જે પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કે ભાન જતું રહ્યું હતું તે ભાન જતું રહેવાથી જડ જે કે અંતઃકરણના જેટલા પરિણામ તે હુંજ છું, અર્થાત એથી કરીને એવી રીતે બુદ્ધિ અને મનના ધર્મોનું મિથ્યાજ્ઞાન સ્ફુરે છે, એમ થવાથી બુદ્ધિના કે મનના જે જે ધર્મો છે તેનો પોતાનામાં અધ્યાસ થાય છે; તેમ થવાથી હું સુખી, હું દુઃખી, જ્ઞાનવાળો કે ઇચ્છા વાળો વીગરે ભાન સ્ફુરે છે. એટલેથીજ અધ્યાસ અટકતો નથી. અંતઃકરણ અને આત્મા એક રૂપે ભાસવાથી હું કર્તાછું. એ સર્વ ક્લેશના કારણરૂપ મિથ્યાભાન સ્ફુરે છે તેને કર્તૃત્વાધ્યાસ કહે છે, એ અધ્યાસથી ભોગ ઇચ્છાનો અધ્યાસ દ્રઢ થતો જાય છે; કર્તાપણાનો અભિમાન થવાથી રાગ દ્વેષ વીગરે ઉત્પન્ન થાય છે; એવી અભિમાન વધે છે, એમ થવાથી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેમાંથી સુખ અને દુઃખ એ બે ભોગ ઉત્પન્ન થાય છે; સુખ અને દુઃખ એ બંને અંતઃકરણની વૃત્તિ માત્ર છે, એ અતઃકરણ સાથે અધ્યાસ થએલો હોવાથી અને એ પ્રકારના સુખ દુઃખથી, હું સુખી છું. કિંવા હું દુઃખીછું એ પ્રમાણે ભાન સ્ફુરે છે; એ પ્રમાણે બન્યે બન્યે અધ્યાસને દ્રઢ કરે છે, આ પ્રમાણે બન્યે અધ્યાસો પરસ્પરને બળ આપતા જાય છે, એથી કરીને એ વિકારને પોતાપણામાં માની

રહેલો જીવ સુખ દુઃખ ભોગવવાને અનેક યોનીમાં ફર્યા કરે છે; અને લિંગ દેહ (સુક્ષ્મ દેહ) માયાના કાર્ય વાળા પંચીકૃત ભુતોના અણુંઓને પોતામાં રહેલા સંસ્કાર પ્રમાણે આકર્ષે માતા પીતાના ખાવામાં આવતા અન્નદ્વારા વિર્યમાં પ્રવેશીને પરંપરાએ સ્થુળ દેહ ધારણ કરે છે; તે સ્થુળ દેહ સર્વને દ્દશ્ય છે:

હે બ્રાહ્મણ ! જે સ્થુળ દેહ ત્હારૂ અને મ્હારૂ નજરે જણાય છે તે આ દેહની સાથે પણ જીવનો તદાત્મ્ય અધ્યાસ અહંરૂપના ત્યજીને નિજરૂપ ઓળખવાપણાનું ભાન તજીને આ મારૂ છે એવા ભેદને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા વાળો થાય છે; એને મમત્વાધ્યાસ કહેવાય છે; આ અધ્યાસ સર્વ જડ પદાર્થોમાં ન્યુ ન્યાધિક અંશે વિસ્તાર પામેલો છે;—હે વિપ્ર ! અવિદ્યામાં જે અનંત સંસ્કારો સંગ્રહાયલા છે. તેમાંથી જે સંસ્કારો પરિણામ પામવા નજીક આવે છે. તે સંસ્કારોના બળ પ્રમાણે અવિદ્યા માયાના સુક્ષ્મ પરિણામિ અણુંઓને આકર્ષે લઇને એક નવા સુક્ષ્મ શરીરને જન્મ આપે છે; પછી તે સુક્ષ્મ શરીર પણ પોતાનામાં રહેલા સંસ્કારોને ફળ આપવા માટે માત પિતાના વિર્યદ્વારા ગર્ભમાંજઈમાયાના સ્થુળ પરીણામી અણુઓને આકર્ષે સ્થુળ શરીર બને છે, અર્થાત રચે છે, આમાં કારણ દેહથી તે સ્થુળ દેહના દરેક પરમાણુઓ સુધી દરેક દ્રવ્ય પરસ્પરમાં ઓતપ્રોત મિશ્ર થઈ રહે છે—અને જીવાત્મા પણ કારણ દેહથી તે સુક્ષ્મ દેહની ત્વચાની સપાટી સુધી વ્યાપક થઇ રહે છે જ્યાં જ્યાં જીવનું વ્યાપક પણું હોય છે ત્યાં ત્યાં સંસ્કારી અંતઃકરણ પણ સર્વ દેહ વ્યાપી રહેલું હોય છે; અને જીવ શરીરોના વ્યાપારનાં દ્વારો જેમ જેમ વધારે ખુલતાં જાય છે તેમ તેમ અધ્યાસનો પ્રવાહ પણ અખંડિતપણે વહેતો રહે છે;—એ પ્રમાણે અવિદ્યા પોતાનામાં રહેલા સંસ્કારો પ્રમાણે નવા પરમાણુઓને આકર્ષીને લિંગ દેહ રચે છે; અર્થાત એ પ્રમાણે લીંગ દેહ રચાયા પછી તે અવિદ્યા તેમાં સ્થપાય છે;—એજ પ્રમાણે લીંગ શરીર પણ જ્યારે પોતાનામાં રહેલા સંસ્કારો પ્રમાણે સ્થુળ દેહને રચે છે, ત્યારે લિંગ દેહના સંસ્કારો સ્થુળ દેહમાં પરિણામને પામે છે આ અનુક્રમથી જોતાં સ્થુળ શરીર અને સઘળા વ્યાપારો પોતાના કારણરૂપ જે લિંગ દેહ

તેમાં પોતપોતાના સંસ્કારોને સ્થાપન કરતા જાય છે,.અને સ્થુળ તથા લિંગ દેહના સ્વતંત્ર વ્યાપાર જન્ય સંસ્કારો અવિદ્યા—કારણ શરીરમાં નિરંતર સ્થપાતા જાય છે—એ રીતે સુક્ષ્મ શરીરના વિચાર જન્ય સંસ્કારોનો વેગ અને સ્થુળ શરીરના ક્રિયા જન્ય વ્યાપારોના સંસ્કારોનો વેગ, એ બન્ને અવિદ્યામાં નિરૂદ્ધ સ્થિતિમાં રહે છે આ પ્રમાણે બધામાં સંસ્કારો અને અધ્યાસ એ બન્ને મુળ કારણરૂપ થઇને તેમનો સંબંધ અનાદિ છે; હે વિપ્ર ! સ્થુળ--સુક્ષ્મ--અને કારણ દેહ સમજવામાં આવે તેવા છે તેમાંનો સ્થુળ દેહ તો ખુલ્લિ રીતે તું નજરેજ જુવે છે, એ સ્થુળ દેહથી જે ભોગ ભોગવાય છે તે સ્થુળ ભોગ સમજવા, તે સ્થુળ બ્રહ્માંડમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છેઃ--એજ પ્રમાણે સુક્ષ્મ દેહ માટે મ્હેં તને પ્રથમ સમજણ પાડી છે. કે તે સુક્ષ્મ દેહ દ્વારાએ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ પ્રતિત થાય છે; કેમ તને યાદ છે કે નહી !

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો હે મહારાજ ! સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું અવલોકન કરનાર સુક્ષ્મ દેહ કહેછો અથવા સ્વપ્ન અવસ્થા સુક્ષ્મ દેહથી સ્વપ્ન ભોગ ભોગવાય છે; તો હું એમ કહુંછું કે સ્થુળ શરીર જન્ય જે જ્ઞાનેંદ્રિય અને કર્મેદ્રિય તો પોતાનો વ્યાપાર ચલાવવા નિદ્રાને લીધે. શાંન્ત થઇ જાય છે, છતાં તે સુક્ષ્મ દેહ શા આધારથી સ્વપ્ન સૃષ્ટી જોતો હશે ! શું કાંઇ તેને આંખ કાંન ઇત્યાદિક હશે ખરૂ કે !

યોગીએ કહ્યું કે હે ભાઇ ! કેટલાક એમ માને છે કે ! સ્વપ્ન કાળમાં જે સૃષ્ટિ નજરે પડે છે તે અંતઃકરણની વૃત્તિનું કારણ છે, જેટલી વસ્તુ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રીય દ્વારાએ અનુભવવામાં આવી હોય તે અનુભવ, વૃત્તિમાં આરોપ થવાથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિમા કલ્પના દ્વારાએ હાબેહુબ નજરે પડે છે; એમ કેટલાક તર્ક કરે છે, પણ ખરૂં જોતા સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જે સ્વપ્ન કાળમાં દેખાય છે તે અને તેનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર અંતઃકરણ એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તેમજ સુક્ષ્મ સૃષ્ટીનું ઉપાદાન પણ અંતઃકરણથી ભિન્ન હોવું જોઇએ,–તે ઉપાદાન માયાનું સુક્ષ્મ પરિણામી દ્રવ્ય છે, જે સ્વપ્ન આવે છે તે ઘણું ખરૂં જાગ્રતમાં જે જે પદાર્થો જોઇએ છીએ તેનુંજ આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ જન્મોની જાગ્રત અવસ્થામાં અનંત પદાર્થ જે અનુભવેલા હોય

ને તેની સૂક્ષ્મ વાસનાઓ અંતઃકરણમાં રહી હોય તે ઉદ્ભવ પામીને પ્રમાણે.સુક્ષ્મ સૃષ્ટિમાંથી પદાર્થો રચાય છે; કેટલીક વખતે નહિ નુભવાયલાં સ્વપ્નો આવે છે, તે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ દૃષ્ટાને નિદ્રા દોષને પિ બીજાં જોયેલાં દેખાવાનું પોતાનામાં ભાન થાય છે; આ ઉપરથી ેમ માનવામાં આવે છે કે સ્વપ્નમાં સુક્ષ્મ દેહ તે દેહના સુક્ષ્મ ષ્ટિમાંથી ભજના સુક્ષ્મ ભોગો અને તે બન્યો દ્રષ્ટા એ ત્રણે રેરપર ભિન્ન છે; જ્યારે શરીરની ઇચ્છા શક્તિયો થાકી જાય ત્યારે નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે, તે અસર સુક્ષ્મ દેહમા રહેલા અંતઃકરણને થાય છે ત્યારે તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહે છે; ચ્છા શક્તિયો લીન થઇને વિશ્રાંતિ પામે એવું કોઇ દ્રવ્ય હોવું ઇએ એજ દ્રવ્યને અવિદ્યા કિંવા અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; ષુપ્તિ વખતે અજ્ઞાન અને નિંદ્રા રૂપી વિશ્રાંતીનું સુખ અથવા આનંદ એ બન્નેનો અનુભવ થાય છે; જાગ્યા પછી તે અનુભવની સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે કહે છે કે આજે હું સુખે સુતો હતો, મને કંઇજ ખબર પડી નથી; અર્થાત અજ્ઞાન હતું,—અનુભવ વિના સ્મૃતિ થતિજ નથી, એ ઉપરથી માનવું જોઇએ કે અંતઃકરણ અવિદ્યામાં (અજ્ઞાનમાં) લિન થએલું અને તેનું પ્રધાનપણું હોવાથી નિદ્રામાં અજ્ઞાનના તથા નિંદ્રારૂપ વિશ્રાંતીના આનંદ—સુખના જે સંસ્કારો પડે છે તેની અસર બહુ સુક્ષ્મ પ્રમાણમાં અંતઃકરણ ઉપર થાય છે; જેથી જાગ્યા પછિ તેનો સ્મૃતિરૂપ પરિણામ થવાથી સુષુપ્તિમાં અનુભવેલા અજ્ઞાન અને સુખનો અનુભવ થાય છે;—અર્થાત સુષુપ્તિ પેહેલાનો કાળ અને છેલ્લો કાળ એ બન્ને હોતાં વચલા કાળમાં અજ્ઞાન હતું, એમ કહેવું જોઇએ; એજ અજ્ઞાનનું જ્ઞાન અંતઃકરણની ગતીને બનાવે છે, આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સુષુપ્તિ વખતે જે અજ્ઞાનનું અર્થાત અવિદ્યાનું ભાન થાય છે તેજ અવિદ્યા કારણ શરીર કહેવાય છે, તેથી કરીને આનંદ અર્થાત વિશ્રાંતિ સુખનો ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, હવે જે જીવ છે તે જ્યારે કારણ શરીરનો અભિમાની થાય ત્યારે તેને આનંદનો ભોક્તા કિંવા પ્રાજ્ઞ કહે છે; એજ જીવ જ્યારે સુક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની થાય ત્યારે તેને ... વિષયોનો ભોક્તા તૈજસ કહેવામાં આવે છે અને એજ જીવ

સ્થુળ શરીરનો અભિમાની થાય છે ત્યારે તેને સ્થુળ વિષયોનો ભોક્તા કિંવા વૈરાટ કહે છે; આમાં અંતઃકરણ અને આત્મા એ બંન્યે મળિનેજ જ્ઞાનનો વ્યવહાર થાય છે;

હે વિજ્ઞાનશર્મા ! કારણ દેહ, લિંગ દેહ અને સ્થુળ દેહનો પરસ્પર કેવી રીતે સંબંધ છે તે મ્હેં તને ટુંકામાં કહી દીધુ છે; એ શિવાય ચોથો મહાકારણ દેહ છે તે દેહ તુર્યાવસ્થામાં અનુભવાય છે, એ અવસ્થામાં અંતઃકરણનું લય પરીણામ થાય છે, એટલે શુદ્ધ પ્રકૃતિ અને ચેતન મળિને એ શરીર કહેવાય છે; અને તે તુર્યવસ્થા વખતે અંતઃકરણ, ચેતનમાં લય પામી જાય છે. અર્થાત પ્રકૃતિ સ્વરૂપે અર્થાત પોતાના ઉપાદાન રૂપે થઇને ચેતનમાં તિરોભાવ પામે છે; એથી પણ પર તુર્યાતિત એવી સ્થિતિ છે કે તેમાં તો માત્ર અંતઃકરણ કે અવિદ્યા એ બંનેની દ્રષ્ટી વિના કેવળ શુદ્ધ ચેતન સ્થિતિ હોય છે; હે વિજ્ઞાનશર્મા ! મ્હેં તને જીવના પંચકોશ તથા સ્થુળ સુક્ષ્મ કારણ અને મહાકારણ દેહના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપ્યું છે; તેમજ જીવ પ્રકૃતિ ઇશ્વર અને બ્રહ્મ ચેતનની સત્તા વિશે તને સમજ પાડી છે; તેથી તારા મનમાં થતી શંકાઓનો નાશ થયો હશે; જેવી રીતે બ્રહ્મ સ્વરૂપના નિર્ણય માટે મન અને બુદ્ધિની ગતિ પોહોચી શકતી નથી તેવી રીતે પ્રકૃતિને માટે નિર્ણય કરવું એ પણ ઘણું કઠિણ છે; એ માયાને માટે આચાર્યોએ કહ્યું છે કે,

सन्नाप्य सन्नप्यु भयात्मिकानो
भिन्नाप्य भिनाप्यु भयात्मिकानो
साङ्गाप्य सन्नप्यु भयात्मिकानो
महाद्भुता निर्वचनीय रूपा

અર્થ.

એ માયા સાચી નથી, તેમ પણ ખોટી પણ નથી, વળિ સાચા તથા જુઠાપણું એ બન્યે સ્વભાવ વાળી પણ નથી; તેમજ એ માયા આશ્રયથી ભિન્ન નથી તેમ અભિન્ન નથી, અને ભિન્ન તથા અભિન્નપણું

એ બન્ને સ્વભાવવાળી પણ નથી, સાકાર કે નિરાકાર નથી, અને સાકાર તથા નિરાકારપણું એ બન્ને સ્વભાવવાળી પણ નથી, પરંતુ મહા અદ્ભુત અનિર્વચનિય રૂપ છે.

હે વિપ્ર ! બ્રહ્મ ચૈતનની સત્તાથી માયા જડ છતાં ચૈતનાધ્યયથી ચૈતનરૂપ તને ભાસે છે; યદ્યપિ સર્વનો આધાર અને અંતર્યામી તો બ્રહ્મ ચૈતનજ છે; માટે તું ત્હારી મિથ્યા કલ્પનાનો નાશ કર, તારા અંતઃકરણમાં જે સંકલ્પ વિકલ્પ અને ભ્રમ થાય છે તે તમામ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) નું સ્વરૂપ છે; તે અવિદ્યાને તું સત્સંગ બોધવડે કરીને ઓળખ્ય, શુદ્ધ સત્વગુણી મહા માયા અર્થાત મહાવિદ્યા દ્વારાએ તું જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કર, વળી તું વિચાર કર કે જ્યારે અત્યંત ઉંડા વીચારમાં મન એકાગ્ર થાય છે, તે વખતે ખુલ્લાં નેત્રની કનિકામાં અનેક પદાર્થની છાપ પડે છે યદ્યપિ તે પદાર્થ પૈકીની કોઇ પણ વસ્તુ ઉપર વૃત્તિ જતી નથી, અર્થાત નેત્ર છતાં તે નેત્ર પોતાનો ધર્મ તે વખતે ચલાવતો નથી, એજ પ્રમાણે જ્ઞાનેંદ્રિયોને અને ચપળ મનને કાયમ રાખનાર વીવેકદ્વારાએ એકાગ્રવૃત્તિ આત્મ ચિંતનને માટે એક કહેવામાં આવે છે; જ્યારે સ્થુળદેહ અને તેના ધર્મ તથા તે દેહમાં સુક્ષ્મ કારણ, અને મહાકારણના સ્વરૂપનું ભાન થાય છે ત્યારે તથા અંતઃકરણનું સ્વરૂપ અને તેનો વ્યાપાર દ્રઢ થાય છે ત્યારે તુંજ અર્થાત એજ જીવ વીવેકે કરીને પોતાને ઓળખી શકે છે; અર્થાત અવિદ્યાએ કરીને જીવત્વભાવ કહેવાયલો હતો તે અવિદ્યા (અજ્ઞાન) ખસવાથી શુદ્ધ સાત્વિક ગુણ સ્વરૂપ ઇશ્વરત્વમાં તે મળિ જાય છે અર્થાત શુદ્ધ સત્વ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે; હે વિપ્ર ! ફરી તું એમ કહિશ કે ઇશ્વરને ઓળખવા માટે કેવી કલ્પના કરવી જોઇએ ! તેનાં પ્રત્યુત્તરમાં તું તારા શરીર ઉપર અને આ સઘળું બ્રહ્માંડ જે કે જગત છે તે તરફ દ્રષ્ટી કર એટલે તમામ એકજરૂપે દ્રષ્ટીએ પડશે.—અનંત અગ્નેયાગ્ર મહાકાશમાં આ ભુમિ ઇત્યાદિક મળિને એક બીજાની શક્તિ દ્વારાએ આધાર રહેલ છે તે સમગ્રરૂપ ઇશ્વરનું છે; અને તે

[illegible] છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે; જો કે [illegible] તે [illegible] કેમ કહેવામાં આવે ?

[illegible] છે, કે [illegible] માં નિવાસ છે, એ [illegible] કર્યું કે, [illegible] છે એ [illegible] છે તેને માટે કહ્યું છે કે,

શ્લોક.

[illegible]
[illegible] ॥ ૧

અર્થ.

[illegible]

॥ શ્લોક ॥

[illegible]
[illegible] ॥

અર્થ.

[illegible]

કહિએ છીએ—હે પ્રિય ! તેની સત્તાથીજ તમામ જગત—
તેની સત્તાથીજ મહાકાશમાં એક ભાગથી હું ઘણા આકાશનું
કરીને અદ્ધર રહેલું છે. માટે તે ચેતનને ઓળખાવનાર માત્ર
એ જ્ઞાન એજ બ્રહ્મ છે. એ જ્ઞાન એજ જગત બનાવનાર ચેતન
જ્ઞાન એજ સત્ અસત્નું નિર્ણય કરી શકવાને સમર્થ છે એ
પાંચ તત્વમાં અનંત અણુના સમુદના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ
જાણવામાં આવે છે અને એ જ્ઞાનથીજ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ મતિએ પો
પદાર્થનો અવરોધ ન કરી શકાય છે. માટે હે પ્રિય ! તે જ્ઞાન
સર્વને આધાર આપનાર ચેતન એજ બ્રહ્મ છે

વિજ્ઞાનશર્મા હર્ષ લાવીને બોલ્યો કે હે મહારાજ !
વાણીએ મારા અંતઃકરણને શાન્ત કર્યું છે; હવે મને પ્રતિત
કે જે જે શંકાઓનું આવરણ થાય છે તે તમામ અજ્ઞાન છે;
સહવાસથી મને મોટો લાભ મળ્યો છે;

યોગીએ કહ્યું કે હે ભાઈ ! જે તને બોધ કર્યો છે તે બોધ
વારંવાર મનન કર, હવે હું એકાગ્ર વૃત્તિ માટે પર્ણકુટીમાં જા
એમ કહીને યોગીરાજ પર્ણકુટી તરફ ચાલ્યા ગયા—પછી વિજ્ઞાન
તથા ભાનુપ્રતાપ વીગેરે ત્યાંથી ઉઠીને સન્મુખ ધવલ શિલા પા
પર્ણકુટી તરફ ચાલ્યા ગયા.

અષ્ટમ લહર.

દયાળચંદદાસ–અને યોગીરાજ.

आर्या

भक्तिरहं भजनमहं मुक्तिरहं मुक्ति युक्ति रहमेव ॥
भूतानु शासनोहं भूत भवद्भाव भूत भूतो हम ॥

અર્થ.

હું ભક્તિ છું, અર્થાત ભગવધર્મના અનુષ્ઠાન દ્વારા સાત્વિકી [illegible] અખંડ રતિનો પ્રવાહ થાય તેને ભક્તિ કહે છે, તે ભગવત્પ્રાપ્તિ [illegible] હું છું ભજન હું છું, અર્થાત અર્ચન આદિ વડે ભગવાનનું ઉપાસન હું છું—અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તથા પરમ આનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ હું છું, મુક્તિ [illegible] હું છું [illegible] આપનાર હું છું, તથા ઉત્પન્ન થતા, ઉત્પન્ન થએલા, અને ઉત્પન્ન થનાર ભૂત જગતનું કારણ પણ હું જ છું.

બીજે દીવસે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે યોગીરાજ મહારાજ પાસે અનુપમરાય તથા વિજ્ઞાનશર્મા અને દયાળચંદ પટેલ આવીને બેઠા બેઠા પછી દ્રષ્ટી કરીને વિજ્ઞાનશર્મા પ્રત્યે કહ્યું કે હે દ્વિજ! હજુ પણ કાંઈ શંકા રહી ગઈ, હોય તો પ્રશ્ન કરીને દૂર કરો-વિજ્ઞાનશર્માએ કહ્યું કે હે મહારાજ! આ અનુપમરાય રાજકુંવરે રાજ્ય વૈભવનો ત્યાગ કર્યો છે. અને શરીરને કષ્ટ આપીને અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, માટે હું મસ્તક નમાવીને આપને વિનંતી કરૂં છું કે, સંસાર વ્યવહારને [illegible] આદિ [illegible] પણ [illegible] વડે કરીને [illegible] મન વશ રાખીને ઈશ્વર સ્વરૂપમાં આત્મા રાખી હોય તો શું આ [illegible] ન થઈ શકે!

યોગીરાજે કહ્યું કે-પુર્વે યાજ્ઞવલ્કય પર્મ, નળરાજા, અને હરિશ્ચંદ્ર ઇત્યાદિક થઇ ગયા તેઓએ તત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું છતાં રાજ્ય બોજ માથા ઉપર રાખીને પ્રજાનું રક્ષણ કરતા હતા, હે વિપ્ર ! આત્મજ્ઞાન મેળવવું અને ઉત્તમ પ્રકારની નિતિની શ્રેણી ઉપર ચઢવાની વૃત્તિ સાથે સંસારીક ઉપાધી ઉપર લક્ષ આપવો એ ઘણું કઠિણ છે; માદક પદાર્થનું સેવન કરિને મત્તગુણનું કાર્ય કરવું કઠિણ છે, કાજળની કોઠીમાં રહિને દાગવિના નિષ્કલંક થઇને બાહેર નીકળવું કઠિણ છે; રૂપ, ધન, ઇત્યાદિક મધુર અને પૌષ્ટિક પદાર્થનું સેવન કરીને પણ કામદેવને વશ રાખવો કઠિણ છે; ક્ષણ ક્ષણ વારમાં આમ તેમ ભટકતા મનને કાયમ રાખવું એ પણ કઠિણ છે; છતાં તે સમગ્ર વિષયોને ઓળખીને શુદ્ધ સજ્જન, પંડિતને, અને સાત્વિક વૃત્તિ વાળી પ્રજાને દુર્જન માણસોના ઉપદ્રવથી બચાવવા, તથા રાજ પ્રપંચમા લક્ષ આપીને પ્રપંચ રહિત રેહેવું એ પણ કઠિણ છે; છતાં એ કઠિણ તપ જે રાજાઓ કરે છે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે, આ ભાનુપ્રતાપ જો કે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને ત્યાગ વૃત્તિ વડે અરણ્યમાં નિવાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તો ભલે તેમ કરે નહિ તો રાજ્ય સેણી ઉપર લક્ષ આપીને મનને કાયમમાં રાખેલો ઉત્તમ કાર્ય કહેવાશે, અને તેમનાં સુકૃતનું ફળ હવે પછી ઉત્તમ પ્રકારનું પામશે;-ગિરીકંદરમાં નિવાસ કરનારઓના અંતઃકરણમાં જે રહસ્ય કહ્યું છે, એજ રહસ્ય સંસારમાં સ્થિત થએલા જ્ઞાની પરૂષો પુરે પુરો સમજીને નિતિ પુર્વક વ્યવહાર કરે તો તે કેવળ અસંગજ કહેવાશે, નરસહીમેતા બ્રહ્મજ્ઞાનને જાણતા હતા, તે ઉચ્ચ જાતીના બ્રાહ્મણ કહેવાતા હતા, છતાં પોતે વર્ણનો અભિમાન રાખતા નહોતા, તેમના હૃદયમાં નવધા ભક્તિએ નિવાસ કર્યો હતો; તે ભક્તિ દ્વારાએ કલ્પિત આકૃતિ અંતઃકરણમાં ધારણ કરતા હતા, તેમની એકાગ્રવૃત્તિનું આકર્ષણ નિર્માણ કરેલી આકૃતિને ખેંચતું હતું, જેથી તેમના પરાક્રમની અદ્ભુત દંત કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે, માટે હે વિજ્ઞાનશર્મા ! તે ભાનુપ્રતાપ પોતાના રાજ્યને સંભાળે અને પોતાની પ્રજાને સત્ શાસ્ત્રના માર્ગે ચઢાવે એજ તેમનું કર્તવ્ય છે;

યોગીરાજનો ખુલાસો સાંભળી ભાનુપ્રતાપ બોલ્યો કે હે યોગીરાજ ! આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. આ પ્રમાણે કરીને ભાનુપ્રતાપે તે યોગીરાજના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને ફરીથી સન્મુખ બેઠો-

થોડીકવાર થઇ એટલે યોગીરાજ મહારાજની દ્રષ્ટી દયાળચંદ પટેલ ઉપર ગઇ; કેટલીકવાર સુધી તે પટેલ સામુ જોઇને યોગીરાજ કાંઇ વિચારમાં ગુંથાયા હતા,-અને તેટલીવાર સુધી ભાનુપ્રતાપ અને વિજ્ઞાનશર્મા આદિક શાન્ત વૃત્તિએ કરીને તથા મૌન ધારણ કરીને બેશી રહ્યા હતા, દયાળચંદ પટેલ બે હાથ લાંબી તુળશીની માળાનો મણકો, રામ નામનો ઉચ્ચાર કરીને મુકતો હતો; તેને જોઇને યોગીરાજે કહ્યું કે-હે બાળચંદ પટેલ ! તમે આટલા બધા દિવશ રહ્યા છતાં એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના મૌન બેશી રહ્યા છો; એ જોઇને મને ઘણો આનંદ થાય છે;

યોગીરાજની વાણી સાંભળીને દયાળચદ પટેલ બોલ્યો કે એ મહારાજ; આ લાંબી માળા લઇને હું કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, ગોકુળ, શ્વેતબંદુ રામેશ્વર, હરદ્વાર, વિગરે જેટલી યાત્રાઓ છે તે તમામ જગોએ ફરીને દર્શણ કરી ચુકયો છું; હવેતો શ્રીરામના નામની માળા ફેરવું છું,-વળિ અમારા નગરમાં કથા કહેવા વ્યાસજી આવે છે તેમના મોઢેથી માહાભારત અને રામાયણની કથા તથા અનેક પુરાંણુની વાતો સાંભળીને મનખો પાવન કરીએ છીએ, વળિ વાહાણામાં પરોઢીએ ઉઠીને સ્નાન કરીને દ્વારકાનાથ અને રણછોડજીનાં દરસન કરીયે છીએ, હે મહરાજ ! આ પ્રમાણે હુંતો કરૂં છું, તેમાં વળી આ અમારા અન્નદાતા રાજા સાથે તમારી પાસે આવ્યા છીએ જેમાં તમે મહાત્માનાં પણ છેલી વારે દરસન થઇ ગયા; આટલા દીવશથી જે તમે વેદની કથા કરી તેમાં ઘટપટ ઘટપટ અને રજ્યું કે અજ્યું એવું એવું સાંભળવામાં આવે છે તેમાં મને તો કાંઇ સમજણ પડતી નથી, કેમ કે હું જ્યારે ભણતો હતો ત્યારે અજ્યું એટલે વરેડું સમજ્યો હતો વળિ જ્યારે કકાને પુછડે સાતડા જેવું કરીએ એટલે કું, થાય છે, એટલે એ કુ, ને વરેડુ લગાડવામાં આવે છે માટે હે મહારાજ ! મને તો ટીકા જોથીએ જે

રામનો મંત્ર આપ્યો છે તે મંત્ર બે અક્ષરનો રામ રામ પચીસ વરસથી
જપ્યાં કરૂં છુ; જ્યારથી રાધાકૃષ્ણના દરસન કરવાનો મ્હે નેમ રાખ્યો
છે અને જ્યારથી રામના નામની માળા ફેરવું છું ત્યારથી મને કોઇ
પણ પ્રકારની ચિંતા થતી નથી વળિ એ રામજીના પ્રતાપથી સાત
છોકરાંને ચાર છોકરીયો છે વળિ દરેક છોકરાને બબે ત્રણ ત્રણ દીકરા
અને દિકરીયોનો વસ્તાર છે, ત્રસે ત્રણસે વીઘા જમીન છે તે ઉપર જુદી
જુદી જગોએ પંદર સોળ મોટા મોટા કુવા છે, પાંચ પચાસ ઢોરા ૮,
જોઇએ એટલું ખેતરોમાંથી અનાજ પાકે છે છોકરાઓ ખેતરમાં મેનત
કરે છે અને હું તો આખો દહાડો મનમાં આવે ત્યાં માળા લઇને
મંદિરમાં દરસન કરવા જાઉં છું અને ભજન કરૂં છું; અને પછે રાતની
વખતે જ્યારે કથા સાંભળીએ છીએ, એ વખત પ્રેમ અને અરજુનની
વાતો આવે છે એ વખતે આનંદ આનંદ થઇ રહે છે;

યોગીરાજે કહ્યું કે—હે પટેલ ! તમે પોતેજ આનંદી જણાઓ
છો તેથી તમે પોતે આનંદમાં રહીને બીજાને પણ આનંદ આપોછો,

પટેલ બોલ્યો—હા. વાતતો ખરી કહોછો, પણ વખત કે પ
ઉત્પન્ન કરનારા નાસ્તીક માણસ આવે છે ત્યારે એ વખતે મારો
આનંદ નાશી જાય છે,—નાસ્તીક લોક એમ કહે છે કે પરમેશ્વરના ચોવીસ
અવતાર ખોટા છે, એ સાંભળીને મને કાંઇને કાંઇ થઇ જાય છે

યોગીરાજે કહ્યું કે હે પટેલ ! તે વખતે તમને શું થાય છે ?
એ કે કોપ ઉત્પન્ન થતો હોય તો એ તમારી ભૂલ છે તમારે તો
આનંદ મેળવવો જોઇએ, બીજાઓ ગમે તેમ માને પણ તમે જે
તમારા મનમાં જે હકીકત માની છે તે કદી પણ ફેરવવી નહી, તોપણ
તમને એમ કહું છું કે પરમેશ્વર તો અજન્મા, અવિકારી અને નિરાકાર
છે છતાં એ જન્મ શા માટે લે ! એટલો પણ તમને વિચાર આવે છે
કે નહી !

દયાળચંદ બોલ્યો કે ! ત્યારે શું વ્યાસજી જે કે મહા
ભારતના બનાવનારા તથા ભાગવતના બનાવનારા મુર્ખા હશે કે !

યોગી—ના, ના, એતો મુર્ખા નથી પણ તેઓની લખેલી કથા
સાંભળીને તેનો અર્થ કરનાર ભુલ કરે છે, એટલાં પુરાણ છે તે તમામ

ઇતિહાસ છે, તેમાં કેટલીક કલ્પિત કથાઓ છે કેટલીક ખરી છે અને તેમ છતાં પણ તે સમગ્ર કથા ભાગમાં ઉકતી અને રૂપકાલક્ષર વાપરેલો છે;-હે દયાળચંદ ! તું જેના નામનિ માળા ફેરવે છે તે તારા શરીરમાં અને સર્વમાં નિવાસ કરનારો આત્મારામ છે, એનુંજ તું નામ વારંવાર લીધાં કરે છે; પણ રામાયણમાં વાલ્મિકે ઇતિહાસ નાટક દ્વારાએ જે રચ્યો છે તે રામ નથી, તો પણ ઇતિહાસમાં જે રામનું ચરિત્ર લખ્યુ છે તે રામને સાત્વિક ગુણ પ્રધાન ગણીને શ્રોતાઓના અંતઃકરણને પવિત્ર કરે છે; તે રામ ચરિત્ર સાંભળવાથી સાત્વિક વૃત્તિનો ઉદય થાય છે, પ્રજાની પ્રેમભકિત રાજા પ્રત્યે કેવી હતી ! સિતાજીએ પતિ વ્રત કેવું પાળ્યું હતું ! ભરત રાજાએ ભાઇ ઉપર કેવો પ્રેમ રાખ્યો હતો ! ભાઇના વિયોગે કરીને તથા પોતાની માતુશ્રી કે કોઇનાદુરાગ્રહ વડે કરીને દશરથ પિતાનો પ્રાણ ત્યાગ થવાથી રામ વિયોગી બંધૂ ભકિત રાખનાર ભરત રાજગાદીને તુચ્છ ગણીને વનવાસ ભોગવ્યો છે,-એજ પ્રમાણે લક્ષ્મણજીએ રામચંદ્રની સાથે રહિને જેષ્ટ ભ્રાતની કેવી રીતે ચાકરી ઉઠાવી છેઃ અભિમાની રાવણ સિતાજીને લઇ ગયો છતાં પણ તેનો ગુન્હો માફ કરવાની ઇચ્છાએ સત્વગુણી રામે અંગદને વિષ્ટિ કરવા સારૂ કેવી રીતે મોકલ્યો હતો ! આ તમામ શ્રોતાઓને બોધ પ્રાપ્ત થવાને માટે વિદ્વાન લેખકો ઇતિહાસ લખી ગયા છે.- વળી અધ્યાત્મ રામાયણથી રામ, સીતા, અને રાવણ ઇત્યાદિકને વિવેક વૈરાગ અને કામ ક્રોધાદિક વિષય પાત્ર ગણીને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ પણ લેખકોનું કર્તવ્ય છે માટે હે દયાળચંદ ! દરેક પુસ્તકોના સારા સાર અર્થ ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન આપવું જોઇએ; શ્રી રામજીની પ્રજા ઉપર કેવળ અમૃત દ્રષ્ટી હતી તેવીજ રીતે પ્રજાવર્ગ ઇત્યાદિકે શ્રી રામચંદ્રજીને પરિપુર્ણ પ્રેમ ભકિત બતાવી હતી, જેવી રીતે ઇશ્વરની સ્તુતિ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે તેવી રીતે રામભકિત કરવાથી આપણું શ્રેય છે એમ સઘળા શ્રદ્ધાએ કરીને માનતા હતા; યદ્યપિ હે દયાળચંદ ! જે પરાત્પર ઇશ્વર અખંડ એકરસ અને ચૈતન્ય છે એતો કદિ પણ જન્મ લેતો નથી તેમ તે મરતો પણ નથી; પણ સત્વગુણ પ્રાધાન્ય શ્રી રામચંદ્રજી હતા,-માટે તેમની ભકિતપ્રજા

યોગીરાજે કહ્યું કે–તને બીજી વાત કંઈ યાદ આવી હતી !

દયાળચંદે કહ્યું કે--જ્યારે વરાહ અવતાર થયો ત્યારે દાંતની અણી ઉપર પૃથ્વિને રાખીને પછી રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કર્યું છે; જ્યારે આખી પૃથ્વિ દાંતની અણી ઉપર ધારણ કરનાર પેદા થયો ત્યારે સમુદ્રનું પાન કરી જનાર અગસ્ત મહારાજ પેદા થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી;

યોગીરાજ-- તો પછિ એટલોજ વિચાર કરીને તમે માની લીધું કે શું !

દયાળચંદ હા, મ્હેં તો એમજ કર્યું,

યોગીરાજ પણ એટલો વિચાર કેમ નહિ કર્યો કે અગસ્ત ઋષિ સમુદ્ર ગળિ ગયા તે વખતે મચ્છ કચ્છ ઇત્યાદિક અનંત પ્રાણી પણ તે સમુદ્ર સાથે પેટમાંજ ઉતરી જવાં જોઇએ,

દયાળચંદ--ના, ના, એતો એકલું જળ પી ગયા હતા અને મચ્છ ઇત્યાદીક તમામ પ્રાણી જળવિના ખડખડવા લાગ્યા; પછિ તેમની દેવાએ સ્તુતિ કરવાથી લઘુ શંકા કરી, એટલે એ રસ્તે થઇને સમુદ્ર નીકળ્યો,--અને એ યોગે કરીને સમુદ્રનું તમામ પાણી ખારૂં થઇ ગયું છે;

યોગી--વાહવાહ શાબાશ ત્યારે તો ત્રિપુરાકાનું દ્વાર હીમાલય ગરીના ઉંચા કોતર જેવું પેહોળું હશે ખરૂં કે ! એ હિસાબેતો અગસ્ત ઋષિ પૃથ્વિ કરતાં પચાસ ઘણો મ્હોટો હોવો જોઇએ કદી એમ હોય તો તેનો એક પગ પણ પૃથ્વિ ઉપર રહી શકે નહિ, અને જોગ જોગે કદી પગનું વજન મુકે તો પૃથ્વિ શેષનાગના માથા ઉપરથી પડી ગયા વિના રહેજ નહી; પછી આકાશમાં અદ્ધર શા આધારે રહ્યા હતા ! એજ પ્રમાણે વાયહ અને રાક્ષસ એ બન્ને આકાશમાં અદ્ધર શા આધારે યુદ્ધ કર્યું ! એ કાંઇ વિચાર કર્યો કે !

દયાળચંદ-જે તમે એમ કહેતા હો તો એવી એવી વાતો પુરાણમાં ઘણી છે;--જુવો કે–ગૌતમ ઋષિની સ્ત્રી અહલ્યા ઉપર મોહ પામીને ચંદ્ર અને ઇંદ્ર એ બન્નો પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યા હતા; અને કપટ કર્યું હતું જેમાં ચંદ્ર હવ રોગી થયો, અને ઇંદ્ર ભગંદર રોગી થયો,

શંકર દિગ્વિજય વખતે જૈનીયોના એક યતિએ અમાવાસ્યાની ર[illegible]
મા બતાવ્યો હતો:–જ્યારે અંજનીના પેટથી હનુમાનજીનો જન્[illegible]
તે વખતે પાકુ ફળ સમજીને ઉદય થયેલા ચંદ્રને એટલે [illegible]
સુર્યને પકડીને પોતાના મોંઢામાં મુક્યો હતો. [illegible]
કૃષ્ણ ભગવાનનો સખા (મિત્ર) જે અર્જુન હતો, તે [illegible]
સાથે અર્થ સાધન વિના [illegible]
વળી કપોત ઋષિની [illegible]
સુગંધી ફેલાતી હતી વળી [illegible]
કૃત્ય કરનારા હતા તેઓના [illegible]
શાક્ત ધર્મમાં લીન થઈને રહેલ [illegible]
નગરનો નિવાસ મળે છે ત્યાં શાક્ત ધર્મ [illegible]
અપ્સરા, મોટાં આવાસ, અને ભોજન માટે [illegible]
છે; વળી વલ્લભ સંપ્રદાયના [illegible]
કરીને એકાગ્રવૃત્તિ દ્વારાએ વિશ્વાસ રાખે તો તેઓ [illegible]
થયલે ત્યાં તેઓને અનેક પ્રકારના [illegible]
કુંતિએ પોતાની યુવાવસ્થામાં સૂર્યની [illegible]
હતો; તેણે કાનમાં મંત્ર [illegible]
તે કરણની પાસે ગુર્વ પ્રત્યક્ષ [illegible]
યોદ્ધાઓ આકાશમાં [illegible]
કર્યો હતો,–શુકદેવજીને [illegible]
[illegible]ગમારેલી બનાવી હતી; વળી [illegible]
[illegible] ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયત્ન કર્યું જેમાં [illegible]
[illegible]મણજીની મુર્છા દુર કરવાને માટે હનુમાનજી [illegible] પહાડ ઉપાડી
[illegible]વતા હતા, તે જોઈને ભરતને [illegible]
[illegible] રામ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા કરતા જમીન ઉપર પડ્યા, ભરતજીએ
[illegible]યું કે આતો મ્હારા જ્યેષ્ઠ ભ્રાત રામનો ભક્ત છે, અને મારા
બાણથી તંગ થઈ ગયો માટે હવે તેને વાંકામાં પોંચાડવો એવું
એમ વિચાર કરીને પહાડ સુદાં હનુમાનજીને બાણના અગ્ર
ઉપર બેસાડીને ઠેઠ સુધી પવુર પોંચાડીને [illegible]

વનવાસ ભોગવવામાં દુઃખ સહન કર્યું, તથા વનિતાને વગડામાં મુકીને ચાલ્યો ગયો, છતાં દમયંતિએ પતિનું નામ ક્ષણ પણ વિસાર્યું નથી, અને શિયળ વ્રત સાચવ્યું, જેથી છેવટે, તે દમયંતિ નળને પામી અને સત્ય વચન પાળક નળ રાજા રાજ્યને પામ્યો; આ કથામાં સત્ય બોલવું જોઇએ એવી શીખામણ અને શ્રદ્ધા બનાવી છે;–જરાસંધ કદમે કર્યો મરાતો નહતો પણ જ્યારે શંકરનું લિંગ જોયું ત્યારે તે લિંગને ઉલંઘી શકયો નહી, અને મરાયો,–આ ઉપરથી શંકર પ્રત્યે દ્રઢ પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિનું દર્શણ છે. અર્થાત દ્રઢવૃત્તિ તેનેજ કહે છે; આકાશમાંથી ચંદ્ર અને ઇંદ્ર કંઇ ઉતર્યા નથી, પણ ચંદ્ર ઇંદ્ર નામના કોઇ બીજા બે માણસોએ ગૌતમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,–ચંદ્રમા શુક્લ પક્ષમાં ચઢતી કળા વાળો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ કળા વાળો હોવાથી તથા ઇંદ્રને અનેક ભાગ છે એવી કથાથી સાર એજ લેવાનો છે કે વ્યભિચાર વૃત્તિએ કરીને તેવું કાર્ય કરવાથી ચંદ્રની પેઠે શરીર બળ ક્ષીણ થાય છે, તેથી મન ક્ષીણ થાય છે, અને તેમ થવાથી પુરૂષાર્થ ક્ષીણ થાય છે; એજ પ્રકારે ઇંદ્રની પેઠે ભગેંદ્ર રોગ વાળો અનેક વ્યાધીમાં ફસાય છે; માટે એવું અધમ કામ કરવું નહી, એવું કહે છે કે એક જતિએ અમાસની રાત્રે ચંદ્રમા બતાવ્યો; એટલે એ વાતમાં ખરો ચંદ્રમા અમાસની રાત પૃથ્વિના નીચેના ભાગમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં ગુરૂ [illegible]નો હતો એમ તેણે પોતાનો પક્ષ ખરો કર્યો હતો કિંવા ખોટી વાતને ખરી પ્રતિપાદન કરવાને તે વકતૃ શક્તિ વાળો હતો, એવું રૂપ કથા ભાગમાં બતાવ્યું છે; હનુમાનજીએ સુર્યને પાકુ ફળ જાણીને મુખમાં મુક્યું; આ કથા ભાગમાં બાળકનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું છે, કેમ કે સુર્ય [illegible] લાભકારી છે તો પણ તે સુર્યને [illegible] કે [illegible] [illegible] તેમાં હાથ કરીને તેને [illegible] [illegible] [illegible] શક્તિ કાંઇ પણ હોય તે [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે–આ [illegible]

તમામ પ્રદેશને સ્વર્ગસ્થાન કહેવામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને
અર્જુનને આત્મ બોધનું જ્ઞાન આપીને [illegible] (સ્વર્ગ સ્થાન
તરફ એકાગ્રવૃત્તિ દ્વારાએ બ્રહ્મ જ્ઞાનનો અનુભવ કરાવ્યો. [illegible]
હતા,—આ કથામાં જ્ઞાની [illegible] અનેક [illegible] અને
ઉપાધીનો ત્યાગ થાય છે; એવે. સાર સમજવાને [illegible] કહે છે
કે કપિલ મુનિની વિશ હમ હંમે યોજન સુધી [illegible] હતી
આ વાતમાં સાર એજ છે કે તે કપિલ મુનિ [illegible] સમાધિ-
સ્થ રહેતા હતા, તે મુનિ અન્ન કે કોઈનું ભક્ષણ કરતા નહોતા. તેમણે
પંચકોશાત્મક શારીરીક આધાર ભૂત [illegible] પ્રાણના [illegible]
દબાવી રાખ્યા હતા, તેથી તે શુદ્ધ અને નિર્મળ હૃદયવાળા હતા,
જેથી તે શૌચ પણ કરતા નહોતા એવી યોગ માનના [illegible]
હકીકતની સાબીતી આપવાને માટે [illegible] લખ્યું છેઃ-યદપિ આ વાતમાં [illegible] છે કે યોગાભ્યાસ દ્વારાએ
એકાગ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને [illegible] પોતાને વશ રહે
છે, જેવી રીતે વિષ્ટા જેવી અધમ અને અપવિત્ર [illegible] યોગ દ્વારાએ
સુગંધીને પ્રાપ્ત થાય છે [illegible] શા માટે શુદ્ધ ન
થાય ! એવી શંકાને માટે [illegible] રૂપ [illegible] છે.—

અશ્વમેધ અને [illegible] જેવા અધમ કૃત્ય કરનારાઓ જ્યારે
પવિત્ર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવાથી પાપ મુક્ત થયા, ત્યારે આ ઉપરથી
એજ સાર લેવાનો છે કે આ જગતને [illegible] કરનાર ઈશ્વરનું સ્મરણ
કરવુંજ જોઈએ, તેના નામથી પાપી પુરૂષોનો ઉદ્ધાર થાય છે તો જે
લો સદાચરણમાં રહીને ઈશ્વરને યાદ કરે છે તેઓ શા માટે સારા
ફળને ન પામેજ; પાંચમું વળીનું એમ કહે છે કે [illegible] વાળા [illegible]
જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તે શરીરમાંનો જીવ કૈલાસપુરીમાં જાય છે
અને તેઓ અનેકવૈભવનું સુખ પામે છે. તેમને [illegible] મળે છે, તથા
ખાનપાનમાં ભાંગ અને મદિરા મળે છે,
અમુક પ્રકારનું સુખ મળે છે એમ સુ[illegible]. [illegible] સાર એ છે
ઈશ્વર કે ઈશ્વરી ઉપાસનાને માટે સદા [illegible] બતાવીને
દીધો છે, એ પ્રકારે વલ્લભસંપ્રદાય વાળા [illegible]

વનવાસ ભોગવવામાં દુઃખ સહન કર્યું, તથા વનિતાને વગડામાં સુદ્ધિં ચાલ્યો ગયો, છતાં દમયંતિએ પતિનું નામ ક્ષણ પણ વિસાર્યું નથી અને શિયળ વૃત સાચવ્યું, જેથી છેવટે, તે દમયંતિ નળને પાછે અને સત્ય વચન પાળક નળ રાજા રાજ્યને પામ્યો; આ કથામાં સત્ય બોલવું જોઇએ એવી શીખામણ અને શ્રદ્ધા બતાવી છે;-જરાસંઘ કયમે કર્યો મરાતો નહતો પણ જ્યારે શંકરનું લિંગ જોયું ત્યારે તે લિંગને ઉલંગી શકયો નહી, અને મરાયો,-આ ઉપરથી શંકર પ્રત્યે દ્રઢ પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિનું દર્શાણ છે. અર્થાત દ્રઢવૃત્તિ તેનેજ કહે છે; આકાશમાંથી ચંદ્ર અને ઈંદ્ર કંઇ ઉતર્યા નથી, પણ ચંદ્ર ઈંદ્ર નામના કોઇ બીજા બે માણસોએ ગૌતમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,- ચંદ્રમા શુકલ પક્ષમાં ચઢતી કળા વાળો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ કળા વાળો હોવાથી તથા ઇંદ્રને અનેક ભાગ છે એવી કથાથી સાર એજ લેવાનો છે કે વ્યભિચાર વૃત્તિએ કરીને તેવું કાર્ય કરવાથી ચંદ્રની પેઠે શરીર બળ ક્ષીણ થાય છે, તેથી મન ક્ષીણ થાય છે, અને તેમ થવાથી પુરૂપાર્થ ક્ષીણ થાય છે; એજ પ્રકારે ઇંદ્રની પેઠે ભગેંદ્ર રોગ વાળો અનેક વ્યાધીમાં ફસાય છે; માટે એવાં અધમ કામ કરવાં નહી, તું કહે છે કે એક જતિએ અમાસની રાત્રીએ ચંદ્રમા બતાવ્યો; એટલે એ વાતમા ખરો ચંદ્રમા અમાસની રાત્રે પૃથિવના નીચેના ભાગમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં પુર્ણીમાનો હતો એમ તેણે પોતાનો પક્ષ ખરો કર્યો હતો કિંવા ખોટી વાતને ખરી પ્રતિપાદન કરવાને તે વકત્વ શકિત વાળો હતો, એવું રૂપ કથા ભાગમાં બતાવ્યું છે; હનુમાનજીયે સુર્યને પાકુ ફળ જાણીને મુખમાં મુકયું; આ કથા ભાગમાં બાળકનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું છે, જો કે સુર્ય અત્યંત તાપકારી છે તો પણ તે સુર્યને ફળ જાણીને કે વિચિત્ર વસ્તુ સમજીને લાંબા હાથ કરીને તેને ઝાલવાની ઇચ્છા કરે છે; વીંછી, સર્પ, અગ્ની, ઇંત્યાદિક કાંઇ પણ હોય તે વસ્તુને હાથમાં પકડીને મુખમાં ગોડવવાનેજ તત્પર થાય છે-આ કથામાં બાળ ચેષ્ટાનું દર્શાણ બતાવ્યું છે; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સાથે અર્જુન કાંઇ પણ વાહન વિના વિષ્ણુનું દર્શણ કરવા સારૂ સ્વર્ગમાં ગયો હતો.-આ કથામાં એ સાર સમજવાનો છે કે; હીમાલય ઉપરના

તમામ પ્રદેશને સ્વગમ્યાન કહેવામાં આવે [illegible] શ્રી કૃષ્ણ [illegible] અર્જુનને આત્મ બોધનું જ્ઞાન આપ્યું [illegible] તરફ એકાગ્રવૃત્તિ દ્વારાએ બ્રહ્મ જ્ઞાનનો અનુભવ [illegible] હતા,–આ કથામાં જ્ઞાની [illegible] ઉપાધીનો ત્યાગ થાય છે; એવે. [illegible] કે કપિલ મુનિની વિશ દસ હંસ [illegible] આ વાતમા સાર એજ છે કે તે કપિલ મુનિ [illegible] રહેતા હતા, તે મુનિ અત્ર કે રજીનુ [illegible] પંચકોશાત્મક શારીરીક આધાર [illegible] દબાવી રાખ્યા હતા, તેથી તે ગુદ અને [illegible] જેથી તે શૌચ પણ કરતા નહોતા એવી [illegible] હતા. હકીકતની સાબીતી આપવાને [illegible] લખ્યું છે:–યદપિ [illegible] એકાગ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયે અને [illegible] છે, જેવા રીતે વિશ જેવી અધમ અને [illegible] ઉપાધીને [illegible] થાય છે ત્યારે [illegible] દ્વારાએ થાય ! એવી શંકાને [illegible] માટે ગુદ ન

અદ્દભૂત અને [illegible] છે.—

પવિત્ર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવાથી [illegible] એજ સાર લેવાનો છે કે આ જગતને [illegible] ઉપાધી કંઈજ ભોગવે. તેના નામથી [illegible] ઈશ્વરનું સ્મરણ એ ઉચ્ચારણના રસને ઈશ્વરને [illegible] કરે છે તેના [illegible] મરણ પામે છે ત્યારે તે શરીરનો [illegible] અને તેએ અનેકવિધનું સુખ પામે છે. તેમને [illegible] ધ્યાનમાં માન અને મંદિર મળે છે.—[illegible] પ્રકારનું સુખ મળે છે તેમ [illegible] ઈશ્વર કે ઇશ્વરી ઉપાસનાને માટે મદ. [illegible] છે, એ પ્રકારે વરદાનશ્રેષ્ઠ વાતુ

જગદીને [illegible]

લે. ધમ

વનવાસ ભોગવવામાં દુઃખ સહન કર્યું, તથા વનિતાને વગડામાં મુકીને ચાલ્યો ગયો, છતાં દમયંતિએ પતિનું નામ ક્ષણ પણ વિસાર્યું નથી અને શિયળ વૃત સાચવ્યું, જેથી છેવટે, તે દમયંતિ નળને પામી અને સત્ય વચન પાળક નળ રાજા રાજ્યને પામ્યો; આ કથામાં સત્ય બોલવું જોઇએ એવી શીખામણ અને શ્રદ્ધા બતાવી છે;-જરાસંધ કયમે કર્યો મરાનો નહતો પણ જ્યારે શંકરનું લિંગ જોયું ત્યારે તે લિંગને ઉલંગી શકયો નહી, અને મરાયો,-આ ઉપરથી શંકર પ્રત્યે દ્રઢ પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિનું દર્શાણ છે. અર્થાત દ્રઢવૃત્તિ તેનેજ કહે છે; આકાશમાંથી ચંદ્ર અને ઇંદ્ર કંઇ ઉતર્યા નથી, પણ ચંદ્ર ઇંદ્ર નામના કોઇ બીજા બે માણસોએ ગાૈતમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,-ચંદ્રમા શુકલ પક્ષમાં ચઢતી કળા વાળો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ કળા વાળો હોવાથી તથા ઇંદ્રને અનેક ભાગ છે એવી કથાથી સાર એજ લેવાનો છે કે વ્યભિચાર વૃત્તિએ કરીને તેવું કાર્ય કરવાથી ચંદ્રની પેઠે શરીર બળ ક્ષીણ થાય છે, તેથી મન ક્ષીણ થાય છે, અને તેમ થવાથી પુરૂષત્વ ક્ષીણ થાય છે; એજ પ્રકારે ઇંદ્રની પેઠે ભગેંદ્ર રોગ વાળો અનેક આર્થીના કનાય છે; માટે એવાં અધમ કામ કરવાં નહી, તું કહે છે કે એક જાતિના અમાગની રાત્રીએ ચંદ્રમા બતાવ્યો; એટલે આ વાતમાં ખરે ચંદ્રના અમાવની રાત્રે પૃથ્વિના નીચેના ભાગમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં પુર્ણિમાનો હતો એમ તેણે પોતાનો પક્ષ ખરો કર્યો હતો કિંવા ખોટી વાતને ખરી પ્રતિપાદન કરવાને તે વકતા શક્તિ વાળો હતો. એવું રૂપ કથા ભાગમાં બતાવ્યું છે; હનુમાનજીએ સુર્યને પાકું ફળ જાણીને મુખમાં મુક્યું; આ કથા ભાગમાં બાળકનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. જે કે સુર્ય અત્યંત તાપકારી છે તો પણ તે સુર્યને ફળ જાણીને કે વિચિત્ર વસ્તુ સમજીને લાંબા હાથ કરીને તેને ઝાલવાની ઇચ્છા કરે છે, પાણી, સર્પ, અગ્ની, ઇત્યાદિક કાંઇ પણ હોય તે વસ્તુને હાથમાં પકડીને મુખમાં ગોઠવવાનેજ તત્પર થાય છે-આ કથામાં બાળ ચેષ્ટાનું દર્શાણ બતાવ્યું છે; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સાથે અર્જુન કાંઇ પણ વાહન વિના વિષ્ણુનું દર્શણ કરવા સારૂ સ્વર્ગમાં ગયો હતો-આ કથામાં એ સાર સમજવાનો છે કે; હીમાલય ઉપરના

તમામ પ્રદેશને સ્વર્ગસ્થાન કહેવામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને આત્મ બોધનું જ્ઞાન આપ્યું પછી હિમાલય (સ્વર્ગ સ્થાન) તરફ એકાગ્રવૃત્તિ દ્વારાએ બ્રહ્મ જ્ઞાનનો અનુભવ કરવાને ગઈ ગયા હતા,—આ કથામાં જ્ઞાની મિત્ર સંગથી, અનેક ઉપાધી વ્યાધી અને ઉપાધીનો ત્યાગ થાય છે; એવો સાર સમજવાનો છે. વળી તું કહે છે કે કપિલ મુનિની વિણ દશ દશ યોજન સુધી સુગંધી આપતી હતી આ વાતમાં સાર એજ છે કે તે કપિલ મુનિ પ્રાણાયામ કરીને સમાધિસ્થ રહેતા હતા, તે મુનિ અન્ન કે ફળનું ભક્ષણ કરતા નહોતા. તેમણે પંચકોશાત્મક શારીરીક આધાર ભૂત કરણોને પ્રાણના આયામમાં દબાવી રાખ્યા હતા, તેથી તે શુદ્ધ અને નિર્મળ હૃદયવાળા હતા. જેથી તે શોચ પણ કરતા નહોતા એવી યોગ માનના પ્રભાવના હકીકતની સાક્ષીની આપવાને માટે વિષ્ટાની સુગંધીનું સાર રૂપક લખ્યું છે:-યદપિ આ વાતમાં એ સાર છે કે યોગાભ્યાસ દ્વારાએ એકાગ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનેંદ્રીયો અને કર્મેન્દ્રીયો પોતાને વશ રહે છે; જેવી રીતે વિષ્ટા જેવી અધમ અને અપવિત્ર વસ્તુ યોગ દ્વારાએ સુગંધીને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મલિન અંતઃકરણ શા માટે શુદ્ધ ન થાય ! એવી શંકાને માટે વિષ્ટાને સુગંધીનું રૂપ આપ્યું છે:—

અજામેળ અને કંસ જેવા અધમ કૃત્ય કરનારાઓ જ્યારે પવિત્ર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવાથી પાપ મુક્ત થયા, ત્યારે આ ઉપરથી એજ સાર લેવાનો છે કે આ જગતને ધારણ કરનાર ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવું જ જોઈએ, તેના નામથી પાપી પુરૂષોનો ઉદ્ધાર થાય છે તો જે એઃ સદાચરણમાં રહીને ઈશ્વરને યાદ કરે છે તેઓ શા માટે સારા ફળને ન પામેજ; પામેજ વળી તું એમ કહે છે કે શાક્ત ધર્મ વાળા ભક્તો જ્યારે મર્ણ પામે છે ત્યારે તે શરીરમાંનો જીવ કૈલાશપુરીમાં જાય છે અને તેઓ અનેકવૈભવનું સુખ પામે છે. તેમને અપ્સરા મળે છે, તથા ખાનપાનમાં માંસ અને મદિરા મળે છે,—આવાતમાં સાર એ છે અમુક પ્રકારનું સુખ મળે છે એમ સુખની બતાવીને પ ઇશ્વર કે ઇશ્વરી ઉપાસનાને માટે સુદાર ? બોધમ દીધો છે, એ પ્રકારે વલ્લભસંપ્રદાય વાળા ગની પ્ર

વનવાસ ભોગવવામાં દુઃખ સહન કર્યું, તથા વનિતાને વગડામાં મુકીને ચાલ્યો ગયો, છતાં દમયંતિએ પતિનું નામ ક્ષણ પણ વિસાર્યું નથી અને શિયળ વૃત સાચવ્યું, જેથી છેવટે, તે દમયંતિ નળને પામી અને સત્ય વચન પાળક નળ રાજા રાજ્યને પામ્યો; આ કથામાં સત્ય બોલવું જોઇએ એવી શીખામણ અને શ્રદ્ધા બતાવી છે;–જરાસંધ કયમે કર્યો મરાતો નહતો પણ જ્યારે શંકરનું લિંગ જોયું ત્યારે તે લિંગને ઉલંગી શક્યો નહી, અને મરાયો,–આ ઉપરથી શંકર પ્રત્યે દ્રઢ પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિનું દર્શણ છે. અર્થાત દ્રઢવૃત્તિ તેનેજ કહે છે; આકાશમાંથી ચંદ્ર અને ઈંદ્ર કંઇ ઉતર્યા નથી, પણ ચંદ્ર ઈંદ્ર નામના કોઇ બીજા બે માણસોએ ગૌતમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,– ચંદ્રમા શુકલ પક્ષમાં ચઢતી કળા વાળો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ કળા વાળો હોવાથી તથા ઈંદ્રને અનેક ભાગ છે એવી કથાથી સાર એજ લેવાનો છે કે વ્યભિચાર વૃત્તિએ કરીને તેવું કાર્ય કરવાથી ચંદ્રની પેઠે શરીર બળ ક્ષીણ થાય છે, તેથી મન ક્ષીણ થાય છે, અને તેમ થવાથી પુરૂષાર્થ ક્ષીણ થાય છે; એજ પ્રકારે ઈંદ્રની પેઠે ભગેંદ્ર રોગ વાળો અનેક વ્યાધીમાં ફસાય છે; માટે એવાં અધમ કામ કરવાં નહી, તું કહે છે કે એક જતિએ અમાસની રાત્રીએ ચંદ્રમા બતાવ્યો; એટલે એ વાતમા ખરો ચદ્રમા અમાસની રાત્રે પૃથ્વિના નીચેના ભાગમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં પુર્ણીમાનો હતો એમ તેણે પોતાનો પક્ષ ખરો કર્યો હતો કિંવા ખોટી વાતને ખરી પ્રતિપાદન કરવાને તે વકત્વ શક્તિ વાળો હતો, એવું રૂપ કથા ભાગમાં બતાવ્યું છે; હનુમાનજીયે સુર્યને પાકુ ફળ જાણીને મુખમાં મુકયું; આ કથા ભાગમાં બાળકનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું છે, જે કે સુર્ય અત્યંત તાપકારી છે તો પણ તે સુર્યને ફળ જાણીને કે વિચિત્ર વસ્તુ સમજીને લાંબા હાથ કરીને તેને ઝાલવાની ઇચ્છા કરે છે; વાંછી, સર્પ, અગ્ની, ઈત્યાદિક કાંઇ પણ હોય તે વસ્તુને હાથમાં પકડીને મુખમાં ગોડવવાનેજ તત્પર થાય છે–આ કથામાં બાળ ચેષ્ટાનું દર્શણ બતાવ્યું છે; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સાથે અર્જુન કાંઇ પણ વાહન વિના વિષ્ણુનું દર્શણ કરવા સારૂ સ્વર્ગમાં ગયો હતો–આ કથામાં એ સાર સમજવાનો છે કે; હીમાલય ઉપરના

તમામ પ્રદેશને સ્વસંગ્યાન કરેલામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ [illegible] [illegible]
અર્જુનને આત્મ બોધનું જ્ઞાન આપ્યું પછી [illegible] ([illegible])
તરફ એકાગ્રવૃત્તિ દ્વારા પ્રબળ જ્ઞાનનો અનુભવ [illegible] નહીં [illegible]
હતા,–આ કથામાં જ્ઞાની [illegible] સંગથી, અનેક [illegible] અને
ઉપાધીનો ત્યાગ થાય છે; [illegible] [illegible]
કે કપિલ મુનિની [illegible] [illegible]
આ વાતમાં [illegible] છે કે તે કપિલ મુનિ [illegible] [illegible]
થ રહેતા હતા, તે મુનિ [illegible] બધાનું [illegible] નહિ [illegible]
એકાગ્રાત્મક શારીરિક [illegible] [illegible]
[illegible] રાખ્યા હતા, તેથી તે શુદ્ધ અને નિર્મળ [illegible]
જેથી તે [illegible] પણ કરતા [illegible] હૃદયવાળા હતા.
હરિકનની [illegible] [illegible]
લખ્યું છે; યદપિ આ વાતમાં [illegible]
એકાગ્રવૃત્તિ [illegible] [illegible]
છે, [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] શુદ્ધ [illegible]

[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

વનવાસ ભોગવવામાં દુઃખ સહન કર્યું, તથા વનિતાને વગડામાં મુકી ચાલ્યો ગયો, છતાં દમયંતિએ પતિનું નામ ક્ષણ પણ વિસાર્યું નથી અને શિયળ વ્રત સાચવ્યું, જેથી છેવટે, તે દમયંતિ નળને પાછે અને સત્ય વચન પાળક નળ રાજા રાજ્યને પામ્યો; આ કથામાં સત્ય બોલવું જોઇએ એવી શીખામણ અને શ્રદ્ધા બતાવી છે;-જરાસંધ કયમે કર્યો મરાતો નહતો પણ જ્યારે શંકરનું લિંગ જોયું ત્યારે તે લિંગને ઉલંગી શકયો નહી, અને મરાયો,-આ ઉપરથી શંકર પ્રત્યે દ્રઢ પ્રેમવૃત્તિ અને ભક્તિનું દર્શાણ છે. અર્થાત દ્રઢવૃત્તિ તેનેજ કહે છે; આકાશમાંથી ચંદ્ર અને ઈંદ્ર કંઇ ઉતર્યા નથી, પણ ચંદ્ર ઈંદ્ર નામના કોઇ બીજા બે માણસોએ ગૌતમના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,- ચંદ્રમા શુકલ પક્ષમાં ચડતી કળા વાળો અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ક્ષીણ કળા વાળો હોવાથી તથા ઇંદ્રને અનેક ભાગ છે એવી કથાથી સાર એજ લેવાનો છે કે વ્યભિચાર વૃત્તિએ કરીને તેવું કાર્ય કરવાથી ચંદ્રની પેઠે શરીર બળ ક્ષીણ થાય છે, તેથી મન ક્ષીણ થાય છે, અને તેમ થવાથી પુરૂષાર્થ ક્ષીણ થાય છે; એજ પ્રકારે ઈંદ્રની પેઠે ભગેંદ્ર રોગ વાળો અનેક વ્યાધીમાં ફસાય છે; માટે એવાં અધમ કામ કરવાં નહી, તું કહે છે કે એક જતિએ અમાસની રાત્રીએ ચંદ્રમા બતાવ્યો; એટલે એ વાતમાં ખરો ચંદ્રમા અમાસની રાત્રે પૃથ્વિના નીચેના ભાગમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાં પુર્ણિમાનો હતો એમ તેણે પોતાનો પક્ષ ખરો કર્યો હતો કિંવા ખોટી વાતને ખરી પ્રતિપાદન કરવાને તે વકતૃત્વ શકિત વાળો હતો, એવું રૂપ કથા ભાગમાં બતાવ્યું છે; હનુમાનજીયે સુર્યને પાકુ ફળ જાણીને મુખમાં મુકયું; આ કથા ભાગમાં બાળકનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું છે, જો કે સુર્ય અત્યંત તાપકારી છે તો પણ તે સુર્યને ફળ જાણીને કે વિચિત્ર વસ્તુ સમજીને લાંબા હાથ કરીને તેને ઝાલવાની ઇચ્છા કરે છે; વીંછી, સર્પ, અગ્ની, ઇંત્યાદિક કાંઇ પણ હોય તે વસ્તુને હાથમાં પકડીને મુખમાં ગોડવવાનેજ તત્પર થાય છે--આ કથામાં બાળ ચેષ્ટાનું દર્શાણ બતાવ્યું છે; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સાથે અર્જુન કાંઇ પણ વાહન વિના વિષ્ણુનું દર્શણ કરવા સારૂ સ્વર્ગમાં ગયો હતો--આ કથામાં એ સાર સમજવાનો છે કે; હીમાલય ઉપરના

બનાવે છે; મતલબ કે સુખેચ્છુ પુરૂષો સુખની લાલચે પણ ઇશ્વર સ્મર્ણ કરે અને ધીરે ધીરે સત્ શાસ્ત્રનો અધીકારી થવાને એમ કરવાથી લાયક થઇ શકે; આકાશનો સુર્ય કાંઇ કુંતાજી પાસે આવ્યો નહોતો; તેમ તેણે કુંતાના કાનમાં મંત્ર માર્ગે કરણનો જન્મ આપ્યો નથી, પણ સૂર્ય નામનો મહાતપસ્વિ પુરૂષે કુંતાજીને પુત્ર પ્રાપ્તી માટે કુંતાના કાનમાં પવિત્ર ઇશ્વર સ્મર્ણનો મંત્ર કહ્યો હતો, અને પુત્ર થવાને માટે આશિર્વાદ આપીને ચાલ્યો ગયો હતો,–તે પવિત્ર મહાત્માના વચન પ્રતાપથી કુંતાજીને પુત્ર થયો, કાંનમાં મંત્ર ધારણ કરવાથીજ પુત્રની પ્રાપ્તી થઇ તેથી કરીને કરણ નામ પાડવામાં આવ્યુ હતું; અજ્ઞાની માણસોને ભય આપવાને માટે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ નાળીયેરના ફળનાં ત્રણ છિદ્ર બતાવીને અર્થાત બે છિદ્રને નેત્ર ઠરાવીને અને એક છિદ્રને મુખ બને છે એવું દરશાવીને હવે હું નવિ સૃષ્ટી રચુંછું એમ દમ ભિડાવ્યો હતો વિશ્વામિત્ર તપગળની પ્રભા બતાવવાને અભિમાની હતો એજ વિશ્વામિત્રે નાળિયેર વૃક્ષની શોધ પેહેલવેલી કરીને પોતાના તપના પરાક્રમનું બળ બતાવવાને અજ્ઞ જનોને ડગ્યા હતા; હે દયાળચંદ જે સત્તા પરમાત્મામાં રહેલી છે તે સત્તા કોઈમાં છેજ નહી; એટલા સારૂ એ વાતમાં એવો સાર લેવાનો છે કે; દંભ વડે કરીને અજ્ઞ પુરૂષો ભય પામે છે; અજ્ઞાની પુરૂષો વિદ્વાન પુરૂષના દંભથી ભય પામે છે એ આ દ્રષ્ટાન્તથી સમજી લેવું જોઇએ, એજ વિશ્વામિત્રનો દંભગર્વ તત્વવેત્તા વસિષ્ઠ ઋષિએ દુર કર્યો હતો; લક્ષ્મણજીની મુર્છા મટાડવાને માટે હનમાનજીને સજીવન ઔષધી લેવા સારૂ એક પર્વત તરફ મોકલ્યા હતા જેમાં પર્વત ઉચકીને હનુમાન આવતા હતા જેમાં હનુમાનને ગર્વ થયો હતો કે જો હુ આવખતે ના હોતતો શ્રી રામ પરમાત્માનું આહાનું કામ કોણ કરત ! તેમજ પોતાના બળ પરાક્રમને માટે પણ એ સબંધમાં ગર્વ થયો હતો, ભરતજીએ તેને બાણ ઉપર બેસાર્યો અને તે આધારે પર્વત સુદ્ધા હનુમાનને મોકલ્યો એ તમામ અત્યત્યાનિ પયોક્તિ છે, પણ ખરો સાર એજ સમજવાનો છે કે ગર્વ રાખવાથી આઠાં પરિણામ થાય છે; જેમાં હનુમાનનો ગર્વ ભરતે ઉતાર્યો હતો એવો સાર નીકળે છે; માટે ગર્વ રાખવો નહી, ગર્વ રાખવાથી વિવેક

અને સદ્‌વિચારનો નાશ થાય છે; જેઓ આત્મશ્લાઘા કરે છે એજ ગર્વનું મુળ છે; એથી કરીને હલકાઇ જણાઇ આવે છે માટે હે દયાળચંદ તે વાતમાં ગર્વની નિંદા કરી છે;—નરસિંહ મેહેતો તત્વજ્ઞાની હતો તે નવધા ભક્તિ ઉપર પ્યાર રાખતો હતો તે રાગદ્વેશ રહિત છતાં સર્વ જનો ઉપર સરખો ભાવ રાખતો હતો; વળિ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની સાથે સખ્ય ભાવ રાખીએ રહિને ખરા પ્રેમથી વરતતો હતો જેજે વખતે નરસિંહ મેહેતાને વિપત્તિ પડી હતી તે તે વખતે શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુએ યુક્તિ વડે કરીને સહાય કરી હતી, આ વાતમા એકાગ્ર વૃત્તિ તથા દ્રઢ શ્રદ્ધા સંકલ્પ દ્વારએ ભક્તિ કરવાથી ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ષડ સંપત્તિયોને યોજીને શુદ્ધ સત્વ ગુણાલંકૃત અંતઃકરણે કરીને ઇશ્વરને ભજવાજ જોઇએ; એવો સાર નીકળે છે; વળિ તું કહે છે કે અર્જુનના પુત્ર બભ્રુવાહન જે કે નાગ કન્યાથી પ્રગટ થએલો હતો તેના મસ્તકે પાંડવોની સેન્યાનો ઘાણ વાળી નાંખ્યો—આ વાતમાં શુર પુરૂષોના શુરત્વની મહત્તા બતાવી છે; ખરૂજોતાં અતિશ યોક્તિ છે; પણ સાર જોતાં શુર પુરૂષોએ શત્રુથી ભય નહિ પામતાં મરતા સુધી યુદ્ધ કરવું જોઇએ; બભ્રુવાહનનું જુદું થએલું મસ્તકે શત્રુઓનાં હૃદય ભેદી નાંખ્યાં હતાં એ વાત સાહસ કૃત્ય કરનાર શુરા પુરૂષોને શિક્ષણ આપવા તરી કે દાખલો મુકેલો છે;—

વળી તું શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના કપટી ચરણ વિષે બોલી ગયો, યદપિ મહા ભારતના લેખક વેદ વ્યાસજીએ મહા ભારતમાં મુખ્ય નાયક અર્જુનને મુકયો છે; અને તેમના સખા તરિકે શ્રી કૃષ્ણને મુકયા છે; કૌરવ સમુદાય, રૂપી દુર્જનોને કપટ પ્રપંચથી કેવી રીતે પરાજ્ય કર્યા છે, તથા રાજ ખટપટનો પ્રપંચ કેવો થાય છે ! તથા મિત્રનો ધર્મ કેવો છે ! એ તમામનો ભારતથી બોધ થાય છે;—વળિ આ સંસાર અસત્ય છે અને આત્મા સત્ય છે એમ સમજીને જ્ઞાન વિવેક દ્વારાએ હનુમાનજી સંસારરૂપી સમુદ્રને કુદી ગયા હતા એવો અર્થ થાય છે; જો કદી પુરાંણોક્ત ગપાષ્ટકથી ખરેખરો વિસ્તાર વાળો સમુદ્ર ખરેખરા હનુમાનજી એકજ ફલંગમાં કુદિ ગયા, એમ તું માનતો હોય તો તું એમ કેમ નથી વિચાર કરતો કે રાવણને તથા તેની તમામ સેનાને

વીશારણ કરીને સીતાજીને લાવવાને માટે ફક્ત એકજ હનુમાન પુરે પડવો જોઇએ, છતાં અગાડ પણ વાંદરાની સેના ભેગી કરવાની શી જરૂર હતી ! પણ ગરૂ જેના અધ્યાત્મ જ્ઞાનથી આત્માનાસ્વરૂપનિં લખાવવું છે એમ વિચાર કરવો જોઇએ;--વાલ્મિક ઋષિને પોતાને બાળક સોંપીને સીતાજી ગંગા નદીના તટ તરફ વસ્ત્ર ધોવા ગયાં હતા ત્યા વાંદરીના પેટે વળગેલા બાળકને જોઇને પુત્રને સુનો મુકવે ન જોઇએ એવો ઉદ્દેશ મનમા લાવી સીતાજી પોતાના પુત્ર લવને વાલ્મિકને કહ્યા વિના લઇ ગઇ, વાલ્મિકે જ્યારે તપાસ કર્યો ત્યારે પોતાને સોંપેલો પુત્ર હાંઝ નહી, સતીને માઠુ લાગશે એમ જાણી પોતાના શિષ્યને માક તેને કંઇ બીજી ઋષિ પત્નિના બાળકને ત્યાં ગોઠવી રાખ્યો હતો, તને દર્ભના પુળા ઉપર સુવાર્યો હતો માટે તેનું નામ કુશ પાડયું હતુ, સીતાજીના આવ્યા પછી જણાયું કે પુત્રને તે લઇ ગઇ હતી; વાલ્મિકે આપેલો પુત્ર સીતાજીને બક્ષીસ કર્યો કે દયાળચંદ ! ઇશ્વરી કુદરત વિરૂદ્ધ કાર્ય કરી શકવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી, દર્ભના રૂપં ડાથી પુત્ર કદી પણ થાય નહી,--પણ આ વાતમાં સાર એ લેવાનો છે કે કોઇનો કાંઇ આપણુ સોંપી હોય તે આપણુ તેને પાછી આ ત્યાને ઝડપ કાળજી રાખવી જોઇએ; કે દયાળચંદ ! પૂર્વે જે જે ઉત્તમ પુરુષ થયા છે તેઓએ અનેક વાતોના દ્રષ્ટાંત આપીને નિતિનો માર્ગ બતાવ્યો છે, વેદ વ્યાસજીએ અર્જુન અને શ્રી કૃષ્ણ એ બન્નેઃ પાત્ર મુકીને ભાગવત્ ગીતા લખી છે, વશિષ્ઠ ઋષિએ રામચંદ્રજીને ઉપદેશ કર્યો છે તેને માટે યોગવાશિષ્ઠ લખાવયું છે, આત્મજ્ઞાન થવાને માટે આત્મપુરાણ લખાયું છે. આ આર્ય પ્રદેશમાં સેંકડો તત્વવેત્તા થઇ ગયા છે તેઓએ તેમને જેવો અનુભવ મળ્યો તેવું તેઓ લખતા ગયા છે, પરંતુ તેમાં સાર એ છે કે આ જગતમાં દેહ ધારણ થયા પછી વિષય કષ્ટ, વીગરેનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને ઉત્તમ કામ કરવાં, એજ પુરૂષાર્થ સમજવોઃ

દયાળચંદ પટેલ બોલ્યા કે -હે મહારાજ ! જ્યારે આત્મ જ્ઞાનીઓ અને સત્‌શાસ્ત્ર જે કે વેદ છે, તેને માનનારા, મુનિ પુરૂષો માનતા નથી; ત્યારે શો કે વેદ શાસ્ત્ર ઉપર ખરેખરો આદર

રાખવામાં આવ્યો હોત તો, શા માટે અત્યારે ઠેર ઠેર ગામે ગામ અને ઘેર ઘેર મુર્તિનું સ્થાપન થયું હશે ! તેમજ કોઈ વિષ્ણુને તો કોઈ મહાદેવને, વળિ કોઇ ભૈરવને તો કોઇ કાર્તિક સ્વામીને, કોઈ ગણપતિને તો કોઇ માહાકાળીને, કોઈ બહુચરાને, તો કોઇ અંબિકાને, કોઈ બુધ્ધને તો કોઇ મેલડીને, કોઇ બ્રહ્મરાક્ષસને તો કોઇ પેગમ્બરને, કોઈ તિર્થંકરને તો કોઇ હનુમાનને, કોઇ રામાનુંજ ધર્મને તો કોઇ સેવ માર્ગને, કોઇ વામ માર્ગને તો કોઇ દસ માર્ગને, એમ અનેક પંથને માને છે; જેમાં ઘણા પંથ નીકળ્યા છે, તેમજ તે પંથના ચલાવનારા આચાર્યો સારા વિદ્વાન છતાં વેદ વચન વિરૂદ્ધ શા માટે ચલાવ્યા હશે !

યોગીરાજ- પૂર્વે ઘણા વરસ ઉપર બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ ઈત્યાદિક આર્ય ભુમિ ઉપર વેદ વચનનેજ માનનારા હતા, ત્યાર પછી કાળે કરીને બ્રાહ્મણોમાં પોતપોતાની વિદ્વતાનો ગર્વ વધ્યો, તેથી અમુક બ્રાહ્મણના વિરૂદ્ધમાં અમુક બ્રાહ્મણે લખવા માંડયું. એમ તે વખતમાં વિદ્વતાની સ્પર્ધા ધરાવનારાઓએ. પોતાના પક્ષમાં કેટલાક માણસોને ખેંચી લઇને ટોળાં કર્યા; જેણે સદાશિવનું મહાત્મ્ય લખ્યું ત્યારે તેના વિરૂદ્ધમાં બીજા ટોળા વાળાએ વીષ્ણુનું મહાત્મ્ય લખ્યું,-વળી ત્રીજા ટોળા વાળાએ ભગવતી ચરીત્ર લખ્યું જેમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને શિવને પેદા કરનારી આધ માહા માયા શકિત ઠરાવી,—તે ભગવતી માર્ગ વાળામાં બે માર્ગના ફાંટા નીકળ્યા. તેમાંથી એક દક્ષણ માર્ગ, અને બીજો વામ માર્ગ થયો; વામ માર્ગમાં મધ માંસ, મુદ્રા, મંત્ર અને મિથુનએમ પાંચ મકાર સાથે મસ્ત અને સ્વતંત્ર રહેવાની અને સુખ વિલાસ ભોગવવાની પરનાળિકા ગુપ્ત રીતે ચલાવવા રાખ્યા, જેમાં આ ધર્મ અસંખ્ય માણસોને પસંદ પડયો હતો. તેથી તેનો વિસ્તાર બહુ વધિ પડયો હતો અને તે બાબત અનેક વિદ્વાન લખકો થઇ ગયા છે તે પુસ્તકોનો એટલો બધો વિસ્તાર છે કે વેદવ્યાસ જેવા સો માણસો ભેગા થાય તો પણ લખી શકે નહી તેટલા વિસ્તારથી ઘણા પુસ્તકો લખાઇ ગયા છે; કાળે કરીને વલ્લભાચાર્યનો મત ઉદય થયો, આ ધર્મમાં નવધા ભકિત પુર્વક ઉત્તમ પ્રકારની પુરની સ્વરૂપ રૂપી કાવ્યમાં ઠરાવીને તેનુંજ ધ્યાંન ધરવું અને નિર્મળ પ્રેમ વડે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

જોઇએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;–ત્યારે એજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું ઓછું છે ! શા માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઇએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત્ત પક્ષમાં નિરનિરાળા જથાથી માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐકયતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હઠહડના વૈશ્નવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાઇ જાય છે, વામ માર્ગ વાળા વૈશ્નવોને પાતકી ગણે છે, હનુમાનના ઉપાસકો જુદાજ સ્થળે બેશીને પંચમુખી હનુમાનનુ સ્તોત્ર બોલે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચ્ચાટણ દ્રાવણ વાશિકરણ પ્રયોગમાં ઇન્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પગચંપી કરે છે અખા ભગતે કહ્યુ છે કે જ્યારે ગુરૂના ગળામાજ ઘંટીનુ પડ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્યો ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે પોહોંચે એમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પધરામણીયો થાય છે, રૂપીયાની થેલીયો ગુરૂના ચર્ણાવિંદમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે;

હે દયાળચંદ ! ખરૂ જયારે જોઈએ છીએ ત્યારે લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેચ્છા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છ વધી ત્યારે સ્વરૂપવાન તરૂણીયોનાં મુખ કમળ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને મોટું લાંચ્છન લાગે છે; માટે નીરનીરાળા જે ધર્મ થયા છે તે માત્ર એક બિજાના વિચારમાં એકયતાનો ભંગ એજ મુખ્ય હેતુ છે;

દયાળચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે માહારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ–હે બાઇ ! તું હજુ એક વૃત્તિએ કરીને રામનામનુજ સ્મર્ણ કરવાનો અધિકારી છું.–તમે અને આ વિજ્ઞાનશર્મા એકજ નગરમાં રહોછો તેથી આ વિજ્ઞાનશર્મા પાસેથી ઉત્તમ બોધ લઇને તું અધિકારી થજે એટલે તે તને જે બોધ આપે તે પ્રમાણે તું ચાલજે;

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો કે હે માહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

કરીને તથા કામ ક્રોધાદિક વિકારોને વશ રાખીને ચિંતન કરવું; મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; વલ્લભ ધર્મ સંપ્રદાયના ધર્માચાર્યે જ્યારે આ ધર્મ પાયાનું મંડન કર્યું તે વખતે તે આચાર્ય કેવળ ત્યાગી હતા, ઉપવનમાં ફળનો અહાર કરતા હતા, બ્રહ્મચર્ય વૃત્ત પાળતા હતા, દર્ભની સાદ ઉપર પડયા રહેતા હતા, સ્ત્રીનું મુખ જોતા ન હતા, એકાગ્ર વૃત્તિ કરવાને માટે એકાન્ત સ્થાનમાં રેહેતા હતા, જે બોધ પોતાના શીષ્યો હૃદયમાં મુરતીનું સ્થાપન માનસિક દ્વારાએ કરવાને આપતા હત તેવીજ રીતે પોતે એજ મુરતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર અંતઃકરણમાં ચીતરી તે તરફ વૃતીને સ્થિર રાખતા હતા, આમ કરવાથી તે સમયમાં પક્ષ તરફ દોરનાર માણસોને યોગ્ય લાગવાથી તેમજ કરવા લાગ્યા મતલબ એ છે કે સનાતન વેદ શાસ્ત્રને માનનારા સમગ્ર સમુદાયમ કુસંપને લીધે ધર્મમાં સડો પેસવા લાગ્યો; કુસંપ થવાથી બ્રાહ્મણો ઉપર દ્વેશ લાવીને ગૌતમઋષિએ બૌધ કીંવા જૈન મત્ત ઉભો કર્યો- કુસંપ થવાથી, એક બીજાના વિરૂદ્ધ પુસ્તક લખાવા લાગ્યા, અને ધર્માચાર્ય થઈને સંખ્યા બંધ ટોળાંમાં પોતે મોટું માન પામવા લાગ્ય જેવી રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરીને રાજા પોતાના નિભાવ માટે પ્રજા વર્ગ તરફથી ભાગ લે છે તેવી રીતે ધર્માચાર્યો સુખ વૈભોગ ભોગવવાને માટે શિષ્યો પાસેથી કાળે કરીને નાણાં ઉઘરાવવા લાગ્યા; ધર્મનાં જુદાં જુદાં ટોળામાં ધર્માચાર્યોનું ઉત્તમ માન અને તેમનો વૈભોગ જોઈને બીજા લોકોએ પણ આ એક પ્રકારનો સુખ ભોગવવાનો ધંધો છે એમ માનીને અનેક પંથ કાઢવા લાગ્યા જેવી રીતે બકરૂં કિંવા ગાડરૂ (ઘેટું) જ્યાં દોરીયે ત્યાં જાય તેવી રીતે સત્ શાસ્ત્ર વેદનું રહસ્ય નહી જાણનારા અલ્પજ્ઞજનો જુદા જુદા મત્ત બતાવનાર આચાર્યોના વાડામાં બંધાઇ ગયા, અને હરેક વાડામાં ઘેટાં તથા બકરાંની સંભાળ રાખવાને માટે લાંબી લાકડી પકડનાર રબારી લોકો જુદા જુદા નીમાયા; તથાપી ત્યારે તે સમગ્ર પંથનો જ્યારે સાર જોઈએ છીએ ત્યારે એજ તત્વ નીકળે છે કે કામ ક્રોધાદીક વીકારને તથા મનને વશ રાખીને મુનિનીએ વર્તવું જોઈએ રાગદ્વેશ રાખવો નહિ; જે પંથના દેવને કે પ્રતીમાને નીર્ણય કર્યો હોય તેનું સ્વચ્છ હીરદય ધ્યાન ધરવું

જોઇએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;—ત્યારે એજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું ચોખું છે ! શા માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઇએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત્ત પક્ષમાં નિરનિરાળા જ્યાથી માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐક્યતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હડહડતા વૈષ્નવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાઇ જાય છે, વામ માર્ગે વાળા વૈષ્નવોને પાતકી ગણે છે, હનુમાનના ઉપાસકો જુદાજ સ્થળે બેશીને પંચમુખી હનુમાનનુ સ્તોત્ર બોલે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચાટણ દ્રાવણ વાશિકરણ પ્રયોગમાં ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પગચંપી કરે છે અખા ભગતે કહ્યુ છે કે જ્યારે ગુરૂના ગળામાંજ ઘંટીનુ પડ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્યો ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે પોહોંચે એમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પધરામણીયો થાય છે, રૂપીયાની થેલીયો ગુરૂના ચર્ણાવિંદમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે;

હે દયાળચંદ ! ખરૂ જ્યારે જોઇએ ઈીએ ત્યારે લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેચ્છા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છ જાગી ત્યારે સ્વરૂપવાન તરૂણીયોનાં મુખ કમળ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને મોટું લાંચ્છન લાગે છે; માટે નીરનીરાળા જે ધર્મ થયા છે તે માત્ર એક લિક્ષના વિચારમાં ઐક્યતાનો ભંગ એજ મુખ્ય હેતુ છે;

દયાળચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે મ્હારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ—હે ભાઇ ! તું હજુ એક વૃત્તિએ કરીને રામનામનુંજ સ્મર્ણ કરવાનો અધિકારી છું.—તમે અને આ વિજ્ઞાનશર્મા એકજ નગરમાં રહોછો તેથી આ વિજ્ઞાનશર્મા પાસેથી ઉત્તમ બોધ લઇને તું અધિકારી થશે એટલે તે તને જે બોધ આપે તે પ્રમાણે તું ચાલજે;

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો કે હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

કરીને તથા કામ ક્રોધાદિક વિકારોને વશ રાખીને ચિંતન કરવું; એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; વલ્લભ ધર્મ સમ્પ્રદાયના ધર્માચાર્યે જ્યારે આ ધર્મના પાયાનુ મંડન કર્યું તે વખતે તે આચાર્ય કેવળ ત્યાગી હતા, ઉપવનમાંથી ફળનો અહાર કરતા હતા, બ્રહ્મચર્ય વ્રત્ત પાળતા હતા, દર્ભની સાદડી ઉપર પડયા રહેતા હતા, સ્રીનું મુખ જોતા ન હતા, એકાગ્ર વૃત્તિ કરવાને માટે એકાન્ત સ્થાનમાં રહેતા હતા, જે બોધ પોતાના શીષ્યોને હૃદયમાં મુરતીનુ સ્થાપન માનસિક દ્વારાએ કરવાને આપતા હતા, તેવીજ રીતે પોતે એજ મુરતિનું તાદૃષ્ય ચિત્ર અંતઃકરણમાં ચીતરીને તે તરફ વૃતીને સ્થિર રાખતા હતા, આમ કરવાથી તે સમયમાં તે પક્ષ તરફ દોરનાર માણસોને યોગ્ય લાગવાથી તેમજ કરવા લાગ્યા; મતલબ એ છે કે સનાતન વેદ શાસ્ત્રને માનનારા સમગ્ર સમુદાયમાં કુસંપને લીધે ધર્મમાં સડો પેસવા લાગ્યો; કુસંપ થવાથી બ્રાહ્મણો ઉપર દ્વેશ લાવીને ગૌતમઋષિએ બૌધ કીંવા જૈન મત્ત ઉભો કર્યો–કુસંપ થવાથી, એક બીજાના વિરૂદ્ધ પુસ્તક લખાવા લાગ્યા, અને ધર્માચાર્ય થઈને સંખ્યા બંધ ટોળાંમાં પોતે મોટું માન પામવા લાગ્યા જેવી રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરીને રાજા પોતાના નિભાવ માટે પ્રજા વર્ગ તરફથી ભાગ લે છે તેવી રીતે ધર્માચાર્યો સુખ વૈભોગ ભોગવવાને માટે શિષ્યો પાસેથી કાળે કરીને નાણું ઉપરાવવા લાગ્યા; ધર્મનાં જુદાં જુદાં ટોળામાં ધર્માચાર્યોનું ઉત્તમ માન અને તેમનો વૈભોગ જોઈને બીજા લોકોએ પણ આ એક પ્રકારનો સુખ ભોગવવાનો ધંધો છે એમ માનીને અનેક પંથ કાઢવા લાગ્યા જેવી રીતે બકરૂં કિંવા ગાડરૂ (ઘેટું) જ્યાં દોરીયે ત્યાં જાય તેવી રીતે સત્‌શાસ્ત્ર વેદનું રહસ્ય નહી જાણનાર અજ્ઞજનો જુદા જુદા મત્ત ચલાવનાર આચાર્યોના વાડામાં બંધાઈ ગયા, અને દરેક વાડામાં ઘેટાં તથા બકરાંની સંભાળ રાખવાને માટે લાંબી લાકડી પકડનાર રબારી લોકો જુદા જુદા નીમાયા; તથાપી જ્યારે તે સમગ્ર પંથનો જ્યારે સાર જોઈએ છીએ ત્યારે એજ તત્વ નીકળે છે કે કામ ક્રોધાદીક વીકારને તથા મનને વશ રાખીને મુનિનીએ વર્તવું જોઈએ આગ્રહેશ રાખવો નહિ; જે પંથના દેવને કે પ્રતીમાને નીર્ધાર કર્યો હોય તેનું સ્વચ્છ હૃદય ધ્યાન ધરવું

જોઈએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;—ત્યારે રોજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું ખોટું છે ! આ માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઈએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત પક્ષમાં નિરનિરાળા જ્યાપી માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐક્યતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હડહડતા વૈષ્ણવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાઈ જાય છે, વામ માર્ગ વાળા વૈષ્ણવોને પાતકી ગણે છે, હનુમાનના ઉપાસકો ગુરૂરાજ સ્થળે બેસીને પંચમુખી હનુમાનનું સ્તોત્ર બોલે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચાટણ દ્રાવણ વશિકરણ પ્રયોગમાં ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પ્રપંચી કર છે આવા બધાને કહુ છે કે જ્યારે ગુરૂના અજ્ઞાન જ પંડીતનું પદ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્ય ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે ગોઠોપ લેમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પધરામણીયો થાય છે, રૂપીયાની ઢેલીયો ગુરૂના ચરણકમળમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે,

હે રૂપાચંદ ! પ્રભુ જ્યારે કોઈને દીએ ત્યારે સત્કાર ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેનિદ્રા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષ પ્રગટ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છા વધી ત્યારે સ્વચ્છંદપણે લક્ષ્મીનાં સુખ ભોગ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને કોઈ લાંછન કરે છે, માટે નીતિનીરીતે કે ધર્મ કર્યા છે તે માત્ર એક નિશ્ચયના વિચારમાં નીરલસ્તાનો અંત એક કુમાર્ગ હેતુ છે;

રૂપાચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે મારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ—કે ભાઈ ! તું હજુ શા વૃત્તિને કરીને રામાનુજ ધર્મનું રક્ષણ અધિકારી શુંભ્ અને આ વિજ્ઞાનદર્શ લોક નગરમાં રહીએ તેથી આ વિજ્ઞાનદર્શ. રાજાએ નિયમ એક રાખીને તું અધિકારી થયો કોરલ ને તને જે બોધ આપે તે મેળવું તું સાંભળે,

વિજ્ઞાનદર્શ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

કરીને તથા કામ ક્રોધાદિક વિકારોને વશ રાખીને ચિંતન કરવું; એ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે; વલ્લભ ધર્મ સંપ્રદાયના ધર્માચાર્યે જ્યારે આ ધર્મના પાયાનું મંડન કર્યું તે વખતે તે આચાર્ય કેવળ ત્યાગી હતા, ઉપવનમાંથી ફળનો આહાર કરતા હતા, બ્રહ્મચર્ય વૃત્ત પાળતા હતા, દર્ભની સાદડી ઉપર પડયા રહેતા હતા, સ્ત્રીનું મુખ જોતા ન હતા, એકાગ્ર વૃત્તિ કરવાને માટે એકાન્ત સ્થાનમાં રહેતા હતા, જે બોધ પોતાના શીષ્યોને હૃદયમાં મુરતીનુ સ્થાપન માનસિક દ્વારાએ કરવાને આપતા હતા, તેવીજ રીતે પોતે એજ મુરતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર અંતઃકરણમાં ચીતરીને તે તરફ વૃતીને સ્થિર રાખતા હતા, આમ કરવાથી તે સમયમાં તે પક્ષ તરફ દોરનાર માણસોને યોગ્ય લાગવાથી તેમજ કરવા લાગ્યા; મતલબ એ છે કે સનાતન વેદ શાસ્ત્રને માનનારા સમગ્ર સમુદાયમાં કુસંપને લીધે ધર્મમાં સડો પેસવા લાગ્યો; કુસંપ થવાથી બ્રાહ્મણો ઉપર દ્વેશ લાવીને ગૌતમઋષિએ બૌધ કીંવા જૈન મત્ત ઉભો કર્યો— કુસંપ થવાથી, એક બીજાના વિરૂદ્ધ પુસ્તક લખાવા લાગ્યા, અને ધર્માચાર્ય થઈને રાંખ્યા બંધ ટોળાંમાં પોતે મોટું માન પામવા લાગ્યા જેવી રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરીને રાજા પોતાના નિભાવ માટે પ્રજા વર્ગ તરફથી ભાગ લે છે તેવી રીતે ધર્માચાર્યો સુખ વૈભવ ભોગવવાને માટે સિપાઈ પાસેથી મોજે કરીને નાણું ઉઘરાવવા લાગ્યા; ધર્મનાં જુદાં જુદા ટોળામાં ધર્માચાર્યોનું ઉત્તમ માન અને તેમનો વૈભોગ જોઈને બીજા લોકોએ પણ આ એક પ્રકારનો સુખ ભોગવવાનો ધંધો છે એમ માનીને અનેક પંથ કાઢવા લાગ્યા જેવી રીતે બકરૂં કિંવા ગાડરૂં (ઘેટું) જ્યાં દોરીયે ત્યાં જાય તેવી રીતે સત્‌શાસ્ત્ર વેદનું રહસ્ય નહી જાણનારા અલ્પજ્ઞજનો જુદા જુદા મત્ત ચલાવનાર આચાર્યોના વાડામાં બંધાઇ ગયા, અને દરેક વાડામાં પેસવાં તથા બહારની સંભાળ રાખવાને માટે લાંબી લાકડી પકડનાર રખારી સૌ કો જુદા જુદા નીમાયા; તથાપી ત્યારે તે સમગ્ર પંથનો જ્યારે સાર જોઈએ છીએ ત્યારે એજ તત્વ નીકળે છે કે કામ ક્રોધાદીક વીકારને તથા મનને વશ રાખીને મુનિવીએ વર્તવું જોઈએ રાગદ્વેશ રાખવો નહિ; જે પંથના દેવને કે પ્રતીમાને નીર્દોષ કર્યો દોષ તેનું સત્ય દીલથી ધ્યાન ધરવું

જોઇએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;—ત્યારે એજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું ખોટું છે ! શા માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઇએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત પક્ષમાં નિરનિરાળા જથાથી માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐક્યતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હડહડતા વૈષ્નવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાઇ જાય છે, વામ માર્ગ વાળા વૈષ્નવોને પાતકી ગણે છે, હનુમાનના ઉપાસકો જુદાજ સ્થળે બેશીને પંચમુખી હનુમાનનુ સ્તોત્ર બોલે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચાટણ દ્રાવણ વાશિકરણ પ્રયોગમાં ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પગચંપી કરે છે અખા ભગતે કહ્યુ છે કે જ્યારે ગુરૂના ગળામાંજ ઘંટીનુ પડ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્યો ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે પોહોંચે એમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પધરામણીયો થાય છે, રૂપીયાની થેલીયો ગુરૂના ચર્ણાવિંદમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે;

હે દયાળચંદ ! ખરૂ જ્યારે કોઇએ દીઠે ત્યારે લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેચ્છા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પ્રબળ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છ વધી ત્યારે સ્વરૂપવાન તરૂણીયોનાં મુખ કમળ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને મોઢું લાંચ્છન લાગે છે; માટે નીરનીરાળા જે ધર્મ થયા છે તે માત્ર એક બિમતના વિચારમાં ઐક્યતાનો ભંગ એજ મુખ્ય હેતુ છે;

દયાળચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે માહારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ—હે ભાઇ ! તું હજુ એક વૃત્તિએ કરીને રામનામનુજ સ્મર્ણ કરવાનો અધિકારી છું.—તમે અને આ વિજ્ઞાનશર્મા એકજ નગરમાં રહોછો તેથી આ વિજ્ઞાનશર્મા પાસેથી ઉત્તમ બોધ લઇને તું અધિકારી થજે એટલે તે તને જે બોધ આપે તે પ્રમાણે તું ચાલજે;

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો કે હે માહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

જોઈએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;—ત્યારે એજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે ! આ માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઈએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત પક્ષમાં નિરનિરાળા જમાની માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐક્યતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હડહડાટ વૈષ્ણવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાય જાય છે, વામ માર્ગ વાળા વૈષ્ણવોને પાતકી કહે છે, હનુમાનના ઉપાસકો જુદાજ સ્થળે બેસીને પંચમુખી હનુમાનનું સ્તોત્ર લખે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચ્ચાટણ કામણ વાશિકરણ પ્રયોગમાં ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પગચંપી કરે છે આવા લગને કહ્યું છે કે જ્યારે ગુરૂના અજ્ઞાનનું ચંદીનું પડ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્યો ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે બેસે એમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પથભ્રષ્ટતા થાય છે, રૂપીઆની થેલીઓ ગુરૂના ચરણકમળમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે,

હે દયાળચંદ ! ખરૂ જ્યારે જોઈએ તીને ત્યારે લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેચ્છા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છા વધી ત્યારે સ્વરૂપવાન તરૂણીઓનાં મુખ કમળ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને મોટું લાંછન લાગે છે. માટે યોગીરાજ જે ધર્મ કહ્યા છે તે માત્ર એક શિષ્યના વિચારમાં લાવવાનો અંશ એજ મુખ્ય હેતુ છે;

દયાળચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે મારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ—હે ભાઈ ! તું હજુ એક વૃત્તિને કરીને રમતમગ્ન રમવું કરવાનો અધિકારી છું—હવે અને આ વિજ્ઞાનચંદ્ર યોગીજ નગરમાં રહેતો તેથી આ વિજ્ઞાનચંદ્ર પાસેથી ઉત્તમ બોધ લઈને તું અધિકારી થશે એટલે તે તને જે બોધ આપે તે પ્રમાણે તું ચાલશે;

વિજ્ઞાનચંદ્ર બોલ્યો કે હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

જોઇએ કે જેથી મુક્તી મળે છે;—ત્યારે રોજ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે વેદ શાસ્ત્રમાં શું જોયું છે ! શા માટે જુદા જુદા માર્ગ શોધવા જોઇએ પરંતુ પેટના પ્રપંચ માટે અને અધિકાર વૈભવનો લાભ મેળવવાને માટે જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદા જુદા પંથના વાડા બાંધીને પોતાના મત પક્ષમાં નિરનિરાળા જથાગી માણસોને પ્રતિબંધનમાં લીધા છે; આમ થવાથી ઐક્યતાનો નાશ થયો, ઉલટો કુસંપ થયો, હડહડતા વૈષ્નવો શીવનું નામ લેવાને સંકોચાઇ જાય છે, વામ માર્ગ વાળા વૈષ્નવોને પાતકી ગણે છે, હનુમાનના ઉપાસકો જુદાજ સ્થળે બેશીને પંચમુખી હનુમાનનું સ્તોત્ર બોલે છે; કેટલાક મારણ મોહન ઉચાટણ દ્રાવણ વશિકરણ પ્રયોગમાં ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂની પગચંપી કરે છે આખા જગતે કહ્યું છે કે જ્યારે ગુરૂના ગળામાજ ઘંટીનુ પડ બાંધેલું હોય છે તો પછી તેના શિષ્યો ગુરૂની સાથે સમુદ્રને તળીયે પોહોંચે એમાં આશ્ચર્ય શું ! હાલના જમાનાના ગુરૂની પધરામણીયો થાય છે, રૂપીયાની થેલીયો ગુરૂના ચર્ણારવિંદમાં મુકે છે ત્યારે તે યોગ્ય અને લાયક શિષ્ય કહેવાય છે;

હે દયાળચંદ ! ખરૂ જ્યારે જોઇએ છીએ ત્યારે લક્ષ્મી ઉપાર્જન કરવાનો મર્મ દેખાય છે જ્યારે લક્ષ્મીનો નીવાસ થાય છે ત્યારે સુખેચ્છા અને વૈભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે, જ્યારે સુખેચ્છ વધી ત્યારે સ્વરૂપવાન તરૂણીયોનાં મુખ કમળ અવલોકન કરવાનું મન થાય છે. જ્યારે તેમ થયું ત્યારે ધર્મના રસ્તાને મોટું લાંચ્છન લાગે છે; માટે નીરનીરાળા જે ધર્મ થયા છે તે માત્ર એક બીજાના વિચારમાં ઐક્યતાનો ભંગ એજ મુખ્ય હેતુ છે;

દયાળચંદ બોલ્યો કે હે મહારાજ ! ત્યારે હવે મહારે કેમ કરવું ! યોગીરાજ—હે ભાઇ ! તું હજુ એક વૃત્તિએ કરીને રામનામનુજ સ્મર્ણ કરવાનો અધિકારી છું.—તમે અને આ વિજ્ઞાનશર્મા એકજ નગરમાં રહેોછો તેથી આ વિજ્ઞાનશર્મા પાસેથી ઉત્તમ બોધ લઇને તું અધિકારી થજે એટલે તે તને જે બોધ આપે તે પ્રમાણે તું ચાલજે;

વિજ્ઞાનશર્મા બોલ્યો કે હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી અમને

ચાર્વાક મતવાળા એમ કહે છે કે પંચભુતોનું કાર્ય શરીરજ આત્મા છે, વળી બ્રહસ્પતિ એમ કહે છે કે **चैतन्य विशिष्टः कायः पुरुष** એટલે ચૈતન્ય સહીત શરીરજ આત્મા છે; વળી હું સુખી છું; હું દુખી છું હું કરૂં છું હું ગાઉં છું, હું ખાઉં છું. ઇત્યાદીક સર્વ વ્યવહારનું મુળ શરીરજ છે, તો પછિ આત્મ વિચાર કરવાની શી જરૂર છે! એવા પ્રશ્ન નો ઉત્તર ઉપરનો કુંડલીઓ કહે છે કે

અર્થ—સ્થુળ શરીર પાંચ ભુતોથી ગ્યાયલું છે; તથા ઇંદ્રિયોના સંઘાતથી સુક્ષ્મ શરીર માનેલુ છે. તે સઘળાથી હું ન્યારો અને વિલક્ષણ છું, શુદ્ધ સત્ત અંતઃકરણની વૃત્તિઓને જાણનાર જુદો છું [illegible] કહે છે કે, જેણે સુબોધ રૂપી [illegible] આવ્યુ છે. એજ આ પ્રકારનું વિચાર કરે છે;—આ બાબત અષ્ટાવક્રજીનું ભુનિએ કહ્યું છે કે, **नाहं भूतगणो देहो नाहि चाक्ष गणस्तथा ॥ एन द्विलक्षणःकश्चिद्विचारःसोयमी दृशः**

ग.

गग्गा अति अज्ञानतें होत जगतको भास
ज्ञानके प्रगटे पुनि होवत भ्रमको नास
होवत भ्रमकोनास, सोई संकल्प मूलहें
संकल्पित क्रुत भास वृथा भ्रम भेद भूलहें
द्रपद यह अज्ञान जवहि चित डगमग डग्गा
होत जगतको भास सब अज्ञानतें गग्गा,

(હવે આ જગત શી રીતે થયું [illegible] કર્તા કોણ છે એ વીશે કુંડલીયામાં કહે છે કે)

અર્થ—અજ્ઞાનવડે કરીને [illegible] છે પણ [illegible] જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે ખોટાને [illegible] ભ્રમ છે નાસ થાય છે, જગત એ સંકલ્પનું [illegible] એ સઘળો ભ્રમ ભેદ. [illegible] ચિત્ત ડગમગ [illegible]

५.

यथा घटमें मृण्यहें कारन मृतिका मान
असाविध निर्मल ब्रह्महें उपादान अज्ञान
उपादान अज्ञान और संकल्प कहावें
ज्यौंरज्जुको सर्प भेद भ्रमतेंहिय आवें
हर्षद एहि निदान करें चितमें अनुसंधा
कारन मृतिका मान ॥ मृण्यहें घटमें यथा ॥

(આ જગતનું ઉપાદાન કારણ શું છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય યાવ
અર્થ–હે યથા ! જેવી રીતે માટીના ઘડાનું ઉપાદાન કારણ મા
તેવી રીતે અજ્ઞાનનું તથા અનેક પ્રકારના સંકલ્પનું ઉપાદાન નિર્મ
છે; જેવી રીતે દોરડાને ભ્રમથી તથા અજ્ઞાનથી સર્પ માનવામાં આવે
તેવી રીતે હર્ષદ એજ નિદાન જે કાંઇ ચિતમાં કરે તે નક્કી ઘડે
ઘડાનું ઉપાદાન માટીજ છે.–આ પ્રમાણે અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહ્યું છે
प्रतयोर्यदुपादानं, मेकं सूक्ष्मं सदव्ययम् ॥ यथैव मृद्घटादीनां
विचारादीक्षमीं हरा: ॥

६.

दृढा साधन ज्ञानको, समज लेहु चित मध्य;
अहं वृत्ति सो सुक्ष्म हें, अहंभास अनवद्य.
अहंभाम अनवद्य, सोई चैतन्य कहावें;
सोई साक्षि सब रहित, ब्रह्म प्रतिमा चित ल्यावें.
तेहि कारन हरसिद्ध, अहं ब्रह्मास्मि अभंगा;
समज लेहु चित मध्य, ज्ञानको साधन दृढा.

(જ્ઞાન અને બ્રહ્મનો ભેદ કેમ ન હોવો જોઇએ ! કાર્ય અને કારણ
તો કથન માત્ર છે; એ વિશે પ્રત્યુત્તર)
અર્થ–અહંવૃત્તિ અર્થાત હું પણે કરીને જે જણાય છે તે સુક્ષ્મ છે;
તે કેવળ અહભાસ (સંજ્ઞા) છે, એ સંજ્ઞાથી અહંભાસ અનવધ(અકથ)

રીતે પ્રકાશ થાય છે યદ્યપિ એજ ચૈતન્ય છે; એજ સાક્ષી છે, તથા એજ ક્ષય રહિત છે, જેમાં જગતનો પ્રતિભાસ છે, માટે બ્રહ્મ પણ તેજ છે એટલા માટે હું બ્રહ્મ છું એમ માનવામાં અભંગ વૃત્તિ હોય તો સંશય નથી, આ પ્રકારે વિચાર કરવો એજ જ્ઞાનનું સાધન છે,—આ બાબત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે. अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः तदहंनात्र संदेहो विचारःसोयमीदृशः ॥

च

चचा चितमें समजले, आतम असंग एक;
लिंग देह तें भिन्न हें, निश्चय करत विवेक.
निश्चय करत विवेक जदपि जेहि एक पिछाने;
सोई दुःखद अज्ञान, देहको आतम माने.
हर्पद विमल विवेक सहित जो समझे सचा;
आतम असंग एक, समज ले चितमें चचा.

(જ્ઞાને કરીને જીવ બ્રહ્મની એકતા થાય છે તે વિષે)

અર્થ–હે ચચ્ચા ! ત્હારે એજ સમજવું જોઇએ કે આત્મા કેવળ એક તથા અસંગ છે; અને તે લિંગ દેહ (જે કે સત્તર તત્વોથી આવૃત્ત છે) જેને વિવેક કરીને ઓળખી શકાય છે તે લિંગ દેહને તથા શરીરને આત્મા માને છે તથા એક રૂપે જેઓ જુવે છે એજ દુખઃદાયક અજ્ઞાન છે; હર્ષદ કહે છે કે વિમળ વિવેક કરીને જે સત્યને સમજે છે તે તો આત્માને એક અને અસંગ માને છે, આ બાબત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, आत्मा विनिष्कलोह्येको ॥ देहो बहुभिरावृतः ॥ तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति ॥ किमज्ञानमतःपरम्

छ

छछा आतमको समझ, निर्विकार निर्वंच;
निराकार निष्क्रिय अरु व्यापक चेतन सच.
व्यापक चेतन सच, रहितहु त्रिविध तापतें;
असविध करहु विचार, ज्ञान अनुभव प्रताप तें.

हर्षद ब्रह्माकार वृत्तिहैं असविध अच्छा;
जानत वोहि जरुर, असंग आतमको छछा.

(हुं सुखी छुं किंवा हुं दुःखी छुं એવું માનનારા [illegible] છે છતાં તેને મુક્ત કેમ કહો છો !)

અર્થ—હે [illegible] તું આત્માને નિર્વિકાર અને નિરંતર [illegible] તું એમ માન કે હું નિર્વિકાર નિરંજન, નિશ્ચલ [illegible] છું. તથા ત્રિવિધિ તાપ (આધ્યાત્મ, આધિભૂત, અને [illegible]) [illegible] છું. હરદા કહે છે કે એ પ્રકારે [illegible] અસંગ આત્મા સમજાય છે, એ [illegible] કહ્યું છે. निर्विकारो निराधारो ॥ निर्बंधोऽप्रमेयः ॥ नाहं देहो न सद्रूपः ॥ ज्ञान मित्युच्यते बुधैः ॥

ज

जच्छा वृत्तिकारों निरखि, पट भ्रांति मिट जाय;
जैसे सीप पिछानिके, रजत भेद न रहाय.
रजत भेद न रहाय, सोई विध विमल ज्ञानते;
होवत साक्षात्कार, निज पद पिछान भानते.
हर्षद सुघर सयान, ज्ञानते सोई समज्या;
पट भ्रांती मिट जाय, निरखि वृत्तिकारो जच्छा.

([illegible], रजत અને શુક્તિ એમ [illegible] માનતા હો તેપણ [illegible] છે તે [illegible])

અર્થ—હે [illegible] ! જેવી રીતે [illegible] છે, તથા જેવી રીતે [illegible] તેવી રીતે [illegible] થાય છે, હરદા કહે છે કે [illegible] એમ સમજાય છે અને [illegible] છે—[illegible] ॥ [illegible] ॥

झ

झश्या जिनके हृदयमें, झलके आतम ज्ञान;
तिनके तनमें बसतहैं, सुमति विवेक निदान.
सुमति विवेक निदान, दया दृढता सद् वृत्ति;
पड संपत्ति अरु विनय, निति विनता आशक्ति,
सदाचार सुविचार, आतम चिंतन हिय सझ्या;
प्रगटे प्रबल प्रमोद, हृदयमें जिनके झझया ॥

અર્થ–હે ઝઝ્યા ! જેના હૃદયમાં આત્મજ્ઞાન રૂપી તેજ ઝળકે છે. તેના હૃદયમાં સુમતિ, વિવેક, દયા, દ્રઢતા, સદ્વૃત્તિ ષડસંપત્તિ વિનય, નિતિ, અને વિનતા તથા સદાચાર અને સારા વિચારનો નિવાસ થાયછે જ, માટે આત્મજ્ઞાન મેળવવું એજ શ્રેષ્ટ પુરૂષાર્થ છે;

ञ.

ञञा तत्वज्ञानको, उदय भयो जब सद्य;
तब प्रारब्ध रहत नहीं, समझ लहु चितमध्य;
समझ लेहु चित मध्य, ज्ञानतें निवृत्ति पावें;
ज्यौं जाग्रततें स्वप्न स्थिति कबहु नरहावें
त्यौं हर्षद शुभज्ञान, भये आतम वद् अज्ञा
माने एकहि रुप, तत्व ज्ञानको ञञा;

અર્થ–હે ઞઞા ! જ્યારે તત્વ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે ત્યારે પ્રારબ્ધ સંચિત અને ક્રિયમાણ વિગરે જે છે તે રહેતાં નથી, કેમકે જ્ઞાનવડે કરીને અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાનનું કાર્ય જે કે જગત તેની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે, જેવી રીતે જાગ્રત અવસ્થા થયા પછી સ્વપ્ન અવસ્થા સત્ય ભાસતી નથી તેવી રીતે હર્ષદ કહે છે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી કાંઇજ રહેતું નથી; આ બાબત શ્લોકમાં કહ્યું છે કે–
तत्वज्ञानोदयादूर्ध्वं ॥ प्रारब्धं नैव विद्यते ॥ देहादीं नाम सत्वतु ॥ यथा स्वप्नो विबोधत ॥

८.

टहा यह प्रारब्धहे ॥ जन्मांतरको कर्म
ज्ञान भये पुनि नारहे ॥ जनम मरनको धर्म
जन्म मरनको धर्म ॥ ज्ञानिजन कबहु न पावे
सदानंदमें मस्त स्वच्छ चित निर्मल रहावे
दर्पद परमानंद पदविका सदा सपाहा
ज्ञानिको नहिहोत कबहु प्रारब्ध हि टहा ॥

અર્થ—જે જન્માંતરનું કર્મ છે તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. પણ જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જન્મમરણ [illegible] નથી, જ્ઞાન થઈ [illegible] નિરંતર આનંદિત [illegible] થાય છે [illegible] રહે છે.—

श्लोक-कर्मजन्मांतरीयं य त्प्रारब्ध मिति कीर्तितम् ॥
तत्तु जन्मांतराभावा त्पुंसो नैवास्ति कर्हिचित् ॥

९.

टहा मिथ्या ज्ञानसे संचित आदिक कर्म
जैसे स्वप्न शरीरको मिथ्या दरसत धर्म
मिथ्या दरसत धर्म सोई जिम जाग्रत तनहे
कल्पितको बहु जन्म असंभव कबहु न बनिहें
दर्पद जद्यपि जन्म कर्म फिर कहां रहा
संचित आदि कर्म ज्ञानसे मिथ्या टहा

અર્થ—હે ! સંચિત [illegible] મિથ્યા [illegible] જેમ સ્વપ્ન શરીર [illegible] છે અને તેથી [illegible] ધર્મ [illegible] છે તે [illegible] મિથ્યા [illegible] છે. [illegible] નથી [illegible] કર્મ [illegible] ? [illegible]—स्वप्न देहो यथा [illegible] स्वरूप [illegible] तथा [illegible] कुतो जन्म ॥ जन्माभावे हि तत्कुतः ॥

ड.

डडा उत्पति लय स्थिति कहत ब्रह्मके मध्य
तेहि कारन तुमको अब प्रश्न करतहु सद्य
प्रश्न करतहु सद्य सत्य जब ब्रह्म कहावे
तो पुनि यह जग सत्य सुसंभव क्योंन रहावे
हर्षद कौन प्रमान कहत मिथ्या जग खड्डा
कहत ब्रह्मके मध्य उत्पत्ति लय स्थिति डड्डा

અર્થ–જ્યારે બ્રહ્મને વિષે ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ છે એમ કહો છો ત્યારે જો કે બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી તેનું કાર્ય જગત પણ સત્ય છે એમ શા માટે સંભવ ન થાય! હર્ષદ કહે છે કે સત્ય બ્રહ્મનું કારણ સત્ય જગત છતાં તેને મિથ્યા ખાડો કેમ કહેવાય!–

ढ. (उत्तर)

ढड्ढा ज्यों घटको लसें कारण मृतिका जान
तैसें यह संसारको उपादान अज्ञान
उपादान अज्ञान सोई वेदांत कहतहै
गयो समुल अज्ञान जगत पुनि कहां रहतहै
हर्षद जगत असत्य मान अब भयो तुं बुड्ढा
कारण मृतिका जान लसें घटको ज्यों ढड्ढा

અર્થ–જેવી રીતે ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે તેવી રીતે આ સંસારનું ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાનજ છે; એમ વેદાન્ત કહે છે; તો પછી જ્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે ત્યારે જગત ક્યાં રહ્યું! હર્ષદ કહે છે કે હવે તું બુઢ્ઢો (દઢ) થયો છું માટે વેદનું વચન માની લે, કહ્યું છે કે,

उपादानं प्रपंचस्य मृद्भांडस्येव कथ्यते ॥
अज्ञानं चैव वेदांतै स्तस्मिन्नष्टे क विश्वता ॥

[illegible]

पा.

[illegible] औषध [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] औषध [illegible]

[illegible]

ती

[illegible]

[illegible]

ढ.

ढढा उत्पति लय स्थिति कहत प्रत्येक प्रश्न
तेहि कारन तुमको अब प्रश्न करतहुँ सत्य
प्रश्न करतहुँ सत्य सत्य जग प्रश्न कहावैं
तो पुनि यह जग सत्य गुसाँइ क्यौं न रहावैं
इहि हि कौन प्रमान कहत मिथ्या जग राढ़ा
कहत प्रत्यक्ष प्रश्न उत्पति लय स्थिति ढढ्ढा

અર્થ-ત્યારે પ્રશ્ન [illegible] ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ છે એમ કહો [illegible]

ढ. (उत्तर)

ढढा ज्यौं घटको त्यौं कारण मृत्तिका मान
तैसे यह संसारको उपादान अज्ञान
उपादान अज्ञान सोई वेदांत कहावै
भयो प्रबुद्ध अज्ञान जगत पुनि कहाँ रहावै
छोड़ जगत आत्मा मान अब भयो तूं बुद्धा
कारण मृत्तिका मान त्यौं घटको ज्यौं ढढ्ढा

[illegible]

[illegible] ॥
[illegible] ॥

थ.

मध्या दिगनै थपि रह्यो ॥ भाषा गुरु मगोर
[illegible] मशार तें करे कोउ शत् गोर
करें कोउ शत् गोर मोहि संसारको नहि हैं
निर्विकार निश्चित निराकारहिं सो कहिं
दर्पद पावहिं परम स्थान गुन गाम अगाधा
भाषा गुरु मगोर धन रह्यो हिगमें मध्या ॥

અને હે [illegible] આમાશ્રી ગુરુ (મગર) [illegible] તે [illegible] [illegible] આપે [illegible] તે માલુમ [illegible] છે; અને [illegible] તે નિર્વિકાર, નિશ્ચિંત, અને નિરાકાર પરમાત્માના [illegible] કરે છે; [illegible] કહે છે કે [illegible] પરમ સ્થાનને પામે છે, કહ્યું છે કે निरवाणमहोपेन ॥ [illegible] निवाहनः । न गच्छन्ति महाम्भोधेः पारंमगृहयजिताः ॥

द

दश ज्ञानेंद्रिय अरु कर्मेंद्रिय पुनि प्राण
पंच वायु अरु पंचभूत अंतःकरण प्रमाण
अंतःकरण प्रमाण अविद्या काम कर्महैं
यह सब मिलकर सूक्ष्म देह के रुप धर्म हैं
दर्पद गुनिजन हृद समजहु तजे विपदा
कर्मेंद्रिय पुनि प्रान और ज्ञानेंद्रिय दशा ॥

અર્થ—હે દશ ! પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, અને પાંચ કર્મેન્દ્રી, પ્રાણ, પાંચ પ્રકારના વાયુ, પાંચ ભુત આકાશાદિ, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, કામ, કર્મ, એ પ્રકારે સઘળુ મળીને સુક્ષ્મ શરીર કહેવાય છે, કહ્યું છે કે; इदं शरीरं शृणु सुक्ष्म संज्ञितं ॥ लिंगं त्वपंचिकृत भूत संभवम् ॥ सवासनं कर्म फलानु भवकं ॥ स्वाज्ञानतो नादि रुपाधिरात्मनः ॥

ध

धद्दा एसें सुक्ष्म तनु उपाधि सहित शरीर
सोई कर्म फल अनुभवी॥ अति अज्ञान अधीर
अति अज्ञान अधीर न जानत निज स्वरूपको
मानत उपाधि युक्त आतमाको अनूपको
दर्पद यह अज्ञान अबुध ज्यों बुद्धा गद्दा
मानत आतम रुप सुक्ष्म तनु एसें धद्दा

અર્થ—વાસનાઓથી ભરેલું પંચ ભુતાત્મક અપચિકૃત [illegible] દેશ પ્રમાણનું સુક્ષ્મ શરીર છે તે ઉપાધિ સહિત છે તે [illegible] અને અજ્ઞાન છે તે પોતાના સ્વરૂપને જાણી શકે તેમ નથી [illegible] [illegible] કરીને આત્માને ઉપાધી વાળો ગણે છે જેઓ અબુધ છે [illegible] [illegible] છે,

न

नद्दा निश्चय कर अर्व सुधारको व्यापार
दर्पन दुरार हाँसत्या आदिक है ओंकार
आदिक है ओंकार सोई शिव सुक्ष्म देहसों,
आतमको व्यापार कार्य मानत उजेरको
दर्पद असंग एक अखिल आतमरे सिद्धा
सुधारको व्यापार अब निश्चय कर नद्दा ॥

અર્થ—[illegible]

[illegible]

प

पप्पा देहादिक विषे चिदा भासते जान
अहंभेद संयुक्तसो अंतःकरन पिछान
अंतःकरन पिछान ईनहिंतें त्रयगुन प्रगटे
मैं कर्ताहु सोई भेद हंकारसे निकटे
हर्षद वो हंकार नाहि आतम मत गप्पा
अहंभेद अज्ञान देह आदिकमें पप्पा

અર્થ—હે પપા ! ચિદાભાસ તેજથી હું એવું અભિમાન ધારણ કરનાર અંતઃકરણ કહ્યું છે, તે અંતઃકરણથી રજ સત્વાદિ ત્રણ ગુણ પ્રગટ થયા છે; કર્તા અને ભોક્તાપણાનો અભિમાની અંતઃકરણ હું કરૂં છું એમ માને છે, યદ્યપિ તે અહંકાર આત્મા નથી, ફક્ત દેહ આદિકના ધર્મે કરીને અહંભેદ અજ્ઞાન છે;

फ

फप्फा कोटिक फंद युत माया अखिल अनादि,
त्रिगुणात्मक अव्यक्त है ॥ अनिर्वाच्य नहि सादि
अनिर्वाच्य नहि सादि अगोचर प्रभुकी शक्ति
उपादान अरु कार्य जगतको, अतुलित युक्ति
हर्षद निरंजन वोहि प्रकृतिको धारन नफ्फा
माया अखिल अनादि फंदयुत कोटिक फप्फा.

અર્થ—હે ફફા ! અનેક પ્રકારના ફંદ સ્વરૂપ વાળી માયા અખિલ તથા અનાદિ છે; ને ત્રિગુણાત્મક અવ્યક્ત છે, અને અનિર્વાચ્ય છે, તે માયા અગોચર જણાં ઈશ્વરની શક્તી છે; આ જગતનું ઉપાદાન કારણ પણ એજ છે; હર્ષદ કહે છે કે તે પ્રકૃતિને જેણે જાણી છે તેણે આ સંસારના ખરેખરો નફો મેળવ્યો છે એમ સમજવું.

द

[illegible]

[illegible]

भ

[illegible]

[illegible]

ड

[illegible]

कहत सुपंडित कोई बुद्धि ईंद्रियकी वृत्ति
होवत प्रलय समान सोई में सब्र अव्यक्ति
दर्पद सोई सुषुप्ति प्रकृतिकी स्वतंत्र धम्मा
मान लेहु गुनि लोग त्रिगुन मयमाया मम्मा

અર્થ–હે મમ્મા! એ ત્રગુ ગુણોની સામ્યાવસ્થા વાળુ જે તત્વ કહેવાય છે, તે આત્માનું કારણ શરીર છે, એમ પંડીતો કહે છે; તેમાં બુદ્ધિ અને ઈંદ્રિયોની વૃત્તિ લય થઇ જાય છે, એવી સુષુપ્તિ એ અવ્યક્ત પ્રકૃતિની સ્વતંત્ર અવસ્થા જાણવી,

य.

यया अस कहने लग्यो सुनहु चतुरसुजान
मनुज काज श्रुतिवेदमें निश्चय भयो निदान
निश्चय भयो निदान कीटतें गज ईत्यादिक
क्रूर व्याघ्रके काज वेद नहि होत प्रमादिक
कहे दर्पद विनुज्ञान निपटकी वयागति भैया
सुनहु चतुरसुजान कहन लग्यो असविध यय्या

અર્થ–યયકાર એમ કહેવા લાગ્યો કે, હે ચતુર પંડિતો! સાંભળો જે કે મનુષ્યા દેહને માટેજ વેદ છે એમ તો હું નિશ્ચય કરું છું. કેમકે કીડા વગેરે આદિક હાથી તે હાથી અને ક્રુર વ્યાઘ્ર ઇત્યાદીકને તો વેદની પ્રમાદ લાગતો નથી તેથી દર્પદ કહે છે કે તે અજ્ઞાની પ્રાણીની શીમતિ!

र

ररा अस उचरन लागो हमको मिलयो निदान
महिष भजा पेश गर्धा ईनमें आतम राम
ईनमें आतमराम जदपि यह असंग कहावें
प्रकृति कार्यतें हृदय प्रतिगुन स्फूर्णा पावें
दर्पद सबमें गोई प्रकृति अरु आतम फिररा

हमको मिल्यो निदान कहन लग्यो अपवित्र रग,

અર્થ—તેને એમ કહેવા લાગ્યો કે હા. એ [illegible] નથી છે, અને [illegible] એક નિદાન એવું મળ્યું છે કે પાંચ [illegible], [illegible] આત્માનો નિવાસ છે, જોકે તે [illegible] અને [illegible] છે [illegible] સત્ગુરુ રૂપે ગુરુ [illegible] પ્રગટ થતા [illegible] આનંદ [illegible] એનારો પ્રકૃતિ સાથે આત્માનો તેમ [illegible] તો [illegible] કેમ છે!

ल

लज्जा मयमें हिलरही मिलगहि प्रकृति अनूप
विविध क्रिया जो करगहि [illegible] स्वरूप
[illegible] स्वरूप [illegible] [illegible] करावै
सोई [illegible] क्रिया [illegible] लावै
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]

व

[illegible]

हृदै दरसें बिंदु बिंदु दरसें अनुभाव
परिपूर्ण भरपूर दरसें जैसो वास ॥

[illegible]

श

ब्रह्म सब साकारमें वसी रहा निरधार
तो फिर यह साकारको क्यों न होय नमस्कार
क्यों न होय नमस्कार सबहिमें जगत भास
जगत बिना न कोई ब्रह्म परिपूर्ण प्रकाश
हरिहर दयाने जहां तहां परमात्म दरसा
वसि रहा निरधार सबहि साकारमें ब्रह्मा,

[illegible]

प

[illegible] रहित अरु ज्ञान [illegible] है [illegible]
[illegible] नमस्कार ,
नमस्कार , [illegible]
[illegible] ,

हर्षद कहत हृपाहि मृतगजन आगें सुरतरु
त्यौं होवत उपचार ज्ञान विन हृदय रहित अरु

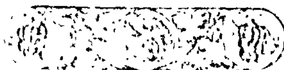
જડ પદાર્થ હૃદય વીના અને જ્ઞાન વિનાનો છે. તે માટે હે શકાર! તું કોઇને નમસ્કાર કરે છે! કેમકે તારો નમસ્કાર તે અજ્ઞ જડ પદાર્થ કંઈજ જાણી શકે નહી;–પણ જે જાણે છે કિંવા જેનામાં જ્ઞાન છે તેજ પોતે પોતાને જાણી શકે છે, (અર્થાત પોતાને જાણ્યાથી સર્વ પદાર્થને જાણી શકે છે)

स, ह. ळ, क्ष, ज्ञ.

सकार सत्य प्रमान यह कह्यो तोहि समझाय,
हकार हर्षद हृदयमें हितकारक दरसाय
हितकारक दरसाय ळकारमें ध्यान करे को
क्षकार अक्षय पदवि पाय कर सिंधु तरे को
हर्षद एज सकार ज्ञान चेतन हर्षद ग्रह
कह्यो तोहि समझाय सकार प्रमान सत्य यह,

અર્થ–તે સકારે ખરે ખરૂ પ્રમાણ તને કહિ દીધું છે, ને પ્રમાણ હે હકાર! હર્ષદ (આનંદ આપનારાઓના) હૃદયમાંજ હિતકારક દરસાય છે. (જેઓને આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે તેવા અધિકારીના હૃદયમાંજ એ પ્રમાણ ઠરે છે) જ્ઞાની પુરૂષોના અંતઃકરણમાં દરસાવ્યો તે પૈકીના કોઇ (ળકાર) હે ળકાર! જો ધ્યાન ધરે તો હે ક્ષકાર! તે અક્ષય પદવિને પામીને સમુદ્ર તરેછે હર્ષદ કહે છે કે તે તમામ પ્રકારને જાણનાર હે જ્ઞકાર! જ્ઞાન વિના બીજું કંઈજ નથી, અને જ્ઞાન એજ ચેતન્ય બ્રહ્મ છે, જ્ઞાન વડે કરીનેજ ઉત્પત્તિ ક્ષય વીગેરે થાય છે અને તે સમય જ્ઞાન વડે કરીનેજ સમજાય છે. જ્ઞાન એજ બ્રહ્મ છે. અને જડ આદીક પ્રકૃતિ ગુન જે પદાર્થ છે તે પદાર્થ ને જાણનાર જ્ઞાનજ છે; માટે હર્ષદ કહે છે કે જ્ઞાન એજ ચેતન છે;

॥ संतदर्शन ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સબ શુન્યકાર મહાકાશ હૈ અંતર જીનકું;
નહિ વિકાર વ્યાધી ત્રિવિધિ તાપ શર જીનકું,
નહિ રાગ દ્વેસ અરૂ તાંત્રિક તંતર જીનકું.
સદ વૃત્તિ શુદ્ધ મતિ દ્રઢ બાહ્યાંતર જીનકું,
સબ સમાન સુખ દુઃખ નહિ પટંતર જીનકું;
દરસે હિયમેં બ્રહ્માંડ દિગંતર જીનકું,
અભિરામ આપ કૈવલ્ય સ્વતંતર જીનકું.

કોટિ ગોલ ગ્રહ ગગન બીચમેં આપ બ્રહ્મ નિર્ઝર દેખા,
સાત્વિક ગુન વાલે ॥ જહાં તહાં સદાનંદ દિલબર દેખા ॥ સાત્વિક.
॥ હૃદય સ્થાન બિચ સ્વચ્છ ॥ ૨ ॥
જબ દેખો તબ મુખ પ્રસન્ન અહ્લાદ સરિતકી લહર દેખા, મનહર
(મતિ જાકી ॥
ધૈર્યમેં કનક શિખ્ખર સમ ધર દેખા મનહર.
પ્રતિ બોધમેં પૂર્ણ જ્ઞાનિ માનો ઉદય કાલકો પ્રહર દેખા, ॥ વિદ્યુત
(દ્યુતિ જેસે.
જ્ઞાનમેં ભાસ્કર રશ્મિ પ્રખર દેખા, ॥ વિદ્યુત દ્યુતિ ॥

દોહરો.

જીવ ઔર ઇશ્વરકો નિશ્ચય ક્રર કર કરત નિદાન,
મેં અભેદ હું અજર અમર હું એસો જીનકો જ્ઞાન,

પીંસો.

અહંભેદ દૂર કર દેખા, પ્રકૃતિસેં આપ અધર દેખા,
આપ ક્ષર અરૂ અક્ષર દેખા, ચરાચર મધ્ય ચતુર દેખા,
નિરખિ જગ નિશ્ચય કર દેખા, સદાનંદમેં સમર દેખા,
આપ નિશ્ચિંત ગહર દેખા, નિરંતર સ્વચ્છ નિડર દેખા,

રંગત સાદી.

મુખ મિષ્ટ બચન અભિરામ કામ હૈ જીનકા,
નિશ્ચય કે કારન અચલ ઠામ હૈ જીનકા,

નહિ ત્રિવિધિ તાપ કેવલ આરામ હૈ જીનકા,
હૃદય સ્થળમેં શુભ રામનામ હૈજીનકા,
ષડ સંપત્તિ રૂપક અમુલ દામ હૈ જીનકા,
પર બ્રહ્મ રૂપ દેખનકી હામહૈ જીનકા.
સંતોષ સુકૃત શુભ જ્ઞાન ધામહૈં જીનકા.
પરમાર્થ કાર્ય રૂપક પ્રનામ હૈં જીનકા.
સદય હૃદય સન્મતિ દાયક મહાશુર ઉમંગ ભર ભર દેખા. સા
જહાં તહાં સદાનંદ દિલ ભર દેખા,–
(ગુન

હૃદય સ્થાન બિચ સ્વચ્છ.
અસબિધ નિર્જન બનકે બાસી સુખ રાશી મુનિવર દેખા,
બિલાસી સુમતિ રમણિકે ઘર દેખા, યહ હૃદય મુકુરમેં.
ઓર અનેક પ્રકાર સુદ્રિષ્ટિસેં નજર સંત પર કર દેખા, યહ હૃદય.
અડગ અદ્‌ભૂત સુખ જબર દેખા. યહ હૃદય મુકુરમે.
યહ હૃદય મુકુરમે.

દોહા.

ચિત ઉદાર મર્મજ્ઞ દયાળુ, હરદાન ગુનવાન;
અમૃત સમ કથી હૈં જીનકી, નિજ અંતરમેં ધ્યાન.

ધીંસો.

સોઇ લિધ સંતનકે દેદાર, પાવહિ કોઉ પુરૂષ અરૂનાર;
દરસતેં મિટેં પાપ અંબાર, પરસતેં પાવે કૈવલ દ્વાર.
મિટે સબ ત્રિવિધ તાપ કુ વિકાર, મિલેં પરમાનંદ પદ નિરધાર
મિલે નિત આપહિમેં દિલદાર, હિલેં અજ્ઞાન રૂપ અંધકાર.

રંગત સાદી.

ગુનકે નિધાન હર્ષદ સજ્જન નિત ભાવેં.
કવિ હર્ષદ ઇનકોં દેખ પરમ સુખ પાવે,

અસ પ્રકાર ગુરૂકો ચિત્ર હૃદયમેં ધ્યાવેં
તબ સંતનકો દર્શન અરૂ ધ્યાન કહાવેં.
યહ લાવનિ ગુનિજન અર્થ સમજ કર ગાવેં
વહ હર્ષદકે ચિતકો ચિતાર ઝટ ભાવેં
ઐસે સંતનપેં હમ નિશ દિન બલ જાવે.
દર્સનતેં કબુ અજ્ઞાન નિકટ નહિ આવેં,
સદાનંદ પદ દાયક નાયક પરમ રમ્ય ચિત હરદેખા ॥
સાત્વિક ગુન વાલે ॥ જહાંત હાસદાનંદ દિલ બર દેખા—
॥ હૃદય સ્થાન બિચ સ્વચ્છ ॥ ૪

संतोष दर्शन.

લાવણી–ચંદના–

ધન્ય ભાગ્ય હે તિનકે જીનકે મનમેં સદા સંતોષરહા,
સો. પરમ સુખી હે—
નકછુ તિનમેં ત્રિવિધ દુખ ને ગ રહા. સો પરમ ॥
સદ વિવેક ભઇ જ્ઞાન માગ પર ઉદિત રંગ યુત ધ્યાન રહા,
અભિમાન દુર કર.
સરસ મસ્ત હાઉ પર દ્રઢ તાન રહા ॥ અભિમાન ॥
છઉ ભઉ કપટ પ્રપંચ સચપર સત્ય માર્ગસે નિદાન રહા,
ગુરૂ જ્ઞાન માર્ગસે
દેશત ઇક સદાનંદ પર ધ્યાન રહા, ગુરૂ જ્ઞાન માર્ગને ॥

દો.

ધ્યાન રહા જબ સદાનંદ પર, યહ સાધન સંતોષ
મન સાવધ સદ્રઢ હેં વાકો, કબ હું ન પાવે દોશ.

ધોંસો.

રોજ સિર આયા તોભિ દુરસ્ત, દુઃખમેં ફસાયા તોભિ દુરસ્ત,
જહું ઉડાયા તોભિ દુરસ્ત, અન્ન નહિ પાયા તોભિ દુરસ્ત,
રિ બહુ ખાયા તોભિ દુરસ્ત, રંગ દરસાયા તોભિ દુરસ્ત,
નસેં સુવાયા તોભિ દુરસ્ત, ન આદર પાયા તોભિ દુરસ્ત

સાદી સંગત.

નહિ વસ્ત્ર અંઅપર તોભિ નહિ દુખ માને

અસ પ્રકાર ગુરૂકો ચિત્ર હૃદયમેં ધ્યાવે
તબ સંતનકો દર્શન અરૂ ધ્યાન કહાવેં.
યહ ભાવનિ ગુનિજન અર્થ સમજ કર ગાવે
વહ હર્ષદકે ચિતકો ચિતાર ઝટ ભાવે
ઐસે સંતનપેં હમ નિશ દિન બલ જાવે.
દર્સનતેં કભુ અજ્ઞાન નિકટ નહિ આવે,
સદાનંદ પદ દાયક નાયક પરમ રમ્ય ચિત હરદેખા ॥
સાત્વિક ગુન વાલે ॥ જહાંત હાસદાનંદ દિલ બર દેખા—
॥ હૃદય સ્થાન બિચ સ્વચ્છ ॥ ૪

संतोष दर्शन.

[illegible]

ધન્ય ભાગ્ય હે તિનકે જીનકે મનમેં સં[illegible]

નાહ્યુ તિનમેં ત્રિ[illegible]
સદ વિવેક બડ જ્ઞાન [illegible]

સેસ મહેસ હારે પર [illegible]
છલ બલ કપટ પ્રપંચ [illegible]

રાત દીંહ સદાનંદ [illegible]

દો.

ભન રહ્યા જબ સદાનંદ [illegible]
મન સંતોષ [illegible]

ધોળ.

કોઇ સિર આયા તેભિ દુરસ્ત, દુખ આવે કહાયા તેભિ દુરસ્ત,
કછુ દિયા તેભિ દુરસ્ત, [illegible] નહિ પાયા તેભિ દુરસ્ત
બહુ આયા તેભિ દુરસ્ત, [illegible] તેભિ દુરસ્ત,
કોનેં ભુલાયા તેભિ દુરસ્ત, ન આદર પાયા તેભિ દુરસ્ત

[illegible] સંગત

નહિ [illegible] તેભિ નહિ દુખ [illegible]

૨ ા વસ તો નહિ અંતર સુખ જાને
ત . ધરા તિનપર પન્વા નહ આને
ય મસ્ત ચિત્ત હોઇ ર ન પહિચાને
વ ન જાન કર નહિ અંતર અફસોસ રહ્યા,
ર઼ નકશુ તિનમેં વિવિધિ દુ મ કેશ રહ્યા ॥
૬ ॥ ધન્ય માન્ય હે તિનકો ॥

સહાનંદ પદ
સાત્વિક ગુન

કું મેરી કૌન તત્વ તન મધ્ય ઊને,
કર વિચાર દેખે
મદનમેં કૌન મને . કર વિચાર ॥
ાહિ સમઝકર સમ રૂપ વિન દૂર ખને
સંતોષી સુધર નર
। સન્મુખ ધસે ॥ સંતોષી ॥

॥ દો ॥

: દ્વેશાદિક પર નહી જીનકો ભાન,
વૃત્તિપર, નિમિષ વિસર્ને ગાન,
ધીસો.
પ્યારી ॥ સત્યવક્તા મસ્તી બલિહારી
રહે અંતર મસંત ભારી,
નહિ તૃષ્ણા પર દરકારી
રથકી સં
આનં
આનં
આનં
ંદ

પાંત કૂલ કુલ અહાર કરિકે ત્રાહિ પુહિકો પ્રયોગ કરે, નહિ
પેટ દિન સમયોચિત ઉદ્યોગ કરે (અત નિકેતા.
વૃથા સમિપ સદબોધ કથા સુત પડે વૃત્તિ સંયોગ કરે નહિ અત.
ત્યાગ રૂપક વૃત્તિ ઉપભોગ કરે, જો મિલે ન બેત્ર.
જો નિલે ન સેત્ર. ત્યાગ

દો.

પરનિંદા પર વનિતા કે પર કબહુન ધારે. ૫૫.૨.
મેથ્યા મોહ દ્રોહ દુર્જનકો કરે ન અંગીકાર.

ઘાંસો.

એટ સજ્જન સંગ સ્નેહ કરે, શુદ્ધ સદ વિવેક હૃદય ધરે.
મિષ્ટ મૃદુ બચન ચિતે ઉચરે ધમ સ્થાન હિત બહુત ફિરે
ન કબુ મરનેસેં રંચ ડરે જ્ઞાનિજનકે ચિત માંય હરે.
મોદ મુદ મંગલ દ્રવ્ય ભરે, પરાધિનતામેં કબુ ન પરે.

રંગન સાદી.

અભિરામ કાર્યપર દ્રષ્ટી રહતહેં જાકી
નિશદિન પેખત હેં પાર લહિ સ્વતારી
જન પૃથક પ્રથક ગુણ પેખત સબ બહુધારી
નિજ હૃદય મધ્ય લેખતહેં સબ ઉપમારી
જન્મ ભયો પુનિ મૃત્યુ હોયગો નિશ્ચય કર પરીતોષ રહા,
સો પરમ સુખી હૈ.
નાશુ તિનમે વિવિધ દુખદાય રહા, સો પરમ સુખી હે ૫
વહ ધન્ય ધન્ય હે ૮ (૩)
...તિ સ્વતંત્ર સાનંદ સર્વમેં રહે સદા પ્રતિદિન રાજી
ક્હેલી ડૉક હેલ
...હિ કમિ સમે માલ રહે હંસરાજી સતેદિ
...ાં સાલગ મિંદ જનિત કછુ કાર્ય ઉપર મનમે નારાજી

સંતોષિ પુરૂષ સો,
એક આનમકી અંતર છબિ છાજી ॥ સંતોષિ પુરૂષ સો;

દોહરો.

જીનકે ચિત્ત સંતોશરૂપ અમૃતકો નિશદિન શ્રાવ,
સદાનંદ પદ પાવત વોનર રહત ભકિતપર ભાવ

ધોંસો.

ત્રિવિધકો તાપ નકબુ ઠરહિ, કલિ કલુષ ફંદ મૂલ જરહિ,
નકાઉ વહ પુનર્જન્મ પરહિ, શરીર અદ્વૈત લહર ભરહી,
મોહયુત તૃષ્ણા વૃત્તિ જરહિ, હૃદય બિચ સુધા બુંદ ઝરહિ,
પ્રેમ શૌર્ય રશ્મિ ધૃતિ કરહી, સદાનંદ માર્ગ પદ ધરહિ,

સાકી રંગત.

અગણિધ નિદાન સંતોશહિ સુખ કારકહેં
ભવ ભય ભંજન અરૂ શ્રેષ્ટ શ્રેય કારક હેં
પરમાશ્રેન દાયક દુમહ કષ્ટ હારક હેં
કવિ હર્ષદ બુધજન મનરંજન તારક હેં
સુખ બિશાલ અભિલાશ પુરિત ચિત્ત સ્વચ્છ કરન નિદેશ
સો પરમ સુખિ હેં ॥
નકઉ તિનમેં ત્રિવિધિ દુઃખ કોશ રહ્યા—સો પરમ
ધન્ય ભાગ્ય હે તિનકે જિનકે મનમેં ॥ (૪

યોગચિંતામણી ગુ. ટીકા. ૧-૮-
નાડીજ્ઞાન તરંગણી અને અનુપાન તરંગણી. ૧-૦-
આયુર્વેદ સુધાકર ગુ. ટીકા. ૧-૦-
નિદાન ગુ. ટીકા ૦-૪-
વૈદ્યજીવન ગુ. ટીકા ૦-૪-
વૈદ્ય વલ્લભ ગુ. ટીકા. ૦-૪-
ભાવ પ્રકાશ ભાષાંતર ગુ. ટીકા. ૮-૦-
ચરક સંહીતા ભાષા ૮-૦-
સુશ્રુત સંહીતા ભાષા. ૮-૦-

કથાના તથા વાર્તાઓના.

ગીરધરકૃત રામાયણ. ૧-૦-
કૃષ્ણચરીત્ર ગીરધરકૃત. ૩-૦-
અકબર અને બીરબલ. ૦-૧૨-
કાળીદાસ અને ભોજરાજ. ૦-૬-
બત્રીસ પુતળીની વારતા. ૧-૮-
સુડા બહોતેરીની વારતા. ૧-૦-
કાદમ્બરીનો મેળ ૨-૦-

ભજન અને કીર્તનના.

છોટમકૃત કાવ્ય ભા. ૧, ૨, ૩ જો. ૦-૮-
રણછોડજીકૃત બોધ ચિંતામણી. ૦-૮-
દયારામકૃત કવિતા ભા. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫. ૦-૮-
અનુભવવાણી છોટમકૃત ૧-૦-
ભક્તિ ભાસ્કર, ૦-૮-
અખેગીતા કાવ્ય ૦-૮-

અનુષ્ટુપ ગ્રંથો.

મંડીપાક પુરાણના મોટા અક્ષર
અષ્ટાંગ હૃદય ગુ. ટીકા.
મંડીપાક ગુ. ટીકા. મોટી
હિંદુસ્તાની ગુ. ટીકા